ВЕСТНИК ЦАММУ
НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

CAIMU BULLETIN
SCIENTIFIC-INFORMATION JOURNAL

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ

илимий-маалыматтык журналы

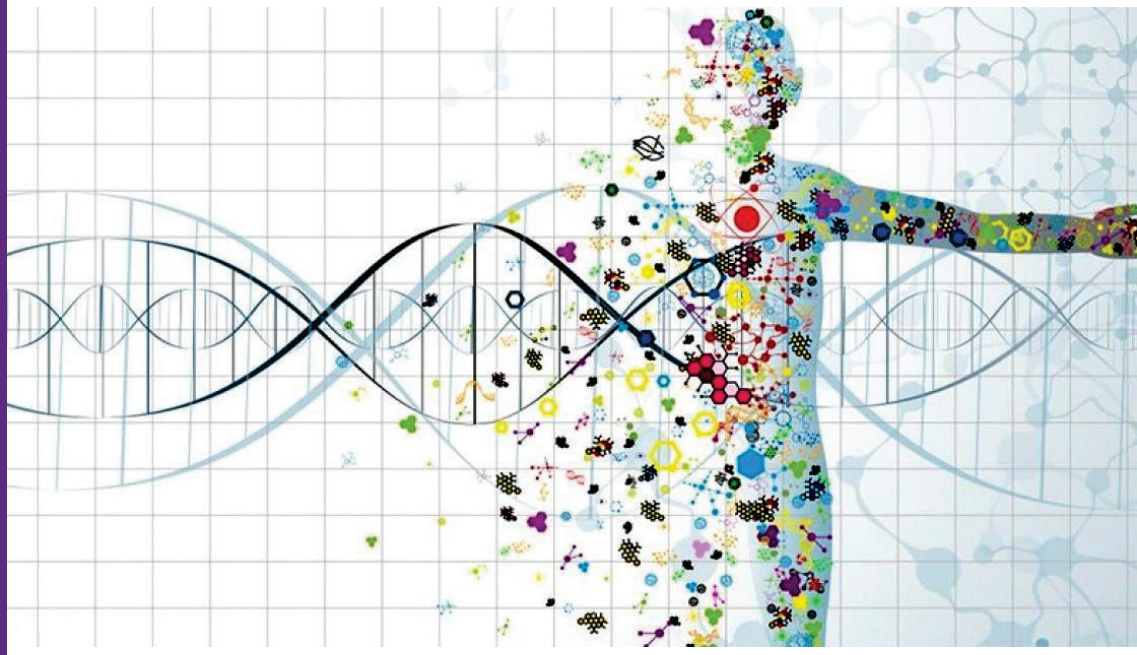

№1 (5) 2023

1-бөлүк

ВЕСТНИК ЦАММУ
НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

CAIMU BULLETIN
SCIENTIFIC-INFORMATION JOURNAL

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ

илимий-маалыматтык журналы

http://nimsi.kg

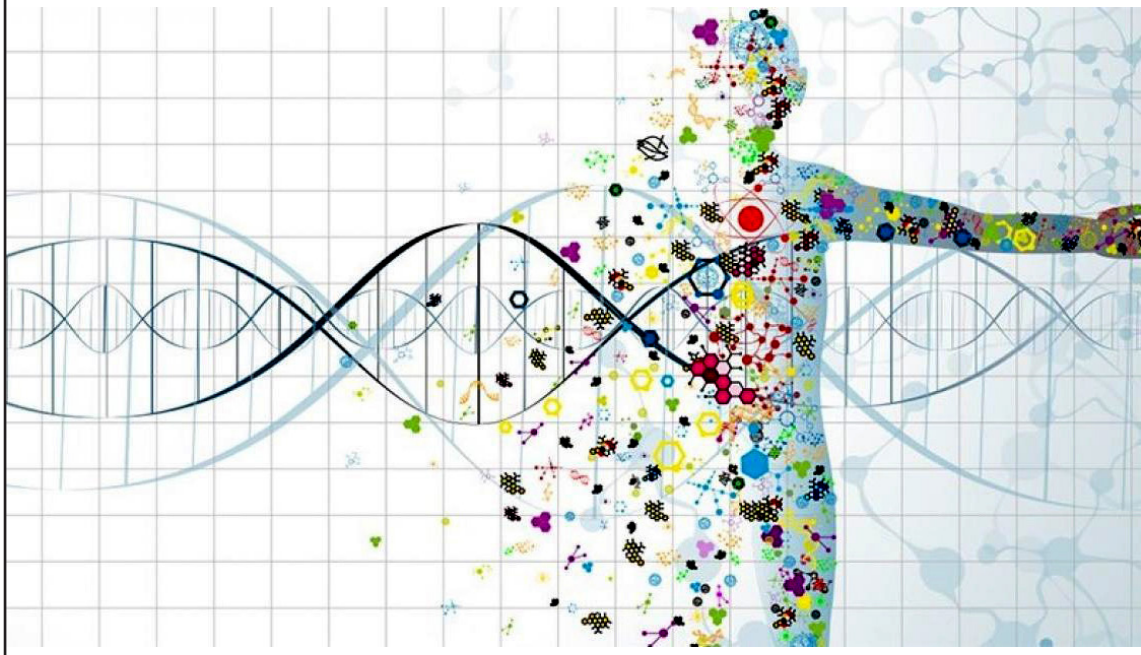

№1 (5) 2023

1-бөлүк

БОРБОР АЗИЯ ЭЛ АРАЛЫК МЕДИЦИНАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ
илимий-маалыматтык журналы

ММКнын УЮШТУРУУЧУСУ
Борбор Азия эл аралык медициналык университети

Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин Жалал-Абад областык юстиция башкармалыгынан **каттоодон өткөн.**

ММКны каттоо жөнүндө **күбөлүк №10235**
2023-жылдын 2-июну

РЕДАКЦИЯНЫН ДАРЕГИ
Кыргыз Республикасы,
Жалал-Абад ш.,
Ленин көчөсү 174.
720900

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Тел.: +996 3722 52588
Факс: +996 3722 52588

Мезгилдүүлүгү:
Жылына эки жолу

Макаланын мазмунуна жана тууралыгына автор жоопкерчиликтүү болот.

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ

Адышева А.А.	хим. илим. канд., доц.
Анарбекова В.Э.	тарых илим. канд.
Арынбаев Ж.Т.	экон. илим. канд., доц.
Ахмедов Э.Ш.	медицинанын PhD д-ру.
Бегалиев Ш.С.	фарм. илим. канд.
Боржиев У.А.	мед. илим. канд.
Ботиров М.Т.	мед. илим. д-ру, проф., Фергана, Өзбекстан
Жуманалиева М.Б.	медицинанын PhD д-ру.
Жунусов Э.С.	биол. илим. канд.
Идирисов А.Б.	мед. илим. канд.
Икрамов А.Ф.	мед. илим. д-ру, проф., Андижан, Өзбекстан
Канетова Д.Э.	физ.-мат. илим. канд.
Мухаммад Ш.Ш.	медицинанын PhD д-ру.
Нарбаев М.Р.	физ.-мат. илим. канд. (жооптуу катчы)
Ниязметов М.Р.	мед. илим. канд., доц., Ургенч, Өзбекстан
Норматова Ш.А.	мед. илим. д-ру, проф., Фергана, Өзбекстан
Орозбаева Ж.М.	биол. илим. канд., доц.
Орозов Р.Н.	тех. илим. канд., доц.
Расулов Х.А.	мед. илим. д-ру, проф., Ташкент, Өзбекстан
Сулайманов Ш.А.	мед. илим. д-ру, проф.
Тампагаров К.Б.	физ.-мат. илим. д-ру (башкы редактор)
Устенова Г.О.	фарм. илим. д-ру, проф., Алма-Ата, Казакстан
Худайберганов Н.Ю.	мед. илим. канд., доц., Ургенч, Өзбекстан
Шатманов С.Т.	мед. илим. д-ру, проф.

ЦЕНТРАЛЬНО АЗИАТСКИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ МЕДИЦИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВЕСТНИК ЦАММУ
научно-информационный журнал

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Адышева А.А.	канд. хим. наук, доц.
Анарбекова В.Э.	канд. истор. наук
Арынбаев Ж.Т.	канд. экон. наук., доц.
Ахмедов Э.Ш.	д-р PhD медицины
Бегалиев Ш.С.	канд. фарм.наук
Боржиев У.А.	канд. мед. наук
Ботиров М.Т.	д-р мед.наук, проф., Фергана, Узбекистан
Жуманалиева М.Б.	д-р PhD медицины
Жунусов Э.С.	канд. биол. наук
Идирисов А.Б.	канд. мед. наук
Икрамов А.Ф.	д-р мед.наук, проф., Андижан, Узбекистан
Канетова Д.Э.	канд. физ.-мат. Наук
Мухаммад Ш.Ш.	д-р PhD медицины
Нарбаев М.Р.	канд. физ.-мат. наук (ответственный секретарь)
Ниязметов М.Р.	канд. мед. наук, доц., Ургенч, Узбекистан
Норматова Ш.А.	д-р мед.наук, проф., Фергана, Узбекистан
Орозбаева Ж.М.	канд. биол. наук., доц.
Орозов Р.Н.	канд. тех. наук., доц.
Расулов Х.А.	д-р мед.наук, проф., Ташкент, Узбекистан
Сулайманов Ш.А.	д-р мед. наук, проф.
Тампагаров К.Б.	д-р физ.-мат. наук (главный редактор)
Устенова Г.О.	д-р фарм. наук, проф., Алма-Ата, Казахстан
Худайберганов Н.Ю.	канд. мед. наук, доц., Ургенч, Узбекистан
Шатманов С.Т.	д-р мед. наук, проф.

УЧРЕДИТЕЛЬ СМИ
Центрально Азиатский международный медицинский университет

Зарегистрирован
в управлении юстиции Жалал-Абадской области министрства Юстиции Кыргызской Республики

Свидетельство о регистрации СМИ
регистрационный №10235
2-июня 2023 года

АДРЕС РЕДАКЦИИ
720900, Кыргызская Республика,
г. Жалал-Абад,
ул. Ленина, 174

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Тел.: +996 3722 52588
Факс: +996 3722 52588

Периодичность:
Два раза в год

Ответсвенность за содержание и достоверность статьи несут авторы.

CENTRAL ASIAN INTERNATIONAL MEDICAL UNIVERSITY

CAIMU BULLETIN
Scientific Information Journal

MASS MEDIA FOUNDER
Central Asian International Medical University

Registered in the Department of Justice of the Jalal-Abad Region of the ministry of Justice of the Kyrgyz Republic

Mass media registration certificate **registration No.10235** 2-June 2023

EDITORIAL ADDRESS
Кыргыз Республикасы, 720900,
Kyrgyz Republic,
Jalal-Abad city,
Lenin str. 174

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Phone: +996 3722 52588
Fax: +996 3722 52588

Frequency:
Twice a year

Responsiblity for the content and reliability of articles lies with authors

EDITORIAL BOARD

Adysheva A.A.	cand. chemical sciences, docent
Anarbekova V.E.	cand. hist. sciences
Arynbaev Zh.T.	cand. econom. sciences, docent
Akhmedov E.Sh.	PhD in Medicine
Begaliev Sh.S.	cand. pharmacy sciences
Borzhiev U.A.	cand. med. sciences
Botirov M.T.	Dr. med. sciences, prof., Fergana, Uzbekistan
Zhumanalieva M.B.	PhD in Medicine
Zhunusov N.S.	cand. biol. sciences
Idirisov A.B.	cand. med. sciences
Ikramov A.F.	Dr. med. sciences, prof., Andijan, Uzbekstan
Kanetova D.E.	cand. phys.-math. sciences
Muhammad Sh.Sh.	PhD of Medicine
Narbaev M.R.	cand. phys.-math. sciences (executive secretary)
Niyazmetov M.R.	cand. med. sciences, docent Urgench, Uzbekistan
Normatova Sh.A.	Dr. med. sciences, prof., Fergana, Uzbekistan
Orozbaeva Zh.M.	cand. biol. sciences, docent
Orozov R.N.	cand. those. sciences, docent
Rasulov H.A.	Dr. med. sciences, prof., Tashkent, Uzbekistan
Sulaimanov Sh.A.	Dr. med. sciences, prof.
Tampagarov K.B.	Dr. phys.-math. sciences (editor-in-chief)
Ustenova G.O.	Dr. pharm. sciences, prof., Alma-Ata, Kazakhstan
Khudoiberganov N.Yu.	cand. med. sciences, docent, Urgench, Uzbekistan
Shatmanov S.T.	Dr. med. sciences, prof.

М А З М У Н У

1. Медициналык илимдер

Боржиев У. А., Карабаев Б. Б., Картанбаев Ж. Ж.
ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНДА КАН ДОНОРЛУГУН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА КАНДЫН КОМПОНЕНТТЕРИНИН ИНФЕКЦИЯЛЫК КООПСУЗДУГУН КӨЗӨМӨЛДӨӨ 14

Боржиев У. А., Мамытов М. М., Ырысов К. Б., Картанбаев Ж. Ж.
ГИПЕРТЕНЗИАЛЫК ГЕМОРАГИЯЛЫК ИНСУЛЬТТУК БЕЙТАПТАРДЫН НЕЙРОХИРУРГИЯЛЫК ДАРЫЛООНУН ТАКТИКАСЫ. 20

Жуманиязова М.Т.
ЗАМАНБАП МЕДИЦИНАДАН ЭЛДИК МЕДИЦИНАНЫН «СЫР БИЛИМИНЕ» ЧЕЙИН (ДАРЫГЕР ЖАНА АЙМАК ТААНУУЧУ М. ГОЙИПОВДУН ЭЛЕСИНЕ АРНАЛАТ) 32

Мадаханов А.С., Мадаханов А.
СТУДЕНТТЕРДИН ЖАШООСУНА, ДЕН СООЛУГУНА ЖАНА СОЦИАЛДЫК ШАРТТАРЫНА, ЖАШОО ОБРАЗЫНА МОНИТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-УЮШТУРУУ АСПЕКТТЕРИ. 38

Нишанова С. А., Камбарова Т.С., Бектенова Т.Т.
КЫРГЫЗСТАНДЫН КАЛКЫНЫН АРАСЫНДА ЭНТЕРОБИОЗ ООРУСУ 42

Орозбаева Ж.М., Абдуллабекова Р.М., Бегалиев Ш.С., Кравцов А.А., Салиева Б.С.
МАЙЛУУ-СУУ ШААРЫНДАГЫ 2018 – 2022-ЖЫЛДАРЫ ЭНДЕМИКАЛЫК БОГОКТУН ТАРАЛЫШЫНЫН КӨРСӨТКҮЧҮ 47

Рыскулова Ж.К., Имарова М.С.
МЕДИЦИНАЛЫК ТЕКСТТЕРДИ КОТОРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ 52

Садырова Н.А., Ташиева Г. С.
ЖАЛАЛ-АБАД ЖАНА ОШ ОБЛУСТАРЫНДАГЫ ДЕНИ САК ЖАНА КУРГАК УЧУК МЕНЕН ООРУГАН БАЛДАРДЫН ЖАНА ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ГИГИЕНАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮ . . 57

Сулайманов Ш.А., Жуманалиева М.Б.
СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАГЫ БАКТЕРИЯГА КАРШЫ ДАРЫЛООНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ 64

Сулайманов Ш.А., Жуманалиева М.Б.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ПЕДИАТРИЯНЫН АБАЛЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ 72

Темиров Н.М., Соромбаева Н.О., Темирова В.Н., Жуманалиева М.Б., Жолдошев С.Т.
СЕРТИФИКАТТАЛГАН ПРОГРАММАЛАРДЫН АЛКАГЫНДА ИНФЕКЦИЯНЫ КОНТРОЛДОО БОЮНЧА COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫ УЧУРУНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ООРУКАНАЛЫК САЛАМАТЫК САКТОО УЮМДАРЫНДА МЕДИЦИНАЛЫК КЫЗМАТКЕРЛЕРДИ ОКУТУУ. 79

Усупбаев А.Ч., Стамбекова К.Н., Абдубаитов Н.А., Баатырбеков Н.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАШАГАН ЭРКЕКТЕРДИН АНДРОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ ЖАНА АЛАРДЫН РЕПРОДУКТИВДУУ ДЕН СООЛУГУНА ТААСИР КЫЛГАН ФАКТОРЛОР 85

2. ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР

Анарбаева Г. А., Абдалимова А.Ж.
“МАХАБАТ ДАСТАНЫ” КИНОТАСМАСЫНЫН КООМЧУЛУКТА КАБЫЛ АЛЫНУУСУ ЖАНА ДООРОНБЕК САДЫРБАЕВ 91

Анарбекова В.Э., Кочкорова Г. С.
АЛЫМКУЛ ЛАШКЕР БАШЫНЫН САЯСИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ КОШОКТОРДУН МИСАЛЫНДА 95

Абдиева А.М., Миталип у.А., Сүйүнбай к.А.
БАТЫШ ЖАНА ОРУС ОКУМУШТУУЛАРЫ ТАРАБЫНАН ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ФЛОРАНЫН ИЗИЛДЕНИШИ (XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ ЖАНА XX КЫЛЫМДЫН БАШЫ) . 100

Абдиева А.М., Кочкорбаева Э.Э., Кузиева И.Н., М.Д Саитмуратова.
КЫРГЫЗДАРДЫН ФЛОРАНЫ ДАРЫ КАТАРЫ ПАЙДАЛАНЫШЫ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШЫНЫН ЭЛДИК ЫКМАЛАРЫ (XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ-XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН ТҮШТҮК-БАТЫШ ЧӨЛКӨМҮНДӨГҮ КЫРГЫЗДАРДЫН ТАЛАА МАТЕРИАЛЫНДА). 105

Авазов Э.А.
ТАРЫХЫЙ-МАДАНИЙ МУРАСТАР, ОКУЯЛАР ЖАНА ИНСАНДАР (КӨК-АРТ ӨРӨӨНҮНҮН МИСАЛЫНДА). 110

Алиева Н.Н.
ЭВФЕМИЗМДЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ. 116

Абдалимова А.Ж., Анарбаева Г. А.
ДООРОНБЕК САДЫРБАЕВДИН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ФОЛЬКЛОРДО ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫНА ТАРЫХЫЙ СЕРЕП 119

Арзыбаев Т.К.
«МАНАС» ЭПОСУ ТАРЫХЫЙ МААЛЫМАТТАРДА 123

Арсланбекова Н.Э.
ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТААНЫМ ЖАНА ЛИНГВОЭТНОМАДАНИЯТ ТААНУУ АНТРОПОЛИНГВИСТИКАНЫН ТАРМАКТАРЫ КАТАРЫ. 128

Айталиева Т.К., Болотбеков К.М.
“МАНАС” ҮЧИЛТИГИНИН НЕГИЗГИ ИДЕЯСЫ 132

Базарбаева Б.Т
1916-ЖЫЛДАГЫ ОКУЯ: ЭЛДИК ТРАГЕДИЯ ЖАНА ТАРЫХЫЙ ФАКТЫЛАР 136

Байыш кызы А., Чыныкеева Г. Э.
КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ ТАМАК-АШЫ: ТЫЮУЛАР ЖАНА ИШЕНИМДЕР. 141

Базарбаева М.С.
“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ МЕДИЦИНАГА БАЙЛАНЫШТУУ СӨЗДӨР. 145

Исматова Н.М.
АНГЛИС ТИЛИНДЕ ТҮСТҮҮ КОМПОНЕНТИ БАР ТАТААЛ ЗАТ АТООЧ КАТАРЫ ТУЮНТУЛГАН ТОПОНИМДЕРДИН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА СТАТИСТИКАЛЫК ЧЕЧМЕЛӨӨ 150

Исаков Р.У.
УЛУТТУК ЭПОСТОРДО БАЛАСЫЗДЫКТЫ АНЫКТООЧУ ЭПИКАЛЫК ФАКТОРЛОР 154

Заидов А. М., Чыныкеева Г. Э.
КЫРГЫЗДАРДЫН XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕЛЕРИНДЕГИ САЛТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМ МАДАНИЯТЫ: ЖУБАЙЛАРДЫН ОРТОСУНДАГЫ МАМИЛЕЛЕР (ОШ ОБЛУСУНУН МИСАЛЫНДА) 159

Калиев А.С., Ташиева Г. С.
ЖАРАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮК ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЖАНА ТЕОРИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТАРДА 164

Карабаев Ж.Э.
МАМЛЕКЕТТИН САЯСИЙ ЭЛИТАСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ
КАДР САЯСАТЫНЫН РОЛУ 169

Коконбай уулу Н.
ТОЛЕРАНТТУУЛУК ЖАНА МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК БААРЛАШУУ 174

Мехмет Озерен
КЫРГЫЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРИНДЕ КЕЗДЕШКЕН ДИХОТОМИЯЛАРДЫ ТЫБЫШТЫК
ЖАНА СИЛЛАБИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРГӨ ЫЛАЙЫК ИЗИЛДӨӨ. 178

Мырзакулова К.Ш.
АЗЫРКЫ АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ НЕОЛОГИЗМДЕРДИН
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КОЛДОНУЛУШУ 184

Осмонбекова А.А.
ТАЛАС ӨРӨӨНҮНДӨГҮ МУЗЕЙЛЕРДИН УЮШТУРУЛУШУ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ 189

Отениязов П.Ж.
КЫРГЫЗ ЖАНА КАРАКАЛПАК ЭЛ ЖОМОКТОРУНДАГЫ МОТИВДЕР ЖАНА СЮЖЕТТЕР . . 194

Өмүрбек кызы А., Жанышбек уулу А.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖАШТАР ЖАНА ДИН 197

Сариев С.М.
«ГОРОГЛЫ» ЭПОСУНУН ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРИНИН ВЕРСИЯЛАРЫ. 201

Тумонбаева Г. Б.
СОЦИАЛДЫК КӨЙГӨЛӨР ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН ТУРМУШУНАН
КАНААТТАНУУНУН КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ 205

Токтогулова Г. Т., Кошалиева З.А.
МОЛДО НИЯЗДЫН САНАТТАРЫНДАГЫ ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАРДЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ. 212

Усубалиева А. С.
НАРИСТЕНИН ДЕН СООЛУГУНА БАЙЛАНЫШТУУ ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР
ЖАНА ТЫЮУЛАР. 217

Фукалов И.А.
АЗЫРКЫ АНГЛИС ТИЛДҮҮ ОКУМУШТУУЛАРДЫН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ Ө.КАРАЕВДИН
ТАРЫХЫЙ ОЙЛОРУНУН ӨНҮГҮҮСҮ 223

Халматов К.А.
ӨЗБЕКСТАНДЫК КЫРГЫЗДАРДЫН АЙРЫМ САЛТТЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ТУУРАЛУУ
(ДАРБИШАНА, КУРМАН АЙТ, АЗА КҮТҮҮ САЛТТАРЫНЫН МИСАЛЫНДА). 227

Хурибаева Э.Г. , Анарбай кызы Н.
ЗАМАНБАП УСУЛДАРДЫН НЕГИЗИНДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮ 230

Shamshetova A.K.
OPTIMIZATION OF PSYCHOLOGICAL SERVICE FOR
THE RESIDENTS OF THE ARAL REGION 237

Шерова А.К., Эржигитова Ш.Ж., Үркүнчиева Г.
АЛЫКУЛ ОСМОНОВ – КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНЫН КҮЗГҮСҮ 244

Шерипбаев А.Р.
Ч. АЙТМАТОВДУН «ГҮЛАРАТ» ПОВЕСТИНДЕ УЛУТТУК
КААДА-САЛТТАРДЫН БЕРИЛИШИ 250

СОДЕРЖАНИЕ

1. МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Боржиев У.А., Карабаев Б.Б., Картанбаев Ж.Ж.
РАЗВИТИЕ ДОНОРСТВА КРОВИ, КОНТРОЛЬ ИНФЕКЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КОМПОНЕНТОВ КРОВИ В ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ 14

Боржиев У. А., Мамытов М. М., Ырысов К. Б., Картанбаев Ж. Ж.
ТАКТИКА НЕЙРОХИРУРГИЧЕСКОГО ЛЕЧЕНИЯ БОЛЬНЫХ С ГИПЕРТЕНЗИВНЫМ ГЕМОРРАГИЧЕСКИМ ИНСУЛЬТОМ 20

Жуманиёзова М.Т.
ОТ СОВРЕМЕННОЙ МЕДИЦИНЫ К «ТАЙНЫМ ЗНАНИЯМ» НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ (ПОСВЯЩЕН К ПАМЯТИ ВРАЧА И КРАЕВЕДА М.ГОЙИПОВА) 32

Мадаханов А.С., Мадаханов А.
ТЕОРЕТИКО-ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ МОНИТОРИНГА УСЛОВИЙ И ОБРАЗА ЖИЗНИ, СОСТОЯНИЕ ЗДОРОВЬЯ И СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ 38

Нишанова С. А., Камбарова Т.С., Бектенова Т.Т.
ЭНТЕРОБИОЗ СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНА 42

Орозбаева Ж.М., Абдуллабекова Р.М., Бегалиев Ш.С., Кравцов А.А., Салиева Б.С.
ПОКАЗАТЕЛИ РАСПРОСТРАНЕННОСТИ ЭНДЕМИЧЕСКОГО ЗОБА ПО Г. МАЙЛУУ-СУУ ЗА 2018 – 2022 годы 47

Рыскулова Ж.К., Имарова М.С.
ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА МЕДИЦИНСКИХ ТЕКСТОВ 52

Садырова Н.А., Ташиева Г. С.
ГИГИЕНИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗДОРОВЫХ И ТУБИНФИЦИРОВАННЫХ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ И ОШСКОЙ ОБЛАСТИ 57

Сулайманов Ш.А., Жуманалиева М.Б.
ПРОБЛЕМА АНТИБАКТЕРИАЛЬНОЙ ТЕРАПИИ СРЕДИ СТУДЕНТОВ 64

Сулайманов Ш.А., Жуманалиева М.Б.
СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПЕДИАТРИИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ . . 72

Темиров Н.М., Соромбаева Н.О., Темирова В.Н., Жуманалиева М.Б., Жолдошев С.Т.
ОБУЧЕНИЕ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ В СТАЦИОНАРНОЙ ОРГАНИЗАЦИЯХ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19 ПО ВОПРОСАМ ИНФЕКЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В РАМКАХ СЕРТИФИЦИРОВАННЫХ ПРОГРАММ 79

Усупбаев А.Ч., Стамбекова К.Н., Абдубаитов Н.А., Баатырбеков Н.
СОСТОЯНИЕ АНДРОЛОГИЧЕСКОГО СТАТУСА МУЖЧИН, ПРОЖИВАЮЩИХ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ИХ РЕПРОДУКТИВНОЕ ЗДОРОВЬЕ 85

2. ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Анарбаева Г. А., Абдалимова А.Ж.
ОБЩЕСТВЕННОЕ ПРИЗНАНИЕ ФИЛЬМА “МАХАБАТ ДАСТАНЫ” И ДООРОНБЕК САДЫРБАЕВ 91

Анарбекова В.Э., Кочкорова Г. С.
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛЫМКУЛ ЛАШКЕРА НА ПРИМЕРЕ ПРИЧИТАНИЯ . . 95

Абдиева А.М., Миталип у.А., Сүйүнбай к.А.
ИЗУЧЕНИЕ ФЛОРЫ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ ЗАПАДНЫМИ И РОССИЙСКИМИ УЧЕНЫМИ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВЕКА) 100

Абдиева А.М., Кочкорбаева Э.Э., Кузиева И.Н., М.Д Саитмуратова
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЫРГЫЗАМИ ФЛОРЫ В КАЧЕСТВЕ ЛЕКАРСТВ И НАРОДНЫЕ МЕТОДЫ В ИХ ИЗГОТОВЛЕНИИ (В ПОЛЕВЫХ МАТЕРИАЛАХ КЫРГЫЗОВ ЮГО-ЗАПАДНОГО РЕГИОНА ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА). 105

Авазов Э.А.
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ НАСЛЕДИЯ, СОБЫТИЯ И ЛИЧНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ КУГАРТСКОЙ ДОЛИНЫ). 110

Алиева Н.Н.
ОСОБЕННОСТИ ЭВФЕМИЗМОВ 116

Абдалимова А.Ж., Анарбаева Г. А.
ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОТРАЖЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДООРОНБЕКА САДЫРБАЕВА В ФОЛЬКЛОРЕ. 119

Арзыбаев Т. К.
ЭПОС “МАНАС” В ИСТОРИЧЕСКИХ ДАННЫХ. 123

Арсланбекова Н.Э.
ЛИНГВОКОГНИТОЛОГИЯ И ЛИНГВОЭТНОКУЛЬТУРОВЕДЕНИЕ КАК ОТРАСЛИ АНТРОПОЛИНГВИСТИКИ 128

Айталиева Т.К., Болотбеков К.М.
ГЛАВНАЯ ИДЕЯ ТРИЛОГИИ «МАНАС» 132

Базарбаева Б.Т.
СОБЫТИЯ 1916 ГОДА: НАРОДНАЯ ТРАГЕДИЯ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ 136

Байыш кызы А., Чыныкеева Г. Э.
ТРАДИЦИОННАЯ ПИЩА КЫРГЫЗОВ: ЗАПРЕТЫ И ВЕРОВАНИЯ 141

Базарбаева М.С.
СЛОВА СВЯЗАННЫЕ С МЕДИЦИНОЙ В ЭПОСЕ “МАНАС” 145

Исматова Н.М.
ЛИНГВОСТАТИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТОПОНИМОВ, ВЫРАЖЕННЫХ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ СОСТАВНЫМ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМ С ЦВЕТОВЫМ КОМПОНЕНТОМ. 150

Исаков Р.У.
ЭПИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ БЕЗДЕТНОСТЬ В НАШИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЭПОСАХ 154

Заидов А.М., Чыныкеева Г. Э.
ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ КЫРГЫЗ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX В.: ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СУПРУГАМИ (НА ПРИМЕРЕ ОШСКОЙ ОБЛАСТИ). 159

Калиев А. С., Ташиева Г. С.
ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ И ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВАХ. 164

Карабаев Ж.Э.
РОЛЬ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ ГОСУДАРСТВА 169

Коконбай уулу Н.
ТОЛЕРАНТНОСТЬ И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ. 174

Мехмет Озерен
ИЗУЧЕНИЕ ДИХОТОМИЙ, ВСТРЕЧАЮЩИХСЯ В КЫРГЫЗСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ, В СООТВЕТСТВИИ СО ЗВУКОВЫМИ И СИЛЛАБИЧЕСКИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ 178

Мырзакулова К. Ш.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕОЛОГИЗМОВ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ 184

Осмонбекова А.А.
ОРГАНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ МУЗЕЕВ В ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЕ 189

Отениязов П.Ж.
МОТИВЫ И СЮЖЕТЫ В КЫРГЫЗСКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ . . 194

Өмүрбек кызы А., Жанышбек уулу А.
МОЛОДЁЖЬ И РЕЛИГИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ 197

Сариев С.М.
ВЕРСИИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ ЭПОСОВ “ГОРОГЛЫ”. 201

Тумонбаева Г. Б.
СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПОКАЗАТЕЛИ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ ЖИЗНЬЮ ГОРОЖАН 205

Токтогулова Г. Т., Кошалиева З.А.
ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ В ПОУЧЕНИЯХ МОЛДО НИЯЗА 212

Усубалиева А. С.
РИТУАЛЫ И ЗАПРЕТЫ СВЯЗАННЫЕ СО ЗДОРОВЬЕМ РЕБЕНКА 217

Фукалов И.А.
РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЫСЛИ О. КАРАЕВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ УЧЕНЫХ СОВРЕМЕННОСТИ. 223

Халматов К.А.
О НЕКОТОРЫХ ТРАДИЦИОННЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ КЫРГЫЗОВ УЗБЕКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ ДАРБИШАНА, КУРМАН АЙТ, ТРАУРНЫХ ТРАДИЦИЯХ) 227

Хурибаева Э.Г. , Анарбай кызы Н.
ОБУЧЕНИЕ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ 230

Шамшетова А.К.
ОПТИМИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ЖИТЕЛЕЙ ПРИАРАЛЬЯ. 237

Шерова А.К., Эржигитова Ш.Ж., Үркүнчиева Г.
АЛЫКУЛ ОСМОНОВ – ЗЕРКАЛО КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ. 244

Шерипбаев А.Р.
ПЕРЕДАЧА НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ В ПОВЕСТЕ Ч. АЙТМАТОВА “ГУЛЬСАРАТ” . . 250

CONTENTS

1. MEDICAL SCIENCES

Borzhiev U.A., Karabaev B.B., Kartanbaev Zh. Zh.
«DEVELOPMENT OF BLOOD DONATION, CONTROL OF INFECTIOUS SAFETY OF BLOOD COMPONENTS IN JALAL-ABAD REGION» 14

Borzhiev U. A., Mamytov M. M., Yrysov K. B., Kartanbaev Zh. Zh.
TACTICS OF NEUROSURGICAL TREATMENT OF PATIENTS WITH HYPERTENSIVE HEMORRHAGIC STROKE 21

Jumaniyazova M.T.
FROM MODERN MEDICINE TO THE «COVERT KNOWLEDGE» OF TRADITIONAL MEDICINE (DEDICATED TO THE MEMORY OF THE DOCTOR AND LOCAL HISTORIAN M. GOYIPOV) 32

Madakhanov A.S., Madakhanov A.
THEORETICAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS OF MONITORING THE CONDITIONS AND WAYS OF LIFE, THE STATE OF HEALTH AND SOCIAL ACTIVITY OF STUDENTS 38

Nishanova S.A., Kambarova T.S., Bektenova T.T.
ENTEROBIOSIS AMONG THE POPULATION OF KYRGYZSTAN 43

Orozbaeva Z.M., Abdullabekova R.M., Begaliev Sh.S., Kravtsov A.A., Salieva B.S.
INDICATORS OF THE PREVALENCE OF ENDEMIC GOITER IN MAYLUU-SUU CITY FOR 2018 – 2022 years. 48

Ryskulova Zh.K., Imarova M.S.
FEATURES OF THE TRANSLATION OF MEDICAL TEXTS 52

Sadyrova N., Tashieva G.S.
HEGIENIC CHARACTERISTICS OF HEALHY AND TUBINFECTED CHILDREN AND ADOLESCENTS OF JALAL-ABAD AND OSH REGIONS 57

Sulaimanov Sh.A., Jumanalieva M.B.
THE PROBLEM OF ANTIBIOTIC THERAPY AMONG STUDENTS. 64

Sulaimanov Sh.A., Jumanalieva M.B.
THE STATE AND PROBLEMATIC ISSUES OF PEDIATRICS IN THE KYRGYZ REPUBLIC 72

Temirov N.M., Sarambayeva N.O., Temirova V.N., Zhumanalieva M.B., Zholdoshev S.T.
TRAINING OF MEDICAL WORKERS IN HOSPITAL HEALTH CARE ORGANIZATIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC DURING THE COVID-19 PANDEMIC ON INFECTION CONTROL IN THE FRAMEWORK OF CERTIFIED PROGRAMS 80

Usupbaev A.Ch., Stambekova K.N., Abdubaitov N.A., Baatyrbekov N.
ANDROLOGICAL STATUS OF MEN LIVING IN THE KYRGYZ REPUBLIC AND FACTORS AFFECTING THEIR REPRODUCTIVE HEALTH 85

2. HUMANITARIAN SCIENCES

Anarbayeva G.A., Abdalimova A.Z.
PUBLIC RECOGNITION OF THE FILM “MAHABAT DASTANY» AND DORONBEK SADYRBAYEV 91

Anarbekova V.E., Kochkorova G.S.
POLITICAL ACTIVITY OF ALYMKUL LASHKER ON THE EXAMPLE OF LAMENTATION 95

Abdieva A.M., Mitalip u. A., Suyunbai k. A.
STUDY OF THE FLORA OF THE FERGHANA VALLEY BY WESTERN AND RUSSIAN SCIENTISTS (LATE XIX - EARLY XX CENTURY) 100

Abdieva A.M., Kochkorbaeva E.E., Kuzieva I.N., M.D. Saitmuratova.
KYRGYZ USE OF FLORA AS MEDICINES AND FOLK METHODS IN THEIR MANUFACTURE (IN THE FIELD MATERIALS OF THE KYRGYZ IN THE SOUTHWESTERN REGION OF THE FERGHANA VALLEY IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURIES). 105

Avazov E.A.
HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE, EVENTS AND PERSONS (BY THE EXAMPLE OF THE KUGART VALLEY) 110

Alieva N.N.
SPECIAL FEATURES OF EUPHEMISMS. 116

Abdalimova A. Zh., Anarbayeva G.A.
HISTORICAL ANALYSIS REFLECTIONS OF ACTIVITY DORONBEK SADYRBAYEV'S IN FOLKLORE 119

Arzybaev T. K.
THE EPIC «MANAS» IN HISTORICAL DATA. 123

Arslanbekova N.E.
LINGUO-COGNITOLOGY AND LINGUO-ETNOCULTURAL STUDIES AS A BRANCH OF ANTHROPOLINGUISTICS 128

Aitalieva T.K., Bolotbekov K.B.
THE MAIN IDEA OF THE «MANAS» TRILOGY 132

Bazarbaeva B.T.
EVENTS OF 1916: PEOPLE'S TRAGEDY AND HISTORICAL FACTS. 136

Bayish kyzy A., Chynykeeva G.E.
TRADITIONAL FOOD OF KYRGYZ: PROHIBITS AND BELIEFS. 141

Bazarbayeva M.S.
WORDS RELATED TO MEDICINE IN THE EPIC «MANAS» 145

Ismatova N.M.
LINGUISTIC AND STATISTICAL INTERPRETATION OF TOPONYMS EXPRESSED IN ENGLISH AS A COMPOUND NOUN WITH A COLOR COMPONENT 150

Isakov R.U.
EPIC FACTORS DETERMINING CHILDLESSNESS IN OUR NATIONAL EPICS 154

Zaidov A.M. , Chinikeeva G.E.
TRADITIONAL CULTURE OF KYRGYZ FAMILY RELATIONS IN THE END OF THE 19TH - BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES: RELATIONS BETWEEN SPOUSES (BY THE EXAMPLE OF OSH REGION) 159

Kaliev A. S., Tashieva G. S.
CITIZEN IDENTITY IN PSYCHOLOGICAL AND THEORETICAL PERSPECTIVES. 164

Karabaev Zh.E.
THE ROLE OF PERSONNEL POLICY IN THE FORMATION OF THE POLITICAL ELITE OF THE STATE 169

Kokonbay N.
TOLERANCE AND INTERCULTURAL COMMUNICATION 174

Mehmet Özeren
THE STUDY OF DICHOTOMIES FOUND IN KYRGYZ PHRASEOLOGICAL UNITS IN ACCORDANCE WITH SOUND AND SYLLABIC CHARACTERISTICS 178

Myrzakulova K. Sh.
THE USE OF NEOLOGISMS OF MODERN ENGLISH IN THE KYRGYZ LANGUAGE 184

Osmonbekova A.A.
ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF MUSEUMS IN THE TALAS VALLEY 189

Oteniyazov P.Zh.
MOTIVES AND PLOTS IN KYRGYZ AND KARAKALPAK FOLK TALES 194

Omurbek кyzy A., Zhanyshbek uulu A.
YOUTH AND RELIGION IN THE KYRGYZ REPUBLIC 197

Sariev S.M.
VERSIONS OF THE TURKISH-SPEAKING PEOPLES OF THE “GOROGLY” EPOS 201

Tumonbayeva G.B.
SOCIAL PROBLEMS AND INDICATORS OF SATISFACTION WITH LIFE OF CITIZENS 205

Toktogulova G.T., Koshalieva Z.A.
REFLECTION OF HISTORICAL EVENTS IN THE TEACHINGS OF MOLDO NIYAZ. 212

A.S. Usubalieva.
RITUALS AND PROHIBITIONS RELATED TO THE HEALTH OF THE CHILD 217

Fukalov I.A.
DEVELOPMENT OF HISTORICAL THOUGHT OF O. KARAYEV IN THE RESEARCH OF ENGLISH-SPEAKING SCIENTISTS OF PRESENT. 223

Khalmatov K.A.
ABOUT SOME TRADITIONAL FEATURES OF THE KYRGYZS OF UZBEKISTAN (ON THE EXAMPLE OF DARBISHAN, KURMAN AIT, FUNERAL TRADITIONS) 227

Khuribayeva E.G., Anarbay kyzy N.
TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE ON THE BASIS OF MODERN METHODS 230

Шамшетова А.К.
АРАЛДЫН ТУРГУНДАРЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮНҮ ОПТИМАЛДАШТЫРУУ 237

Sherova A.K., Erzhigitova Sh.Zh., Urkunchieva G.
ALYKUL OSMONOV – MIRROR OF KYRGYZ POETRY 245

Sheripbaev A.R.
CHYNGYZ AITMATOV’S STORY OF GULSARAT GIVEN A NATIONAL TRADITIONS 250

УДК 615.38.03.: 617-005.(035)

РАЗВИТИЕ ДОНОРСТВА КРОВИ, КОНТРОЛЬ ИНФЕКЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КОМПОНЕНТОВ КРОВИ В ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Боржиев У.А.[1], Карабаев Б.Б.[2], Картанбаев Ж.Ж.[3]
[1]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан
[2,3]Республиканский центр крови, г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

Донорство и безопасность компонентов крови имеют огромное значение для безопасности населения области и в целом для республики. Связи с ростом гемотрансмиссивных инфекций (ГТИ)-вирусный гепатиты B, C, D и ВИЧ инфекции необходимо усилить контроль за инфекционной безопасности компонентов крови и обеспечить стратегическим запасом компонентов крови на случай пандемии и чрезвычайных ситуациях (ЧС), чрезвычайных происшествии (ЧП). Указанные обстоятельства требуют по-новому оценить сложившуюся ситуацию с донорством крови в КР, изучить уровень распространенности маркеров гемотрансфузионных инфекций и некоторых социально-демографических характеристик доноров крови, провести мониторинг донорской активности и анализ причин медицинских отводов.

Ключевые слова: Доноры, кровь, компоненты, гемотрансмиссивные инфекций (ГТИ)

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНДА КАН ДОНОРЛУГУН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА КАНДЫН КОМПОНЕНТТЕРИНИН ИНФЕКЦИЯЛЫК КООПСУЗДУГУН КӨЗӨМӨЛДӨӨ

Боржиев У. А.[1], Карабаев Б. Б.[2], Картанбаев Ж. Ж.[3]
[1]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
[2,3]Республикалык кан борбору, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Кандын компоненттеринин донорлугу жана коопсуздугу облустун калкынын жана бүтүндөй республиканын коопсуздугу үчүн чоң мааниге ээ. Кан аркылуу жугуучу инфекциялардын (КАЖИ) - B, C, Д вирустук гепатиттеринин жана ВИЧ инфекцияларынын өсүшүнө байланыштуу кандын компоненттеринин инфекциялык коопсуздугуна көзөмөлдү күчөтүү жана пандемия жана өзгөчө кырдаалдарда кандын компоненттерин стратегиялык камсыздоону камсыз кылуу зарыл. (ӨК), өзгөчө кырдаалдар (ӨК). Бул жагдайлар Кыргыз Республикасындагы кан донорлугунун учурдагы абалына жаңыча баа берүүнү, кан куюу инфекцияларынын маркерлеринин таралышын жана кан донорлорунун айрым социалдык-демографиялык мүнөздөмөлөрүн изилдөөнү, донорлордун активдүүлүгүнө мониторинг жүргүзүүнү жана медициналык жактан баш тартуунун себептерин талдоону талап кылат.

Ачкыч сөздөр: донорлор, кан, компоненттер, кан аркылуу жугуучу инфекциялар (КАЖИ).

"DEVELOPMENT OF BLOOD DONATION, CONTROL OF INFECTIOUS SAFETY OF BLOOD COMPONENTS IN JALAL-ABAD REGION"

Borzhiev U.A.[1], Karabaev B.B.[2], Kartanbaev Zh. Zh.[3]
[1]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan
[2,3]Republican Blood Center, Bishkek city, Kyrgyzstan

Annotation

Donation and safety of blood components are of great importance Due to the growth of bloodborne infections (TTIs) - viral hepatitis B, C, D and HIV infections, it is necessary to strengthen control over the infectious safety of blood components and provide a strategic supply of blood components in case of a pandemic and emergencies (ES), emergencies (PE). These circumstances require a new assessment of the current situation with blood donation in the

Kyrgyz Republic, to study the prevalence of markers of blood transfusion infections and some socio-demographic characteristics of blood donors, to monitor donor activity and analyze the reasons for medical rejections.

Keywords: Donors, blood, components, blood-borne infections (TTIs).

Актуальность. Проблемы донорства крови ее компонентов является одной из ключевых для отечественного здравоохранение. Ежегодно в Жалал-Абадской области в переливаниях крови нуждаются около 20 000 человек. Несмотря на такие показатели, благодаря усилиям Службы крови настоящий момент острого дефицита донорской крови в Жалал-Абадской области уже нет, и на первое место выходит проблема малого распространения безвозмездное и регулярности донаций. Именно эти два критерия должны соблюдаться для того, чтобы служба крови смогла обеспечить достаточным количеством качественной плазмы и форменных элементов всех пациентов, которым это необходимо.

Ретроспективный анализ хронологии развития донорского движения позволяют отметить, что за последние несколько лет в структуре и в философии, донорского движения произошло определенные изменения: утрата преемственности и ответственности в донорской среде, преобладание материальной мотивации донора к сдаче крови, а также отсутствие системы подготовки и воспитания будущего донора. Все это имеет свои негативных последствия: непросвещенный и материально мотивированный донор не заботится о качестве сдаваемой им крови-такой подход безответственный и потенциально опасный для реципиентов, и значит, и для общества в целом. Факторами, препятствующим развитию массового безвозмездного донорства крови, среди прочих, являются недостаточная информированность населения по вопросам донорства крови отсутствии системы подготовки и воспитания будущего донора.

Всемирная организация здравоохранения и Международная федерация обществ Красного Полумесяца разработали Глобальную стратегию по достижению стопроцентного добровольного донорства крови как основу безопасного, надежного снабжения кровью лечебных учреждений. Добровольный безвозмездный донор крови дает кровь плазму или клеточные компоненты по своей доброй воле и не получает никакой платы – ни деньгами, ни в другой форме, которую можно было бы считать заменой денег.

Единственным эффективным инструментов бесперебойного и безопасного обеспечения пациентов кровью являются развитие кадрового донорства.

Кадровый донор – это человек, который сдает кровь или ее компоненты регулярно (чаще, чем 3 раза в год) и преимущественное на одной станции переливания крови (далее -СПК). также донор проходит медицинские обследования не менее 2-х раз в год и предоставляют справки о состоянии здоровья на СПК.

Кроме того, добровольные доноры крови, особенно регулярные доноры, находятся на первой линии обороны для предупреждения передачи ВИЧ-инфекции, вирусов гепатитов и других инфекций, передающих с переливаемой кровью: они регулярно проходят медицинские обследования, что позволяет вывить заболевание на самых ранних стадиях и обезопасить себя и окружающих.

В ряде исследований зарегистрирована значительно более низкая распространенность маркеров инфекций, передающихся при переливании крови, среди добровольных доноров, по сравнению с другими видами доноров, причем самые низкие уровни распространенности зарегистрировано среди регулярных доноров. Установлено, добровольные доноры являются самыми безопасными донорами, так они мотивированы альтруистскими побуждениями и желанием помочь другим людям, а также чувством морального долга и социальной ответственности. У них нет оснований скрывать информацию о своем образе жизни или медицинских состояниях, которые обусловили бы невозможность сдачи крови.

Таким образом, кадровое донорства способствует регулярному пополнению запасов СПК, обеспечивает возможность планирования поступления крови и привлечения таких доноров в случае чрезвычайных ситуации. А кровь добровольных регулярных доноров является гарантированно качественной и максимально безопасной для реципиентов.

Ответственный донор – это донор, который со всей ответственностью подходит к процедуре сдачи крови, а значит: ведет здоровый образ жизни, знает и соблюдает правила подготовки к донации, придерживается принципа регулярности донаций, является источником корректной информации.

Ответственный донор-волонтер – это донор, который готов не только сам сдавать кровь, но и своим примером и полученными в процессе обучения знаниями привлекать внимание общества к проблеме донорства крови проводить просветительскую работу с населением. Сдавая кровь, доноры могут преследовать совершенно различные цели а потому не осознавать всю важность своего участия донорском движении. И никогда нельзя с точностью сказать, кто из них готовился к донации, а кто пренебрег правилами и скрыл что-то от врача – трансфузиолога на СПК. Таким образом, они негласно переносят всю ответственность за качество сданной крови на медицинских персонал СПК. Такой подход безответственный и опасный для реципиентов, а значит, и для нашего общества. Ответственный донор ведет здоровый образ жизни, правильно питается знает и соблюдает правила подготовки к донации, является источником корректной информации о донорстве крови и, понимая свою роль в донорском движении, способствует его развитию [1].

Цель работы. Увеличение безвозмездного донорства крови и увеличение стратегических запасов компонентов крови и повысить безопасность компонентов крови, минимизировать риски передачи ГТИ через компоненты крови, ранняя выевляемость ГТИ у доноров. Бесперебойное обеспечение организаций здравоохранения Жалал-Абадской области донорской кровью, ее компонентами и препаратами для использования в условиях чрезвычайных ситуаций и катастроф, пандемии.

Материалы и методы исследования. Проведена сбор и анализ имеющихся доступных материалов всего доноров по Жалал-Абадской области 17 602 человек за 2019-2021 годы. В исследование были включены 17 602 образцов крови доноров, пришедших на донацию в период с января 2019 г. по декабрь 2021 г. Возраст доноров варьировал от 18 до 60 лет. Распределение по полу было следующим: мужчин – 10593 человек, женщин – 7009. Доноры в возрасте 18-25 лет составляли 1552 человек, от 25-50 лет составляли – 10116 человек, от 50-60 лет составляли – 5934 человек от общего числа.

Результаты и обсуждения. За 2019 год по Жалал-Абадской области всего доноров сдавший кровь составила 4766 человек из них доноры родственники 3766 человек, что состовляет 80 % всех доноров как показана на таблице №1

• *Таблица №1 – Доноры и кроводачи за 2019 г.*

Наименование показателя	*Всего*
Активные доноры	396
Доноры резерва	1272
Доноры-родственники	3766
Всего доноров (активных, резерва, родственников, аутокрови)	4766
в том числе: первичных	3766
доноров плазмы	913
Кроводачи (без учета плазмадач)	4660

Наименование показателя	*Всего*
в том числе безвозмездных	1446
Плазмадачи	913
в том числе безвозмездных	384
Всего кроводач и плазмадач	5573
Среднеразовая доза кроводачи, л	0,579

В исследование были включены 5573 образцов крови доноров, пришедших на донацию выевлено ВИЧ-15 человек, HBsAg -211, ВГС-77, сифилис -4, бурцеллез 11, малярия не обнаружено как показана на таблице №2.

• *Таблица №2 – Обследование донорской крови на инфекции 2019 г.*

Наименование	Подлежат обследованию	ВИЧ		HBsAg		ВГС		сифилис		бруцеллез		малярия	
		обсл.	пол.	обсл.	пол.	обсл.	пол.	обсл.	пол.	обсл.	пол.	обсл.	пол.
Кроводачи	5573	5573	15	5573	211	5573	77	5573	4	5573	30	5573	0

За 2020 год по Жалал-Абадской области всего доноров сдавший кровь составила 5231 человек из них доноры родственники 2963 человек, что состовляет 57% всех доноров как показана на таблице №3.

• *Таблица №3 – Доноры и кроводачи за 2020 г.*

Наименование показателя	Всего
Активные доноры	743
Доноры резерва	1599
Доноры-родственники	2963
Всего доноров (активных, резерва, родственников, аутокрови)	5231
в том числе: первичных	4012
доноров плазмы	693
Кроводачи (без учета плазмадач)	4922
в том числе безвозмездных	1469
Плазмадачи	885
в том числе безвозмездных	400
Всего кроводач и плазмадач	5807
Среднеразовая доза кроводачи, л	0,450

В исследование были включены 5807 образцов крови доноров, пришедших на донацию из них выевлено ВИЧ-1 человек, HBsAg -161, ВГС-60, сифилис -8, бурцеллез 62, малярия не обнаружено как показана на таблице №4.

• Таблица №4 – Обследование донорской крови на инфекции 2020 г.

Наименование	Подлежат обследованию*	ВИЧ		HBsAg		ВГС		сифилис		бруцеллез		малярия	
		обсл	пол	обсл	пол.	обсл	пол	обсл	пол	обсл	пол	обсл	пол.
Кроводачи	5807	5807	1	5807	161	5807	60	5807	8	5807	62	5807	0

За 2021 год по Жалал-Абадской области всего доноров сдавший кровь составила 6222 человек из них доноры родственники 3393 человек, что состовляет 55% всех доноров как показана на таблице №5

• Таблица №5 – Доноры и кроводачи 2021 г.

Наименование показателя	*Всего*
Активные доноры	998
Доноры резерва	1831
Доноры-родственники	3393
Всего доноров (активных, резерва, родственников, аутокрови)	6222
в том числе: первичных	4361
доноров плазмы	1069
Кроводачи (без учета плазмадач)	5153
в том числе безвозмездных	1015
Плазмадачи	1069
в том числе безвозмездных	736
Всего кроводач и плазмадач	6222
Среднеразовая доза кроводачи, л	0,528

В исследование были включены 6222 образцов крови доноров, пришедших на донацию из них выявлено ВИЧ-4 человек, HBsAg-184, ВГС-76, сифилис-8, бурцеллез 13, малярия не обнаружено как показана на таблице №6.

• Таблица №6 – Обследование донорской крови на инфекции 2021 г.

Наименование	Подлежат обследованию*	ВИЧ		HBsAg		ВГС		Сифилис		бруцеллез		малярия	
		обсл	пол	обсл	пол.	обсл	пол	обсл	пол	обсл	пол	обсл	пол.
Кроводачи	6222	6222	4	6222	184	6222	76	6222	8	6222	13	6222	0

Чаще у доноров крови выявляются маркеры ВГС-инфекции [2], но в наших исследованиях чаще у доноров крови Жалал-Абадской области выявляются маркеры HBsAg -инфекции Ранее было показано, что более 80% доноров, в образцах крови которых были обнаружены HbsAg и анти-ВГС, являлись первичными, что позволяет рассма-тривать их как своеобраз-

ную группу риска в виду возможности передачи вирусных агентов реципи-ентам компонентов крови [3].

Другими авторами представлены похожие данные, согласно которым маркеры гемотрансмиссивных инфекций встречаются значительно реже у регулярных доноров по сравнению с лицами, впервые пришедшими на до-нацию крови и ее компонентов [4, 5].

Стратегия развития донорства крови и её компонентов включает популяризацию донорства среди молодежи, полный переход на безвозмездное донорство и поощряет заготовку от повторных доноров. В целях повышения безопасности трансфузий компонентов донорской крови донор подлежит отстранению от донорства в случае выявления любого инфекционного маркера в образце крови. В результате постепенно формируется когорта свободных от маркеров инфекций доноров, регулярно сдающих кровь и ее компоненты, доказательством этого факта является рост числа повторных доноров по сравнению с числом первичных доноров.

Но в наших исследовании наблюдается рост первичных доноров в Жалал-Абадской области и не высокие показатели повтоного донорства. И низкие показатели донорства среди молодежи от 18-25 лет-1552 человек из числа всех 17602 доноров, что составляет 9%

И относительно высокий рост безвозмездного донорства от 20% до 45% в динамике последних 3 лет.

Выводы.

1. Рост безвозмездного донорства в Жалал-Абадской области от 20% до 45% в динамике.
2. Низкие показатели донорства среди молодежи.
3. Чаще у доноров крови Жалал-Абадской области выявляются маркеры HBsAg -инфекции
4. Наблюдается рост первичных доноров в Жалал-Абадской области и не высокие показатели повторного донорства.

Литература

1. Назарова О.А., Якунчиков М.С. Методическиерекомендации по популяризации кадрового донорства среди населения – ВОД «Волонтеры-медики», 2020. – 60 с.
2. Хубутия М.Ш., Солонин С.А., Кобзева Е.Н., Годков М.А. Гемоконтактные вирусные инфекции у доноров крови, потенциальных доноров органов и тканей. Трансплантология. 2016; 2: 45-57.
3. Голосова Т.В., Сомова А.В., Туполева Т.А., Филатов Ф.П. Тестирование доноров и эволюция посттрансфузионного гепатита. Российский журнал гастроэнтерологии, гепатологии, колопроктологии. 1999; 9(1): 32-6.
4. Бубнова Л.Н., Матвеева Т.А., Беркос М.В., Чечеткин А.В. Гемотрансмиссивные инфекции у первичных и регулярных доноров крови и ее компонентов. Трансфузиология. 2015; 4: 24-32.
5. Парамонов И.В., Попцов А.Л., Рылов А.В. Опыт внедрения системы утверждения доноров плазмы для фракционирования. Гематология и трансфузиология. 2016; 61(2): 87-91. DOI:10.18821/0234-5730-2016-61-2-87-91.

УДК 616.831-005.1-089

ТАКТИКА НЕЙРОХИРУРГИЧЕСКОГО ЛЕЧЕНИЯ БОЛЬНЫХ С ГИПЕРТЕНЗИВНЫМ ГЕМОРРАГИЧЕСКИМ ИНСУЛЬТОМ

Боржиев У. А.[1], Мамытов М. М.[2], Ырысов К. Б.[3], Картанбаев Ж. Ж.[4]
[1]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан
[2,3]Кыргызская государственная медицинская академия им.И.К. Ахунбаева, г. Бишкек, Кыргызстан
[4]Кыргызско-Российский Славянский университет им. Б.Н. Ельцина, г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

Нами предложенные критерии отбора больных с гипертензивным инсультным кровоизлиянием для оперативного лечения, производить отбор больных по следующим критериям: по уровню сознания, по локализации и объёму гематом, по дислокации срединных структур головного мозга. Определены прогностические благоприятные для оперативного лечения критерии-это больные с субкортикальной локализацией с объёмом гематомы менее 60 см^3 и с угнетением сознания не ниже глубокого оглушения (более 10 баллов по шкале ком Глазго) и дислокацией срединных структур головного мозга до 2мм. Сроки проведения операции определяются в зависимости от уровня сознания, от локализации и объёма гематом, от дислокации срединных структур головного мозга. Определена эффективность новых способов при нейрохирургическом лечении больных с гипертензивным геморрагическим инсультом по сравнению с недифференцированными методами. Разработан и внедрен в практику нейрохирургии, критерии эффективности для оптимальной тактики хирургического лечения больных с гипертензивным инсультным кровоизлиянием.

Ключевые слова: шкала комы Глазго, геморрагический инсульт, дислокация, отек мозга, гематома, локализация, гемиплегия.

ГИПЕРТЕНЗИАЛЫК ГЕМОРАГИЯЛЫК ИНСУЛЬТТУК БЕЙТАПТАРДЫН НЕЙРОХИРУРГИЯЛЫК ДАРЫЛООНУН ТАКТИКАСЫ

Боржиев У. А.[1], Мамытов М. М.[2], Ырысов К. Б.[3], Картанбаев Ж. Ж.[4]
[1]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
[2,3]И.К. Ахунбаев атындагы кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы, Бишкек ш., Кыргызстан
[4]Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Хирургиялык дарылоо үчүн гипертензиялык инсультка кан куюлган бейтаптарды тандоонун критерийлерин сунуш кылдык, бейтаптарды төмөнкү критерийлерге ылайык тандап алуу керек: аң-сезим деңгээли, гематоманын локализациясы жана көлөмү боюнча, мээнин ортоңку түзүмдөрүнүн дислокациясы боюнча. Хирургиялык дарылоого ыңгайлуу прогноздук критерийлер аныкталды - бул гематома көлөмү 60 см^{3}тен ашпаган субкортикалык локалдашуусу бар жана аң-сезим деңгээли Глазго кома шкаласы боюнча 10 баллдан төмөн эмес болсо жана мээнин ортоңку түзүмдөрүнүн дислокациясы 2ммге чейн болсо. Операциянын убактысы аң-сезимдин деңгээлине, гематоманын локализациясына жана көлөмүнө, мээнин ортоңку түзүмдөрүнүн дислокациясына жараша аныкталат. Гипертониялык геморрагиялык инсульт менен ооруган бейтаптарды нейрохирургиялык дарылоодо дифференциалданбаган методдорго салыштырмалуу жаңы ыкмалардын натыйжалуулугу аныкталды. Гипертензиялык инсульттук кан куюлган бейтаптарды хирургиялык дарылоонун оптималдуу тактикасынын натыйжалуулук критерийлери иштелип чыккан жана нейрохирургияда колдонуга киргизилген.

Ачкыч сөздөр: Глазго кома шкаласы, геморрагиялык инсульт, дислокация, мээнин шишиши, гематома, локализация, гемиплегия.

TACTICS OF NEUROSURGICAL TREATMENT OF PATIENTS WITH HYPERTENSIVE HEMORRHAGIC STROKE

Borzhiev U. A.[1], Mamytov M. M.[2], Yrysov K. B.[3], Kartanbaev Zh. Zh.[4]
[1]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan
[2,3]Kyrgyz State Medical Academy named after I.K. Akhunbayev, Bishkek city, Kyrgyzstan
[4]Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin, Bishkek city, Kyrgyzstan

Annotation

We proposed criteria for the selection of patients with hypertensive stroke hemorrhage for surgical treatment, to select patients according to the following criteria: by the level of consciousness, by the localization and volume of hematomas, by the dislocation of the midline structures of the brain. The prognostic criteria favorable for surgical treatment were determined - these are patients with subcortical localization with a hematoma volume of less than 60 cm3 and with depression of consciousness not lower than deep stunning (more than 10 points on the Glasgow coma scale) and dislocation of the median structures of the brain up to 2 mm. The timing of the operation is determined depending on the level of consciousness, on the localization and volume of hematomas, on the dislocation of the median structures of the brain. The effectiveness of new methods in neurosurgical treatment of patients with hypertensive hemorrhagic stroke in comparison with undifferentiated methods has been determined. Developed and introduced into the practice of neurosurgery, criteria of efficiency for optimal tactics of surgical treatment of patients with hypertensive stroke hemorrhage.

Keywords: Glasgow coma scale, hemorrhagic stroke, dislocation, cerebral edema, hematoma, localization, hemiplegia.

Актуальность. Исследования, посвященные специально хирургическому лечению гипертензивных кровоизлияний, немногочисленны. Нечетко очерчен ангиографический аспект этих кровоизлияний. Мало внимания уделено обсуждению деталей хирургических вмешательства, в частности доступов к гематомам, отличающимся своеобразием локализации [1, с.77].

Внутримозговые кровоизлияния, обусловленные артериальной гипертензией, обозначаемые также термином «гипертензивные внутримозговые кровоизлияния», являются одним из наиболее распространенных и тяжелых поражений мозга. На их долю приходится около 20% всех инсультов и 60-70% нетравматических кровоизлияний в мозг [2, 9].

Консервативное лечение гипертензивных кровоизлияний, сопровождающихся в значительной части случаев острым повышением внутричерепного давления, неэффективно - свыше 80% больных погибает, при этом 70-80% летальных исходов наступает в течение первых 3-х суток после инсульта [3, 43].

Общепринятой тактики хирургического лечения гипертензивных кровоизлияний, как и других внутримозговых кровоизлияний с острым течением не имеется. Хотя опыт операций при кровоизлияниях в мозг накапливается на протяжении нескольких десятилетий до настоящего времени остаются нерешенными, вызывают значительные разногласия вопросы о показаниях к операции и оптимальном сроке хирургических вмешательств [4, 233].

Нет единого мнения о сроках вмешательства, методе хирургического лечения в зависимости от характера, локализации и объема кровоизлияния, тяжести состояния больных и сопутствующей патологии [5, 392; 6, 184; 7, 525; 8, 157; 9, 139; 10, 272; 11, 217].

Необходимость выяснения этих вопросов свидетельствует об актуальности темы исследования.

Цель работы: разработать и внедрить в практику оптимальную тактику хирургического лечения больных с гипертензивным геморрагическим инсультом в зависимости от локализации, объема, степени дислокации, уровня сознания и времени кровоизлияния.

Материалы и методы исследования. Хирургическое лечение 90 больных с гипертензивным инсультным кровоизлиянием (ГИК). Все больные были прооперированы в отделениях нейрохирургии и нейротравматологии НГ МЗ КР в период 2010 года по 2019 годы. Возраст больных варьировал от 43 до 76 лет. Мужчин было 57, женщин - 33. Всем больным при поступлении выполняли компьютерную или магнитно-резонансную томографию. Основным этиологическим фактором во всех случаях являлась гипертоническая болезнь.

Статистический анализ результатов исследования проведен с использованием программной системы Statistica for Windows (версия 6.0). Сопоставление частотных характеристик качественных показателей проводилось с помощью непараметрических методов $\chi 2$. Доверительные интервалы для частотных показателей рассчитывались с использованием точного критерия Фишера. Сравнение количественных параметров осуществлялось с использованием критериев Манна-Уитни. Количественные показатели в различных исследуемых подгруппах для полноты описания, удобства, восприятия и сравнения были представлены в форме «Box & Whisker Plot», когда на одном поле при различных группировках на основе качественных критериев отражены среднее значение, ошибка среднего и стандартное отклонение для указанного параметра. При обработке полученных данных, в силу клинической уникальности каждого случая, мы пользовались, в основном, определением процента наблюдаемых параметров (тяжесть клинических проявлений, локализация травматических внутричерепных гематом, эффективность и исходы лечения и т.д.) в исследуемых группах. Критерием статистической достоверности была величина $P<0,05$.

Результаты и обсуждения. Все наблюдения группы хирургического лечения в зависимости от вида оперативного вмешательства, были разделены на три группы (рис. 1).

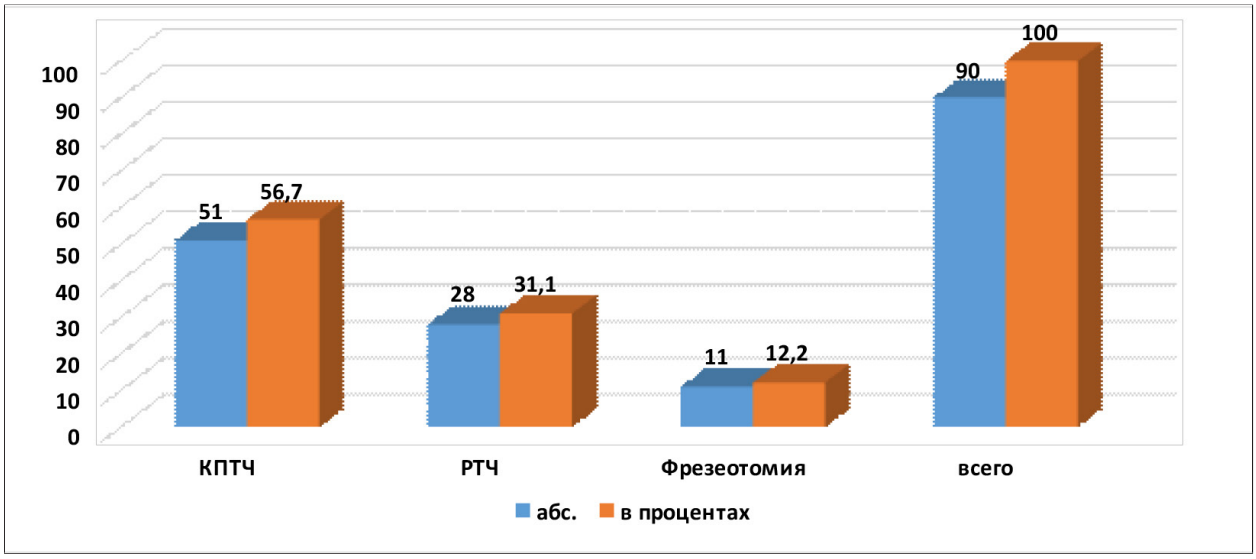

Рис. 1. Распределение больных по видам оперативного вмешательства.

В 1 группу вошло 51 (56,7%) наблюдение, в которой проводилось открытое удаление гематом при помощи костно-пластических трепанаций.

Во 2 группу вошли 28 (31,1%) наблюдений, в которой проводилось открытое удаление гематом при помощи резекционной трепанации черепа.

В 3 группу вошло 11 (12,2%) наблюдений, в которой удаление гематом проводилось минимально инвазивным способом с применением фрезеотомии с последующим пункционным удалением гематомы.

Для оценки исходов использовали модифицированную шкалу Rankin (1957). Основными конечными точками, используемыми для оценки эффективности лечения, являлись дискретные исходы инсульта (благоприятный исход или неблагоприятный исход) к концу 1-го месяца заболевания. Неблагоприятным исходом считалась смерть больного или выраженная степень инвалидизации (4-5 уровень инвалидизации по Rankin). Благоприятным исходом считался исход, при котором больной оставался жить и уровень его инвалидизации составил 1-3 уровень по шкале Rankin.

Распределение гематом по локализации в группах оперированных больных представлено на рисунке 2, данные которого показали, что по локализации гематом группы сильно отличаются друг от друга.

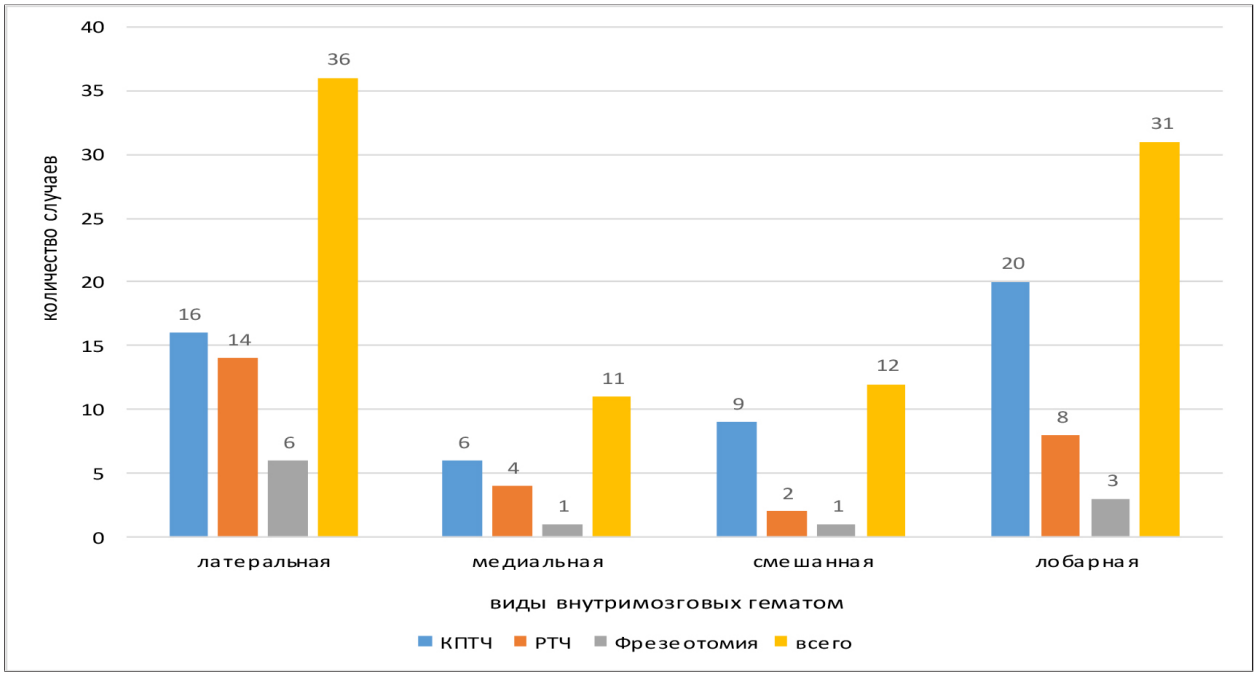

Рис. 2. Распределение больных по видам операции и локализации гематом.

В группе КПТЧ половина наблюдений была с лобарными гематомами, что на 20% больше, чем в группе РТЧ. В группе РТЧ преобладали наблюдения с латеральными гематомами. Анализ распределения больных по видам операции и локализации гематом показал, что в 36 (40,0%) случаях обнаружены латеральные гематомы, в 31 (34,4%) случае – лобарные, в 12 (13,3%) случаях – смешанные гематомы, а медиальные гематомы составили 11 (12,2%) случаев. Как видно из диаграммы, в группе в нашей серии больных преобладали наблюдения с гематомами латеральной и лобарной локализации, т.е. больших объемов, подлежащих оперативному лечению.

По объему внутримозговых гематом наши наблюдения распределились следующим образом: до 40 см^3 обнаружены в 3 (3,3%) случаях, 41-60 см^3 – в 59 (65,5%), 61-90 см^3 – в 24 (26,7%) случаях, и более 90 см^3 – в 4 (4,4%) случаях. Объем кровоизлияния у больных значительно влиял на тактику лечения. Так, в группе КПТЧ у большей части больных, 29 (79,6%) наблюдений, объем кровоизлияния был 41-60 см^3, в 21 случае – объем гематом составил 61-90 мм^3, а в группе РТЧ у большей части больных, 23 (81,3%) наблюдений, объем кровоизлияния был также 41-60 см^3.

Распределение больных по степени ВЖК по 12-бальной шкале D.A. Graeb (1990) в группах представлено на рисунке 3.

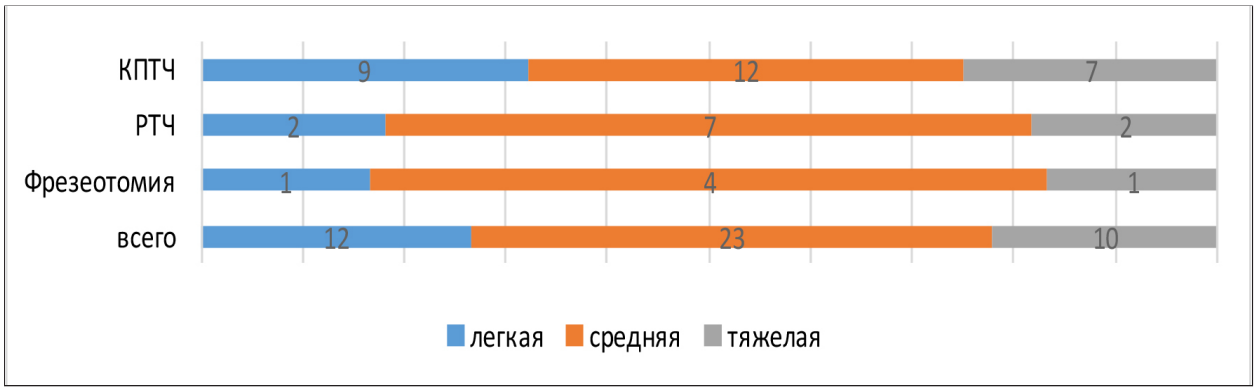

Рис. 3. Распределение по степени внутрижелудочкового кровоизлияния в группах больных по D. A. Graeb (1990).

В группе КПТЧ внутри желудочковое кровоизлияние было диагностировано у 28 (62,2%) больных, в группе РТЧ – у 11 (24,4%) больных, в группе фрезеотомии – у 6 (13,3%) (рис. 3).

В целом ВЖК в серии наблюдаемых больных обнаружено у 45 (50,0%), среди них у 12 (26,7%) легкой степени, у 23 (51,1%) средней степени, а у 10 (22,2%) больных диагностировали ВЖК тяжелой степени.

Давность выявления артериальной гипертензии варьировала у 84 больных от 1 года до 20 лет, составляя в среднем 6 лет; 6 больных не знали о наличии у них гипертензии. До инсульта 77 (85,5%) больных работали. Инвалидов среди оперированных было 10, пенсионеров - 7. Гипертонические кризы наблюдались у 17 (18,9%) больных, из них 9 выжили. Острые нарушения мозгового кровообращения с выраженной неврологической симптоматикой перенесли в разное время до настоящего инсульта 6 (6,7%) больных, из них двое выжили. Различные степени ожирения отмечены у 10 больных, из них 5 выжили. Длительно злоупотребляли алкоголем 20 больных; из них 13 выжили. Все трое больных, перенесших в разное время до инсульта инфаркт миокарда, погибли после операции.

В зависимости от степени нарушения сознания все пациенты были распределены следующим образом: в ясном сознании поступило 11 (12,2%) больных, в умеренном и глубоком оглушении - 40 (44,4%), в сопоре - 21 (23,3%), в умеренной коме - 18 (20,0%) пациентов.

Из данных, представленных в таблице 1 видно, что 35 (38,9%) больных при поступлении имели сознание в 8 баллов и ниже. Сравнительный анализ показал, что при поступлении более тяжелый контингент из числа 51 (56,7%) больного наблюдался в группе хирургического лечения с выполнением КПТЧ.

• Таблица 1 – Распределение больных в зависимости от вида лечения и тяжести состояния (шкала комы Глазго)

Баллы по ШКГ	*КПТЧ*	*РТЧ*	*Фрезеотомия*	*Итого*
13-15	5	3	2	10 (11,1%)
9-12	30	12	3	45 (50,0%)
8 >	16	13	6	35 (38,9%)
Всего	51 (56,7%)	28 (31,1%)	11 (12,2%)	90 (100%)

При поступлении в компенсированном состоянии находилось 30 (33,3%) больных, в субкомпенсированном состоянии - 45 (50,0%), в декомпенсированном состоянии - 15 (16,7%) пациентов.

Для улучшения результатов хирургического лечения и для снижения летальности при гипертензивных внутримозговых кровоизлияниях и для снижения экономических затрат на неоправданные операции, проведен анализ результатов всех оперированных больных, после чего нами предложены критерии отбора больных с гипертензивными внутримозговыми кровоизлияниями для оперативного лечения (Рационализаторское предложение «Методика отбора больных с гипертензивным инсультным кровоизлиянием для оперативного лечения» №4/2018 от 8 января 2018 года).

Отбор больных производился по следуюшим критериям: по уровню сознания, по локализации и обьему гематом, по дислокации срединных структур головного мозга. Прогностически благоприятными для оперативного лечения являются больные с гипертензивными внутримозговыми кровоизлияниями с субкортикальной локализацией объемом менее 60 см^3 и с угнетением сознания не ниже глубокого оглушения (более 10 баллов по ШКГ) и дислокацией срединных структур головного мозга до 2 мм (табл. 2).

• *Таблица 2 - Критерии для эффективного хирургического лечения гипертензивных внутримозговых кровоизлияний*

Уровень сознания	*Объем гематомы*	*Локализация гематомы*	*Дислокация срединных структур мозга*
Более 10 баллов по ШКГ	До 60 см^3	Субкортикальное	*2 мм*

По предложенной методике отобранно 12 больных с гипертензивными внутримозговыми кровоизлияниями и проведено опреативное лечение. Все прооперированые больные выписаны с улучшением. Таким образом, предложенная методика отбора больных с гипертензивными внутримозговыми кровоизлияниями улучшила результаты исхода оперативного лечения и минимизировать послеоперационную летальность. А также позволила избежать экономически неоправданных затрат.

Противопоказаниями к операции при кровоизлияниях в полушария мозга являлись: предагональное состояние, первичная кома в сочетании с кардио-респираторными нарушениями, свидетельствующая о распространенности и неоперабельности кровоизлияния, развитие кардио-респираторных расстройств на фоне неглубокого угнетения сознания, говорящее обычно об ишемии ствола, вызванной поражением позвоночных-базилярной артерии, свежий инфаркт миокарда, уремия, тяжелый диабет. Противопоказания к операции подтверждала ангиографическая картина, характеризующаяся наличием латерального смещения лентикуло-стриарных артерий - симптома медиального кровоизлияния, или тяжелых сочетанных поражений сонных и позвоночных-базилярной артерий. Данные прогнозирования исхода инсульта указывали на противопоказания к операции при плохом прогнозе хирургического вмешательства.

Для оценки выраженности очаговой неврологической симптоматики была использована шкала - балл Оргогозо (1989), позволяющая быстро и качественно оценить динамику нарушенных вследствие инсульта двигательных и коммуникативных функций. Максимальный суммарный балл, набираемый пациентом равен 100 баллам, и чем ниже итоговый балл, тем более выражены постинсультные расстройства. При сравнении тяжести состояния больных с баллом Оргогозо выявлена обратная линейная зависимость. Так оказалось, что по мере возрастания тяжести состояния у больных отмечалось уменьшение балла Оргогозо, что свидетельствовало об ухудшении состояния ($p=0,001$). Балл Оргогозо для компенсированных больных составил 53,5±20,4, для субкомпенсированных - 34,2±15,3, для декомпенсированных - 20,8±14,8 балла.

Таким образом, анализ клинико-неврологических параметров у больных всех трех групп хирургического лечения показал, что основной контингент больных составили тяжелые больные с выраженным нарушением сознания в субкомпенсированном и декомпенсированном состоянии. Тяжесть больных была обусловлена значительным нарушением сознания, объемом кровоизлияния, с наличием ВЖК и смещением срединных структур.

Анализ данных о частоте применения основных нейрохирургических доступов у лиц с различными видами внутримозговых гематом показали, что латеральные гематомы (n=36) у 36 пациентов, были удалены путем выполнения КПТЧ в 16 (44,4%) случаях, путем РТЧ – в 14 (38,9%) случаях, фрезеотомии в 6 (16,7%) случаях. Медиальные гематомы (n=11) у 11 пациентов, 6 (54,5%) пациентам были удалены посредством КПТЧ, РТЧ была выполнена в 4 (36,4%) случаях, а фрезеотомия в одном (9,1%) случае. Смешанные гематомы (n=12) у 12 пациентов, у 9 (75,0%) пациентов были удалены путем выполнения КПТЧ, в 2-х (16,7%) случаях посредством РТЧ, в одном (8,3%) лишь случае выполнена фрезеотомия. При 31 лобарной гематоме, КПТЧ произведена в 20 (64,5%) случаях, в 8 (25,8%) случаях применена РТЧ, а фрезеотомия использована в 3-х (9,7%) случаях ($p<0,05$).

У 90 больных нами выполнено оперативное вмешательство. В наших наблюдениях преобладал метод КПТЧ (51 операция – 56,7%), что связано с общепринятой тактикой нашей клиники, где преимущественно выполняются КПТЧ с учетом ее преимуществ и благоприятного влияния для больных. Как правило, КПТЧ производили у больных, не имеющих грубых нарушений функций ствола мозга, а также в большинстве тех случаев, где локализация внутримозговых гематом была уже установлена с помощью МРТ исследования.

Следует отметить, что применение КПТЧ весьма эффективно для удаления нетравматических внутримозговых гематом, так как гематомы, уже в первые часы после травмы содержат плотные сгустки крови, при удалении которых часто возобновляется кровотечение. Как и следовало ожидать, при КПТЧ полное удаление гематом и восстановление анатомических взаимоотношений тканей способствовало более быстрому и более полному восстановлению нарушенных функций мозга. В нашей работе мы применяли КПТЧ и как первый и как окончательный этап оперативного вмешательства, а также как последующий этап, которому предшествовало частичное удаление гематом через расширенное фрезевое отверстие.

В 28 случаях (31,1%) была произведена РТЧ. Этот метод использовался при тяжелом состоянии больных, наличии грубо выраженной общемозговой и стволовой неврологической симптоматики, при картине нарастающего отека-набухания и дислокации головного мозга, т.е. у больных, которым необходимо было обеспечить декомпрессию мозга. Широкая декомпрессионная трепанация черепа у больных с внутримозговыми гематомами в ряде случаев позволила сохранить не только жизнь, но и психическую полноценность пострадавших. Метод РТЧ был применен у 19 (21,1%) больных молодого и среднего возраста. Мы еще раз убедились в том, что метод резекционной трепанации черепа является технически относительно простым, позволяет провести достаточно-широкую ревизию головного мозга, хотя в этом плане и уступает методу КПТЧ.

Удаление нетравматических внутримозговых гематом через расширенное фрезевое отверстие было применено в 11 случаях (12,2%) из 90 операций, при чем у 8 больных это было самостоятельно как метод, а у остальных как первый этап лечения, в последующем им произведена РТЧ или КПТЧ. Удаление нетравматических внутримозговых гематом через расширенные фрезевые отверстия применялось в основном у больных, находящихся в крайне тяжелом состоянии, у которых имелись нарушения витальных функций, когда не было возможности провести операцию в более значительном объеме. При этом накладывали 2 фрезевых отверстия.

В большинстве случаев этот метод был первым этапом проведения более радикальной операции. Метод расширенной фрезеотомии нами применялся в основном для удаления латеральных гематом (6 – 16,7%). Мы убедились в том, что он имеет ряд существенных недостатков: невозможность удаления больших по объему и протяженности нетравматических внутримозговых гематом базальной локализации, трудность в обнаружении источника кровотечения, недостаточность обеспечения декомпрессии при нарастающем в ходе операции и после нее отека-набухания головного мозга. Положительной стороной этого метода является его большая диагностическая ценность, быстрота технического исполнения и то, что он является наиболее малотравматичным и щадящим для больного. В наших наблюдениях послеоперационная летальность равна 20%, все больные были оперированы в первые 3-5 суток после инсульта, из них 48% - в первые 24 часа. Анализ результатов операций подтвердил зависимость благоприятных исходов от ряда факторов, особенно четко от состояния сознания перед операцией, локализации кровоизлияния и прорыва крови в желудочки (рис. 4).

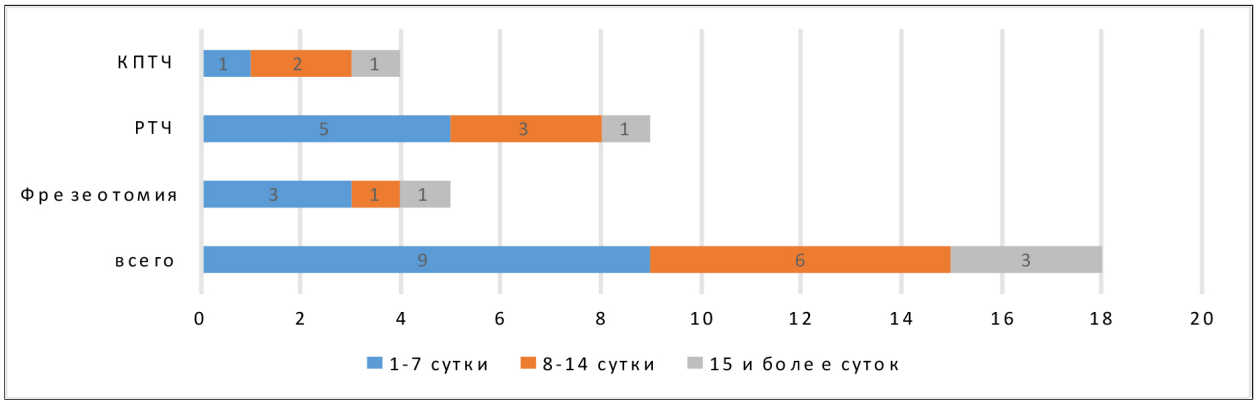

Рис. 4. Зависимость летальных исходов от сроков проведения оперативного вмешательства.

Для оптимизации сроков хирургического лечения и для снижения летальности при гипертензивных инсультных кровоизлияниях проведен анализ результатов всех оперированных больных, после чего нами предложена методика определения сроков проведения оперативного лечения больных с гипертензивными инсультными кровоизлияниями (Рационализаторское предложение “Методика определения сроков проведения оперативного лечения больных с гипертензивным инсультным кровоизлиянием” №5/2018 от 8 января 2018 года).

Сроки проведения операции определялись в зависимости от уровня сознания, локализации и объема гематом, дислокации срединных структур головного мозга. Прогностически блогоприятными сроками для оперативного лечения больных с гипертензивными инсультными кровоизлияниями с субкортикальной локализацией объемом менее 80 см^3 и с угнетением сознания не ниже глубокого оглушения (более 10 баллов по ШКГ) и дислокацией срединных структур головного мозга до 2 мм являются первые 72 часа. Прогностически благоприятными сроками для оперативного лечения больных с гипертензивными инсультными кровоизлияниями с медиальной (базальные ядра) локализацией объемом менее 80 см^3 и с угнетением сознания ниже глубокого оглушения (менее 10 баллов по ШКГ) с дислокацией срединных структур более 3 мм являются 6-7 сутки после кровоизлияния. Оперативное лечение больных с гипертензивными инсультными кровоизлияниями с прорывом в желудочки или супратенториальной локализацией, объемом более 80 см^3 и с угнетением сознания ниже глубокого оглушения (менее 10 баллов по ШКГ) с дислокацией срединных структур более 6 мм являлись 15-20 сутки после кровоизлияния. Оперативное лечение

больных с гипертензивными инсультными кровоизлияниями с прорывом в желудочки или с супратенториальной локализацией объемом более 120 см^3 и с угнетением сознания менее 7 баллов по ШКГ, с дислокацией срединных структур более 10 мм являлось неоправданным, в таких случаях необходимо вести выжидательную тактику (табл. 3.).

• *Таблица 3 - Показатели критерии для определения сроков проведения хирургического лечения гипертензивных инсультных кровоизлияний*

Сроки операции	Уровень сознания по ШКГ	Локализация гематом	Объем гематом	Степень дислокации
1-3 сутки	Более 10 бал.	субкортикально	Менее 80 см^3	до 2 мм
6-7 сутки	Менее 10 бал.	медиальное	Менее 80 см^3	более 3 мм
15-20 сутки	Менее 10 бал.	с прорывом в желудочки или супратенториально	Более 80 см^3	более 6 мм
Выжидательная тактика	Менее 7 бал.	с прорывом в желудочки или супратенториально	более 120 см^3	более 10 мм

Таким образом, предложенная нами методика определения сроков проведения оперативного лечения больных с гипертензивными инсультными кровоизлияниями позволила улучшить результаты исхода оперативного лечения и минимизировать послеоперационную летальность.

Прослеживалась также определенная зависимость благоприятных исходов от объема гематом, возраста больных, характера течения инсульта.

Результаты хирургического лечения показали достоверную зависимость от сроков проведения операции, тяжести состояния, уровня сознания, возраста пациента, локализации и объема гематомы, наличия латеральной дислокации, наличия вентрикулярного кровоизлияния, наличия признаков окклюзионной гидроцефалии.

Эффективность лечения больных оценивали по показателю 30-суточной летальности и типам функциональных исходов.

Из 90 оперированных выжило 72 (80,0%) больных. Летальность составила 20,0% (18 наблюдений). По шкале исходов Глазго больные распределились следующим образом: хорошее восстановление отмечено в 19 (21,1%) наблюдениях, умеренная инвалидизация - в 28 (31,1%), тяжелая инвалидизация - в 25 (27,8%) (рис. 5).

Исходы заболевания оценивались и по шкале Rankin. Данная шкала более конкретно выявляет качество жизни и степень инвалидизации выживших больных. Как показано на рисунке 6, благоприятный исход заболевания (1-3 степень по шкале Rankin) получен в 44 (61,1%) наблюдениях из 72 выживших. Больные с 1-2 степенью инвалидизации могли справляться со своими делами без посторонней помощи и выполнять некоторые из прежних обязанностей. Больные с 3-й степенью, 28 человек, могли передвигаться самостоятельно, но им уже требовался посторонний уход. Неблагоприятный исход (4-5 степень по шкале Rankin) наблюдался в 28 (38,9%) случаев. Больные с 4 степенью, 22 человека не могли ходить без посторонней помощи и не могли ухаживать за собой.

Хирургическое лечение позволило спасти жизнь больным с большими по объему гематомами, массивным повреждением мозга, но качество жизни этих больных при выписке оказалось низким. Остальным 6 больным, с 5-й степенью по шкале Rankin, требовалась постоянная помощь и наблюдение медицинского персонала.

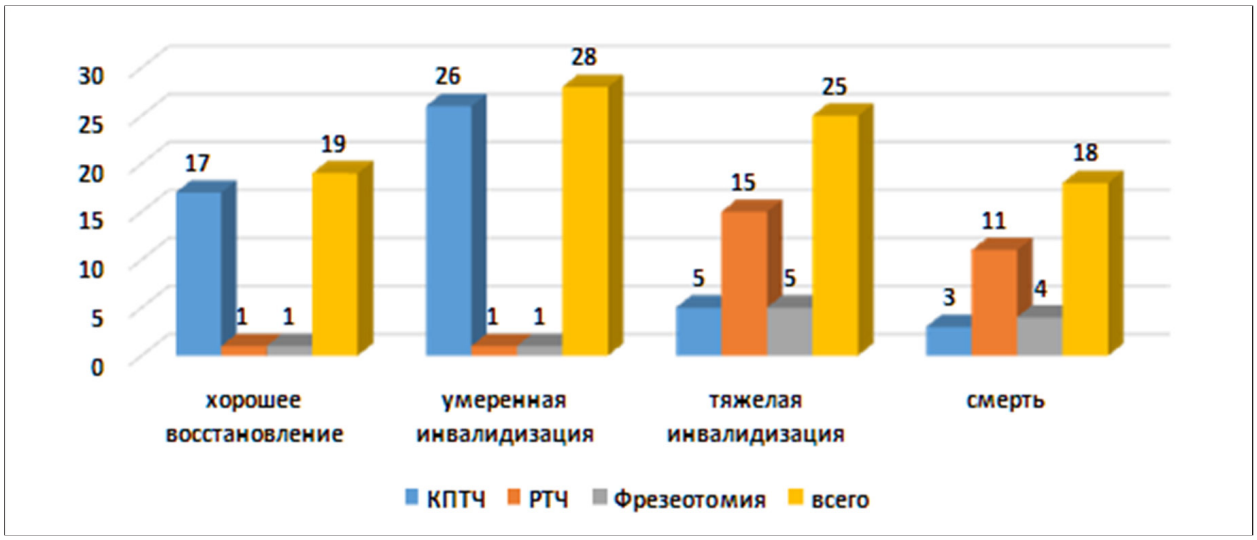

Рис. 5. Распределение больных по шкале исходов Глазго.

Обнаружена определенная зависимость между объемом гематомы и исходом заболевания. Отмечалась увеличение летальности при увеличении объема гематомы. Так при объеме кровоизлияния до 40 см^3 летальность составила 22,2%, свыше 90 см^3 - 100%. При этом отмечено, что хорошее восстановление наблюдалось лишь у больных при объеме кровоизлияния не более 60 см^3. При объеме гематом до 90 см^3 операция сохранила жизнь примерно 60% больных, смертность составила 40%, при объеме свыше 90 см^3 операция сохранила жизнь примерно - 40% больных, смертность составила 60%.

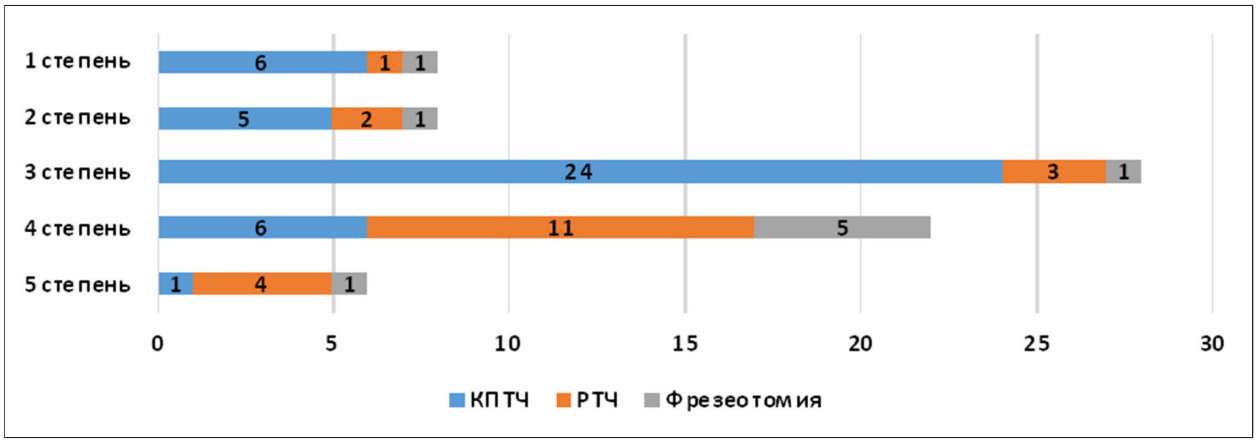

Рис. 6. Распределение исходов по шкале Rankin.

Из числа оперированных в возрасте 30-40 лет выжили 75% больных, 41-50 лет - 64% больных, 51-60 лет - 41% больных, в возрасте 61-68 лет - один больной. В случаях с прогрессирующим характером симптоматики до операции выжили 45% оперированных больных, со стабильным - 65% больных, с регрессирующим - 80% больных.

Из 45 больных с ВЖК умерло 13 (28,9%) больных. Среди выживших больных наличие ВЖК также влияло на исход. Так у больных с хорошим восстановлением ВЖК наблюдалось лишь в 6 (8,3%) случаев, у больных с умеренной инвалидизацией - в 13 (18,0%), а с глубокой инвалидизацией - в 11 (15,3%) случаев ($p < 0,05$).

У больных с первой степенью ВЖК (1-2 балла по D.A. Graeb) хорошее восстановление и умеренная инвалидизация были в 63,2% случаев, со второй, степенью (3-5 баллов по D.A. Graeb) - в 28,6% случаев, а с третьей степенью (6 баллов и выше по D.A. Graeb) - только в 13,9% случаев. Летальный исход при первой степени имел место в 26,3% случаев, при второй степени - в 45,2%, а при третьей степени - в 80,6%. Частота летальных исходов у больных с ВЖК в зависимости от степени геморрагии различалась статистически достоверно ($p<0,05$). У больных без ВЖК хорошее восстановление и умеренная инвалидизация отмечались в 53,1% случаев, а летальный исход - в 20,3%.

Степень смещения срединных структур головного мозга значительно влияла на исход заболевания. У больных отмечалось повышение летальности с увеличением латеральной дислокации головного мозга. Так у больных без смещения срединных структур летальность составила 3,3%, со смещением 1-4 мм летальность возросла в 2,5 раза, а с увеличением смещения свыше 10 мм, летальность увеличилась более чем в 4 раза ($p<0,05$). У больных без признаков дислокации хорошее восстановление отмечалось в 40% случаев, а со смещением более чем 10 мм - лишь в 2,7% случаев. У больных, со смещением срединных структур до 5 мм хорошее восстановление и умеренная инвалидизация отмечались в 60,9% случаев, тогда как у больных с дислокацией более 5 мм - в 26,2%. Летальный исход у больных с латеральной дислокацией, не превышающей 5 мм, был в 24,6% случаев, свыше 5 мм - в 48,6% наблюдений. Частота летальных исходов в зависимости от степени смещения срединных структур различалась статистически достоверно ($p<0,05$).

Таким образом, анализ причин летальных исходов показал, что ведущей причиной смерти был выраженный отек и признаки дислокации, повторное кровоизлияние и прорыв крови в желудочки с гемотампонадой.

Отдаленные результаты, в сроки от 1 до 3-х лет после операции, рассмотрены у 33 больных (о 6 больных сведения отсутствуют, 12 больных умерли в разные сроки). Из числа обследованных больных 7 (21%) были способны к труду, а 22 (67%) могут обслуживать себя и выполнять домашную работу, 4 (12%) нуждались в помощи.

Проведенное исследование показало, что повышение обоснованности операций, усовершенствование методики хирургических вмешательств и ведения больных в остром периоде, способствовали улучшению результатов операции и снижению послеоперационной летальности.

Выводы. 1. Костно-пластическая трепанация черепа с удалением внутримозговых гематом более эффективна при медиальной (базальные ядра), вентрикулярной локализации с объемом гематом более 60 см^3. Резекционная трепанация черепа более перспективно у больных с субкортикальной локализацией с объемом гематом менее 60 см^3. Фрезотомия с пункционной аспирацией внутримозговой гематомы эффективна на 20 сутки после кровоизлиянии в независимости от локализации и объема гематом.

2. Прогностический благоприятными показаниями для хирургического лечения служат инсультные гематомы с объемом менее 60 см^3 и с угнетением сознания пациентов более 10 баллов по ШКГ с дислокацией срединных структур головного мозга до 2 мм. Летальность при хирургическом лечении больных в коматозном сознании составила 83%. При снижении уровня бодрствования до комы хирургическое вмешательство нецелесообразно и малоэффективно. Исключением является оперативное лечение больных, находящихся в коме, обусловленной гематомой мозжечка, при сдавлении ствола и/или острой окклюзионной гидроцефалии.

3. Оптимальным сроком для оперативного лечения внутримозговых гематом с субкортикальной локализацией с объемом менее 60 см^3 и с угнетением сознания не ниже оглушения (более 10 баллов по ШКГ) и дислокацией срединных структур головного мозга до 2 мм яв-

ляются первые 72 часа. Прогностически благоприятным сроком для оперативного лечения больных с внутримозговыми гематомами медиальной (базальные ядра) локализации объемом менее 80 см^3 и с угнетением сознания ниже оглушения (менее 10 баллов по ШКГ) со смещением срединных структур более 3 мм являются 6-7 сутки после кровоизлияния. Оперативное лечение внутримозговых гематом с прорывом в желудочки или супратенториальной локализацией, с объемом более 80 см^3 и с угнетением сознания ниже оглушения (менее 10 баллов по ШКГ) при дислокации более 6 мм является 15-20 сутки после кровоизлияния.
4. Хирургическая тактика при лечении больных с геморрагическим инсультом требует дифференцированного подхода, где должны быть учтены клиническое течение геморрагического инсульта, расположение и объем кровоизлияния и степень смещения срединных структур головного мозга.

Литература

1. Mamytov M. Optimal Times of Carrying Out of Operative Treatment of Patients with Hypertensive Hemorrhagic Stroke [Text] / M. Mamytov, K. Yrysov // Clinical Neurology and Neuroscience. – 2019. – Vol. 3, N 4. – P. 77–83.
2. Bobinger T. Programmed Cell Death after Intracerebral Hemorrhage [Text] / T. Bobinger, P. Burkardt, H. H. Huttner // Curr Neuropharmacol. – 2018. – Vol. 16, N 9. – P. 1267–1281.
3. Cai Q. Analysis of three surgical treatments for spontaneous supratentorial intracerebral hemorrhage [Text] / Q. Cai, H. Zhang, D. Zhao // Medicine (Baltimore). – 2017. – Vol. 96, N 43. – 8435.
4. Ырысов К. Б. Способ хирургического лечения внутричерепных нетравматических кровоизлияний и аневризматических выпячиваний сосудов головного мозга [Текст] / К. Б. Ырысов, Ж. Т. Ташибеков, Г. Т. Мамражапова. Патент на изобретение №2092. – A61B 17/00 (2018.01). – KG 2092 C1 28.09.2018. // Интеллектуальная собственность. – 2018. – Т. 233, № 9. – С. 9.
5. Ye Y. Endoscopic Surgery Without Decompressive Craniectomy in Large Putaminal Intracerebral Hemorrhage: Assessment of Efficacy and Safety [Text] / Y. Ye, Q. Wang, W. Ou // Neurocrit Care. – 2020. – Vol. 32, N 2. – P. 392–399.
6. Yilmaz C. Spontaneous supratentorial intracerebral hemorrhage: Does surgery benefit comatose patients? [Text] / C. Yilmaz, S. Kabatas, S. Gulsen // Ann Indian Acad Neurol. – 2010. – Vol. 13, N 3. – P. 184–187.
7. Alkosha H. M. Outcome of Early versus Delayed Evacuation of Spontaneous Lobar Hematomas in Unconscious Adults [Text] / H. M. Alkosha, W. K. Zakaria // J Neurosci Rural Pract. – 2017. – Vol. 8, N 4. – P. 525–534.
8. Лебедев И. А. Основные данные регистра мозгового инсульта в городе Ханты-Мансийске за 2004-2005 гг. [Текст] / И. А. Лебедев, А. Р. Белявский, В. Г. Шаляпин // Материалы Юбилейной всероссийской научно-практической конференции «Поленовские чтения. – СПб., 2007. – С. 157–158.
9. Мануковский В. А. Исходы лечения больных с первичными внутримозговыми кровоизлияниями [Текст] / В. А. Мануковский, Д. В. Свистов, С. Ю. Данилов // Материалы Юбилейной всероссийской научно-практической конференции «Поленовские чтения». – СПб., 2006. – С. 139.
10. Матвеев С. Тактические подходы при хирургическом лечении нетравматических внутримозговых кровоизлияний / С. Матвеев, А. Калиничев, О. Шуляков, С. Аксенов, В. Клишин // Материалы IV съезда нейрохирургов России. – М., 2006. – С. 272.
11. Мустафин С. А. Хирургическая тактика при гипертензивных внутримозговых кровоизлияниях [Текст] / С. А. Мустафин, А. Б. Гехтман, Ш. Э. Булатов // V Съезд нейрохирургов России : Материалы съезда. – Уфа, 2009. – С. 217–218.

УДК 616.995.132.8

ОТ СОВРЕМЕННОЙ МЕДИЦИНЫ К «ТАЙНЫМ ЗНАНИЯМ» НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ (ПОСВЯЩЕН К ПАМЯТИ ВРАЧА И КРАЕВЕДА М.ГОЙИПОВА)

Жуманиёзова М.Т.[1]
[1]Ургенчский государственный университет мировых языков, г. Ургенч, Узбекистан

Аннотация

Данная статья посвящена М. Гоипову, профессору и преподавателю, кандидату медицинских наук, много лет работающему в Ургенчском филиале Ташкентской медицинской академии. Этот профессор, обладающий уникальными способностями, на протяжении своей карьеры занимался современной медициной. Однако информация, которую он собирал годами, побуждает его изучать народную медицину. М.Гоипов, защитивший кандидатскую диссертацию, почувствовал в себе сверхъестественные способности и решил изучить «тайные знания» народной медицины. Прочтите статью до конца, чтобы узнать об этом.

Ключевые слова: М. Гоипов, Исмаил Джурджани, «Захирай Хорезмшахи», «зрительный контакт», целитель, «экзорцизм», психическое состояние

ЗАМАНБАП МЕДИЦИНАДАН ЭЛДИК МЕДИЦИНАНЫН "СЫР БИЛИМИНЕ" ЧЕЙИН (ДАРЫГЕР ЖАНА АЙМАК ТААНУУЧУ М. ГОЙИПОВДУН ЭЛЕСИНЕ АРНАЛАТ)

Жуманиязова М.Т.[1]
[1]Үргөнч мамлекеттик дүйнөлүк тилдер университети, Ургенч ш., Өзбекстан

Аннотация

Бул макала Ташкент медициналык академиясынын Ургенч филиалында көп жылдардан бери эмгектенип келген профессор жана окутуучу, медицина илимдеринин кандидаты М.Гоиповго арналган. Кайталангыс жөндөмгө ээ болгон бул профессор эмгек жолунда заманбап медицина менен алектенип келген. Бирок көп жылдар бою чогулткан маалыматтары аны элдик медицинаны үйрөнүүгө үндөйт. Диссертациясын жактаган М.Гоипов өзүнөн табияттан тыш жөндөмдүүлүктү сезип, элдик медицинанын “жашыруун билимин” үйрөнүүнү чечкен. Бул тууралуу билүү үчүн макаланы аягына чейин окуңуз.

Ачкыч сөздөр: М.Гойипов, Исмаил Журжани, «Захираи Хоразмшахи», «көз тийүү», шыпаачы, «шайтан чыгаруу», психикалык абал

FROM MODERN MEDICINE TO THE "COVERT KNOWLEDGE" OF TRADITIONAL MEDICINE (DEDICATED TO THE MEMORY OF THE DOCTOR AND LOCAL HISTORIAN M. GOYIPOV)

Jumaniyazova M.T.[1]
[1]Urgench State University of World Languages, Urgench city, Uzbekistan

Annotation

Abstract: This article is dedicated to M. Goipov, professor and teacher, candidate of medical sciences, who has been working for many years in the Urgench branch of the Tashkent Medical Academy. This professor, who has unique abilities, has been involved in modern medicine throughout his career. However, the information he has collected over the years encourages him to study traditional medicine. M. Goipov, who defended his thesis, felt supernatural abilities in himself and decided to study the "secret knowledge" of traditional medicine. Read the article to the end to find out about it.

Keyword: M. Goyipov, Ismail Jurjani, "Zakhirai Khorazmshakhi", "eye contact", healer, "exorcism", mental state

Мы видим формальное сходство в автобиографиях людей, посвятивших свою жизнь педагогике и науке: "Он родился в..., окончил школу или получил награду в... Он воспитывал учеников или студентов в таком-то духе».Это определение-наше наследие с советских времен. Однако мы не говорим о личной жизни и внепрофессиональных интересах и трудностях тех, кто воспитывает подрастающее поколение. В силу вышеизложенного наследия мы возвращаемся к той схеме, что учитель должен быть идеалом, а его мысли должны выражать политические взгляды общества. Опираясь на эту закономерность, мы остановимся на автобиографии еще одного ученого, а затем перейдем к его необыкновенному миру. Человек, о котором мы хотим рассказать, - он известный врач, ученый, деятель и педагог своего времени,кандидат медицинских наук Гойипов Машарип Отажанович. Наш необыкновенный врач родился 1 ноября 1937 года в старинном городе Хиве. М.Гойипов поступил в Самаркандский медицинский университет в 1954 году и успешно окончил его в 1961 году.

По политическим требованиям того времени, после окончания учебы нужно было работать везде, где решит государство. В этом порядке Машарипа Отажановича направили на работу в Ашхабадский военный госпиталь.

Он начал свою карьеру здесь в 1961 году в качестве врача. Пять лет спустя, в 1966 году, он стал преподавателем Хивинского медицинского университета. Несмотря на то, что врачи являются учителями, они продолжают лечить людей в соответствии с клятвой Гиппократа. За время преподавательской деятельности Машарип Отайонович одновременно работал врачом в отделении невропатологии Хивинской городской больницы. В 1970-72 годах М.Гойипов, высокообразованный человек, работал главным врачом Хивинского городского санитарно-просветительского центра. Через 3 года (1972-75) врач, быстро продвигаясь по служебной лестнице, работает заместителем главного врача районного медицинского объединения. С 1976 по 1986 года-главный врач хивинской центральной районной больницы.

В этот период, то есть в 1984 году, он защитил кандидатскую диссертацию в области медицины. По этому поводу сам ученый пишет следующее: «В 1967 году мы поставили перед собой цель (задачу) написать трактат или кандидатскую диссертацию по истории хивинской медицины и больницы. В результате из данных, собранных в 1967-1971 гг., он собрал данные для 150-страничной брошюры «История хивинской народной медицины», а в 1972 г. был членом-корреспондентом АН СССР, специалистом по история медицины, Б.Д. Мы представили его Петрову для ознакомления. Он, как историк медицины, пришел к выводу, что эти сведения целесообразно опубликовать в виде брошюры. Если мы напишем кандидатскую диссертацию на тему «Исмаила Джурджани [1.1-60-с], ученого-медика 12 века», они обещали быть оппонентами” [2.1-с].

С 1993 по 1998 год, после защиты диссертации, ученый работал заведующим неврологическим отделением Хивинской районной больницы, главным врачом Джурионской сельской больницы заведующим неврологическим отделением больницы, Хивинской ковровой фабрики и главный врач фельдшерско-акушерского пункта села Индавак [3.131-с]. Его неутомимые труды отмечены орденом «Дружбы народов» и почетным знаком Верховного Совета Узбекистана, в 1972 году он получил звание «Отличник здравоохранения».

За свою научную деятельность педагог, ученый и врач М.Гойипов опубликовал более 20 научных работ о жизни и творчестве таких великих врачей, как Исмаил Джурджани, Умар Чагмини, истории развития медицины города Хивы [4.5.6.7.8.9].

Интерес М.Гойипова к народной медицине окончательно возрастает, и после защиты диссертации он приступает к изучению истории хивинской медицины [4.12-б]. Изучая издание книг по медицине в период Феруза, он составил следующий список: 1. «Тибби мухтасар», датированный 89-м годом хиджры, автор неизвестен. 2. «Бахр аль-Джавахир», дата 997.3. «Рисолай Манозал ае-сойирин», классифицированный Ходжой Абдуллой Ансари, да-

тированный 1223.4. «Шархи Нужат аль-арвох». на персидском языке, датированный 1231.5. «Манофе' аль-инсан-тибб», датированный 1244.6. «Мифтах ат-талибин», датированный 1275 г., перевод Мухаммада Резы, 7. «Тибби Хусейни», датированный 1293 г., 8. «Манофе' ан-нос» на турецком языке, датированная 1296 годом, написана Худойберган диваном. 9. «Тибби Юсуфи» и «Хуфи Алаи», на персидском языке, датированные 1296 г. 10. «Муфаррих ал-кулуб», на персидском языке, датированные 1297 г., автор неизвестен 11. Мусаввада турецкого «Туфхат ал-мумин», датированный 1301 г., Перевод Юсуфа Ходжи. 12. «Ти6б лазат ан-ниса», на турецком языке, от 1306 г., 13. «Муктахд6 ат-тибб», турецкий, от 3 307 г., написанный Домла Ибрагимходжой, 14. «Маджма' ал-джавоме'», перевод 1307 г., 15. "Мунтахаб ат-тибб", на турецком языке, написана муллой Абдолом в 1308 г. 16. "Карободони", на персидском языке. Датирована 1310 г., написана муллой Абдолом. 17, "Карободони Шифаи", "Хулосат ал-хукамо", «Нузхат аль-кулуб», на персидском языке. 18, «Тухфат аль-муминин», написанный Оллоберганом Таррохом, 19. «Тибб аш-Шифаи», на арабском языке, 20. «Тибби агроз ат~тиббияй», перевод муфтия Мухаммедамина, 21. «Тибби Турки», автор и переводчик неизвестен, 22. «Мултакит ат-тибб» на турецком языке, автор Оллоберган Таррох, 23. «Рисолай мадани асрор», на персидском языке, 24. «Нафоис ш маосир», на персидском языке, 25. «Рисолан лавохихи», на персидском языке. 26. «Сафар аль-саадат», на турецком языке, перевод Абдулхамида Ахунда, 27. Рисолаи «Хунасат аль-мафахир», старинная копия, на персидском языке, 28. «Тибби Ансари», на персидском языке, датированная 1297 годом, написанная Оллоберганом. Таррох, деван, 29. «Ихтияроти Балеи» на персидском языке, 30. «Ахкоми Нуджум» на персидском языке, 31. «Рисолан медицинский», на турецком языке, написанный муллой Исмаилом Мурконом.

Изучая вышеперечисленные рукописи, ученый делает шаг от современной медицины к традиционной народной медицине. Он начинает изучать бесценный опыт наших прошлых предков. Среди рукописей внимание ученого привлекают книги о музыке. Знакомясь с музыкой и поэзией Мухаммад Рахим Хан Феруз, он говорит, что является основателем и покровителем школы лечения словом (психотерапия) и музыкой (музыкотерапия). Он также отмечает, что Камиль является создателем хорезмийской методики лечения словом и музыкой. Он сказал, что «словотерапия является одним из основных факторов медицины. Однако не всегда слова оказывают лечебное действие. В такое время на помощь приходит музыка» [10.2-с]. Звуковое исцеление оказывает прямое влияние на здоровье, а также на физическое и психическое здоровье. Это может вывести человека из депрессии. Короче говоря, он может бороться с болезнями. Приводя сведения из трудов Фараби по медицине, он обращает внимание на его высказывание о том, что «музыка полезна для здоровья тела, потому что, когда тело болеет, мешает и душа, а музыка лечит душу воздействием звуков". Аль-Хорезми даже сказал то, что сказал во время экзамена известного ученого города в Багдаде, то есть: «В Хорезме не три, а четыре вида лечения: одно-слова (психотерапия), другое-медицина, один-острый нож». Звучит известная песня эрур в усадьбе Даги Хива. Мне больше нравится четвертый, то есть мой метод лечения музыкой (музыкотерапия)", - цитирует он.

При написании книги «Хивинская медицина» ученый использовал Библиотеку ФА РУз, Научно-медицинскую библиотеку МЗ РУз, Навоийскую национальную библиотеку РУз, Государственный архив Хорезмской области и Хивинского района, архивные данные Ичан-Калинского заповедника, хивинцы, отметившие 1000 месяцев.Использовал информацию медицинских работников, прослуживших много лет в сфере здравоохранения в Хорезме и Хиве, в настоящее время работающих врачами , представители следующего поколения хивинских целителей, а также множество источников и литературы.

При написании книги «Хивинская медицина» ученый использовал Библиотеку ФА РУз, Научно-медицинскую библиотеку МЗ РУз, Навоийскую национальную библиотеку

РУз, Государственный архив Хорезмской области и Хивинского района, архивные данные Ичан-Калинского заповедника, хивинцы, отметившие 1000 месяцев. Использовал информацию медицинских работников, прослуживших много лет в сфере здравоохранения в Хорезме и Хиве, в настоящее время работающих врачами, представители следующего поколения хивинских целителей, а также множество источников и литературы.

1. Целители (лекар 6) - люди, использующие лекарства, полученные из животных, растений и минералов. 2. Врачи были одними из самых уважаемых людей и занимались целительством. Лечили терапевтические болезни. 3. Костоправы - занимались только вправлением сломанных костей на место и перевязкой. 4. Акушерки - те, кто помогает роженицам.

Большинство из них были знакомы с различными методами родов и поворотов плода. Наиболее опытные в ряде случаев применяли метод вскрытия материнской утробы. Они часто использовали острое лезвие, чтобы прорезать кожу и взять кровь (наштар).

Божественная медицина находит свое отражение в деятельности молитвенников, являющихся представителями народной медицины. Духаны-это маги, которые читают молитвы над больным. К ним часто подходили женщины, страдающие психическими и нервными заболеваниями, судорожными заболеваниями. Дуохан, не спрашивая жалобы больной, часто даже не видя себя, просматривал религиозную книгу и высказывал свое мнение о болезни. В большинстве случаев считают, что причина болезни связана с влиянием очень сильных божественных сил (алвасти, аджина, пари и др.), пишут молитвы из Корана и других специальных книг (например, «Каназил Хусейн "), и т. д.

Молитвы пишутся в виде оберегов от различных болезней и состояний. Некоторые неграмотные дуахоны, так как не умели читать и писать, воспользовались твердой верой больных и рекомендовали им лечиться обходом различных святых мест (могил, мечетей и т. д.) Он вылечился чтением суры Ясин Корана сорок раз. Иногда их было два, иногда три-четыре человека, и каждый читал по десять-двадцать раз.

Вторая категория, выделенная ученым, это эшаны-религиозные лидеры, которые лечат, читая различные религиозные молитвы из Корана или других религиозных книг. Многие люди обращались к ним, чтобы помолиться за души усопших, иначе боялись, что произойдут беды и болезни.

Муллы-религиозные мусульмане, окончившие медресе и хорошо разбирающиеся в законах шариата, но сами не выполняющие их указаний. В Хорезме муллами называют всех пожилых людей, умеющих читать книги на арабском или персидском языках и лечить больных. Также прописывают больным амулеты, читают молитвы, рекомендуют посещать святые места и т. д. Фальшивые врачи-это люди, которые лечат пациентов, не имея никаких медицинских знаний. Они советовали больным соблюдать различные диеты, есть растения, пить воду, готовить порошки, но держали их содержимое в секрете. Принимали всех обратившихся, не разбираясь в болезнях. Они рекомендовали лечение в песчаных и соляных источниках.

Гадалки-это гадатели (слово «предсказывать» означает уметь видеть или предсказывать будущее). Они верят, что гадание дано им Аллахом во сне, поэтому они должны заниматься гаданием, исцелением и выздоровлением больных, иначе им грозят несчастья и болезни. Некоторые гадатели занимаются написанием амулетов. Люди верят, что могут предсказать судьбу больных, помочь найти потерянные вещи и т. д.

Святые места-к ним относятся мечети, гробницы. Например, могилы деда Зойрходжи в Хиве, Юсуфа Хамадани в Шавате и др. По рекомендации мулл и эшанов больной должен был посещать эти места или ночевать в этом месте сорок и более дней, зажигать лампаду, забивать овец и кур и раздавать их людям. В результате по милости прошлого они обрели покой. М.Гойипов уделяет большое внимание комплексу П.Махмуда в своих произведениях. Уже это место было местом для лечения психических заболеваний.

В Хорезме встреча с людьми с удивительным характером иногда влияет на настроение ученого. Они редко общаются, живут одни, нигде не работают, не следят за собой, живут в мечетях, имея при этом свой дом и родственников, одеваются одинаково во все времена года, словом, это психически больные - говорит М. Гоипов. Считается, что эти люди попали в такое состояние в результате сверхъестественной божественной силы. Вот почему люди пытаются их одеть, накормить, дать денег и получить их благословение. По их словам, он оказывает успокаивающее действие, помогает избавиться от многих болезней.

Талаичи происходит от слова удача, счастье. У Талаичей были свои книги, по которым они определяли судьбы людей. Одни считают, что судьба, здоровье или болезнь человека зависят от месяца и года его рождения.

Чўпчилар – это люди, которые удаляют различные инородные тела изо рта или глотки больных, чаще детей. Многие матери, часто неграмотные, обращались к пастухам за помощью при некоторых заболеваниях, например, когда у них болело горло (ангина и др.), рвота, запоры, думая, что у их ребенка в горле палка (часто рыба-меч, и т. д.). Извлекали различные инородные тела изо рта или горла ребенка через рот или другими способами.

Ходимлар-в Хорезме есть старухи (персонал), которые помогают в воинских кварталах, тустах или мушбатских церемониях. Жители стараются вызвать работника в случаях различных непредвиденных обстоятельств и заболеваний. Потому что сотрудники определяют причину заболевания самостоятельно. Например, можно сказать, что заболевание было вызвано влиянием ругательного слова (зрительный контакт). Они могут связывать причину заболевания с расстройствами пищевого поведения.

Если человек съедает остатки пищи на ночь, с этой пищей в организм поступают противоестественные силы и возникает болезнь. В помощь они собирают палочки с перекрестка четырех-семи дорог, берут куски от одежды людей с плохим зрением (твердые глаза), перемешивают их, подсыпают соль и воскуривают больному благовония. Персонал помогает женщинам во время родов, а также помогает, когда дети не спят, когда капризничают.

Бакачилар - (от слова бага, крабака)-мошенники, которые якобы извлекают из желудка больного лягушку (лечение таким способом, по-видимому, было распространено только в Хорезме). Часто угрожали тем, что обыкновенная лягушка, подобно червям, может размножаться в желудке человека. Бакачилар говорят, что определить наличие лягушки в желудке несложно: сначала из желудка доносится звук, похожий на кваканье лягушки; во-вторых-человек склонен есть часто и много. Лечение заключалось в извлечении лягушки из желудка через рот. В этом случае больной проглатывал кусок мяса с привязанной к нему прочной веревкой. Считалось, что голодная лягушка проглотит мясо и таким образом удалит его. Все они, несомненно, были обманщиками.

Исфандчилар-люди, занимающиеся изгнанием злых духов из дома и тела больного путем сжигания растения хистрик и использования выделяемого им дыма. Иногда делали это в профилактических целях. Также этот дым считался полезным для животных.

Боғловчилар-(Соединители) – в Хорезме были распространены разные виды лихорадок: однодневные, трехдневные, недельные, месячные, годовые и др. Считалось, что духовную силу, вызвавшую лихорадку, можно вызвать. Для этого биндер брал толстую нить, часто завязывал на ней семь узлов и повязывал ее на шею больного. Если лихорадка держится три дня, ставят три узла. Нить должна быть черной (если она белая, то ее окрашивают мотыльками, взятыми из-под горшка). Когда нить была удалена, она определенно была брошена в проточную воду.

Изучая «тайные знания» народной медицины, ученый замечает, что у него есть противоестественное качество. Будучи неврологом, он пытается собрать воедино людей, которые таинственным образом выздоравливают, кладбища, функционирующие как больницы,

и необычных целителей, конкурирующих с современной медициной, и провести над ними опыты и доказать это. Ученый собирает 400 тех, кто ценится населением и обладает необычайной властью в Хорезмской области. В нашей беседе с М. Гоиповым он говорит, что верит в «тайные знания» народной медицины, но доказать этого не смог [11.18-с]. Тем не менее, М.Гойипов говорит, что «зрительный контакт» является характеристикой, и публикует об этом статью.

Мы поговорили с ученым, когда ему было 82 года. Следует сказать, что многие считают шагом назад от современной медицины к «тайным знаниям» народной медицины. Однако Абу Райхан Беруни в своем труде «Ат-Тафхим» подчеркивает, что необходимо идти от простоты к сложности, чтобы познать науки о сокровенном. То есть сначала числа, потом математика, потом геометрия, алгебра и, наконец, физика и астрономия, и астрология, то есть чрезвычайно сложная.

Литература

1. Абдуллаев А.А., Гаипов М.А.,Исмаил Джурджани и его «Сокровище Хорезмшаха». Ташкент, 1980. 60 С.
2. Гойипов М. Хива тиббиёти тарихи. Хива шифохонасига 100 йил. Хива.2002.
3. ГойиповМ. “Шахсий архиви материаллари”. Қўлёзма. 2021. 100-бет
4. Гойипов М. Хива табобати. (Рўзимбой Ҳасан, Олимжон Раззоқ б-н ҳамк.). — Т.: Ибн Сино, 1995. – 55 б.
5. Ғойипов М. Хива табиблари // Шарқ табобати. 2000. № 2.
6. Сафаров К., Ғойибов М. Хоразм Маъмун Академиясида халқ табобатини ўрганилиши // “Маъмун академияси ва тиббиёт” номли анжуман материаллари. Урганч. 2005.
7. Собиров Р. Хоразм анъанавий табобатида доривор ўсимликларни ўрганиш ва улардан фойдаланиш. Хива. “Хоразм Маъмун Академияси ноширлик бўлими”. 2011.
8. Собиров Р., Холматов Ҳ. Хоразм воҳасининг доривор ўсимликлари. Т. “Медицина”. 1972.
9. Собиров Р.Қрим хонининг табиби // Фан ва турмуш. Т.1981. № 1. Б. 17
10. Хушбоқов А,“До, ре, ми , фа, соль, ля, си-нота товушлари довалайди” “Шифо-инфо” газетасининг №10 (369), 4-14 март сони.
11. Дала ёзувлар. М.Ғойипов билан суҳбат.Хива.2023. 6-феврал-6-март.Биринчи дафтар. 18-варақ.

УДК 615.38.03.: 617-005.(035)

ТЕОРЕТИКО-ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ МОНИТОРИНГА УСЛОВИЙ И ОБРАЗА ЖИЗНИ, СОСТОЯНИЕ ЗДОРОВЬЯ И СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Мадаханов А.С.[1], Мадаханов А.[2]
[1]Андижанский государственный медицинский институт, г. Андижан, Узбекистан
[2]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье рассматривается вопрос роль и место информаций об условиях и образа жизни, состояние здоровья и социальной активности студентов в разработке комплекса мер по улучшению качества их жизни. Авторами сообщается о том, что разработанная ими методология, основанная на принципах системного подхода и системного анализа позволяет получит наиболее качественную и полную информацию, в динамике, об условиях и образа жизни, состояние здоровья и социальной активности студентов в условиях перехода на цифровую технологию сбора и анализа материалов, полученных из различных источников.

Ключевые слова: студенты, условия и образ жизни, здоровья, социальная активность.

СТУДЕНТТЕРДИН ЖАШООСУНА, ДЕН СООЛУГУНА ЖАНА СОЦИАЛДЫК ШАРТТАРЫНА, ЖАШОО ОБРАЗЫНА МОНИТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-УЮШТУРУУ АСПЕКТТЕРИ

Мадаханов А.С.[1], Мадаханов А.[2]
[1]Анжиян мамлекеттик медициналык институту, Анжиян ш., Өзбекстан
[2]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада студенттердин жашоо сапатын жакшыртуу боюнча иш-чаралардын комплексин иштеп чыгуу боюнча алардын жашоо шарттары жана жашоо образы, ден соолугунун абалы жана коомдук иш-чаралар тууралуу маалымат ролу жана орду маселеси каралат. Авторлор системалык мамиле жана системалык талдоо принциптерине негизделген, алар иштеп чыккан методология ар кандай булактардан алынган материалдарды санариптик технологияга өткөрүү шарттарында студенттердин жашоо шарттары жана жашоо образы, ден соолугунун абалы жана социалдык активдүүлүгү жөнүндө динамикада эң сапаттуу жана толук маалымат алууга мүмкүндүк берерин маалымдашат.

Ачкыч сөздөр: студенттер, шарттар жана жашоо образы, ден-соолук, социалдык активдүүлүк.

THEORETICAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS OF MONITORING THE CONDITIONS AND WAYS OF LIFE, THE STATE OF HEALTH AND SOCIAL ACTIVITY OF STUDENTS

Madakhanov A.S.[1], Madakhanov A.[2]
[1]Andjiyan State Medical Institute, Anjiyan city, Uzbekistan
[2]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article deals with the issue of the role and place of information about the conditions and lifestyle, the state of health and social activity of students in the development of a set of measures to improve their quality of life. The authors report that the methodology developed by them, based on the principles of a system approach and system analysis, allows you to get the most high-quality and complete information, in dynamics, about the conditions and

lifestyle, the state of health and social activity of students in the context of the transition to digital technology for collecting and analyzing materials obtained from various sources.

Keywords: students, conditions and lifestyle, health, social activity.

Введение. В Республиках Узбекистан и Кыргызстан в последние годы пролеживается стремительное увеличение численности обучающихся в высших учебных заведениях. Повседневная практик убедительно свидетельствует о том, что студенческие годы – это не только определенный период в жизни человека, но и священный путь, ведущий в его будущее. Тем, кому посчастливится пройти этот путь, в первую очередь необходимо быть здоровым, а в океане сложных процессов приобретения знаний требуются честность, чистота ума, умеренная и рациональная активность, энтузиазм и бдительность в широком смысле этих слов. В студенческие годы люди этой группы приобретают навыки достижения рационального, справедливого и творческого решения множества проблем, возникающих в жизни при реализации сокровенных целей.

Изучение мыслей и мнений великих людей, прошедших путь студенчества, наблюдение за их достижениями и упушениями в жизни, позволяет понять важную реальность – студенческие годы это период закладывания биосоциального фундамента, на основе которой, в будущем строится многоаспектная жизнь человека с высшим образованием. Важнейшими составляющими этого фундамента являются знание, профессиональная компетентность и жизненный опыт адаптироваться в социуме. В этой связи, Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев сказал молодежи: «Цените науку, стремитесь к науке!» Не теряйте ни секунды своего времени! Молодость – самый ценный период жизни. Никогда не забывайте, что наука и знание — это богатство, которое не горит в огне, не тонет в воде, и никто не может отнять его у вас». Степень сформированности умений и навыков будущего специалиста, в том числе широта и глубина круга знаний и опыта, физическое самочувствие, сила, духовное богатство формируются под влиянием демографических, социально-экономических и психологических факторов, окружающего человека, среды. Этим и предопределяется важность сбора и анализа данных о бесчисленных как по количеству, так и по качеству факторах, влияющих на различные аспекты качества жизни студентов. Ведь такие данные, являющиеся результатами научных исследований, основанных на принципах системного подхода и системного анализа, служат фундаментальной основой для создания программы и плана мероприятий по развитию у студентов общественной активности и главное формировать стремление поддерживать и укреплять свое здоровье. Информация такого содержания и сущности, являющаяся продуктом обширных и целенаправленных научных наблюдений, проведенных на базе категорий «причина-следствие» и метода “случай-контроль” позволяют выявлять и устранять актуальные проблемы в повседневной жизни студентов.

Динамическое наблюдение и научный анализ условий и образа жизни, здоровья и социальной активности студентов, позволяет реально оценивать проводимые в стране политики, направленных улучшению социально-экономических аспектов условий и образа жизни населения, в том числе студентов. В то же время обращает на себя внимание отсутствие информации, которая могла бы служить научной основой для углубленной и динамичной оценки условий и образа жизни, здоровья, а также социальной активности студентов. Стало известно, что научные исследования по данной тематике не строятся на принципах системного подхода и системного анализа. Поэтому информация, полученная в результате такого исследования, позволяет оценить лишь отдельные стороны жизни студентов. Более того, такие исследования лишены свойства оценки изучаемой действительности в динамике, так как на местах не проводятся регулярно. Сегодня специалистам в данной области все больше известно, что не существует научно-исследовательского метода, основанного на принципе

системного подхода и системного анализа, позволяющего изучать студентов и их жизнь через призму «причины и следствия».

Непосредственное участие, наблюдение и опыт творческого изучения тех или иных источников в научных исследованиях, проводимых в рамках изучения условия и образа жизни, здоровья и социальной активности населения, относящегося к вышеизложенному, и студентов на основе обобщения мнений и предложений позволило, окончательно восполнить отмеченный пробел - «ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ МОНИТОРИНГА УСЛОВИЙ И ОБРАЗА ЖИЗНИ, ЗДОРОВЬЯ И СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ» позволили создать научно-практическое пособие. В Республике Узбекистан в последние годы стремительно увеличивается количество обучающихся в высших учебных заведениях, и мы считаем, что данное научно-практическое пособие и его использование будет целесообразным по назначению. Нами составлено “Инструкция” по использованию указанного научно-практического пособия.

В соответствии данного научно-практического пособия, в целях изучения студенческой жизни и происходящих в ней событий и ситуаций в динамике, выявления актуальных проблем и выработки необходимых рекомендаций Союзом молодежи каждого вуза ПРИКАЗОМ РЕКТОРА будет создан «ЦЕНТР МОНИТОРИНГА УСЛОВИЙ И ОБРАЗА ЖИЗНИ И СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ». Центр работает на общественных началах. Его основные задачи:

- донести до коллектива учебного заведения, что ученые и специалисты должны опираться на информацию о различных аспектах студенческой жизни при разработке ПРОГРАММЫ мероприятий по дальнейшему совершенствованию организации, расширению содержания и повышению продуктивности жизни студенческой молодежи;

- Целью ЦЕНТРА является сбор и анализ информации о различных сторонах жизни студентов.

- Обеспечение регулярного разъяснения студенческому сообществу важности активного участия студентов в сборе информации о различных аспектах их жизни;

- Раздать «ИНСТРУКЦИЮ ПО МЕТОДИКЕ ОТВЕТА НА ВОПРОСЫ, КАСАЮЩИХСЯ УСЛОВИЙ И ОБРАЗА ЖИЗНИ, ЗДОРОВЬЯ И СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТА» в режиме онлайн, для всех обучающихся и напомнить им о важности предоставления полных, правильных и своевременных ответов на вопросы.

- Центр уверяет студентов, что информация, которую они предоставляют, никому не будет передана.

- в течение учебного года, и особенно в конце каждого учебного семестра, сведения о событиях, произошедших в жизни студента, по мере необходимости внести изменения, в «ОТЧЕТ О ФОРМИРОВАНИИ УСЛОВИЙ И ОБРАЗА ЖИЗНИ, ЗДОРОВЬЯ И СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТА» (именуемый в дальнейшем «ЗАПИСЬ») контролирует его ввод. Регулярно напоминает учащимся вовремя отвечать на вопросы;

- анализирует полученные данные по конкретной программе в разрезе вуза, факультета и курсов. Результаты анализа будут представлены в виде обобщенных показателей, в % или ‰, в таблицах ректору, всем проректорам, включая проректора по работе с молодежью по духовным и образовательным вопросам и будут отправлены в режиме онлайн деканам, Молодежному союзу и тютерам студенческих групп ВУЗа.

Каждый студент, обучающийся в университете, должен регулярно следить за тем, чтобы эта «ЗАПИСЬ» велась. Ежегодно данные, собранные в «ЦЕНТРЕ», анализируются, составляются выводы и предложения по изменению условий и образа жизни студента, и они передаются деканам факультетов и через них в отдел по работе с молодежью. После завершения обучения студента Центр мониторинга передает «ЗАПИСЬ» в архив Центра.

Литература

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16.08.2017 й. ПҚ-3217-сон “2018-2019 йилларда туризм соҳасини ривожлантириш бўйича биринчи новбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида” ги Қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида ту-ризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт -шароитлар яратиш бўйи-ча қўшимча ташкилий чора тадбирлар тўғрисида”ги 2018 йил 3 февралдаги ПФ-5326-сон Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 05.01.2019 йилдаги “Ўзбекис-тонда туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора тадбирлар тўғ-рисида”ги ПФ 5611 сонли Фармонига 1-илова “2019 –2025 йилларда Ўзбе-кистон Республикасида туризм сохасини ривожлантириш Концепцияси”
4. “Ички туризм ҳизматларини диверсификация қилишга оид қшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 30 апрелдаги ПҚ № 232-сонли қарори.
5. Абдуллаев Б.М. Хонобод комплекс экспедициясида дастлабки археологик тад-қимот моҳияти ва долзарблиги.//Хонобод – туризм гавҳари.Хонобод комплекс экспедицияси тадқиқот натижаларига бағишланган илмий-тадқиқот ан-жумани материаллари. Хонобод ш.2021й.29-ноябрь.
6. Абдуллаев Ғ.,Жабборова Г.Хонободда қуёш чарақлаётган кунлар.// Vodiy Gav-hari.Ijtimoiy-siyasiy,ma’naviy-marifiy jurnal. 2018 йил, май. 26-33 betlar.
7. Алимова М.Т., Мадаханов А.С., Мадаханов А.А.,Сафарова Г. Целевые под-ходы к использованию рекреационных зон и санаторий Ферганской доли-ны в оздоровлении населения Приаралья.// International Communication Through The Prism Of Tourism In Uzbekistan: Experience, Cur-Rent Issues And Pers-Pectives // Procedings Of Internatio-Nal Scietific-Practical Conference. Samarcand citi,June 27-28, 2019. page.292-294.
8. Джураева К.Т., Ферганская долина //www.uztour.biz.>ferganskaja dolina
9. Крахмаль К.А. Хонобод минтақасини шаклланишида геологик ва тектоник жараёнлар ҳамда қадимий тош даврига оид топилмаларнинг илм-фан ва ту-ризм ривожидаги аҳамияти.// Хонобод – туризм гавҳари. Хонобод комплекс экспедицияси тадқиқот натижаларига бағишланган илмий-тадқиқот анжума-ни. Хонобод ш. 2021й. 29-ноябрь.
10. Мадаханов А.С., Мадрахимов Д. Сайид Фозилмон Деҳлавий зиёратгоҳининг Хонободда зиёрат ва соғломлаштириш туризмининг шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни.//Учинчи Ренессанс шароитида туризм сохасини ривожлан-тириш истиқболлари.Илмий-амалий конференция маърузаларининг тўплами. “Ипак йўли” туризм ва маданий мерос халқаро университети.20-21 апрель 2022 й., 102-107 бетлар.
11. Тураев Б.Х., Мадаханов А.С., Тухтабоев И.И., Чевар табиат, эзгуликка интилиб яшаётган инсонларнинг меҳри ва меҳнати билан яралган шаҳар. // Буюк Ипак йўли чорраҳаларида зиёрат туризми Ренессанси. Халқаро илмий амалий анжуман маърўзаларининг тўплами. Самарқанд давлат университети. 24-25 май 2019 йил., 70-75 бетлар.
12. Ўзбкистонда Европа даражасидаги биринчи туристик магистраль пайдо бўлади.// Podrob-no.uz/cat/podrot
13. Шукуров С. Ханабад – город у моря. (очерк).27.11.2005. https// centrsia.org .>newsA
14. Хасанова Ш.А..Бойқўзиев Ш.Учинчи Ренессанс шароитида туризм сохасини ривожлантириш истиқболлари.//Илмий-амалий конференция маърузаларининг тўплами. “Ипак йўли” туризм ва маданий мерос халқаро университети.20-21 апрель 2022 й., 17-22 бетлар.

УДК 616.995.132.8

ЭНТЕРОБИОЗ СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНА

Нишанова С. А.[1], Камбарова Т.С.[2], Бектенова Т.Т.[3]
[1]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан
[2]Поликлиника №1, г. Жалал-Абад, Кыргызстан
[3]Санитарно-эпидемиологическая станция, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье приведены обзорные данные, посвящённые проблеме энтеробиоза детей. Одним из самых распространённых гельминтозных заболеваний у детей является энтеробиоз. Заболевание обусловлено паразитированием в кишечнике ребенка нематод Enterobius vermicularis (острец). Основным симптомом энтеробиоза у детей является проявление перианального зуда по ночам, также отмечается отсутствие аппетита, расстройство стула и боли в животе. В связи с большой распространённостью заболевания, необходимо проведение профилактических мероприятий, способствующих снижению уровня распространения данного гельминтоза среди детей. Более 90% случаев заражения энтеробиозом выявляются только при ежегодной диспансеризации в дошкольных и школьных учреждениях. В настоящий момент имеется достаточно много информации, касающейся данного паразитоза, много научных работ посвящено этой теме. Однако, изучение данного заболевания не привело к уменьшению новых случаев, так как энтеробиоз у детей протекает преимущественно в хронической форме из-за постоянной аутоинвазии. Следует учитывать, что единственным источником заражения служит лишь больной человек, путём передачи от которого может служить в основном только контактно-бытовой, однако возможно и воздушно-пылевое заражение в случае плохой уборки в местах массового скопления детей, в частности - детские сады и начальная школа.

Ключевые слова: энтеробиоз, гельминты, паразитарные заболевания, заражение, дети, энтеробиоз у детей.

КЫРГЫЗСТАНДЫН КАЛКЫНЫН АРАСЫНДА ЭНТЕРОБИОЗ ООРУСУ

Нишанова С. А.[1], Камбарова Т.С.[2], Бектенова Т.Т.[3]
[1]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
[2]№1 поликлиника, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
[3]Санитардык-эпидемиологиялык станциясы, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада балдардын энтеробиоз көйгөйү боюнча маалыматтарды карап чыгуу каралган. Балдардын эң кеңири тараган гельминтоздук ооруларынын бири-энтеробиоз. Оору баланын ичегисинде мите курттар Enterobius vermicularis (pinworms) пайда болот. Балдарда энтеробиоздун негизги белгиси болуп түнкүсүн перианалдык кычышуунун көрүнүшү болуп саналат, ошондой эле табиттин жетишсиздиги, заъдын бузулушу жана ичтин оорушу байкалат. Оорунун таралышынын жогору болгондугуна байланыштуу балдар арасында бул гельминтоздун жайылышын азайтууга көмөктөшүүчү профилактикалык иш-чараларды жүргүзүү зарыл. Энтеробиоз менен ооругандардын 90%дан ашыгы мектепке чейинки жана мектеп мекемелеринде жыл сайын медициналык кароодон өткөндө гана аныкталат. Азыркы учурда бул паразитоз жөнүндө көптөгөн маалыматтар бар, бул темага көптөгөн илимий эмгектер арналган. Бирок, бул ооруну изилдөө жаңы учурлардын азайышына алып келген жок, анткени балдарда энтеробиоз, негизинен, өнөкөт формада дайыма аутоинвазиядан улам пайда болот. Инфекциянын бирден-бир булагы оорулуу адам экенин эстен чыгарбоо керек, ал аркылуу контакт-тиричилик аркылуу гана жугушу мүмкүн, бирок аба аркылуу инфекция эл көп чогулган жерлерде, атап айтканда, бала бакчаларда жана башталгыч мектептерде начар тазалоодо да болушу мүмкүн.

Ачкыч сөздөр: энтеробиоз, гельминттер, мите оорулары, инфекция, балдар, балдардын энтеробиозу.

ENTEROBIOSIS AMONG THE POPULATION OF KYRGYZSTAN

Nishanova S.A.[1], Kambarova T.S.[2], Bektenova T.T.[3]
[1]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan
[2]Polyclinic No.1, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan
[3]Sanitary and epidemiological station Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article provides an overview of the data on the problem of enterobiasis in children. One of the most common helminthic diseases in children is enterobiasis. The disease is caused by parasitism in the intestines of the child nematodes Enterobius vermicularis (pinworms). The main symptom of enterobiasis in children is the manifestation of perianal itching at night, there is also a lack of appetite, upset stool and abdominal pain. Due to the high prevalence of the disease, it is necessary to carry out preventive measures that help reduce the spread of this helminthiasis among children. More than 90% of cases of infection with enterobiasis are detected only during the annual medical examination in preschool and school institutions. At the moment, there is a lot of information concerning this parasitosis, many scientific works are devoted to this topic. However, the study of this disease did not lead to a decrease in new cases, since enterobiasis in children occurs mainly in a chronic form due to constant autoinvasion. It should be borne in mind that the only source of infection is only a sick person, through which only contact-household transmission can serve, however, airborne infection is also possible in case of poor cleaning in crowded places, in particular kindergartens and elementary schools.

Keywords: enterobiasis, helminths, parasitic diseases, infection, children, enterobiasis in children.

Введение. По уровню распространённости среди всех гельминтозом в мире 2 место занимает энтеробиоз. Энтеробиоз-заболевание, которое преимущественно проявляется у детей из-за низких навыков соблюдения личной гигиены и имеет фекально-оральный механизм передачи. Основным местом обитания паразитов является нижний отдел тонкой и верхний отдел толстой кишки. В группе риска находятся дети младшего возраста, однако дети других возрастов также могут быть инфицированы.

Актуальность: Проблема распростанения паразитологии среди нашего населения является одной из острых и актуальных проблем на сегодняшний день.

Гельминтозы – обширная группа паразитарных заболеваний, вызываемых гельминтами, в значительной степени определяющая состояние здоровья населения. Глистные инвазии достаточно широко распространены среди населения земного шара. Глистные инвазии могут маскироваться под множество заболеваний-от дисбактериоза до аллергии и бронхиальной астмы, от простуды до мигрени и даже задержки в развитии. Никому и в голову не придет, что причина у всех этих «болячек» одна-паразиты. Группой риска по энтеробиозу являются дети, посещающие детские образовательные учреждения. Заболеваемость в детских организованных коллективах в 3 раза выше, чем среди неорганизованных детей, при этом показатели заболеваемости городского детского населения в 2 раза выше, чем сельского. Нарушениями противоэпидемического режима в детских образовательных учреждениях, недостаточным охватом населения обследованием на гельминтозы (особенно в сельской местности), несвоевременным лечением заболевания или отсутствием такового, низкой санитарной грамотностью населения, недостаточной степенью очистки сточных вод, несоблюдением требований к хранению и транспортировке овощной продукции.

Диагностики и профилактика наличия паразитов. Если есть подозрение, что у ребенка паразиты, нужно обратиться к педиатру. Врач назначит ребенку анализ кала и соскоб на гельминтов. Эту процедуру нужно сделать утром как можно раньше после пробуждения. Анализы берут на протяжении лечения не менее трёх раз с интервалом в 5-7 дней.

Самая распространённая диагностика энтеробиоза-микроскопическое обнаружение яиц гельминтов в мазках, соскобах под ногтевым содержимым и с кожи в пери анальной обла-

сти, аппликатов с поверхности пери анальной области. Метод обогощение Катоказ байтун, Нативный метод, Консерванты: Турдиева, Красильникова [4].

Диагноз на энтеробиоз подтверждается у детей достаточно просто на основании клинических признаков, а также с помощью лабораторных исследований, в частности речь идёт о клиническом анализе крови. Самым распространённым методом диагностики энтеробиоза служит соскоб на энтеробиоз с пери анальных складок. Профилактика энтеробиоза состоит в предупреждение заражения здоровых людей, это касается не только детей, но и людей с ними, работающих в дошкольных и школьных учреждениях. Профилактические меры заключаются в мытье рук перед употреблением пищи, а также после туалета. Что касается помещений, рекомендуется регулярно производить влажную уборку помещений [5].

Цель работы: изучение статистических данных распространенности паразитарных заболеваний по районам и по городу Жалал-Абад в период 2018-2022 годы.

Материалы исследования. Отчетные данные медицинских учреждений республики и Департамента профилактики заболевания и экспертизы Министерства Здравоохранения Кыргызской Республики (ДПЗиЭ МЗ КР).

Метод исследования: поданным ретроспективный статических медицинских отчетов ДПЗиЭ МЗ К

Результат и их обсуждение. По статическим данным Санитарно-Эпидемиологического Надзора города Жалал-Абад были получены следующие показатели заболевание энтеробиоза по районам и городам Жалал-Абад: в таблице 1 приведены количественное показаниями энтеробиоза по Жалал-Абадской области.

• Таблица 1 – Показатели энтеробиоза

Наименование городов и районов	2018 г на 100 тыс.нас.		2019 г на 100 тыс.нас		Рост снижение %		2021 г на 100 тыс.нас		2022 г на 100 тыс.нас		Рост снижение %	
	всего	до 14 л	всего	до 14 л	всего	до 14 л	всего	до 14 л	всего на 100 тыс.нас	до 14 л	всего	до 14 л
Аксы	133,7	393,9	109,6	322,1	18,0	18,2	117,1	353,7	128,6	400,8	9,0+	11,8
Алабука	655,3	2065,9	494,9	1366,6	24,5	33,9	228,2	652,5	270,0	783,9	+15,7	16,8
Базаркоргон	257,2	653,1	531,6	1484,0	2,1	2,4	317,6	725,3	414,3	893,8	+23,3	18,9
Ноокен	155,2	466,0	173,0	504,3	10,3	7,6	155,6	477,4	173,0	549,3	+10,0	13,1
Сузак	375,4	879,8	277,5	685,5	26,1	22,1	252,0	533,0	211,0	451,9	-16,3	15,2
Тогузторо	132,3	429,5	212,9	781,0	37,8	45,0	59,0	222,7	128,3	409,8	+2,0	2,0
Токтогул	85,1	256,5	137,7	428,1	38,2	40,1	91,9	306,5	87,1	291,9	-5,3	4,8
Чаткал	641,5	127,4	148,0	417,6	3,6	3,3	13,9	306,5	79,6	238,7	+6,0	6,0
Жалалабад	641,8	1883,6	821,7	2213,9	21,9	14,9	593,1	1390,8	996,1	2643,1	+40,5	47,4
Каракул	111,9	345,1	79,2	249,4	29,2	27,7	241,6	237,9	99,3	320,4	-2,4	2,4
Майлуусуу	138,4	476,3	47,2	133,4	2,9	3,5	92,6	313,7	76,4	240,9	-17,5	23,2
Ташкумыр	62,6	185,9	87,3	256,0	28,3	27,4	74,8	204,5	96,4	282,7	+22,4	27,7
По области	298,5	819,7	325,6	868,2	8,3	5,6	228,1	582,8	285,9	728,8	+20,2	20,0

Из вышесказанного мы заметили, что все гельминты появляются из-за несоблюдения санитарно-гигиенических норм. В частности, все начинается с семьи, школы и детских садов. Дома все члены семьи должны вести здоровый образ жизни. А именно постоянно гладить

все белье, делать свежую уборку. Часто замечаем, что идет круговорот несоблюдения норм гигиены, например, мы должны в первую очередь мыть руки хозяйственным мылом, посуду мыть и прикрывать после сушки чистым полотенцем. Так как те же насекомые, которые летают вокруг навоза скота, туалета залетают в дом, также не моем руки при ухаживании за домашними животными.

Рис. 1 Показатели энтеробиоза по Жалал-Абадской области в период 2018 – 2022 г.г.

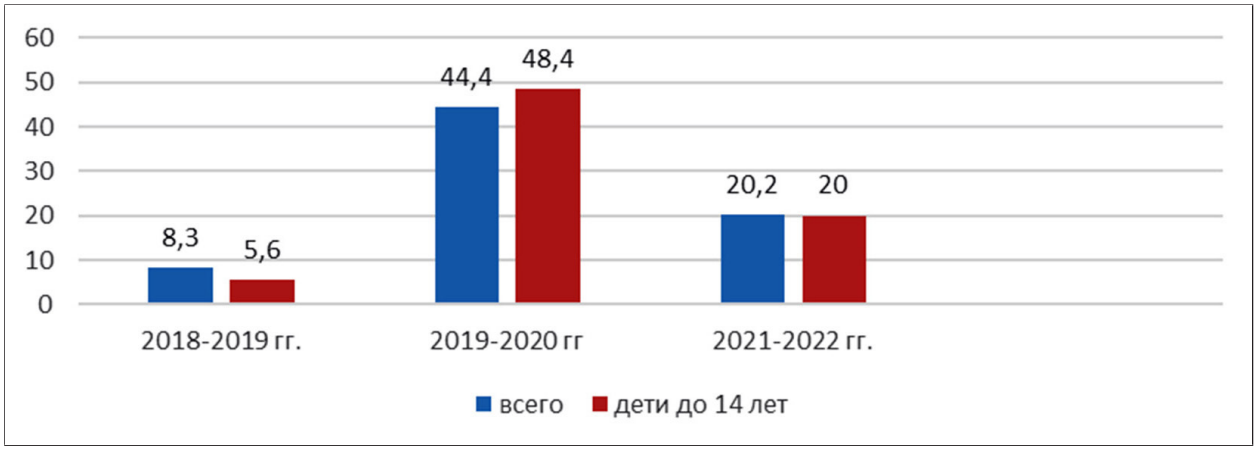

Рис. 2 Показатели энтеробиоза за 2017 – 2022 годы в сравнении

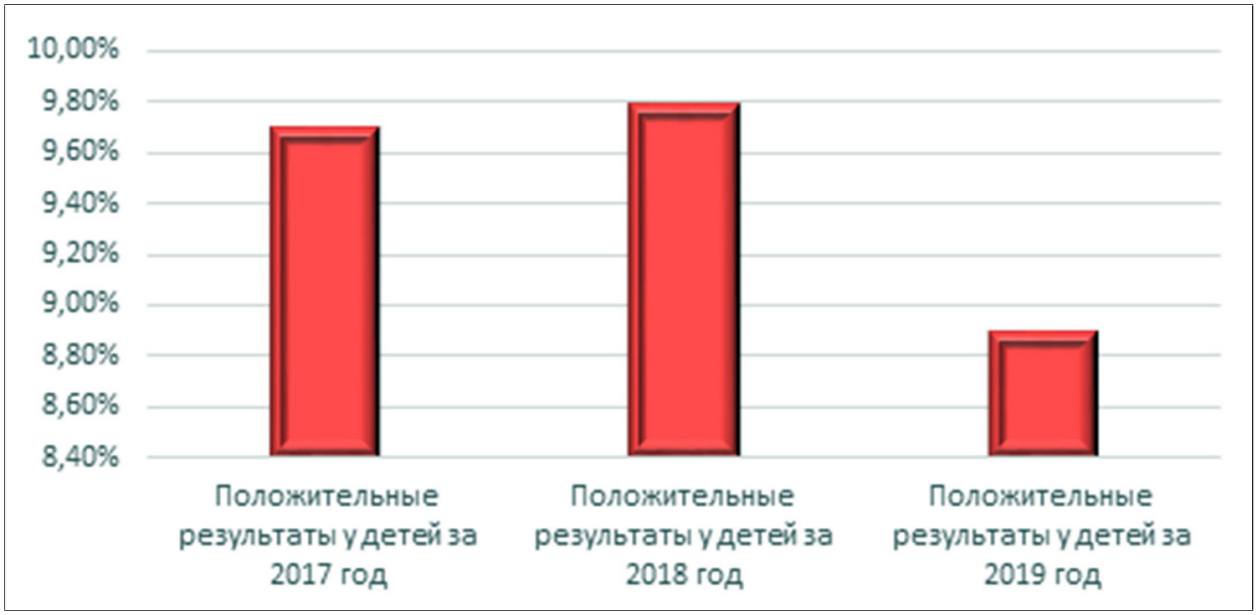

В школе дети часто жалуются на боль в животе, потерю аппетита, на лице появляется лишай. При этом еще дети пассивны на уроке. Наличие неравномерной напряженной эпидемиологической ситуации в отдельных территориях диктует проведение профилактического лечения именно в тех областях/районах/селах, где имеется относительно высокая инвазированность. При этом, необходимо охватывать лечением всех членов семьи, включая беременных женщин в 3-м триместре, если предполагаемый риск от паразитоза для матери и плода превышает риск побочных эффектов противопаразитарного лечения для плода, для обеспечения оздоровления от нематодозов всей семьи и предупреждению риска постоянного перекрестного инвазирования членов семьи друг от друга, а также от других членов

сообщества (в детских образовательных организациях, школах, коллективах и тд). Лечение беременных женщин приведет к оздоровлению будущей мамы и снижению риска передачи инвазии детям грудного и раннего возраста.

Для дальнейшей дегельминтизации населения Кыргызстана надо усилить все меры предосторожности среди населения. В частности, надо увеличить число проектов по данной проблеме, усилить работу волонтеров, которые должны вести разъяснительные работы в учреждениях, домах, если надо будет ездить на пастбища, в джайлоо.

С развитием прогресса в селах, как и в городах улучшился образ жизни людей. В каждом доме есть водопровод, колодцы, ванны для купания, раковины и унитазы. Главная цель нашей жизни-это улучшение среды обитания, улучшение сферы обслуживания среди населения. Общество должно понять, что главный источник всех болезней-это паразиты, и их у нас немало.

Меры профилактики: Дети – наше будущее, они являются главными в группе риска. Со стороны родителей и педагогов должны проводиться пояснительные работы и меры профилактики. Это:

1) Оптимальное мытье рук (техника мытья рук, короткий стрижка ногтей);
2) Очистка воды в домашних условиях (кипячение, фильтрация);
3) Улучшение санитарных условий;(если обнаружено гельминт при исследовании, то нижний белье пижама с манжетами надо: менять каждый день и кипятить)
4) Продовольственная безопасность;
5) Держание посуды в чистоте;
6) Отделять сырую пищу от готовой;
7) Тщательно варить, парить, жарить еду;
8) Хранить и использовать продукты в безопасной температуре;
9) Использовать безопасные сырые продукты питания.

Литература

1. Алексеева М.И. Энтеробиоз // Большая медицинская энциклопедия / гл ред. Б.В. Петровский-3-издание-М. Советская энциклопедия, 1986-Т.28 Экономо-Ящур-С.215-216-544с
2. Гельминтные инфекции, передаваемые через почву. Информационный бюллетень ВОЗ N366, 2014 г.
3. Ясырова Д.С., Возгорькова Е.О. Энтеробиоз у детей // Студенческий научный форум, ТОМ VII МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ, С. 18-19
4. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2306321/J.P. Caldwell Pinworms (Enterobius Vermicularis) Can Fam Physician. 1982 Feb; 28: 306–309.
5. Р.А. Файзуллина, Е.А. Самороднова, В.М. Доброквашина Гельминтозы в детском возрасте // Практическая медицина, 3(42) май 2010 г.
6. Клинические протоколы министерства здравохранения Кыргызской Республики.

УДК 615

ПОКАЗАТЕЛИ РАСПРОСТРАНЕННОСТИ ЭНДЕМИЧЕСКОГО ЗОБА ПО Г. МАЙЛУУ-СУУ ЗА 2018 – 2022 годы

Орозбаева Ж.М.[1], Абдуллабекова Р.М.[2], Бегалиев Ш.С.[3],
Кравцов А.А.[4], Салиева Б.С.[5]
[1,3,4]Центрально Азиатский международный медицинский университет,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан
[2]Карагандинский государственный медицинский университет, г. Караганды, Казахстан
[5]Кыргызская государственная медицинская академия им.И.К. Ахунбаева, г. Бишкек,
Кыргызстан

Аннотация

В данной статье дается биологическая роль селена и йода, что селен относится к группе микроэлементов, поступает в организм с пищей. Всасывание селена происходит в тонком кишечнике, где из растворимых соединений селена образуются соединения селена с метионином и цистеином. Селен-мощный антиоксидант. В составе ферментов, катализирующих окислительно-восстановительные реакции, селен выполняет ряд функций: - защищает клетки от вредного воздействия свободных радикалов, обладая антиоксидантной активностью; - участвует в восстановлении аскорбиновой кислоты из окисленных метаболитов, в процессах синтеза ДНК и апоптоза (запрограммированной гибели клеток); - отделяя йод, играет важную роль в метаболизме гормонов щитовидной железы.

Йод – важнейший эссенциальный микронутриент. Йод-относится к группе эссенциальных (жизненно необходимых) микроэлементов.Биологическая роль йода в организме человека связана с его участием в образовании гормонов щитовидной железы. Щитовидная железа как эндокринный орган продуцирует три основных гормона: - тироксин; - трийодтиронин; - тиреокальцитонин.

Гормоны тироксин и трийодтиронин являются йодсодержащими гор-монами, синтез которых тесно связан с обменом йода в организме человека. Щитовидная железа обладает способностью захватывать йодид, несмотря на то, что концентрация йода в щитовидной железе во много раз больше, чем в крови.

Ключевые слова: селен, йод, микроэлементов, антиоксидант, эссенциальный микронутриент, тироксин, трийодтиронин, тиреокальцитонин

МАЙЛУУ-СУУ ШААРЫНДАГЫ 2018 – 2022-ЖЫЛДАРЫ ЭНДЕМИКАЛЫК БОГОКТУН ТАРАЛЫШЫНЫН КӨРСӨТКҮЧҮ

Орозбаева Ж.М.[1], Абдуллабекова Р.М.[2], Бегалиев Ш.С.[3],
Кравцов А.А.[4], Салиева Б.С.[5]
[1]Борбор Азия Эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
[2]Караганда мамлекеттик медициналык университети, Караганда ш., Казакстан
[3,4]Борбор Азия Эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
[5]И.К. Ахунбаев атындагы кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы, Бишкек ш.,
Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада селен жана йоддун биологиялык ролу берилет, селен микроэлементтер тобуна кирет, организмге тамак-аш менен кирет. Селендин сиңирилиши ичке ичегиде ишке ашат, анда метионин, цистеин менен селен кошулмалары эрүүчү селен кошулмаларынан түзүлөт. Селендин күчтүү антиоксидант экендиги, кычкылдануу-калыбына келүү реакцияларында катализдөөчү ферменттердин бир бөлүгү катары селен бир катар функцияларды аткара тургандыгы кеңири берилет: - антиоксиданттык активдүүлүккө ээ, клеткаларды эркин радикалдардын зыяндуу таасиринен коргойт; - кычкылданган метаболиттерден аскорбин кислотасын калыбына келтирүүгө, ДНК синтези жана апоптоз процесстерине (клетканын программаланган өлүмү) катышат; -йодду бөлүп, калкан безинин гормондорунун алмашуусунда маанилүү роль ойнойт.

Йод-эң маанилүү микронутриент. Йод маанилүү (турмуштук) микроэлементтер тобуна кирет. Иоддун адам организминдеги биологиялык ролу анын калкан безинин гормондорун түзүүгө катышуусу менен байланыштуу. Эндокриндик орган катары калкан бези үч негизги гормонду чыгарат: - тироксин; - трийодтиронин; - тирокальцитонин.

Тироксин жана трийодтиронин гормондору йод камтыган гормондор, алардын синтези адамдын организминдеги йоддун алмашуусу менен тыгыз байланышта.

Калкан сымал бездеги йоддун концентрациясы кандагыдан бир нече эсе көп болгонуна карабастан, йодидди кармоо жөндөмүнө ээ экендиги тууралуу илимий маалыматтар берилген.

Ачкыч сөздөр: селен, йод, микроэлементтер, антиоксидант, эссенциальдуу микронутриент,тироксин, трийодтиронин, тиреокальцитонин.

INDICATORS OF THE PREVALENCE OF ENDEMIC GOITER IN MAYLUU-SUU CITY FOR 2018 – 2022 years.

Orozbaeva Z.M.[1], Abdullabekova R.M.[2], Begaliev Sh.S.[3], Kravtsov A.A.[4], Salieva B.S.[5]
[1]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan
[2]Karaganda State Medical University, Karaganda city, Kazakhstan
[3,4]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan
[5]Kyrgyz State Medical Academy named after I.K. Akhunbayev, Bishkek city, Kyrgyzstan

Annotation

This article gives the biological role of selenium and iodine, that selenium belongs to the group of trace elements, enters the body with food. Selenium absorption occurs in the small intestine, where selenium compounds with methionine and cysteine are formed from soluble selenium compounds. Selenium is a powerful antioxidant. As part of enzymes that catalyze redox reactions, selenium performs a number of functions: - protects cells from the harmful effects of free radicals, having antioxidant activity; - participates in the recovery of ascorbic acid from oxidized metabolites, in the processes of DNA synthesis and apoptosis (programmed cell death); - separating iodine, plays an important role in the metabolism of thyroid hormones.

Iodine is the most important essential micronutrient. Iodine belongs to the group of essential (vital) trace elements. The biological role of iodine in the human body is associated with its participation in the formation of thyroid hormones. The thyroid gland as an endocrine organ produces three main hormones: - thyroxine; - triiodothyronine; - thyrocalcitonin.

The hormones thyroxine and triiodothyronine are iodine-containing hormones, the synthesis of which is closely related to the metabolism of iodine in the human body.

The thyroid gland has the ability to capture iodide, despite the fact that the concentration of iodine in the thyroid gland is many times greater than in the blood.

Keywords: selenium, iodine, trace elements, antioxidant, essential micronutrient, thyroxine, triiodothyronine, thyrocalcitonin.

Актуальность исследования. Селен относится к группе микроэлементов. Потребность в селене и его содержание в организме невелики, но это небольшое количество необходимо для жизни и правильного функционирования. Селен выполняет в организме человека ряд важных функций. Йод – важнейший эссенциальный микронутриент. Йод относится к группе эссенциальных (жизненно необходимых) микроэлементов. Поэтому исследования микроэлементов селена и йода считается актуальной проблемой.

Цель исследования. Изучить биологические роли микроэлементов селена и йода.

Задачи исследования:

1. Изучить биологическую роль селена в организме человека;
2. Изучить биологическую роль йодав организме человека;
3. Изучить статистические данные показатели распространенности эндемического зоба (взрослые+подростки+дети) по г. Жалал-Абад за 2018 – 2022 гг.

Биологическая роль селена в организме человека. Селен относится к группе микроэлементов. Потребность в селене и его содержание в организме невелики, но это небольшое количество необходимо для жизни и правильного функционирования. Селен выполняет в организме человека ряд важных функций. Массовая доля селена в организме человека составляет 10-5 – 10-7%. Тем не менее, некоторые ученые считают его жизненно необходимым элементом. Селен поступает в организм с пищей. Всасывание селена происходит в тонком кишечнике, где из растворимых соединений селена образуются соединения селена с метионином и цистеином. Концентрация селена в крови составляет 0,001-0,004 ммоль/л.

Физиологически активный Se входит в состав белков: селенопротеина в форме селеноцистеина, производного простейшей аминокислоты, и цистеина, в котором он заменяет серу в тиоловой группе (-SH). Это компонент двух незаменимых аминокислот: селенометионина и селеноцистеина, участвующих в построении определенных ферментных белков, и компонент многих ключевых ферментов, необходимых для жизни.

Таким образом, являясь химическим аналогом серы, входит в состав биосубстратов в степени окисления - 2. Установлено, что селен накапливается в ногтях и волосах, основу которых составляют серосодержащие аминокислоты цистеин и метионин. Очевидно, что при этом селен замещает серу в этих аминокислотах, превращая их в селеноцистеин и селенометионин. Кроме того, селен участвуя в обмене серосодержащих аминокислот в животном организме предохраняет от окисления SH-группы белков мембран эритроцитов и митохондрий, а также противодействует набуханию митохондрий, вызываемому тяжелыми металлами. Селен входит в состав аминокислот, создающих ферменты, имеющие решающее значение для многих метаболических изменений. Этот микроэлемент подавляет деление раковых клеток и защищает нейроны и клетки сердечной мышцы.

Селен является элементом, выполняющим в организме многочисленные защитные функции. Селен-мощный антиоксидант. Он защищает клетки от окислительного стресса и влияет на работу иммунной системы, предотвращая формирование свободных радикалов, которые оказывают повреждающее действие на организм. Селен защищает организм от накопления продуктов окисления, способствующих окислительной деструкции клеточных и органоидных мембран. Поглощая активные формы кислорода, подавляя деление раковых клеток и воздействуя на канцерогенные соединения, селен может снизить риск заболевания раком. Образуя неактивные комплексы с тяжелыми металлами, такими как кадмий, свинец, ртуть, мышьяк и таллий, он нейтрализует их токсическое действие. Хорошо известна способность селена предохранять организм от отравления соединениями ртути и кадмия.

Установлена зависимость между высоким содержанием селена в пище и низкой смертностью от рака.

В составе ферментов, катализирующих окислительно-восстановительные реакции, селен выполняет ряд функций:

- защищает клетки от вредного воздействия свободных радикалов, обладая антиоксидантной активностью;
- участвует в восстановлении аскорбиновой кислоты из окисленных метаболитов, в процессах синтеза ДНК и апоптоза (запрограммированной гибели клеток);
- отделяя йод, играет важную роль в метаболизме гормонов щитовидной железы.

Селен стимулирует образование антител, участвует в выработке эритроцитов, способствует поддержанию и продлению сексуальной активности. Почти половина селена, содержащегося в мужском организме, в семенных канальцах яичек, теряется с эякулятом. Поэтому для мужчин ведущих активную сексуальную жизнь, потребность в этом микроэлементе выше, чем для женщин.

Селен необходим для поддержания функции поджелудочной железы и эластичности тканей. В медицине селен в виде селенита и селената натрия, селенцистеина, селенсодержащих дрожжей применяют для профилактики и лечения ряда заболеваний. Селен защищает нервные клетки и клетки сердечной мышцы от окислительного стресса. Он благотворно влияет на состояние волос и ногтей. Возможно, селен окажется полезным при лечении некоторых неопластических и нейродегенеративных заболеваний, а на основе контролируемых добавок или диеты он может стать важным элементом профилактики опухолевых заболеваний. Селен оказывает лечебный эффект при кардиопатиях различной этиологии, при гепатитах, панкреатитах, заболеваниях кожи. Общеизвестна роль селена в профилактике и лечении злокачественных новообразований.

Потребность взрослого человека в потреблении селена составляет 150-200 мкг/сут [1,2].

Биологическая роль йода в организме человека. Йод – важнейший эссенциальный микронутриент. Йод – относится к группе эссенциальных (жизненно необходимых) микроэлементов.

Биологически активный йод активно взаимодействует практически со всеми классами веществ, входящими в состав организма человека и млекопитающих, равно как и в состав мембран и самих клеток. При этом происходят реакции комплексообразования и галогенирования. Последовательность биохимических реакций в живом организме приводит к тому, что после взаимодействия одной из активных форм йода образуется его новая активная форма (йод - фермент, йод - гормон, йод - биологическая мембрана, йод - белок и т.д.). Каждый из этих вновь образованных активных комплексов является «своим» для организма человека [2].

Йод активно участвует в обменных процессах организма — повышает лецитин-холестериновый коэффициент, липопротеиназную и фибринолитическую активность крови; замедляет свертываемость крови; снижает уровень холестерина и бета-липопротеинов [3].

Органические соединения йода в продуктах питания чаще всего находятся в химических связях с белком и аминокислотами. Органические соединения йода имеют преимущества в сравнении с минеральными солями йода. Органический йод, в отличие от минерального, находится в связанном состоянии, и в большинстве химических реакций с органическими веществами организма не вступает [4].

Еще до нашей эры было описано заболевание, проявляющиеся неким образованием на передней поверхности шеи и сопровождающееся рядом специфических симптомов, одним из которых является умственная отсталость. Эмпирически врачи древности установили, что это заболевание – зоб – возможно устранить, если давать больному морские водоросли [5].

Механизм регулирования метаболизма органического йода, поступающего извне, контролируется через систему гомеостаза, и расщепление органического йода идет строго индивидуально: организм получает йода ровно столько, сколько ему нужно.

Поступив в кишечник с пищей, йод отщепляется от пищевых продуктов и в виде йодидов (NaI, KI) поступает в кровь. Йодированный белок в желудочно-кишечном тракте сначала под действием протеолитических ферментов расщепляется на аминокислоты, в том числе йодтирозин. После этого органически связанный йод поступает через воротную вену в гепатоциты, под действием ферментов печени отщепляется от аминокислоты, затем поступает в кровь.

Значительная часть всосавшегося йода избирательно поглощается щитовидной железой, где он переводится в органическую форму.

В щитовидную железу йод поступает только в неорганической форме. Концентрированный в щитовидной железе йодид окисляется в молекулярный йод.

Биологическая роль йода в организме человека связана с его участием в образовании гормонов щитовидной железы. Щитовидная железа как эндокринный орган продуцирует три основ- ных гормона:

• тироксин; • трийодтиронин; • тиреокальцитонин.

Гормоны тироксин и трийодтиронин являются йодсодержащими гормонами, синтез которых тесно связан с обменом йода в организме человека.

Щитовидная железа обладает способностью захватывать йодид, несмотря на то, что концентрация йода в щитовидной железе во много раз больше, чем в крови [6].

Материалы и методы исследования. Аспирантами, докторантами кафедры “Общих медицинских дисциплин” Центрально Азиатского международного медицинского университета ежегодно проводились анализ статистических данных показателей распространенности эндемического зоба населения г. Майлуу-Суу.

Результаты исследования. Статистические данные показатели распространенности эндемического зоба (взрослые+подростки+дети) по г. Майлуу-Суу за 2018 – 2022 гг.(на 10000 человек)

• *Таблица 1 - Показатели распространенности эндемического зоба по г. Майлуу-Суу*

Годы	*Всего (взрослые)*	*Впервые (взрослые)*	*Всего (подростки+дети)*	*Впервые (подростки+дети)*
2018 год	28	3	110,9	11,9
2019 год	15	0	58,7	0,0
2020 год	14	0	53,9	0,0
2021 год	11	0	42,5	0,0
2022 год	7	0	26,9	0,0
	75	3	292,9	11,9

По результатом показателей распространенности эндемического зоба (взрослые+подростки+дети) по г. Майлуу-Суу за 2018 – 2022 гг. (на 10000 человек) видно, что за 2018-й год сравнительно больше было количество больных эндемическим зобом, особенно среди детей и подростков. Это еще раз доказывает, что мы должны проводить постоянно, круглый год профилактические меры по заболеваемости эндемическим зобом среди населения.

Выводы: 1. Изучено биологическая роль селена в организме человека; 2. Изучено биологическая роль йода в организме человека; 3. Изучено и сделано анализ по статистическим данным показателей распространенности эндемического зоба (взрослые+подростки+дети) по г. Майлуу-Суу за 2018 – 2022 гг.

Литература

1. Новые селеноорганические соединения, свойства и их применение в ветеринарии / Аденов Ж.А., Бабакулов М.Б., Орозбаева Ж.М., Боркоев Б.М. – Бишкек, Илим, 2003. -15-21с.
2. Селеногранические и йодорганические соединения в медицине и фармации / Арынбаев Ж.Т., Орозбаева Ж.М., Белагиев Ш.С., Абдуллабекова Р.М., Кравцов А.А. -Жалал-Абад, 2022, -10-55с.
3. Боциев Т.О., Кубалова Л.М. Биологическая роль селена и его соединений // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – № 3-4.; URL: https://eduherald.ru/ru/article/view?id=14184 (дата обращения: 31.07.2022).
4. Rosenfeld I. Selenium, geobotany, biochemistry, toxicity and nutrition / Rosenfeld I., Orville A. Beath.- Academic press N. York, London. 1985.
5. Биологически активные добавки в питании человека (оценка качества и безопасности, эффективность, характеристика, применение в профилактической и клинической медицине) / Тутельян В.А., Суханов Б.П., Австриевских А.Н., Позняковский В.М. – Томск: Изд-во НТЛ, 1999. – 296 с.
6. Актуальные проблемы эпизоотологии на современном этапе: Материалы международной научно-производственной конференции. / Карпенко Л.Ю., Андреева А.Б. Биологическая роль йода в организме животных // ФГОУ ВПО СПбГАВМ - СПб. - 2004. - с. 50-51.

УДК 947(575.2):39:398

МЕДИЦИНАЛЫК ТЕКСТТЕРДИ КОТОРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Рыскулова Ж.К.[1], Имарова М.С.[2]
[1,2]К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада медициналык текстерди которуунун өзгөчөлүктөрү, ошондой эле жалпы жана өзгөчө көйгөйлөрү талданат. Ар кандай тилдик деңгээлдеги медициналык котормо көйгөйлөрүнүн булактары каралат. Ошондой эле медициналык текстерди которуунун лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү каралып, кесиптик багыттагы медициналык котормону окутуунун зарылдыгы жана медициналык кол жазма документтердин котормосунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү баса белгиленет.

Ачкыч сөздөр: медициналык котормо, медициналык текст, медициналык дискурс, медициналык терминология.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА МЕДИЦИНСКИХ ТЕКСТОВ

Рыскулова Ж.К.[1], Имарова М.С.[2]
[1,2]Международный университета им. К. Ш. Токтомаматова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье анализируется специфика, а также общие и частные проблемы перевода медицинских текстов. Рассматриваются источники проблем медицинского перевода на разных языковых уровнях. Также рассматриваются лексико-грамматические особенности перевода медицинских текстов, подчеркивается необходимость обучения профессионально ориентированному медицинскому переводу, выделяются и описываются характерные особенности перевода медицинских рукописных документов.

Ключевые слова: медицинский перевод, медицинский текст, медицинский дискурс, медицинская терминология.

FEATURES OF THE TRANSLATION OF MEDICAL TEXTS

Ryskulova Zh.K.[1], Imarova M.S.[2]
[1,2] International University named after K.Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article analyzes the specifics, as well as general and particular problems of translation of medical texts. The sources of medical translation problems at different language levels are considered. The lexico-grammatical features of the translation of medical texts are also considered, the need for training in professionally oriented medical translation is emphasized, the characteristic features of the translation of medical handwritten documents are highlighted and described.

Keywords: medical translation, medical text, medical discourse, medical terminology.

Котормочунун эмгеги адам жашоосунун бардык тармактарында дайыма суроо-талапка ээ болуп келет. Илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү менен айрым сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн чет өлкөлүк котормосун жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берген компьютердик программалардын жана электрондук сөздүктөрдүн саны абдан көп. Ал тургай, адам тааныш эмес чет тили менен текстин жалпы маанисин түшүнүүгө мүмкүндүк берген элементардык котормону ишке ашыруу үчүн берилген ресурстардан пайдалана алат. Бирок, мындай котормо, эреже катары, так эмес жана айрыкча атайын профилдик аймактарда кесипкөй котормочунун ишин алмаштыра албайт.

Мындай тармактарга дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө активдүү өнүгүп келе жаткан медицина кирет. Медицина тармагындагы котормо ар дайым өзгөчө суроо-талапка ээ болгон. Белгилей кетүүчү нерсе, бул эң көп тарыхый котормонун түрлөрүн жана адистин өзгөчө даярдыгын талап кылат. Медициналык которууну тез жана так жүргүзүүгө жөндөмдүү квалификациялуу котормочуну табуу иш берүүчү үчүн оңой иш эмес. Мындай адистер аз, бул котормонун татаалдыгынын жогорку деңгээли жана медициналык тексттер менен иштөөнүн өзгөчөлүгү менен шартталат. Медициналык котормодо иштөө үчүн стандарттуу терминологияны гана эмес, симптоматологияны, фармацевтикалык каражаттарды жана медициналык жабдууларды камтыган кеңири лексиканы билүү маанилүү. Мындан тышкары, медициналык котормонун өзгөчөлүктөрүнүн бири алардын ар кандай тилдерден алынган сөздөрдүн болушу: латын, грек, англис ж.б. медициналык тексттин өзгөчөлүктөрүнө көптөгөн кыскартуулар да кирет. Алар медициналык котормолорду реализациялоо учурунда өзүнчө татаалдыкты билдирет. Аббревиатураны которууда анын туура чечмелениши маанилүү. Көп учурда котормочу кыскартуулардын стенограммасын алуу үчүн атайын медициналык адабияттарга кайрылышы керек жана андан кийин гана чет тилге которууну ишке ашыруу мүмкүн болот.

Медициналык тексттердин өзгөчөлүгү сүйлөмдөрдүн өзгөчө түзүлүшү болуп саналат. Адатта, медициналык текстте татаал сүйлөмдөр колдонулат. Мындан тышкары, котормочуга көп учурда тааныш эмес татаал терминдердин көптүгү айрым сөздөрдүн ортосунда грамматикалык байланыштарды түзүүдө кыйынчылыктарды жаратат, бул көп учурда макулдашууда каталарга алып келет. Медициналык котормонун дагы бир өзгөчөлүгү-лексикалык курамдын кеңейиши. Квебек тилчиси М.Руло котормонун негизги маселелеринин арасында терминологиянын өзгөрмөлүүлүгүн баса белгилеген. Азыркы учурда медицина өнүгүп келе жатат. Илимий прогресс дагы деле туруштук бере албайт, анткени илимпоздор жаңы дарыдармектерди жана вакциналарды улам иштеп чыгышууда. Инженерлер бейтаптарды текшерүү үчүн акыркы технологияларды ойлоп табышууда. Жаңы объектилердин пайда болушу менен лексикалык курам да кеңейет. Натыйжада, котормочунун алдында туура котормону ишке ашыруу үчүн жаңы лексикалык бирдиктер менен дайыма таанышуу милдети турат. Медициналык тексттин айырмалоочу өзгөчөлүгү-бул мазмунунун татаалдыгында. Медициналык котормодо котормочунун түп нуска тексттин мазмунун түшүнбөстүк көйгөйү көп кездешет. Бул көйгөй жумуш кылуу үчүн олуттуу тоскоолдук болушу мүмкүн, анткени илимий тексттин маанисин түшүнүү тематикалык котормонун эң маанилүү компоненттеринин бири. Мындай учурларда котормочунун туура котормосун ишке ашыруу үчүн медицина тармагынын кызматкерлеринин жардамына кайрылууга туура келет. Адис менен кеңешүү котормочуга медициналык тексттин мазмунун туура түшүнүүгө жана котормодо так эмес-тиктерден качууга мүмкүндүк берет. Көптөгөн кыйынчылыктарга карабастан, медициналык котормолор менен иштөө көптөгөн адистештирилген сөздүктөрдүн жана медициналык адабияттардын жардамы менен иштөө чыныгы милдет бойдон калууда. Оозеки медициналык которууну аткаруу кыйла татаал иш. Бул котормочунун сөздүктөрдү жана визуалдык колдоону колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбогондугуна байланыштуу. Татаалдыктын жогорку деңгээлинен улам, котормолордо ката кетирүү сейрек эмес. Эң коркунучтуусу-медициналык иш-аракет процессинде клиникалардын бейтаптары менен иштөөдө котормочунун каталары. Мисалы, оорулуунун белгилерин туура эмес которуу туура эмес диагноз коюуга жана туура эмес дарылоого алып келиши мүмкүн. Мындай каталар бейтаптын ден соолугунун начарлашына гана эмес, өлүмгө да алып келиши мүмкүн. Мындан сырткары айыл жергесиндеги бейтаптарга да медициналык анализдин жыйынтыгын, билдирүү (выписка), ультра үн изилдөө (УЗИ), компьютердик томография, МРТнын жыйынтыктарын көпчүлүк учурда орус тилинде жазып беришет. Бул айыл тургундары үчүн толук түшүнүүгө кыйынчылык

туудурат. Эгер мындай медициналык жыйынтык кагаздарын кыргыз тилине даана жана так которсок, кыргыз тилдүү элибизге да түшүнүктүү болмок, буга карай мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча президентибиздин да атайын указы бар, мына ушуларды колго алсак, аз да болсо салым кошууга аракет кылган болмокпуз. Бейтаптар дагы өздөрүнүн медициналык талдоолорун толук түшүнүшмөк. Бирок, элибиз кээ бир медициналык терминдерди кыргызча котормосун түшүнбөй калышы мүмкүн, себеби биз мурдатан орус тилинде сөздүктөргө көнүп калганбыз. Мисалы: УЗИ десе тез түшүнөбүз, ультра үндүк изилдөө десек бир аз түшүнүү кыйынга учурап калышы мүмкүн. Ушул сыяктуу көп колдонулган сөздөр бар, бирок акырындык менен кыргызчага которуп уланта берсек, бара-бара тилибиз өнүгөт.

Медициналык котормочулар медициналык практикада бейтап, дарыгер менен баарлашууда гана эмес, ошондой эле билим берүү тармагында да талап кылынат. Медицинанын ааламдашуусу билим алмашууга өбөлгө түзөт. Азыркы учурда, кээ бир университеттер котормочуларды камтыган чет тилиндеги атайын билим берүү программаларын сунушташат. Медициналык окуу жайларында иштегенде котормочунун каталары анча коркунучтуу эместей көрүнөт. Бирок, чындыгында, медициналык окуу жайларда келечектеги дарыгердин билиминин жана калыптанышынын пайдубалы түптөлөт. Туура которулган материал анын тез жана оңой сиңишине өбөлгө түзөт. Тескерисинче, котормодогу көптөгөн каталар студенттерди материалдын мазмунунан алаксытып, тигил же бул теманы түшүнүүгө тоскоол болот. Мындан тышкары, айрым учурларда туура эмес котормо студенттердин келечекте медициналык практикага тоскоол болушу мүмкүн болгон "жаңылыш" билимдерин калыптандырууга өбөлгө түзөт. Медициналык котормочунун негизги милдети-маалыматты берүүнүн тактыгы жана ачыктыгы.

Кыргыз тили лексикалык жактан эң бай тилдердин бири деген пикир бар. Көбүнчө бир чет элдик сөз бир эле учурда бир нече кыргыз лексикалык бирдигине туура келет. Бирок, илимий тармактарда кээде карама-каршы учурлар болот.

Медицина практикалык жана илимий ишмердүүлүктүн активдүү өнүгүп жаткан тармагы болуп саналат, буга байланыштуу котормочу дайыма өркүндөтүлүп, өзүнүн квалификациясын жогорулатып туруусу зарыл. Медициналык котормо котормочудан тилди жогорку деңгээлде билүүнү гана эмес, медицина жаатында да жакшы билимди талап кылат. Ошентип, котормочу котормону аткарууда медициналык тексттин бардык өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу үчүн кеңири билимге, чеберчиликке жана жөндөмгө ээ болушу керек.

Азыркы ааламдашуу шартында медициналык дискурстун эң маанилүү өзгөчөлүгү медициналык билимдин таралышы болуп саналат. Прогресске жетишүү үчүн адистер илимий изилдөөлөрдүн натыйжаларын чет элдик кесиптештери менен бөлүшүшөт, бул жогорку сапаттагы медициналык котормого болгон муктаждыкты жогорулатат. Медициналык тексттерди которуу котормонун эң татаал жана жооптуу түрлөрүнүн бири деп эсептелет. Бардык түрлөрү боюнча-медициналык тарыхтын көчүрмөлөрү, дары-дармектерди колдонуу боюнча нускамалар, оорунун сүрөттөлүшү, дарылоо схемалары жана башкалар-мындай тексттер ойдун түшүнүксүздүгүнө жана формулировкалардын так эместигине жол берилбеген аймакты билдирет.

Медициналык терминология-бул ар кандай адистиктеги дарыгерлер баарлашкан тил. Медициналык түшүнүктөргө байланыштуу окурманга жана угуучуга түшүнүктүү болушу керек. Медициналык терминологияда жашоо үчүн эң алгылыктуу деп көпчүлүк адистер кабыл алган, баарына түшүнүктүү болгон, медициналык адабияттардын маалымдамаларында бекемделген кубулуштун же предметтин маңызын чагылдырган сөздөр каралышы керек. Медицинада тигил же бул терминдин маанилик мааниси ал ар кандай чечмелөөлөргө жол бербеген так термин менен белгиленгенде гана жалпыга белгилүү болуп калат, мында ал жөнөкөй жана бир мааниде болот.

Англис тилинин медициналык терминологиясы, башка тилдер сыяктуу эле, өзүнүн өзгөчө өзгөчөлүктөрүнө ээ: 1) анын негизин грек-латын терминдери түзөт; 2) грек-латын терминдери дээрлик бардык европалык тилдердин медициналык терминологиясынын өзөгүн түзгөндүктөн, англис тилиндеги медициналык терминдердин көбү эл аралык болуп саналат. Медициналык терминологиянын котормосу илимдин башка тармактарындагы терминдер менен иштөөдө пайда болгон көйгөйлөрдөн айырмаланып, көптөгөн көйгөйлөрдү жаратат. Медициналык тексттерди кабыл алууда, түшүнүүдө, чечмелөөдө жана которууда негизги милдет белгилүү бир билдирүүнү кабыл алуучу адамга (реципиент) анын терең когнитивдик мазмунун лингвомаданияты кабыл алган өкүлдөр үчүн эң так, ачык-айкындуу формада жеткирүү болуп саналат. Медициналык тексттерди которуу-бул бир тилден башка тилге адистештирилген медициналык басылмаларды жана мазмуну адамдын ден соолугуна түздөн-түз байланыштуу болгон жеке мүнөздөгү тексттерди (справкалар, медициналык жазуулар) которуу. Адистештирилген котормолордун бул категориясынын өзгөчө абалы ар кандай которулган материалдардын мааниси, котормонун тактыгына карата жогорку талаптар, жеке маалыматтардын купуялуулугун сактоо, ошондой эле колдонулган терминологиянын айкын көрүнүп тургандыгы менен аныкталат. Медициналык тексттердин өзгөчөлүгү-атайын терминдердин жана кыскартуулардын болушу. Медициналык тексттер менен иштөөдө котормочу медициналык терминологияны которуу менен гана чектелбеген көптөгөн көйгөйлөргө туш болот. Медициналык тексттерде метафоралар жана башка стилистикалык каражаттар жетишсиз, бул белгилүү бир терминологияны жана кыскартууларды которууда кээ бир көйгөйлөрдү жаратат.

Оозеки котормо кесипкөй, жарымкесипкөй жана жөнөкөй болушу мүмкүн. Котормо стили кырдаалдын мүнөзүнө жана катышуучулардын атайын терминологияны билүү деңгээлине жараша болот. Кесиптик деңгээлде айрым лексикалык бирдиктер жана синтаксистик конструкциялар колдонулат, алар жазуу жүзүндө медициналык котормодо дагы колдонулат. Кесиптик котормо конференцияларда, презентацияларда, консилиумдарда жана докладдарды окууда жүргүзүлөт. Жарым профессионалдык деңгээлде, мисалы, дарыгер менен бейтаптын баарлашуусунда, катышуучулардын бири медицина тармагына кирбейт, ошондуктан белгилүү бир коммуникативдик жана психологиялык тоскоолдуктар пайда болот. Мындай учурда жөнөкөй деңгээлде күнүмдүк баарлашуу тили колдонулат. Катышуучулар медициналык чөйрөдө эмес, андыктан сүйлөшүү күнүмдүк жыргалчылыкты талкуулоодон турат.

Котормону медициналык документтердин котормосу (медициналык тарых, рецепт, медициналык маалымдама) жана илимий изилдөөлөрдүн котормосу (макалалар, изилдөө сүрөттөмөлөрү, окуу куралдары) деп бөлүүгө болот. Изилдөөнүн жүрүшүндө илимий-техникалык стили жанр катары медициналык тексттерди айырмалоочу өзгөчөлүктөрү, ошондой эле англис, орус тилинен кыргыз тилине мындай тексттерди которуунун өзгөчөлүктөрү каралат. Медициналык тексттер менен иштөөнүн негизги кыйынчылыгы-бул терминологияны которуу, анын элементтери көп учурда көп түрдүү мааниде болот жана тиешелүү тармакта терең билимди талап кылат.

Медициналык тексттерди которуудагы негизги көйгөйлөр:

• түшүнүү, чечмелөө жана шайкештик көйгөйлөрү;
• эпонимдерди колдонуу;
• метафораларды, эвфемизмдерди ж.б. колдонуу;
• терминдердин синоними.

Медициналык котормолор үчүн өзгөчө кыйынчылык синонимдер маселеси. Кээде бир эле түшүнүк ондогон сөздөр менен көрсөтүлөт. Синонимдердин бүтүндөй катарында "компьютердик томография" деген түшүнүктү бир нече жол менен которууга болот: сүрөткө тартуу, кароо, изилдөө. Бирок, бул медициналык же медициналык котормочуну адаштыра турган

көпмаанилүүлүк (полисемия) жөнүндө сөз кылбайт. Котормого келсек, терминдин уникалдуулугун терминди башка тилге которуунун варианты менен чаташтырбоо керек, анткени тигил же бул терминдин котормо эквиваленти анын мааниси эмес, эквиваленттүү шайкештиктин мүмкүн болгон варианттарынын бири гана.

Котормо жалпысынан жана медициналык атап айтканда, илимий билимдин ажырагыс жана маанилүү бөлүгү болуп саналат. Келечектеги адис терминдерди англис, орус тилинен кыргыз тилине которууда тескерисинче кыйынчылыктарды жеңип, медицинанын өнүгүү тарыхын эске алуу менен англис-грек медициналык терминдерине карата колдонулган котормо көндүмдөрүн өнүктүрүшү керек, ошондой эле аларды кесиптик ишмердүүлүгүндө туура колдонушу керек.

Пайдаланылган адабияттар

1. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы, И.Абдувалиев, Бишкек 2007.
2. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү, К. Ж. Нармырзаева, Бишкек, 2011.
3. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы, А. Сапарбаев, Бишкек, 1997.
4. Гринев С.В. Введение в терминоведение. – М.: Московский лицей, 1993.
5. Международная анатомическая терминология/ TerminologiaAnatomica. – М.: Медицина, 2003.
6. https://www.j-chr.com/jour/article/view/33
7. https://new.bizdin.kg/media/books/Kyrgyz-adabiyi-tilinin-grammatikasy.pdf

УДК 616-007.7-053.2/7-036.22

ГИГИЕНИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗДОРОВЫХ И ТУБИНФИЦИРОВАННЫХ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ И ОШСКОЙ ОБЛАСТИ

Садырова Н.А.[1], Ташиева Г. С.[2]
[1,2]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Кыргызская Республика (КР) занимает второе место по уровню заболеваемости туберкулезом среди стран СНГ. В Кыргызской Республике на 100 тыс. населения приходится 98 больных. В Российской Федерации данный показатель составляет 64 больных на 100 тыс. населения. Высокий уровень заболеваемости зарегистрирован в г. Бишкек и Чуйской области. Это связано с внутренней миграцией населения

Последние десять лет здоровье детей и подростков значительно ухудшилось. Отмечается снижение уровня физического развития. Основными причинами такого положения являются экономические трудности, снижение внимания к социальным проблемам, санитарной культуре, ослабление государственной политики в области профилактической медицины, свертывание научных исследований по проблемам роста, развития здорового ребенка и управления здоровьем

Ключевые слова: физическое развития, морфофункциональное состояние, дети и подростки, туберкулез, инфицирование, гигиенические аспекты

ЖАЛАЛ-АБАД ЖАНА ОШ ОБЛУСТАРЫНДАГЫ ДЕНИ САК ЖАНА КУРГАК УЧУК МЕНЕН ООРУГАН БАЛДАРДЫН ЖАНА ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ГИГИЕНАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮ

Садырова Н.А.[1], Ташиева Г. С.[2]
[1,2]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Кыргыз Республикасы (КР) КМШ өлкөлөрүнүн арасында кургак учукка чалдыгуу боюнча экинчи орунда турат. Кыргыз Республикасында 100 миң калкка 98 оорулуу туура келет. Россия Федерациясында бул көрсөткүч 64 миң калкка 100 оорулууну түзөт. Оорунун жогорку деңгээли Бишкек шаарында жана Чүй облусунда катталган. Бул калктын ички миграциясына байланыштуу. Акыркы он жылда балдардын жана өспүрүмдөрдүн ден-соолугу начарлап кетти.

Физикалык өнүгүү деңгээлинин төмөндөшү байкалат. Мындай абалдын негизги себептери болуп экономикалык кыйынчылыктар, социалдык көйгөйлөргө, санитардык маданиятка көңүл буруунун азайышы, профилактикалык медицина жаатындагы мамлекеттик саясаттын начарлашы, дени сак баланын өсүү, өнүгүү жана ден соолукту башкаруу проблемалары боюнча илимий изилдөөлөрдүн уюткусу саналат.

Ачкыч сөздөр: физикалык өнүгүү, морфофункционалдык абалы, балдар жана өспүрүмдөр, кургак учук, инфекция, гигиена аспектилери.

HEGIENIC CHARACTERISTICS OF HEALHY AND TUBINFECTED CHILDREN AND ADOLESCENTS OF JALAL-ABAD AND OSH REGIONS

Sadyrova N.[1], Tashieva G.S.[2]
[1,2]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The Kyrgyz Republic (KR) ranks second in the incidence of tuberculosis among the CIS countries. In the Kyrgyz Republic, there are 98 patients per 100 thousand population. In the Russian Federation, this indicator is 64 patients

per 100 thousand population. A high level of morbidity was registered in Bishkek and the Chui region. This is due to internal migration of the population

Over the past ten years, the health of children and adolescents has deteriorated significantly. There is a decrease in the level of physical development. The main reasons for this situation are economic difficulties, reduced attention to social problems, sanitary culture, weakening of state policy in the field of preventive medicine, curtailment of scientific research on the problems of growth, development of a healthy child and health management

Keywords: physical development, morphology and function, children and adolescents, tuberculosis infection, hygienic aspects

Актуальность: Результаты проведенного исследования позволяют оценить гигиеническую оценку в южных регионах республики и сравнить показатели физического развития здоровых и инфицированных туберкулезом детей и подростков

Цель и задачи: Гигиеническая оценка туберкулезной инфицированности, как фактора риска, влияющего на морфофункциональное развитие детей и подростков в Ошской и Жалал-Абадской области

Научная новизна полученных результатов. Впервые, в условиях южного региона республики (Жалал-Абадской и Ошской области) проведена гигиеническая оценка заболеваемости туберкулезом среди детей и подростков

Практическая значимость полученных результатов. Результаты проведенного исследования позволяют оценить гигиеническую ситуацию в южных регионах республики по заболеваемости, а также сравнить показатели физического развития здоровых и инфицированных туберкулезом детей и подростков

Методы исследования

Объект наблюдения и условия исследования

Исследование было выполнено в виде анонимного анкетирования и опроса родителей, обследуемых детей.

Рассмотрены популяции:

1. дети, получающие лечение в условиях областных центрах борьбы с туберкулезом гг. Ош и Джалал-Абад;

2. дети азиатской национальности (условно здоровые), проживающие в Джалал-Абадской и Ошской областях.

Было получено согласие руководителей организации и родителей на участие детей и подростков в исследовании, соответственно требованиям биомедицинской этики.

Дети и подростки были различны по социально-экономическому статусу.

При таком подборе исследуемых групп приоритетными являются группы детей, которые проживают в сельской местности, одаренные и дети-инвалиды.

Обследовано 589 детей и подростков, которые получали лечение в специализированных противотуберкулезных больницах. Были учтены срок проживания детей и подростков в области, срок обучения в общеобразовательном учреждении, наличие тяжелых сопутствующих заболеваний. Основное внимание уделялось популяции сенситивных возрастов - 6-15 лет. В этот период организм находиться в так называемом неустойчивом состоянии, так как адаптационные возможности ее ограничены, очень высока чувствительность к внешним воздействиям и повышается риск развития патологических состояний.

Определялись гигиенические аспекты, такие как источники питьевой воды, условия жизни и питания подростка, тип туалета, личная гигиена подростков.

Из рис. 1.1 видно, что из еженедельного рациона питания определялась регулярность потребления таких необходимых продуктов, как кисло-молочные, мясные продукты и орехи (основа лечебного стола №11): А – ежедневно; В – иногда (1-2 раза в неделю); С – редко, когда как. Однако необходимо учитывать, субъективность этого параметра, так как рацион

питания определялся по анкетированию. Дети и подростки в основном, проживали в своих семьях. Из числа анкетируемых, потребляли вышеуказанные продукты «ежедневно» около 3,6%, «1-2 раза в неделю» - 23%, «не всегда» и «очень редко» (73,5%).

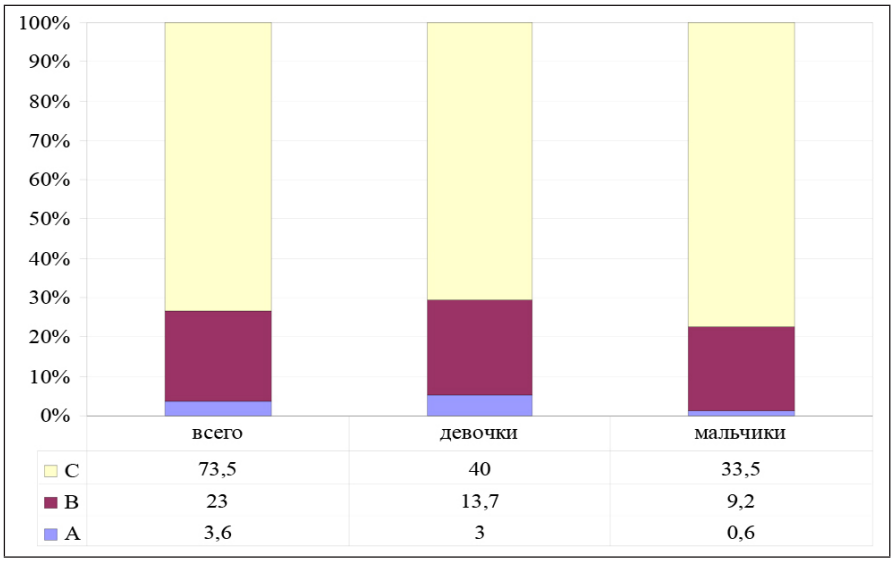

Рис. 1.1. Еженедельный рацион питания подростков.

Для обследования личной гигиены в анкету были включены вопросы по гигиене полости рта и ухода за телом (рис. 4.2).

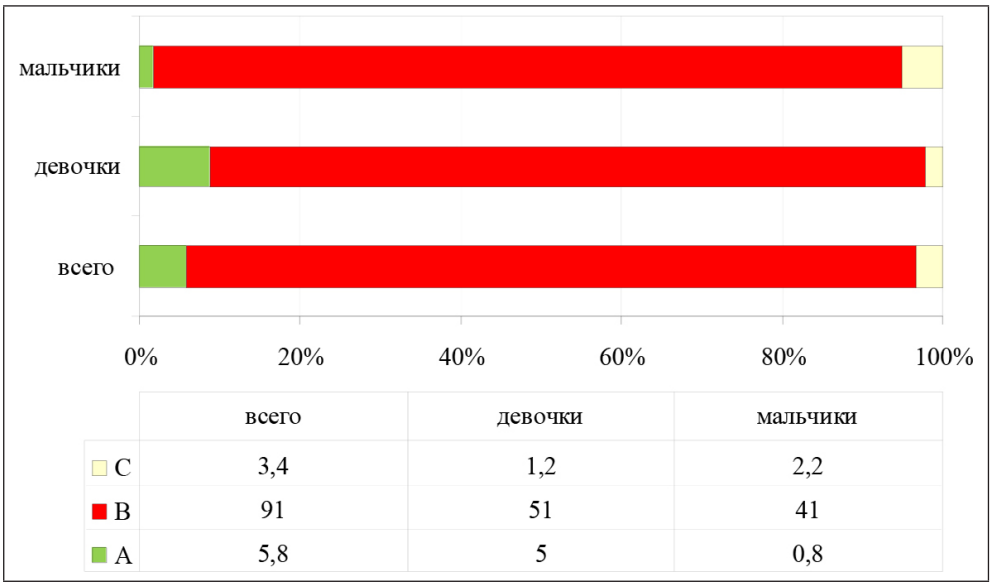

Рис. 1.2. Соблюдение личной гигиены опрошенных детей и подростков.

При опросе учитывались следующие параметры: А – чистка зубов 2 раза в день: у мальчиков около 1%, когда у девочек до 5%; В – один раз в день: у мальчиков 41% и девочек 51%; С – нерегулярно чистят зубы до 2,2% мальчики и 1,2% девочки.

Данные исследования, представленные в табл. 1.1 характеризуют тип водопровода и источника водоснабжения, о типах туалета и условий жизни.

Вариантами ответов были три типа водопровода и источника водоснабжения: А – трубу в жилище имели 51,4% анкетируемых, В воду, подаваемую из центральной водопроводной сети, употребило до 40%. В результате проведенных исследований было выявлено, что речную воду употребляли 8,6% опрошенных.

Также имелись различия в типах туалета: А - смывной туалет смежный у 37,2%; В - смывной туалет индивидуальный (пользуются септиком) имели только 4,4% анкетируемых. В основном - 58,4% используют надворные туалеты С - туалет в виде ямы. Из условий жизни определялись также наличие отдельной комнаты у детей. Отдельная комната была только у 20,2% анкетируемых, 79,8% имели общую комнату с другими детьми или взрослыми.

• *Таблица 1.1 – Социальные условия жизни обследованных*

№ пп	Показатель		Мальчики		Девочки		Всего	
			абс. число	%	абс. число	%	абс. число	%
1.	Источник питьевой воды	А	97	34,5±2,8	153	49,6±2,8	303	51,4
		В	163	58,0±2,9	125	40,1	235	40,0
		С	21	7,5±2,4	30	9,7	51	8,6
		Всего	281	100%	308	100%	589	100%
2.	Тип туалета	А	28	10,0	121	39,3	219	37,2
		В	12	4,3	24	7,7	26	4,4
		С	241	85,7	163	53,0	344	58,4
		Всего	281	100%	308	100%	589	100%
3.	Условия жизни	А	187	66,5	229	74,4	470	79,8
		В	94	33,5	79	25,6	119	20,2
		Всего	281	100,0	308	100,0	589	100,0
4.	Уход за телом	А	3	1,06	1	0,32	4	0,67
		В	209	74,3	220	71,4	406	69,0
		С	69	24,5	87	28,2	179	30,4
		Всего	281	100,0	308	100,0	589	100,0

С учётом менталитета, больше привилегий имеют мальчики (33,5%). Только 25,6% анкетированных девочек имели собственную комнату, а в основном делили ее с другими детьми.

Из водных процедур учитывалась регулярность приема душа или бани: А – два раза в неделю, В - один раз в неделю, С - нерегулярно. Самый плохой гигиенический показатель выявлен по использованию водных процедур. Только 3 мальчика и 1 девочка используют душ или баню 2 раза в неделю, 429 - 1 раз в неделю и 156 - нерегулярно принимают душ. Если в графе использование водных процедур есть объективный показатель, то в графе личная гигиена и питание цифры полученных результатов занижены. В анкете у подростков выяснялось наличие таких вредных привычек как курение, употребление алкогольных напитков, наркотических и токсических веществ.

В употреблении алкогольных напитков различия были достоверны между исследуемыми группами детей и подростков. Так, в старшей группе ежедневно пьющие подростки составили 6,0%, что в два раза больше, чем среди младших и еще 4,0% больных детей с туберкулезной инфекцией употребляли энергетические (алкогольные) напитки каждую неделю.

Как известно, энергетические напитки неблагоприятно действуют на сердечно-сосудистую систему. На здоровье детей и подростков, кофеин и другие стимулирующие вещества могут влиять вновь до смертельного исхода. Постоянно стимулированная сердечная мышца

постепенно изнаши¬вается, и возникают проблемы, связанные с сердечной недостаточностью. Энергетические напитки пробовали до 90% опрошенных тубинфицированных девочек и 39,6% опрошенных тубинфицированных мальчиков, хотя они отметили, что на данный момент их не пьют. По 6% мальчиков и девочек признались, что пьют их каждый день. С их слов, эти напитки они употребляли, для того, чтобы чувствовать себя бодрее, т.к. постоянно находятся в состоянии упадка сил и чувствуют перманентную слабость. В постоянном курении признались треть опрошенных. Вообще это странно, особенно для девочек. Как известно, юг Кыргызстана более патриархален, что касается поведения женщин, и курение среди девушек строго осуждается семьей.

Но наиболее значимые и достоверные различия между больными детьми, подростками и учащимися общеобразовательных школ выявлены в отношении употребления наркотических и токсических веществ. Большинство тубинфицированных подростков (50,0%) были знакомы с людьми, которые употребляли наркотические вещества, а также половина из них пробовали наркотики и токсические вещества (табл. 1.2).

От 6,0 – 10,0% опрошенных детей старших возрастных групп употребляли наркотики и вещества токсического характера по нескольку раз в год. Более 3,0% подростков, обучающихся в школе также несколько раз в год употребляют наркотические и токсические вещества.

• Таблица 1.2 – Распространенность вредных привычек среди опрошенных детей и подростков %

№ пп	Вредная привычка	Частота употребления	Школа		Тубинфицированные	
			девочки	мальчики	девочки	мальчики
1.	Курение	ни разу не пробовал	13,6	9,1	0	0
		не курю, но пробовал	31,8	33,3	30,0	9,2
		несколько раз в год (изредка)	4,5	6,1	10,07	3,0
		до 5 сигарет в день	20,0	30,3	31,8	15,2
		5 - 10 сигарет	10,0	24,2	13,8	21,1
		больше 10 сигарет	4,5	15,2	30,0	33,3
2.	Употребление алкоголя и энергетиков	ни разу не пробовал	4,5	9,0	1,0	6,0
		сейчас нет, но пробовал	68,3	57,6	90,0	39,6
		несколько раз в год (изредка)	22,7	21,2	-	42,4
		ежемесячно	4,5	9,1	-	2,0
		еженедельно	-	-	4,0	4,0
		ежедневно	-	3,0	6,0	6,0
3.	Употребление наркотических веществ	знает людей, которые употребляют наркотические вещества (курят, спайс)	13,6	15,2 **	50,0	50,0*
		ни разу не пробовал	90,9	84,8**	40,0	45,5*
		сейчас нет, но пробовал	9,1	15,2**	50,0	45,5*
		несколько раз в год (изредка)	-	-	10,0	6,0
		ежедневно	-	-	-	1,0

*Примечание - * - различия достоверны (p<0,01); ** - различия достоверны (p<0,05) Также, видимо употребление наркотических средств является весьма распространенным. До 50% детей в старших возрастных группах знали, что их сверстники их употребляют. 1% опрошенных тубинфицированных мальчиков признались в ежедневном употреблении наркотических средств, чаще всего употреблялся каннабис.*

Чаще всего из работ исследователей, известно, что инъекционные потребители наркотиков начинали именно с каннабиса и затем переходили на более тяжелые наркотики. То есть среда, в которых, проживают школьники Ошской и Жалал-Абадской областей способствуют возникновению и развитию всех социально-обусловленных болезней, к которым принадлежит и туберкулез.

Неблагоприятные социальные условия являются неблагоприятным фоном для роста и развития ребенка, а также для его здоровья. Также, нами были изучены социальные факторы жизни детей (табл. 1.3).

• Таблица 1.3 – Факторы образа жизни подростков, %

№ пп	*Фактор*	*Приезжие*	*Город*	*Село*
1.	в семье 4 детей и больше	6,1**	1,1**	45,0*
2.	на одного члена семьи меньше 5 м2 жилой площади	20,0	14,8	26,9
3.	семья неполная	14,0	22,2	17,7
4.	на одного члена семьи доход ниже прожиточного минимума	14,0**	16,1**	74,8*
5.	в семье конфликтная обстановка, инвалиды и тяжелобольные	18,1	13,4	11,7
6.	высшее образование отца	27,1**	28,3**	11,9*
7.	высшее образование матери	30,1**	27,1**	11,9*
8.	не занимается спортом и физкультурой	50,1**	34,5	31,0*

*Примечание - * – различия достоверны (p<0,01), ** – различия достоверны (p < 0,05).*

Так, в 45% семьях детей проживающих в селах, было более 4 детей, жилая площадь в большей половине случаев составляла менее 5 м2 на человека. У 74,8% сельских детей, на одного члена семьи доход ниже прожиточного минимума. Конфликты в семьях возникают у 11,7% детей. Высокая степень образованности у родителей отмечена только у 11,9% семьях. Никаким видом спорта не занимались 31,0% опрошенных сельских детей.

У городских жителей социальное положение ожидаемо выше, но и здесь у 16,8% опрошенных семей доход на одного члена семьи был ниже прожиточного. В 14,8% семьях жилая площадь неудовлетворительна и в 34,6% детей не занимаются никаким спортом. Неполных семей больше у городских (22,2%).

Из общего числа опрошенных, больше половины детей не занимаются спортом. Примерно в половинах семей, ежемесячный доход на каждого члена семьи ниже прожиточного уровня. Конфликтные ситуации, возможно домашнее насилие в 12,5% семей. При этом, отмечается достаточно высокий уровень образования у обоих родителей (порядка 25% семей).

От первой, второй беременности у родителей молодого возраста родилось 80,0% детей, недоношенными (86,3%). Были выявлены гестозы в I и II триместре беременности (48,1% и 30,8%, соответственно), осложнения в родах (27,7%). Больше детей находилось на естественном грудном вскармливании на первом году жизни.

Таким образом, оценка факторов жизни детей Ошской и Джалал-Абадской областей показала, что социальный уровень семей, находится на низком уровне, родителям, ежедневно думающим как заработать на хлеб, чаще всего некогда следить за детьми, за наличием вредных привычек и здоровьем детей. Каждая консультация врача и назначение лечения, сопровождается тратой средств, которые часто не могут быть найдены, вследствие низкого дохода семей.

Список литературы

1. Абдылдаева, А.А. Влияние средовых факторов риска на физическое развитие детей Кыргызстана [Текст]: автореф. дис. … канд. мед. наук: 14.00.09 /А.А.Абдылдаева. - Бишкек, 2009. - 22 с.
2. Абдылаева, Г.М. Заболеваемость туберкулезом среди работников медицинских организаций Кыргызской Республики [Текст] / Г. М. Абдылаева, А. С. Кадыров // Туберкулёз и болезни лёгких. - 2017. - Т. 95, № 7. - С. 29-32.
3. Агаджанян, Н.А. Эколого-физиологические особенности адаптивных реакций коренного и пришлого населения Эвенкии [Текст] /Н.А. Агаджанян, Н.В. Ермакова, Г.М. Куцов // Физиология человека. - 1995. - Т. 21, № 3. - С. 106-115.
4. Айдыралиев, К.К. Таблица для оценки физического развития детей первых 3-х лет жизни сельской местности Иссык-Кульской области Киргизской ССР [Текст] /К.К. Айдыралиев. - Фрунзе, 1981. – 33 с.

УДК 616-01/09

ПРОБЛЕМА АНТИБАКТЕРИАЛЬНОЙ ТЕРАПИИ СРЕДИ СТУДЕНТОВ

Сулайманов Ш.А.[1], Жуманалиева М.Б.[2]
[1]Кыргызско-Российский Славянский университет им. Б.Н. Ельцина, г. Бишкек, Кыргызстан
[2]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Исследования показали, что основную массу респондентов (n=181, 94,8%) составляли студенты в возрасте от 18 до 25 лет и в 68,6% случаях они были представлены девушками. Источником информации по антибиотикам для студентов служили фармакологические справочники (40,8%). 44% студентов продемонстрировали правильные представления и взгляды по применению антибиотиков. 40% из них имели неверные представления об антибиотиках, назначая их при ОРВИ (15,3%) и гриппе (24,7%). 67,5% опрошенных считают, что прием антибиотиков представляет опасность для организма человека. За прошедший год 1-2 курса АБТ получили 71,1% опрошенных. 17,9% из них проведено 3-5 курсов АБТ. При этом, 89,5% респондентов принимали антибиотики по назначению врача. 81,6% респондентов уверены в том, что антибиотики лучше назначать при бактериальных инфекциях.

Ключевые слова: антибиотики, резистентность, курс и осложнения антибиотикотерапии, студенты, опрос, респондент, вирусные и бактериальные инфекции.

СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАГЫ БАКТЕРИЯГА КАРШЫ ДАРЫЛООНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Сулайманов Ш.А.[1], Жуманалиева М.Б.[2]
[1]Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети, Бишкек ш., Кыргызстан
[2]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, респонденттердин негизги бөлүгү (n=181, 94,8%) 18ден 25 жашка чейинки студенттер, алардын 68,6% кыздар болгон. Студенттер учун антибиотиктер боюнча маалымат булагы болуп (40,8%) фармакологиялык маалымдама кызмат кылган. Студенттердин 44% антибиотиктерди колдонуу боюнча туура ойлорду жана көз караштарды көрсөтүштү. Алардын 40% антибиотиктер жөнүндө туура эмес түшүнүккө ээ болуп, аларды ОРВИ (15,3%) жана сасык тумоо (24,7%) учун жазышкан. Респонденттердин 67,5% антибиотиктерди кабыл алуу адамдын организми үчүн коркунучтуу деп эсептешет. Өткөн жылы респонденттердин 71,1 % БКД(бактерияга каршы дарылоо) нун 1-2 курсун алышкан. Алардын 17,9% БКД нун 3-5 курсунан өткөн. Ошол эле учурда респонденттердин 89,5%ы антибиотиктерди дарыгердин көрсөтмөсү боюнча кабыл алышкан. Респонденттердин 81,6% бактериялык инфекциялар үчүн антибиотиктерди дайындоо жакшы деп ишенишет.

Ачкыч сөздөр: Антибиотиктер, резистенттик, антибиотик дарылоосунун курсу жана татаалдашуулары, сурамжылоо, респондент, вирустук жана бактериялык инфекциялар

THE PROBLEM OF ANTIBIOTIC THERAPY AMONG STUDENTS

Sulaimanov Sh.A.[1], Jumanalieva M.B.[2]
[1]Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin, Bishkek city, Kyrgyzstan
[2]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

Studies have shown that the bulk of the respondents (n=181, 94.8%) were students aged 18 to 25, and in 68.6% of cases they were girls. Pharmacological reference books (40.8%) served as a source of information on antibiotics

for students. 44% of students demonstrated the correct ideas and views on the use of antibiotics. 40% of them had misconceptions about antibiotics, prescribing them for ARVI (15.3%) and influenza (24.7%). 67.5% of respondents believe that taking antibiotics is dangerous for the human body. Over the past year, 71.1% of respondents received 1-2 courses of ABT. 17.9% of them underwent 3-5 courses of ABT. At the same time, 89.5% of respondents took antibiotics as prescribed by a doctor. 81.6% of respondents are sure that it is better to prescribe antibiotics for bacterial infections.

Keywords: antibiotics, resistance, course and complications of antibiotic therapy, students, survey, respondent, viral bacterial infections.

Актуальность. Вопросы устойчивости к противомикробным препаратам (УПП) представляет собой глобальную угрозу для здоровья и развития [2, 3, 10]. Ведущим фактором появления лекарственно устойчивых патогенов является неправильное и избыточное применение противомикробных препаратов. Проблема УПП порождает значительные экономические убытки. Помимо смерти и инвалидности, затяжное течение болезней приводит к удлинению сроков госпитализации, требует более дорогостоящих лекарственных препаратов и создает финансовые затруднения для лиц, столкнувшихся с этой проблемой [1, 4, 5, 6, 7]. Отсутствие эффективных противомикробных препаратов может создать повышенную угрозу успехам современной медицины в лечении инфекций [8, 9].

Всемирная организация здравоохранения рисует тревожную картину вероятного роста смертности от распространенных инфекций и небольших травм, по мере вхождения человечества в пост-антибактериальную эпоху, где известные на сегодняшний день антибиотики более не эффективны [3, 10].

В Кыргызской Республике антибактериальные препараты широко применяются и свободно могут приобретаться в аптечной сети без рецепта, несмотря на наличие законов, запрещающих их продажу без назначения врача. В дополнение к росту резистентности, необоснованное применение антибиотиков подвергает пациентов риску развития побочных эффектов, таких как кандидоз, тошнота/рвота, диарея и аллергические реакции. Доступных данных, иллюстрирующих объемы и характер применения антибиотиков в Кыргызстане, а также убеждения и взгляды на антибиотикотерапию (АБТ) у студентов, крайне мало [2].

Члены научно-исследовательской студенческой группы кафедры педиатрии Кыргызско-Российского Славянского университета им. Б.Н. Ельцина в рамках проекта «Исследование об отношениях студентов к антибиотикам», в сотрудничестве с членами научного кружка кафедры пропедевтики детских болезней Кыргызской государственной медицинской академии им. И.К. Ахунбаева, в период с октября 2022 по январь 2023 года, провели исследование среди студентов 4-6 курсов специальности «Лечебное дело» и «Педиатрическое дело» двух вузов Кыргызстана. Цель: провести сбор и анализ материалов по осведомленности и отношений студентов к практике назначения антибиотиков.

По результатам данного исследования планируются разработать информационные образовательные материалы и провести целевые тренинги среди студентов и преподавателей по рациональному применению антибактериальных препаратов.

Материалы и методы. Всего было опрошено 191 студента. Возраст респондентов колебался от 18 до 50 лет, в том числе 181 (94,8%) в возрасте 18-25 лет, 7 (3,7%) - 26-35 лет, 1 (0,5%) - 36-50 и 2 (1%) - 50 и более лет. Подавляющее большинство опрошенных были лицы женского пола (68,6%), треть из них составляли юноши (31,4%).

Опросы проводились на русском языке и включали вопросы социального и демографического характера, такие как возраст, пол, уровень образования. Потребителей медицинских услуг-студентов, также спрашивали о количестве антибактериальных препаратов, которые они принимали за последний год. Оценивали знания респондентов в области применения, побочных эффектов и рисков применения антибиотиков для здоровья населения.

Данные опросов были введены интервьюерами в формат Excel, а затем экспортированы в SPSS для статистического анализа. Данные по каждому вопросу опросника были проанализированы по среднему значению и по частоте встречаемости.

Результаты и их обсуждение. Для 40,8% опрошенных источником получения информации по антибиотикам являлись фармакологические справочники. Такие же информации в 24,1% и 19,4% случаях, соответственно, студенты получали от врачей и социальных сетей. Каждый десятый (11%) респондент изучал клинические протоколы по тематике (рис. 1).

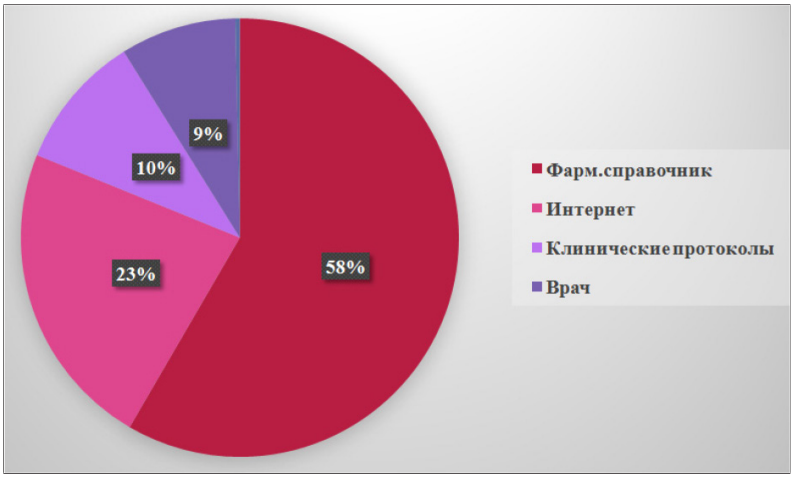

Рисунок 1. Сведения об источниках информации по антибиотикам

44% студентов продемонстрировали правильные представления и взгляды по применению антибиотиков (рис. №2), и заявили, что антибиотики нужны, хотя бы в некоторых случаях, при всех перечисленных заболеваниях, включая те, при которых антибиотики не показаны (рис. №3).

Рис. 2. Результаты опроса студентов о необходимости приема антибиотиков при разных заболеваниях

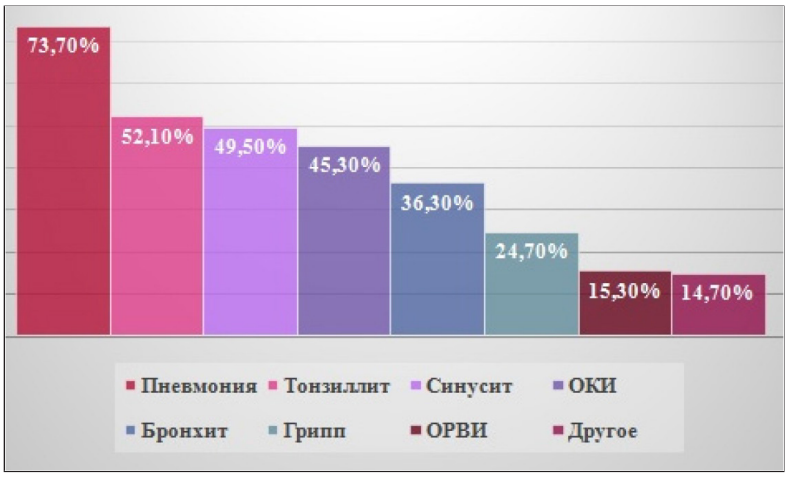

Рис. 3. Ответы на вопрос «Какие из следующих заболеваний всегда нужно лечить антибиотиками?»

Знания о современных показаниях для назначения антибиотикотерапии при часто встречающихся заболеваниях несколько варьировались в зависимости от нозологии, но и были ошибочные представления (рис. 4). Опрос включал и список заболеваний, которые обычно поддаются лечению без антибиотиков (острый бронхит, острый синусит и острые респираторные вирусные (ОРВИ) инфекции-простуда). Большинство респондентов ответили “Абсолютно согласен” на утверждение, что антибиотики помогают при всех этих заболеваниях, за исключением обычной простуды.

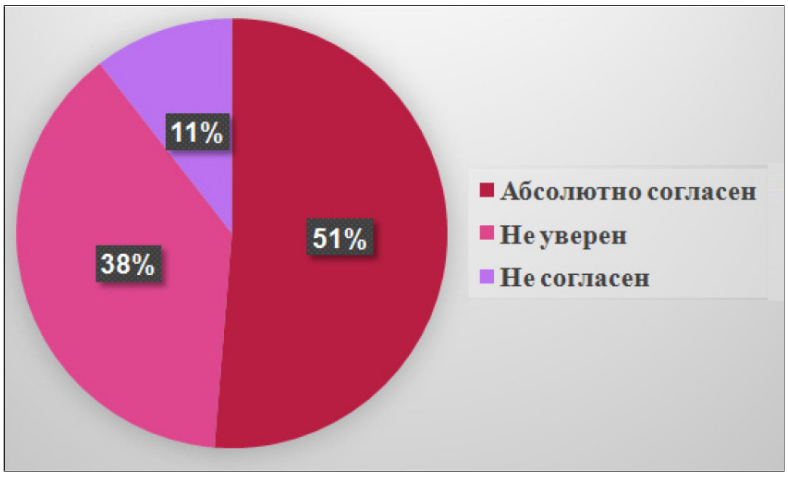

Рисунок 4. Ответы респондентов на вопрос «В большинстве случаев простуда, грипп, боль в горле проходят сами, без антибиотиков»

Ответы студентов относительно назначения антибиотиков при ОРВИ (рис. №3) отражали неверные представления, достигая 40% при типичных вирусных состояниях, таких как ОРВИ (15,3%) и грипп (24,7%).

Представления респондентов о пользе и потенциальной опасности антибактериальных препаратов проиллюстрированы рисунком 5. Несмотря на то, что многие пациенты, вероятно, понимают, что прием антибиотиков сейчас может снизить их эффективность в будущем, все еще широко распространены ложные представления о более быстрых темпах выздоровления и снижении количества осложнений при приеме антибиотиков для лечения ОРВИ.

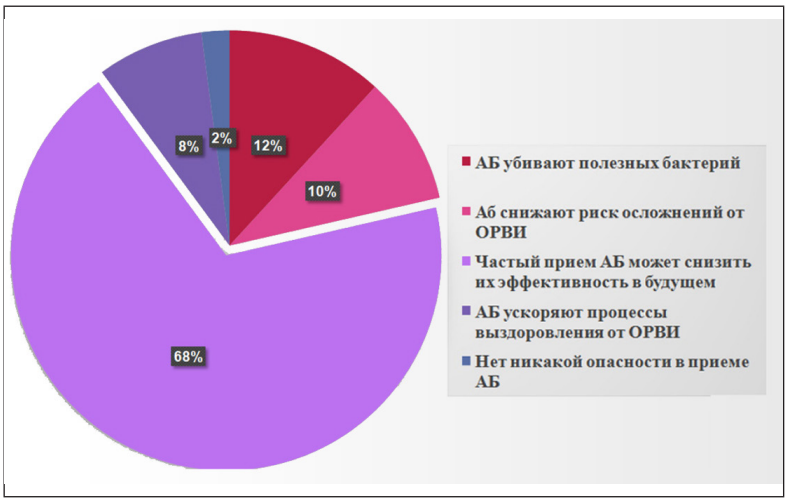

Рис. 5. Знания студентов об антибиотиках

67,5% опрошенных выразили свое не согласие по вопросу об отсутствии никакой опасности при приеме антибиотиков, и лишь 6,8% согласны с таким утверждением (рис. 6). А каждый четвертый студент был не уверен об отсутствии побочных эффектов при приеме антибиотиков (аллергические реакции, сыпь и повышение устойчивости к антибактериальным препаратам, диарея, кандидоз полости рта и вагинальный кандидоз).

Каждый студент получал от 1 до 5 курсов антибиотикотерапии за прошедший год (рис. 7). При этом, от 1 до 2 курсов АБТ, получили 71,1% опрошенных. 17,9% из них проведено 3-5 курсов АБТ и 11,1% респондентов получили до 5 курсов лечения антибиотиками.

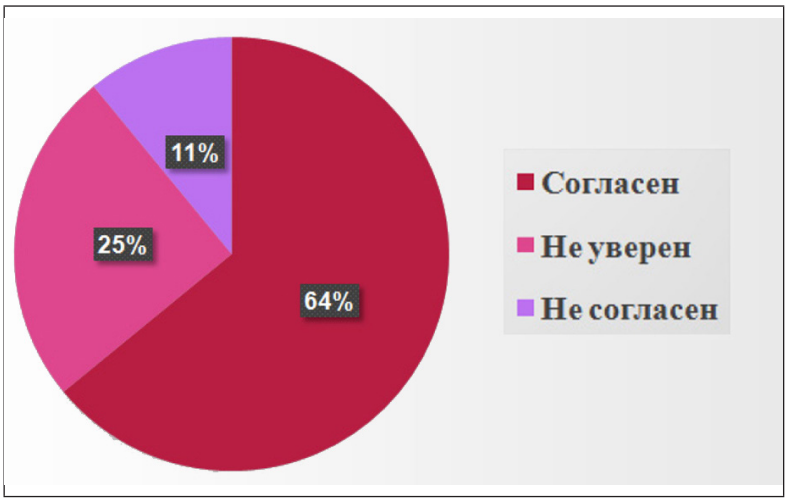

Рис. 6. Осведомленность студентов об опасностях приема антибиотиков

89,5% респондентов ответили, что принимают антибиотики по назначению врача. 10,5% опрошенных сообщили, что выбирают антибиотик по совету родителей, знакомых, социальных сетей (рис. 8).

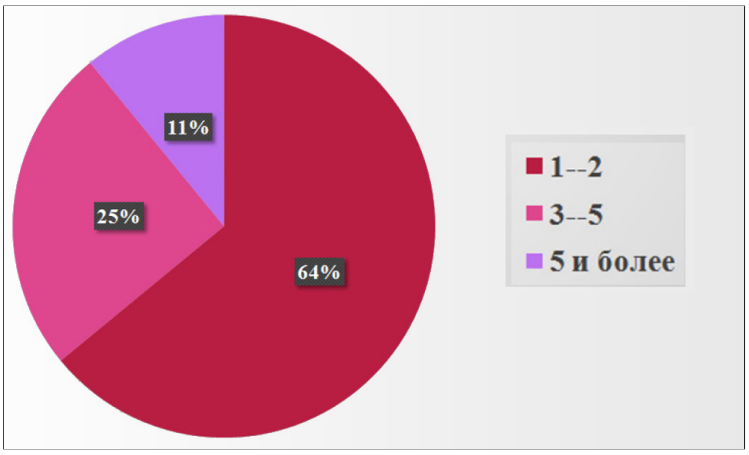

Рисунок 7. Частота курсов антибиотикотерапии у студентов за последний год

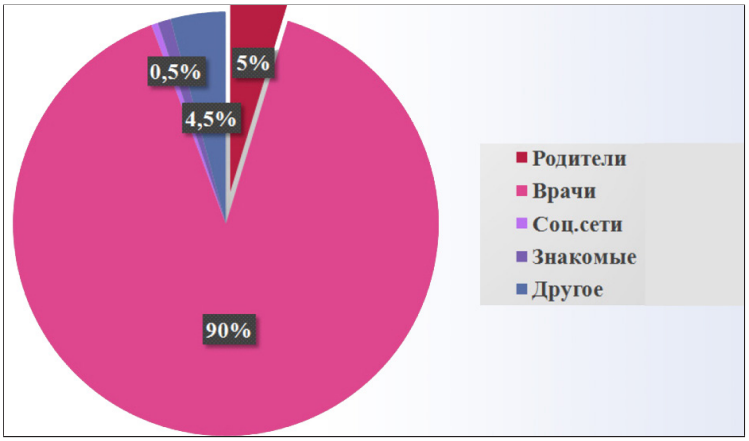

Рис. 8. Ответы респондентов на вопрос «По назначению кого из перечисленных вариантов принимаете антибиотики?»

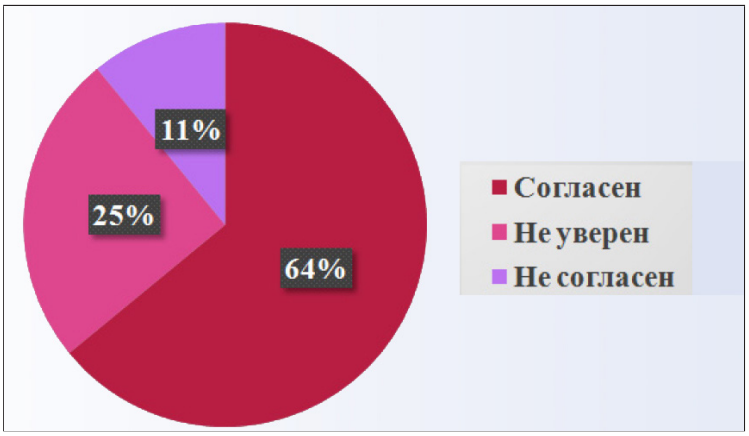

Рис. 9. Результаты опроса «Если простудился, антибиотики помогут мне быстрее выздороветь»

Что касается обычной ОРВИ, по оценкам респондентов, треть (30,9%) всех участников верят, что назначение антибактериальных препаратов ускоряет выздоровление при простудных заболеваниях. Еще 34,6% - не уверены в этом и 34,6% - не согласны с таким утверждением (рис. 9).

81,6% респондентов уверены в том, что антибиотики лучше назначать при бактериальных инфекциях. Значительно реже опрошенные считают, что антибиотики можно назначать при вирусных (16,8%), грибковых и паразитарных заболеваниях (рис. 10).

Рис. 10. Сведения об эффективности антибиотиков при различных заболеваниях

Выводы:

1. Основную массу респондентов (n=181, 94,8%) составляли студенты в возрасте от 18 до 25 лет и в 68,6% случаях они были представлены девушками.

2. Основным источником информации по антибиотикам для студентов служили фармакологические справочники (40,8%). Такие же информации в 24,1% и 19,4% случаях, соответственно, студенты получали от врачей и социальных сетей. 44% студентов продемонстрировали правильные представления и взгляды по применению антибиотиков. 40% из них имели неверные представления об антибиотиках, назначая их при ОРВИ (15,3%) и гриппе (24,7%).

3. 67,5% опрошенных считают, что прием антибиотиков представляет опасность для организма человека, и лишь 6,8% не согласны с таким утверждением. За прошедший год 1-2 курса АБТ получили 71,1% опрошенных. 17,9% из них проведено 3-5 курсов АБТ и 11,1% респондентов получили до 5 курсов лечения антибиотиками в год. При этом, 89,5% респондентов принимали антибиотики по назначению врача.

4. 30,9% респондентов верят, что назначение антибактериальных препаратов ускоряет выздоровление при ОРВИ. Еще 34,6% - не уверены в этом и 34,6% - не согласны с таким утверждением. 81,6% респондентов уверены в том, что антибиотики лучше назначать при бактериальных инфекциях.

Литература

1. Мизерницкий Ю.Л., Мельникова И.М. Кашель и его терапия. Медпрактика-М. Москва, 2020. 243с
2. Острые инфекции дыхательных путей у детей. Клиническое руководство. Москва, 2020. Издательство МедКом-Про, 254 с.
3. World Health Organization. Global Action Plan on Antimicrobial Resistance. Geneva: WHO; 2015.
4. Webale MK, Wanjala C, Guyah B, Shaviya N, Munyekenye GO, Nyanga PL, Marwa IN, Kagoiyo S, Wangai LN, Webale SK, Kamau K, Kitungulu N. Epidemiological patterns and antimicrobial resistance of bacterial diarrhea among children in Nairobi City, Kenya. Gastroenterol Hepatol Bed Bench. 2020;13(3):238-246.
5. Yangzom T, Tsering DC, Kar S, Kapil J. Antimicrobial Susceptibility Trends among Pathogens Isolated from Blood: A 6-Year Retrospective Study from a Tertiary Care Hospital in East Sikkim, India. J Lab Physicians. 2020; 12(01):3-9. https://doi.org/10.1055/s-0040-1712814.
6. Zalewska A, Wilson J, Kennedy S, Lockhart M, MacLeod M, Malcolm W. Epidemiological Analysis of Antimicrobial Resistance in Staphylococcus epidermidis in Scotland, 2014—2018. Microbial Drug Resistance. 2021;27(4):485-491. https://doi.org/10.1089/mdr.2019.0502.
7. Mouiche MMM, Moffo F, Akoachere J-FTK, Okah-Nnane NH, Mapiefou NP, Ndze VN, Wade A, Djuikwo-Teukeng FF, Toghoua DGT, Zambou HR, Feussom JMK, LeBreton M, Awah-Ndukum J. Antimicrobial resistance from a one health perspective in Cameroon: a systematic review and meta-analysis. BMC Public Health. 2019;19(1):1135. https://doi.org/10.1186/s12889-019-7450-5.
8. Melese A., Genet C., Andualem T. Prevalence of Vancomycin resistant enterococci (VRE) in Ethiopia: a systematic review and meta-analysis. BMC Infect Dis. 2020;20(1):124. https://doi.org/10.1186/s12879-020-4833-2
9. Shaver A, Jacobs D, LaMonte M, Noyes K. Antibiotic prescribing for acute respiratory tract infections in the United States outpatient setting. BMC Fam Pract. 2019;20(1):91. https://doi.org/10.1186/s12875-019-0980-1.
10. World Health Organizartion. Report on surveillance of antibiotic consumption: 2016-2018 early implementation. Geneva: WHO; 2018.

УДК 616.831-005.1-089

СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПЕДИАТРИИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Сулайманов Ш.А.[1], Жуманалиева М.Б.[2]
[1]Кыргызско-Российский Славянский университет им. Б.Н. Ельцина, г. Бишкек, Кыргызстан
[2]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Анализ действующей системы охраны здоровья и развития детей и подростков в Кыргызской Республике позволил выявить ряд ключевых проблем. Не налажены механизмы координации деятельности государственных, частных, неправительственных и международных организаций в деле улучшения положения детей и подростков. Кадровый состав системы здравоохранения, образования, социальной защиты и других государственных структур, деятельность которых, так или иначе, связана с работой детьми, нуждается в повышении квалификации с учётом расширения политики в области охраны здоровья и развития детей и подростков. Ограничено использование имеющихся фактических данных для улучшения качества медицинской помощи, абилитации и реабилитации, профилактики заболеваний (ВПР, избыточная и недостаточная масса тела, туберкулез, болезни репродуктивной системы, нарушение психо-эмоциональный сферы), насилия и травм. Остаются высокими риски, связанные с окружающей средой (чистая вода, безопасная среда для игр и занятий, жилищные условия и т.д.). Слабая вовлеченность гражданского сектора в принятии решений и внедрении программ в области охраны здоровья и развития детей.

Ключевые слова: педиатрия, дети, заболеваемость.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ПЕДИАТРИЯНЫН АБАЛЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Сулайманов Ш.А.[1], Жуманалиева М.Б.[2]
[1]Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети, Бишкек ш., Кыргызстан
[2]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Кыргыз Республикасындагы балдардын жана өспурумдөрдүн ден соолугун коргоонун жана өнүктүрүүнүн учурдагы системасын талдоо бир катар негизги көйгөйлөрдү аныктады. Балдардын жана өспүрүмдөрдүн абалын жакшыртуу боюнча мамлекеттик, жеке, өкмөттүк эмес жана эл аралык уюмдардын ишин координациялоонун механизмдери жок. Балдардын эмгеги менен байланышкан саламаттык сактоо системасынын, билим беруунун, социалдык коргоонун жана башка мамлекеттик тузумдөрдүн кызматкерлери ден соолукту коргоо чөйрөсүндөгү саясатты кеңейтүүнү эске алуу менен жаңылануунуу муктаж. Медициналык жардамдын сапатын жогорулатуу, реабилитациялоо жана оорулардын алдын алуу (тубаса жүрөк кемтиги, ашыкча салмак жана дене салмагынын жетишсиздиги, кургак учук, репродуктивдүүлүктүн бузулушу, психоэмоционалдык чөйрөнүн бузулушу) зомбулуктун жана жаракаттардын жеткиликтүү далилдери жетишсиз.Экологиялык тобокелдиктер жогору бойдон калууда (таза суу, оюн жана иш-аракеттер учун коопсуз чөйрө, жашоо шарттары ж.б.). Балдардын ден соолугун коргоо жана өнүктүрүү жаатында чечимдерди кабыл алууга жана программаларды ишке ашырууга жарандык сектордун начар тартылышы.

Ачкыч сөздөр: Балдардын оорусу, балдар.

THE STATE AND PROBLEMATIC ISSUES OF PEDIATRICS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Sulaimanov Sh.A.[1], Jumanalieva M.B.[2]
[1]Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin, Bishkek city, Kyrgyzstan
[2]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

A review of the current system for the health and development of children and adolescents in the Kyrgyz Republic revealed a number of key issues. There is a lack of coordination among public, private, non-governmental, and international organizations for the advancement of current condition of children and adolescents. The personnel of the health in stitutions, educational structures, social protection systems and ot her state structures whose activities are in any way connected with the work of children, training is needed to expand the awareness in health care and development of children and adolescents. There is limited use of available factual data to improve the quality of medical care, habilitation and rehabilitation, disease prevention (over weight and under weight, tuberculosis, diseases of the reproductive system, psycho-emotional disorders, etc.) violence, and trauma. Environmental risks remain high (clean water, safe environment and living conditions). There is very low participation of the civil sector in decision-making and implementation of a programme in the filed of health care and development of children and adolescents.

Keywords: pediatrics, children, morbidity.

Здоровье населения традиционно является приоритетом государственной политики в Кыргызской Республике (КР) и служит одним из показателей социально-экономического развития страны. В современном изменяющемся мире, где растет число эндогенных и экзогенных факторов риска, в том числе и социальных, воздействующих на состояние здоровья ребенка, оценка факторов риска, профилактика, ранняя диагностика и адекватное лечение болезней детского возраста, а также качественная подготовка медицинских кадров, являются важнейшими факторами улучшения здоровья детей и развития страны [1].

По данным Центра электронного здравоохранения Министерства здравоохранения (МЗ) КР, среднегодовая численность постоянного населения КР на начало 2022 г. составила 6696,7 тысяч человек (в 2019 г. - 6456,5, прирост населения 240,2 тыс. чел.) (рис. 1). При этом на долю детского населения в возрасте от 0 до 14 лет приходится 33,9%, что составляет 2209,6 тыс. детей (в 2019 г. - 2115,3 тыс. чел.).

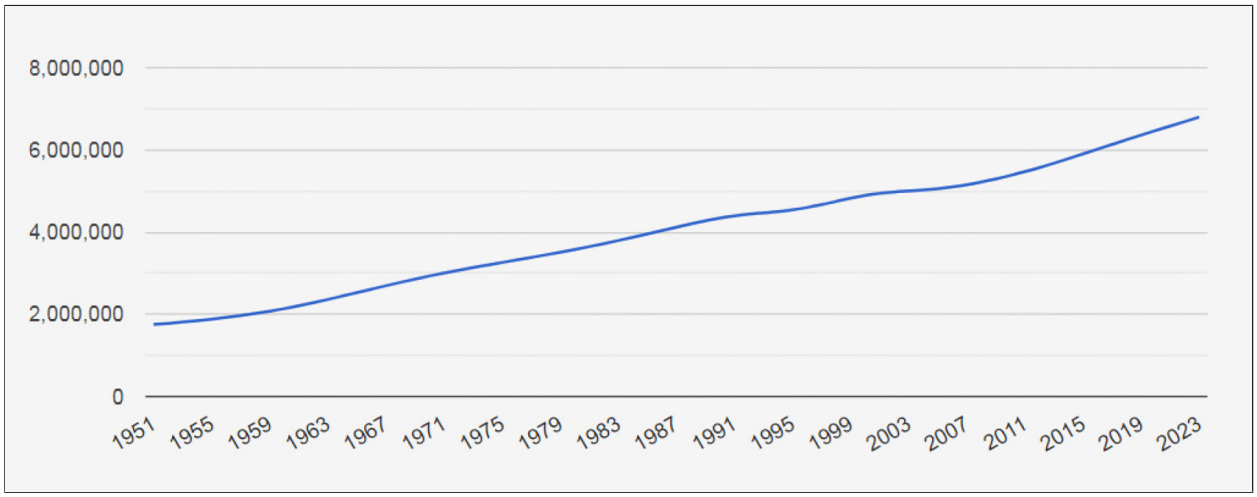

Рис. 1. Динамика численности населения КР в период с 1951 по 2022 годы

Число родившихся, по сравнению с предыдущими годами, уменьшилось на 23 320 новорождённых. Так, в 2019 г. оно составляло 173 484 чел., в 2020 г. - 158 112 чел. и в 2021 г. - 150 164 чел.

Сохраняется тенденция к снижению показателей младенческой смертности с 15,1 на 1000 живорождённых в 2019 г. и до 15,2‰ в 2021 г. Такая же тенденция отмечается и по детской смертности (17,4‰ - 2019 г., 18,2‰ - 2021 г.).

В структуре причин младенческой смертности в 2021 г. на первом месте находились отдельные состояния, возникающие в перинатальном периоде (68,1% в 2021 г., против 68,9%

в 2019 г.), на втором месте - врожденные пороки развития (16,5% против 15,6% в 2019 г.). Удельный вес болезней органов дыхания сократился с 8,5% в 2019 г. до 7,2% в 2021 г. Отмечается рост инфекционных и паразитарных болезней (2,7% в 2021 г. против 2,4% в 2019 г., рост - 12,5%). Коэффициенты младенческой и детской смертности среди мальчиков несколько выше, чем среди девочек. Настораживает факт высокого уровня летальности на дому. Так, 22,0% детей в возрасте до 14 лет в 2021 г. умерли в домашних условиях (в 2019 г. - 21,1%). При этом доля детей первого года жизни составили 10,1% (9,9% в 2019 г.), детей второго года жизни - 41,4% (49,0% в 2019 г.).

В течение последних трех лет показатели досуточной летальности среди детей в возрасте от 0 до 14 лет остаются довольно высокими (24,3% в 2019 г., 23,8% в 2021 г.). В то же время досуточная летальность среди детей в возрасте от 0 до 1 года снизилась на 7,1% (22,4% в 2019 г., 20,8% в 2021 г.). В первые сутки после госпитализации дети умирают по причине позднего обращения или направления, неквалифицированного оказания неотложной помощи на догоспитальном этапе и в стационаре [3].

Анализ динамики заболеваемости детей за последние 3 года (2019-2021 гг.) показал снижение её уровня на 17% (в 2019 г. - 31666,1; в 2021 г. - 26289,6 на 100000 детей соответствующего возраста), в том числе в возрасте до 1 года (в 2019 г. - 75736,2; в 2022 г.- 73360; снижение на 3,1%), до 5 лет (в 2019 г. - 41650,2; в 2022 г. - 35079,9; снижение на 15,8%), хотя уровень ее остается достаточно высокой.

Основными причинами высокой заболеваемости в КР являются болезни органов дыхания (БОД, 57,8%), пищеварения (БОП, 11,5%), инфекционные и паразитарные заболевания (ИиПЗ, 7,2%), кожи и подкожной клетчатки (БКиПЖк, 4,1%), крови и кроветворных органов (3,9%). На долю травм и отравлений приходится 2,2% и врожденных аномалий - 0,6%.

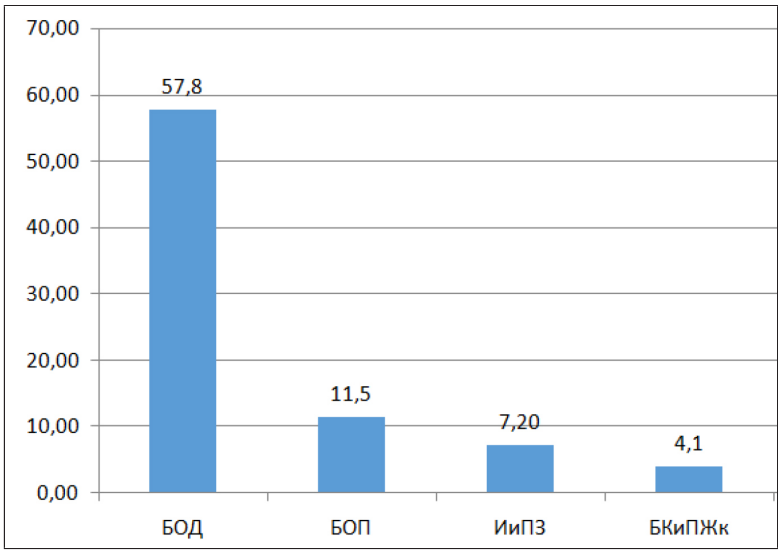

Рис. 2. Структура отдельных причин заболеваемости детей в КР

Снижение заболеваемости детей отмечалось по всем регионам КР. Структура заболеваемости несколько отличается по регионам. Доля болезней органов дыхания колеблется от 68,8% в Таласской области до 36,6% в Нарынской области. Высокой остается доля заболеваемости инфекционными заболеваниями в Ошской области - 5,6%, Баткенской - 12,9%, болезней кожи 4,4% и 6,5% соответственно в Ошской и Баткенской областях. Высокой остается доля новых случаев травм в Баткенской (4,2%) и Чуйской (3,7%) областях, болезней крови в Ошской (7,1%), Баткенской (6,4%) и Жалал-Абадской (5,5%) областях [4].

Растет число призывников, непригодных к армейской службе по причине дефицита веса. Нет уточненных данных по распространенности дефицита или избыточного веса, микронутриентной недостаточности среди девочек-подростков, которые оказывают значительное влияние на их здоровье, в т.ч. репродуктивную функцию, следовательно, на состояние здоровья будущего поколения. В то же время наименее информированными по вопросам питания оказались именно девочки-подростки [5].

В последние годы в КР растет число детей с врожденными пороками развития (ВПР). Общее число зарегистрированных детей с ВПР в возрасте от 0 до 14 лет за последние 3 года уменьшилось. При этом за последние два года оно увеличилось в 1,3 раза, с 274,2 в 2020 г. до 349,7 на 100 000 детского населения в 2021 г.

В настоящее время в республике внедрён в онлайн режиме «Регистр дефектов нервной трубки», однако имеются проблемы с качеством его заполнения на местах. Анализ данных регистра поручен Национальному центру охраны материнства и детства при МЗ КР. Существующая система регистрации ВПР не позволяет иметь достоверные и полные данные о их частоте. У медицинских работников слабые знания и навыки консультирования; женщины зачастую не желают регистрировать факт рождения ребенка с ВПР в связи с возможностью стигматизации в семье и сообществе; низкая осведомленность населения о ВПР. В стране практически не налажена система оказания специализированной хирургической и реабилитационной помощи, а при невозможности таковой - паллиативной помощи.

В КР сохраняется тенденция остается высоким уровень показателя первичной инвалидности среди детей и подростков [2]. Ежегодно регистрируются около 3000 новых случаев инвалидности среди детей и подростков. На конец 2021 г. зарегистрировано 28184 детей инвалидов или 111,2 случая на 10000 населения (в 2019 г. - 112,9; в 2020 г. - 112,1).

В структуре причин первичной инвалидности среди детей и подростков первое место занимают болезни нервной системы (27,0%), второе место - врожденные аномалии развития (28,6%), третье место - психические расстройства и расстройства поведения (12,2%).

За последние три года в КР отмечается рост числа лиц получивших стационарную медицинскую помощь по поводу суицидальных попыток в возрасте 15-29 лет, остается высокой (в 2019 г. - 275, в 2020 г. - 357, в 2021 г. - 400). В 2021 г. самые высокие показатели суицидов среди подростков и молодежи отмечались в Ошской области (85 случаев) и г.Бишкек (168 случаев).

Серьезную проблему в области охраны здоровья детей представляют собой травмы. В структуре причин травм у детей в возрасте от 0 до 14 лет в 2021г. основное место более 90% занимают бытовые травмы, на втором - уличные более 3%.

Службой общественного здравоохранения ведется работа по контролю обеспечения безопасной образовательной среды в общеобразовательных организациях. Под надзором центров профилактики заболеваний и госсанэпиднадзора находятся 2160 общеобразовательных школ, в том числе в типовых зданиях расположены только 60% школ республики. В аварийном состоянии находятся около 65 школ. 38,2% школ не имеют централизованного водоснабжения и 82% зданий общеобразовательных школ не подключены к централизованной канализационной сети. Центральным отоплением охвачено всего 183 или 8,5% школы республики.

В 4,9 % школах нарушаются санитарные правила учебного процесса и организованы в 3 смены. В 39,0% школах отсутствуют спортивные залы. При проектировании, строительстве и реконструкции здания общеобразовательной организации не учитывается количество обучающихся детей.

Вопросы обеспечения кадрами, их подготовки и обеспечения, особенно в регионах, являются также насущной проблемой системы здравоохранения.

На додипломном уровне подготовку медицинских специалистов с высшим образованием осуществляют 12 медицинских вузов. Среди них 4 вуза (Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К. Ахунбаева (рис. 1), Кыргызско-Российский Славянский университет им. Б.Н. Ельцина, медицинские факультеты Ошского государственного университета и Жалал-Абадского государственного университета) осуществляют подготовку медицинских кадров преимущественно для КР.

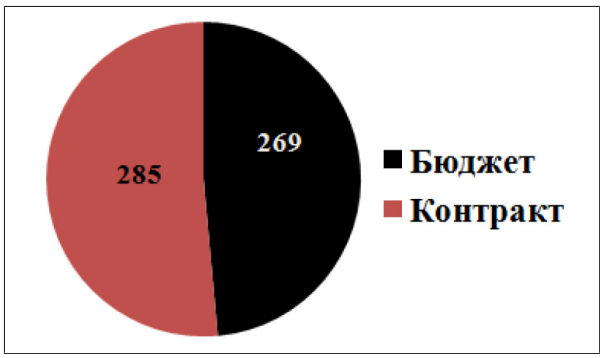

Рис. 3. Количество студентов специальности «Педиатрия», обучающихся по бюджетной и контрактной формам обучения в КГМА им. И.К. Ахунбаева за 2021-2022 учебный год

Ежегодный выпуск медицинских вузов студентов педиатрического профиля составляет около195 человек (КГМА - 100, КРСУ - 80, ОшГУ - 20), но такого количества выпусков медицинских студентов не отражается на решении проблемы дефицита врачебных кадров.

• Таблица 1. Обеспеченность детского населения педиатрами по областям КР

Регионы	*Педиатры*						*Педиатры-неонатологи*					
	абсол.число			*на 10 000 насел.*			*абсол.число*			*на 10 000 насел.*		
	2019	*2020*	*2021*	*2019*	*2020*	*2021*	*2019*	*2020*	*2021*	*2019*	*2020*	*2021*
Кыргызская Республика	482	499	511	0,7	0,8	0,8	195	175	200	0,3	0,3	0,3
Баткенская область	38	41	54	0,7	0,7	1,0	19	19	22	0,4	0,3	0,4
Жалал-Абадская область	77	77	62	0,6	0,6	0,5	27	26	30	0,2	0,2	0,2
Иссык-Кульская область	16	22	15	0,3	0,4	0,3	11	10	10	0,2	0,2	0,2
Нарынская область	9	9	9	0,3	0,3	0,3	7	7	7	0,2	0,2	0,2
Ошская область	81	77	76	0,6	0,6	0,5	36	39	45	0,3	0,3	0,3
Таласская область	7	6	7	0,3	0,2	0,3	5	5	5	0,2	0,2	0,2
Чуйская область	32	26	32	0,3	0,3	0,3	21	19	17	0,2	0,2	0,2
г. Бишкек	136	149	157	1,3	1,4	1,4	37	24	27	0,4	0,2	0,2
г. Ош	15	15	25	0,5	0,5	0,7	10	8	10	0,3	0,2	0,3
Республиканские организации	71	77	74	-	-	-	22	18	27	-	-	-

Последипломное медицинское образование детских врачей (клиническая ординатура), на котором будущие врачи приобретают практические навыки и совершенствуют профессиональные компетенции, полученные на додипломном уровне, осуществляется в медицинских образовательных организациях, а также в национальных, научных организациях здравоохранения.

Серьезную проблему представляет собой «старение» кадров в системе здравоохранения. По КР средний возраст медицинских кадров составляет 45-48 лет. Остро ощущается нехватка педиатров, неонатологов, детских реаниматологов, детских анестезиологов и т.д (табл. 1, 2).

• *Таблица 2. Обеспеченность детского населения анестезиологами-реаниматологами*

Регионы	Абсол. число		
	2019	2020	2021
Кыргызская Республика	128	128	117
Баткенская область	4	4	6
Жалал-Абадская область	29	20	19
Иссык-Кульская область	3	2	0
Нарынская область	0		0
Ошская область	27	28	26
Таласская область	1	1	1
Чуйская область			
г. Бишкек	21	33	25
г. Ош	9	10	10
Республиканские организации	34	30	30

Таким образом, анализ действующей системы охраны здоровья и развития детей и подростков позволил выявить следующие ключевые проблемы:

- не налажены механизмы координации деятельности государственных, частных, неправительственных и международных организаций в деле улучшения положения детей и подростков;
- кадровый состав системы здравоохранения, образования, социальной защиты и других государственных структур, деятельность которых, так или иначе, связана с работой детьми, нуждается в повышении квалификации с учётом расширения политики в области охраны здоровья и развития детей и подростков;
- ограничено использование имеющихся фактических данных для улучшения качества медицинской помощи, абилитации и реабилитации, профилактики заболеваний (ВПР, избыточная и недостаточная масса тела, туберкулез, болезни репродуктивной системы, нарушение психо-эмоциональный сферы и др.), насилия и травм;
- используются устаревшие критерии для классификации здоровья и развития детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ), и практически отсутствует абилитация и реабилитация детей и подростков с ОВЗ по индивидуальному плану;
- остаются высокими риски, связанные с окружающей средой (чистая вода, безопасная среда для игр и занятий, жилищные условия и т.д.);
- практически отсутствует стратегия информирования детей до 18 лет по вопросам здоровья и профилактики болезней, поведенческих нарушений (насилие, суициды, употребление алкоголя и наркотиков);
- слабая вовлеченность гражданского сектора в принятии решений и внедрении программ в области охраны здоровья и развития детей.

Литература

1. Программа Правительства Кыргызской Республики по охране здоровья населения и развитию системы здравоохранения на 2019–2030 годы "Здоровый человек – процветающая страна". Постановление Правительства Кыргызской Республики от 20 декабря 2018 года № 600.
2. Педиатрия: проблемы XXI века. Москва, 2018.
3. Отчет. Оценка ситуации установления инвалидности в Кыргызстане и рекомендации относительно организационной структуры и эффективности Центра Медико-Социальной Экспертизы (МСЭ) для определения инвалидности и реабилитации. МСР. 2012 г.
4. Отчет мониторинга и оценки программы ИВБДВ в ООБ/ТБ/ЦОВП/ЦСМ Ошской, Баткенской и Джалал-Абасдкой областей. 2015 г.
5. Знание, отношение и практика по вопросам питания, МЗ КР, ВПП ООН, 2014 г.

УДК 616.831-005.1-089

ОБУЧЕНИЕ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ В СТАЦИОНАРНОЙ ОРГАНИЗАЦИЯХ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19 ПО ВОПРОСАМ ИНФЕКЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В РАМКАХ СЕРТИФИЦИРОВАННЫХ ПРОГРАММ

Темиров Н.М.[1], Соромбаева Н.О.[2], Темирова В.Н.[3], Жуманалиева М.Б.[4], Жолдошев С.Т.[5]
[1]Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан
[2]Кыргызский государственный медицинский институт переподготовки и повышения квалификации им. С.Б.Даниярова, г. Бишкек, Кыргызстан
[3]Международный университет Кыргызстана, г. Бишкек, Кыргызстан
[4]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан
[5]Ошский государственный университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Проведены мониторинг и оценка состояния инфекционного контроля, а организациях здравоохранения Кыргызской Республики в период пандемии COVID -19 с использованием разработанного оценочного инструмента, что позволило определить во всех стационарах региона и уровни организация здравоохранения процент исполнения блока по «Обучению и подготовке медицинского персонала по инфекционного контроля» в целом по всем 33 организациях здравоохранения составил 43%, это «базовая оценка» (от 26 до 50%). «Процент медицинского персонала прошедшего специальное обучение в рамках сертифицированных программ в 2020 г.» в 33 организациях здравоохранения принявших участие в оценке инфекционного контроля составил в среднем 61% от общей численности медработников диапазон обучения от единичных случаев до 100% охвата. Процент специалистов инфекционного контроля, прошедших курс по ИК в КГМИПиПК, с обучением лучше в сравнение с другими медицинскими работниками, и уровень их обучения приближается к 100%. Но вместе с тем надо признать высокую нагрузку на 1 специалиста инфекционного контроля. Так в среднем на 1 специалистам инфекционного контроля приходится 163 койки, это выполнимая нагрузка. Но анализ нагрузки на 1 специалистам инфекционного контроля по отдельным стационарам, показал, что в некоторых стационарах на 1 специалистам инфекционного контроля приходится от 251 до 600 коек (21.9% ОЗ).

Ключевые слова: Инфекционный контроль, мониторинг и оценка, медицинские работники, специалист инфекционного контроля, сертифицированный программа, национальный индикатор, оценочный инструмент, базовая оценка.

СЕРТИФИКАТТАЛГАН ПРОГРАММАЛАРДЫН АЛКАГЫНДА ИНФЕКЦИЯНЫ КОНТРОЛДОО БОЮНЧА COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫ УЧУРУНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ООРУКАНАЛЫК САЛАМАТЫК САКТОО УЮМДАРЫНДА МЕДИЦИНАЛЫК КЫЗМАТКЕРЛЕРДИ ОКУТУУ

Темиров Н.М.[1], Соромбаева Н.О.[2], Темирова В.Н.[3], Жуманалиева М.Б.[4], Жолдошев С.Т.[5]
[1]Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
[2]С.Б. Даниярова атындагы Кыргыз мамлекеттик кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу медициналык институту, Бишкек ш., Кыргызстан
[3]Кыргызстан эл аралык университети, Бишкек ш., Кыргызстан
[4]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
[5]Ош мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Кыргыз Республикасынын саламаттыкты сактоо уюмдарында COVID-19 пандемиясынын учурунда инфекциялык контролдун абалына мониторинг жана баалоо иштелип чыккан баалоо инструментин колдонуу менен жүргүзүлдү, бул "Адамдарды окутуу жана окутуу" блогунун аткарылышынын пайызын аныктоого мүмкүндүк берди. «Инфекциялык контроль боюнча медициналык персонал» облустун бардык ооруканаларында жана жалпысынан саламаттыкты сактоо уюмдарынын деңгээлинде бардык 33 саламаттык сактоо уюмдары боюнча 43% түздү, бул «базалык баа» (26дан 50%ке чейин). «2020-жылы сертификатталган программалар боюнча атайын окуудан өткөн медициналык кызматкерлердин пайызы» 33 саламаттык сактоо уюмдарында инфекциялык контролду баалоого катышкан орто эсеп менен медициналык кызматкерлердин жалпы санынын 61%ы бир учурлардан 100% камтууга чейин. КСМИПИРде ІС боюнча курсту окутуу менен аяктаган инфекциялык контролдоо боюнча адистердин пайызы башка медициналык адистерге салыштырмалуу жакшыраак жана алардын даярдыгынын деңгээли 100%га жакын. Бирок ошол эле учурда инфекцияны көзөмөлдөө боюнча 1 адистин иш жүгү жогору экенин моюнга алуу зарыл. Ошентип, орто эсеп менен 1 инфекциялык көзөмөл адисине 163 койка туура келет, бул мүмкүн болгон жүк. Ал эми жеке ооруканалар үчүн 1 инфекциялык көзөмөл адисине жүктөмдү талдоо көрсөткөндөй, кээ бир ооруканаларда 1 инфекциялык көзөмөл адисине 251ден 600гө чейин койка туура келет (ЖКнын 21,9%).

Ачкыч сөздөр: Инфекцияны көзөмөлдөө, мониторинг жана баалоо, саламаттыкты сактоо адистери, инфекциялык контролдоо боюнча адис

TRAINING OF MEDICAL WORKERS IN HOSPITAL HEALTH CARE ORGANIZATIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC DURING THE COVID-19 PANDEMIC ON INFECTION CONTROL IN THE FRAMEWORK OF CERTIFIED PROGRAMS

Temirov N.M.[1], Sarambayeva N.O.[2], Temirova V.N.[3], Zhumanalieva M.B.[4], Zholdoshev S.T.[5]
[1]Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan
[2]Kyrgyz State Medical Institute of Retraining and Advanced Training named after S.B.Daniyarov, Bishkek city, Kyrgyzstan
[3]The International University of Kyrgyzstan, Bishkek city, Kyrgyzstan
[4]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan
[5]Osh State University,Osh city, Kyrgyzstan

Annotation

Monitoring and assessment of the state of infection control was carried out in healthcare organizations of the Kyrgyz Republic during the COVID-19 pandemic using the developed assessment tool, which made it possible to determine the percentage of completion of the block on "Education and training of medical personnel on infection control" in all hospitals in the region and levels of healthcare organization in general, for all 33 healthcare organizations was 43%, this is the "baseline estimate" (from 26 to 50%) "Percentage of medical personnel who received special training in certified programs in 2020" in 33 healthcare organizations that took part in the infection control assessment, averaged 61% of the total number of health workers, the training range from isolated cases to 100% coverage. The percentage of infection control specialists who completed the course on IC in KSMIPIR with training is better compared to other health professionals, and their level of training is close to 100% But at the same time, it is necessary to recognize the high workload of 1 infection control specialist. So, on average, there are 163 beds per 1 infection control specialist, this is a feasible load. But analysis of the load per 1 infection control specialist for individual hospitals showed that in some hospitals there are from 251 to 600 beds per 1 infection control specialist (21.9% of the HC).

Keywords: Infection control, monitoring and evaluation, healthcare professionals, infection control specialist, certified program, national indicator, assessment tool, baseline assessment

Цель мониторинга и оценки системы инфекционного контроля в организациях здравоохранения в условиях пандемии COVID-19, уровня осведомленности и знаний среди медицинских работников для эффективной инфекционной безопасности пациентов и обеспечению безопасных условий труда для сотрудников стационаров и разработка практических рекомендации.

Введение. Инфекционный контроль-это система эффективных организационных, профилактических и противоэпидемических мероприятий, направленных на предупреждение возникновения и распространения инфекционных заболеваний в организациях здравоохранения. Инфекционный контроль является одним из стандартов качества медицинской помощи и неотъемлемой частью безопасности и благополучия, как пациентов, так и медицинского персонала.

Проведение мониторинга и оценки (МиО) мероприятий инфекционного контроля на регулярной основе является важным разделом работы любой организации здравоохранения. Это обусловлено необходимостью коррекции существующих планов и оперативного принятия управленческих решений, целью которых служит предупреждение распространения инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи (ИСМП), снижение профессиональной заболеваемости медработников и предотвращение перекрестной заболеваемости пациентов. Своевременное внесение изменений в планы инфекционного контроля способствует экономии целевых средств финансирования путем перераспределения материальных ресурсов между приоритетными группами мероприятий.

В процессе реализации проекта в Кыргызской Республике возникла эпидемия коронавирусной инфекции, в связи с чем в разработанный инструмент в компонент «Эпидемиологическое наблюдение и мониторинг системы ИК» был включен эпидемиологическом расследование случаев внутрибольничного инфицирования медицинских работников и пациентов COVID-19.

Материалы и методы. Для проведения оценки было выбрано 33 организаций здравоохранения, оказывающих услуги по лечению COVID-19 в 2020 г. Из них, по регионам:- Бишкек-6, Ошской области-7, Жалалабадская область-6, Баткенская область-3, Чуйская область-2, Нарынская область-3, Иссыкульская область-2, Таласская область-2. По уровни организаций здравоохраненя: - национальный-4, областной-9, городской-3, районный-17.

Методы оценки: Прямое наблюдение за существующими практиками ИК, включая демонстрацию по просьбе исследователя; Оперативный опрос персонала и пациентов о существующих практиках инфекционного контроля.

Руководство составлено на основании нормативных документов Министерства здравоохранения Кыргызской Республики, международных рекомендаций по инфекционному контролю и опыте реализации «Целевых Программы по надзору за внутрибольничными инфекциями и управлению медицинскими отходами в Кыргызской Республике», и представляет собой инструмент для проведения мониторинга и оценки практики исполнения основных требований и мероприятий по профилактике инфекций, связанных с оказанием медицинской помощи. Данное руководство разработано рабочей группой Министерства здравоохранения Кыргызской Республики при технической поддержке ЮНЭЙДС.

Использование данного оценочного инструмента позволяет вычислить процентное соотношение фактических результатов деятельности по профилактике инфекций с целью определения возможных вмешательств для улучшения работы и повышения качества оказываемых медицинских услуг. Оценочный инструмент предназначен для определения прогресса в работе, а также для анализа причин в расхождении между ожидаемым и существующим выполнением нормативных документов и рекомендация по ИК. Руководство направлено на улучшение показателей работы организаций здравоохранения (ОЗ) и не должны использоваться как инструмент наказания. Оценочный инструмент предназначен для команд ИК ОЗ для проведения самооценки, руководителей учреждений с целью мониторинга процесса улучшения работы по профилактике инфекций в учреждении, а также может быть использован контролирующими организациями для проведения внешней оценки системы ИК и мероприятий по профилактике инфекции в данном учреждении.

С помощью оценочного инструмента собираются данные для расчета следующих индикаторов: «Процент медицинского персонала прошедшего специальное обучение в рамках сертифицированных программ» (национальный индикатор). Расчет показателя проводится по следующей формуле: в числителе-количество медицинских специалистов, прошедших обучение по вопросам инфекционного контроля в отчетном году; в знаменателе-количество специалистов, работающих в медицинских государственных организациях. «Процент специалистов инфекционного контроля прошедшего специальное обучение в рамках сертифицированных программ» (национальный индикатор). в числителе количество специалистов ИК, прошедших за последние 5 лет проходил курс по ИК в КГМИПиПК, или за последние 3 года другой сертифицированный тренинг и имеет свидетельство/сертификат в знаменателе–общее количество специалистов ИК (в области, республике), работавших в медицинских государственных организациях. Статистическая обработка данных проводилась с использованием персонального компьютера в программе Microsoft Office Excel 2010.

Результаты и их обсуждение. Обучение медицинских работников вопросам инфекционного контроля в рамках сертифицированных программ собраны и проанализированы данные по блоку обучения. Обучение сотрудников организациях здравоохранения осуществляется в рамках специализированных программ с выдачей сертификатов, и на рабочем месте с оформлением протоколов обучения со списками обученных. Кроме этого анализ проводился по в целом медицинские работники и отдельно по специалистам инфекционного контроля (СИК).

Процент исполнения блока по «Обучению и подготовке медперсонала по ИК» в целом по всем 33 организациях здравоохранения составил 43%, это «базовая оценка» (от 26 до 50%). «Базовая оценка» так же была в организациях здравоохранения районного уровня (26,9%) и национального уровня (44,3%). Самая высокая оценка (более 76%) наблюдалась для организациях здравоохранения городского уровня – 78,9%, средняя оценка (51-75%) в организациях областного уровня (59,8%).

Анализ по регионам показал, что средняя оценка была в следующих организациях здравоохранения: в г. Бишкек, в Ошской и Таласской области (Рис.1). Базовую оценку получили организациях здравоохранения Нарынская и Иссыкульская области (до 50%). И недостаточную оценку до 25% получили организациях здравоохранения Баткенской (24,6%), Джалалабадской (21,9%) и Чуйской (18,4%)областей.

«Процент медицинского персонала прошедшего специальное обучение в рамках сертифицированных программ в 2020 г.» (национальный индикатор) в 33 организациях здравоохранения принявших участие в оценке ИК составил в среднем 61% от общей численности медработников (рис.2), диапазон обучения от единичных случаев до 100% охвата. В шести организациях здравоохранения (6 районного уровня и 1 национального уровня) было обучены от 1 до 15%. Еще в шесть организациях здравоохранения (1 национального уровня, 2 городского, 2 областного и, 1 районного) были охвачены обучением 100% медицинских сотрудников. Самый низкий процент медработников прошедших сертифицированное обучение по ИК в 2020 году был в организациях здравоохранения районного уровня (44.9%), так же низкий процент (66%) наблюдался организациях здравоохранения национального уровня. Более 80% были обучены в городских и областных организациях здравоохранения. Больше всего было обучено в г. Бишкек (72,7%), Таласской (96,3%), Нарынской (82,6%) областях (рис.3). Меньше всего в Иссыкульской области (42,4%).

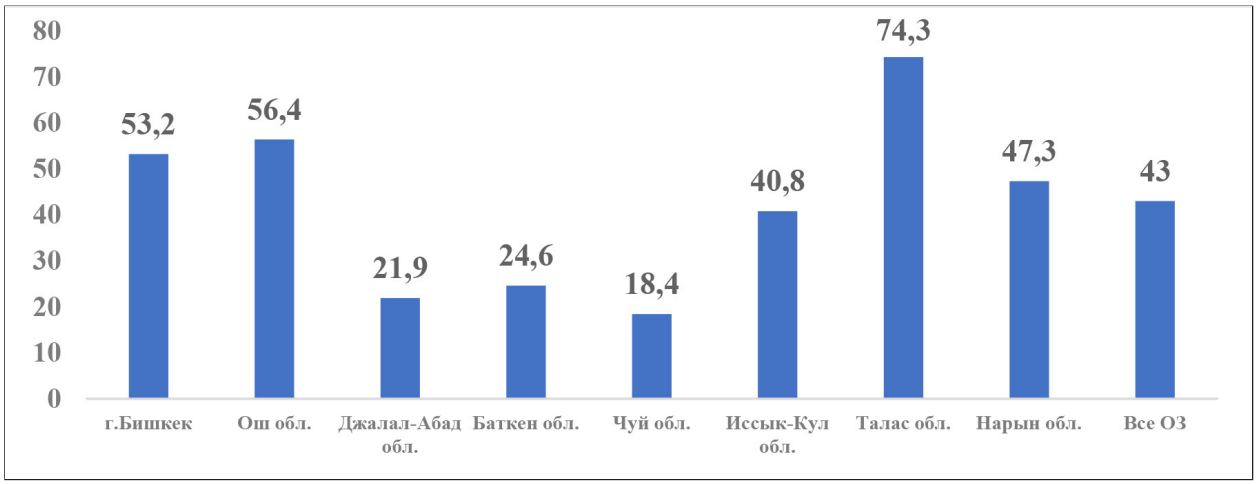

Рис.1. Процент исполнения критериев по блоку «Обучение и подготовка медперсонала по инфекционному контролю» в организациях здравоохранения различных регионах.

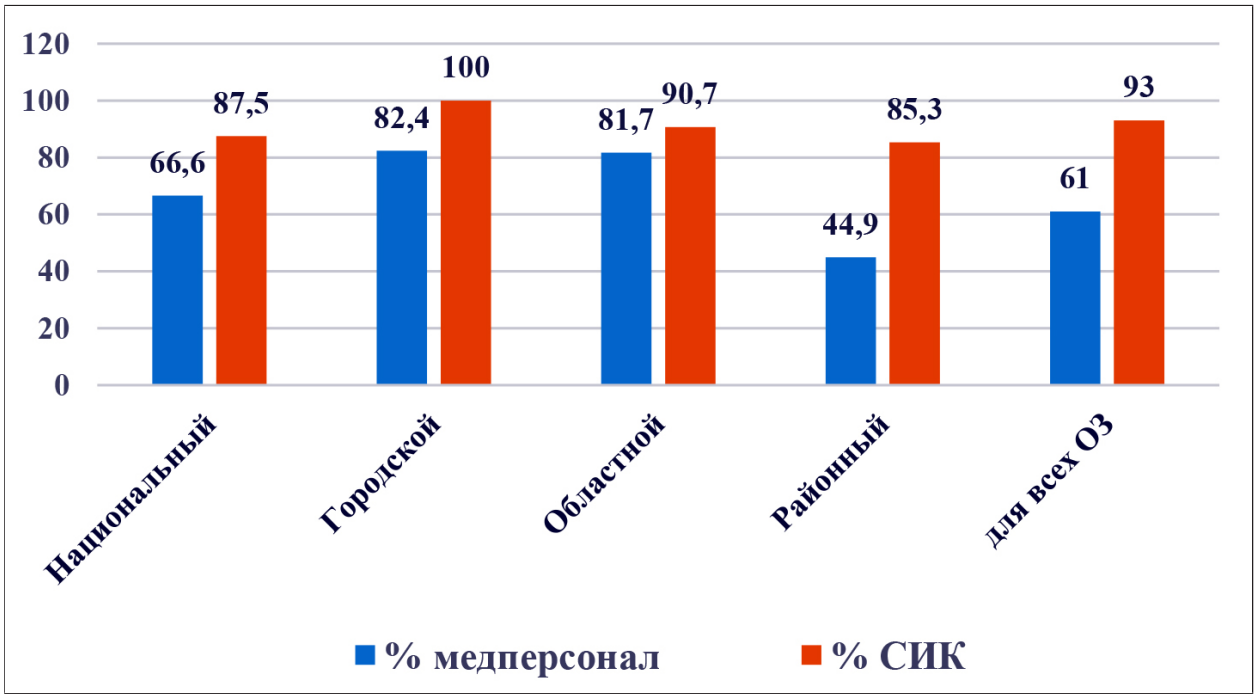

Рис.2. Процент медицинского персонала прошедших по инфекционному контролю» в организациях здравоохранения сертифицированных программ.

Процент специалистов ИК, прошедших за последние 5 лет курс по ИК в КГМИПиПК, или за последние 3 года другой сертифицированный тренинг и имеет свидетельство/сертификат. Если смотреть на данные отображенные на рис.2 и 3 создается впечатление, что ситуация с обучением СИК лучше в сравнение с другими медицинскими работниками, и уровень их обучения приближается к 100%. Анализ показал, что в организациях здравоохранения работают 1-2 специалиста по инфекционному контролю, поэтому охватить их сертифицированными курсами и тренингами не сложно.

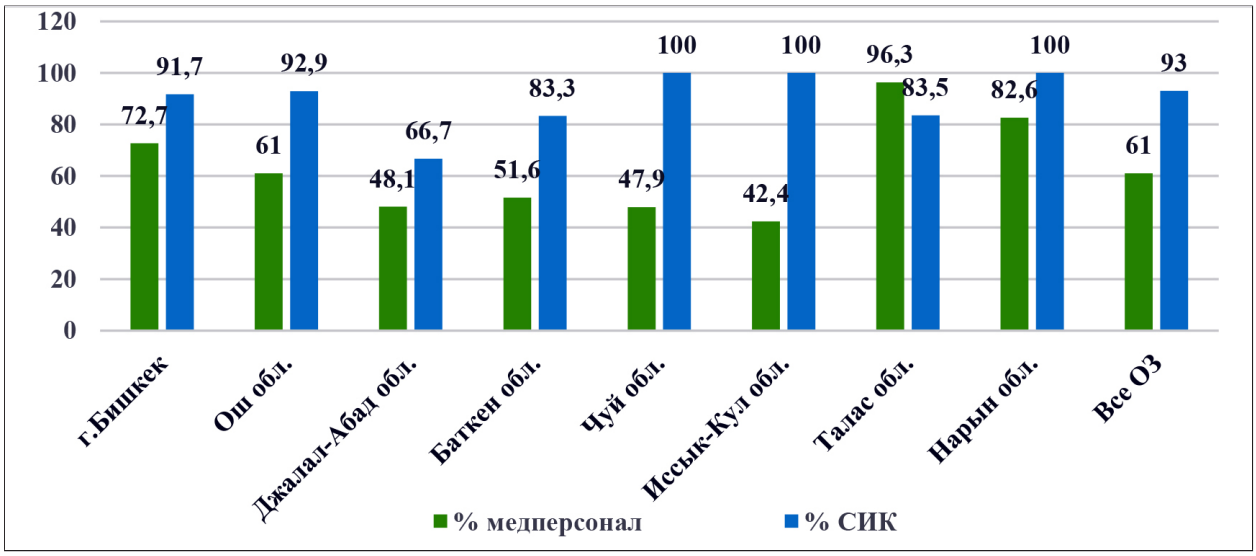

Рис.3. Процент медицинских работников прошедших обучение в сертифицированных программах по вопросам инфекционного контроля в 2020г.

• Таблица 1. Нагрузка число коек на одного специалиста инфекционного контроля

Нагрузка число коек на 1 СИК	Кол-во ОЗ	ОЗ соответствующих уровней			
		Национальный	Городской	Областной	Районный
1 СИК до 100 койки	10	0	0	3	7
1 СИК от 101 до 250 коек	15	1	2	3	9
1 СИК более 251 до 666 коек	7	3	1	2	1
Всего ОЗ	32	4	3	8	17

Но вместе с тем надо признать высокую нагрузку на 1 специалиста ИК. Так в среднем на 1 СИК приходится 163 койки, это выполнимая нагрузка. Но анализ нагрузки на 1 СИК по отдельным стационарам, показал (табл.1), что в некоторых стационарах на 1 СИК приходится от 251 до 600 коек (21.9% ОЗ).

Заключение: Таким образом, необходимо увеличить охват обучения медицинского персонала прошедшего специальное обучение в рамках сертифицированных программ. Так же необходимо увеличить число специалистов инфекционного контроля, с целью достижения нагрузки 200-250 коек на 1 специалиста инфекционного контроля, и организовать их обучение на постоянной основе. По результатам МиО разработать 5 дневной курс по инфекционному контролю и управлению медицинским отходами для сотрудников 33 организации здравоохранении.

Литература

1. Хубутия М.Ш., Солонин С.А., Кобзева Е.Н., Годков М.А. Гемоконтактные вирусные инфекции у доноров крови, потенциальных доноров органов и тканей. Трансплантология. 2016; 2: 45-57.
2. Голосова Т.В., Сомова А.В., Туполева Т.А., Филатов Ф.П. Тестирование доноров и эволюция посттрансфузионного гепатита. Российский журнал гастроэнтерологии, гепатологии, колопроктологии. 1999; 9(1): 32-6.
3. Бубнова Л.Н., Матвеева Т.А., Беркос М.В., Чечеткин А.В. Гемотрансмиссивные инфекции у первичных и регулярных доноров крови и ее компонентов. Трансфузиология. 2015; 4: 24-32.
4. Проведенная анкета с больными. – Жалал-Абад, 2020

УДК 616.6-616.699

СОСТОЯНИЕ АНДРОЛОГИЧЕСКОГО СТАТУСА МУЖЧИН, ПРОЖИВАЮЩИХ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ИХ РЕПРОДУКТИВНОЕ ЗДОРОВЬЕ

Усупбаев А.Ч.[1], Стамбекова К.Н.[2], Абдубаитов Н.А.[3], Баатырбеков Н.[4]
[1,2,3]Кыргызская государственная медицинская академия им.И.К. Ахунбаева, г. Бишкек, Кыргызстан
[4]Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье представлены результаты проведенного анализа состояния адрологического статуса мужчины, проживающего в Кыргызстане и определены факторы негативно влияющие на репродуктивное здоровье. В статье использованы данные Нацстаткома МЗ КР, отчеты по проведенным акциям Недели мужского здоровья и результаты анкетирования респондентов за последние 4-5 лет.

Ключевые слова: Мужское здоровье, репродуктивное здоровье, андрологический статус, факторы риска, мужское бесплодие.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАШАГАН ЭРКЕКТЕРДИН АНДРОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ ЖАНА АЛАРДЫН РЕПРОДУКТИВДУУ ДЕН СООЛУГУНА ТААСИР КЫЛГАН ФАКТОРЛОР

Усупбаев А.Ч.[1], Стамбекова К.Н.[2], Абдубаитов Н.А.[3], Баатырбеков Н.[4]
[1,2,3]И.К. Ахунбаев атындагы кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы, Бишкек ш., Кыргызстан
[4]Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада Кыргызстанда жашаган эркектин адрологиялык абалын талдоонун жыйынтыктары берилген жана репродуктивдүү ден соолукка терс таасирин тийгизген факторлор аныкталган. Макалада Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары, Эркектердин ден соолугунун жумалыгында өткөрүлгөн иш-чаралар жана акыркы 4-5 жылдагы респонденттердин сурамжылоонун жыйынтыктары боюнча отчеттор пайдаланылган.

Ачкыч сөздөр: Эркектердин ден соолугу, репродуктивдүү ден соолук, андрологиялык абалы, тобокелдик факторлору, эркектердин тукумсуздугу.

ANDROLOGICAL STATUS OF MEN LIVING IN THE KYRGYZ REPUBLIC AND FACTORS AFFECTING THEIR REPRODUCTIVE HEALTH

Usupbaev A.Ch.[1], Stambekova K.N.[2], Abdubaitov N.A.[4], Baatyrbekov N.[4]
[1,2,3]Kyrgyz State Medical Academy named after I.K. Akhunbayev, Bishkek city, Kyrgyzstan
[4]Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Annotation

This article presents the results of the analysis of the adrological status of a man living in Kyrgyzstan and identifies factors that negatively affect reproductive health. The article uses data from the National Statistical Committee of the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic, reports on the conducted actions of the Week of Men's Health and the results of a survey of respondents over the past 4-5 years.

Keywords: Men's health, reproductive health, andrological status, risk factors, male infertility.

Актуальность. В Кыргызстане, как и во многих странах мира, проблема ухудшения репродуктивного здоровья (РЗ) мужчин в сложной политико-экономической ситуации как фактор национальной безопасности, обусловлена многими причинами [5, 13].

Кризисная демографическая ситуация, начавшаяся еще с начала 90-х годов прошлого века, ухудшение состояния соматического здоровья и органов репродуктивной системы (РС), вопросы рождаемости и продолжительности жизни являются приоритетными, привлекающие внимание государства и исследователей [14].

В связи с тем, что уже давно трактовка цифр стала врачебной темой, хотим привести предоставляемые Нацстаткомитетом КР ежегодные данные за последние 4-5 лет, не только о здоровье мужчин, но и многие факты, требующих безотлагательного вмешательства по предупреждению их роста. Так же приведены данные проведенных Акций недели мужского здоровья и результаты инициативных исследований кафедры урологии и андрологии КГМА им. И.К. Ахунбаева по изучению РЗ мужчин, проживающих в КР с 2003 по 2022 гг.

Результаты исследования. Численность женщин превышает численность мужчин (на 1 января 2019г) в Иссык-Кульской (50,2%) и Чуйской (50,7%) областях, а также в Бишкеке (53,2%) и Оше (51,5%). Что касается распределения населения по месту проживания, то в городах преобладают женщины (52%), а в сельской местности - мужчины (51%).

Следует отметить, что на 100 рожденных девочек рождается 106-107 мальчиков. Однако, в отставании в весе детей от 1 года до 6 лет по стране отмечается у 6,3% мальчиков по сравнению с девочками (8,1%).

Удельный вес мальчиков (51,4%) в 1 классе превалирует над девочками (48,6%). Но, это прослеживается до окончания 9 класса, а к концу выпуска их доля уменьшена почти на 5% и количество девочек-учащихся превалируют почти на 8% [5].

В сфере образования довузовского обучения, мужчины работают учителями только 5,6 % (женщины составили 84,4%). В современном обществе мальчики со школьной скамьи должны продолжать получать информационно-гигиенические уроки по развитию и охране РЗ. Но, к сожалению, эта тема, скорее проблемная задача остается «закрытой» темой как в семье, так и в школе, а тем более, когда его окружают столько женщин-педагогов. Традиционное воспитание мальчиков включает вмешательство женщины до 5 лет, далее воспитывает отец, старший брат, дед, одноклассники, старшие сверстники и т.д.

За 2018 год определены 10 специальностей, которые юноши выбирают при поступлении в вузы (46,8% мужчин): транспорт – 89,9%; ветеринария - 82,7%; архитектура и строительство-76,5%; производство и обрабатывающие – 73,9%; компьютерное дело-70,5%; инженерное дело – 69%; право – 66,5%; система безопасности-65,4%; искусство – 64.2%; сельское хозяйство – 60,1% и самое последнее место занимает – образование (13,4%). Следует отметить, что в аспирантуре обучаются 42% мужчин и в докторантуре - 40%. В системе здравоохранения работают 15,9 врачей-мужчин на 100 тыс. населения, а женщин 28,5 [5].

Ухудшение психического здоровья у детей и подростков отметили российские ученые. Другие же отметили, что компьютерная зависимость и нерациональное использование компьютерных технологий подростков, школьников увеличивается с каждым годом. Таких исследований у нас пока не проведено [3, 10].

Во многих странах ежегодно проводится анализ физического состояния мужчин во всех возрастных периодах. У нас в стране имеются фрагменты исследований, но целевого исследования пока еще не проведено. По данным РИЦ МЗ КР, можно судить только о заболеваемости и впервые выявленных случаях, но выделить по полу пока не удалось.

Наибольшее число браков приходится на возраст мужчин в 20-29 лет. Следует обратить внимание и на такой немаловажный факт, что каждый 6 брак распадается. Если проследить

в динамике изменения возраста вступления в брак, то следует отметить увеличение возраста по годам [5].

В современном мире все чаще встречаются стресс-индуцированные расстройства в различных категориях профессиональной деятельности. От 19,5 до 29% приводит к трудовым потерям по причине артериальной гипертензии. У нас в республике (рис.1) провели исследование и указали на воздействие отходов горнодобывающей промышленности на окружающую среду и население горного обрамления Северной Ферганы (на примере рудников Майли-Суу, Сумсар, Чардак и Черкесар) [1, 5].

Несмотря на уменьшение общего количества выбывающих из страны, количество прибывающих в 2-2,5 раза меньше в сравнении с предыдущими годами по данным миграционной службы страны.

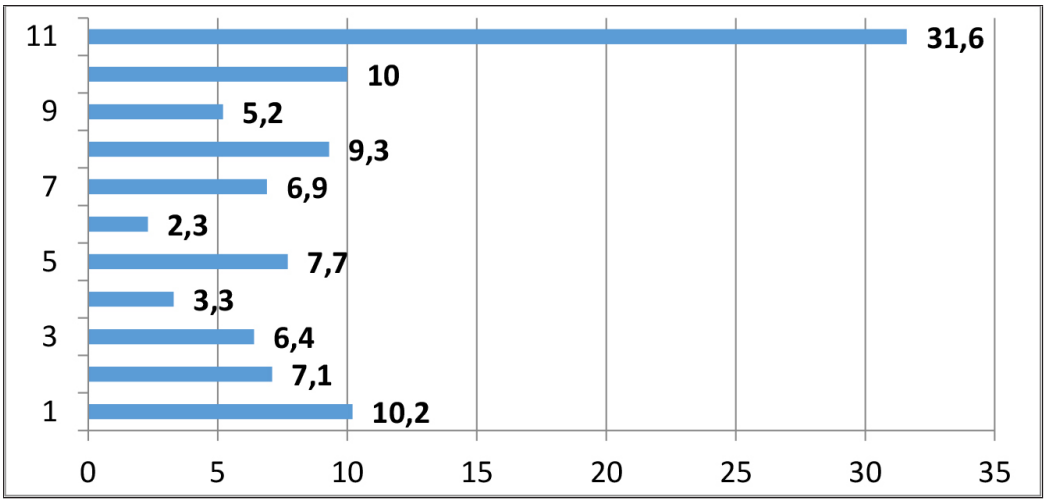

Рис. 1. Вредные условия труда мужчин-респондентов (n=5078): 1-высокое загрязнение воздуха пылью; 2-недостаточное освещение; 3-сильный шумовой фон;4-избыточное излучение; 5-контакт с объектами, представляющими биологическую опасность; 6-работа с представляющими опасность химвеществами;7-сильные вибрации; 8-загрязнение; 9-повышенный уровень влажности воздуха; 10-высокие или низкие температуры; 11 - тяжелая, продолжительная и напряженная работа.

87% мужчин совершают преступления различного характера и из всего числа всех осужденных - 88,2%.

Продолжительность жизни мужчин. Средняя продолжительность жизни мужчины в КР составляет 67,4 лет в сравнении с женщинами (75,6 лет) и гендерный разрыв составляет в среднем 8,2 года.

Заболевания, влияющие на репродуктивную систему мужчин. Крипторхизм одно из часто встречающихся заболеваний у детей, которое приводит к бесплодию у 40-80% мужчин, оперированных по поводу двустороннего крипторхизма в детском возрасте, и до 50% - по поводу одностороннего [9].

Мужское бесплодие – одна из актуальных проблем современности: по статистике 15% супружеских пар обращаются из-за отсутствия беременности в течение 1 года. Надо признать, что в структуре бесплодия мужской фактор занимает 40%. Это свидетельствует об уязвимости мужчин в современном мире. Множество раз ВОЗ пересматривала нормы спермограммы, отклоняясь в сторону патологической характеристики сперматозоидов. К таким причинам, как аллергизация населения, повышение частоты воспалительных заболеваний,

врожденные патологии, социальные и техногенные воздействия, мужчина XXI века не был готов. Высока роль и иммунного бесплодия, возникающего в результате травм, воспаления, инфекции с образованием антиспермальных антител (АСАТ), способных к адгезии сперматозоидов и снижению их подвижности в эякуляте. В европейских странах 9% мужчин - исходно бесплодны, а у 35% показатели эякулята соответствуют нижней границе нормы [11, 14 и 15].

Ситуация в нашей республике, несмотря на проведение многочисленных исследований остается актуальной, статистический учет ведется с 2003 года, так как ранее считалось, что бесплодный брак – это проблема только женщины. Приведенные данные статистики не полные, так как большинство мужчин предпочитают обследоваться и лечиться анонимно.

В КР, как и во всем мире, в связи с увеличением численности мужского населения старше 50 лет, привело к заметному увеличению больных с заболеваниями предстательной железы (простатиты, доброкачественная гиперплазия предстательной железы, рак предстательной железы и другие заболевания предстательной железы не инфекционно-воспалительного заболевания, ухудшающие качество жизни мужчин), что отмечено данными работ Ж.С. Мырзалиева (2014), А.Д. Абдырасулова (2017), А.Ч. Усупбаева и Ж.Ж. Джапарова (2019). По статистическим данным Центрального электронного здравоохранения (ЦЭЗ) КР отмечается увеличение заболеваний ПЖ, в частности за последние 3 года.

Инфекции, передаваемые половым путём, урогенитальные инфекции, ВИЧ обусловленные и инфекционные заболевания. Гонореей на 100 тыс. населения зарегистрировано 6 мужчин и 3 женщины. Сифилис – 6,4 мужчин и 7,4 женщин. ВИЧ инфицированные состоят на учете всего 5 742 человек, 61% из которых – доля мужчин). В КР проведена исследовательская работа в 2010г Б.Т. Орозбековой по эпиднадзору ИППП на примере Ошской области и многие исследователи указали, что на исход беременности значительный вклад в недонашивании вносит хроническая инфекция у мужчины, которая способствует формированию дисфункции иммунной системы и развитию вторичных метаболических нарушений [6].

Эндокринные заболевания. Не вызывает сомнений ввиду неуклонного роста частоты эндокринных заболеваний, ожирения, инсулинорезистентности и бесплодия в мужской популяции. Ожирение и инсулинорезистентность являются системными факторами окислительного стресса сперматозоидов, независимо от других (в том числе урологических) возможных причин мужской инфертильности. В арсенале эндокринологов уже есть эффективные и репродуктивно безопасные препараты для коррекции ожирения и инсулинорезистентности, что позволяет рекомендовать их для более широкого применения в рутинной андрологической практике. Злокачественные новообразования органов репродуктивной системы. Высокий уровень заболеваемости злокачественными новообразованиями мужской репродуктивной системы на 94,6% был обусловлен заболеваем предстательной железы, которое увеличивается у мужчин старше 50 лет с каждым десятилетием жизни в 2-4 раза.

Микроэлементозы и развитие заболеваний РС мужчин. На территории КР расположены ряд геоэндемических зон, установлена прямая корреляционная связь между микроэлементами и различными патологическими состояниями. Научно обосновано назначение макро- и микронутриентов при урогенитальной патологии и является целесообразным изучение распространённости уроандрологической патологии среди населения этих регионов в зависимости от особенностей среды обитания и эндогенного микроэлементного статуса организма, а также разработка новых подходов в плане их диагностики, профилактики и лечения с учётом влияния микроэлементов. Тем более, положительный опыт уже есть: в результаты принятых правительством Финляндии мер по снижению селенной недостаточности на государственном уровне был достигнут оптимальный селеновый статус с уменьшением патологий человека, связанных с его дефицитом [2].

Трансформация взглядов на сексуальность. Рассмотрение сексуальной, гендерной и семейной революций в историческом контексте позволяют сделать вывод о том, как происходит трансформации традиции в современном контексте, как сильно и почему современный гендерный порядок базируется на советском опыте гендерной политики и какой вклад постсоветские трансформации и глобальные тенденции вносят в его специфику. По данным анкетирования наших респондентов (5078 мужчин), все указывают на гетеросексуальность, кроме 0,6 респондентов, которые указали на предпочтение бисексуальных связей [8].

Заключение. Проведенный анализ андрологического статуса мужчин репродуктивного здоровья обусловлены официальными демографическими показателями, где соотношение рожденных мальчиков больше. Этот гендерный паритет сохраняется в системе обязательного 9-ти летнего образования, но мальчиков- выпускников 10-11 классов на 8% меньше. Однако, в профессиональном образовании превалируют лица женского пола.

Возраст вступления в брак мужчины возрастает и в среднем составил 27,4 лет за 2020г. Гендерный разрыв по продолжительности жизни составил 8,2 года в сравнении с женщинами.

Следует отметить, что превалирование эмиграций среди мужчин – потеря для страны мозгов и умелых рук. Что в свою очередь приведет к прогрессирование тенденции ухудшения репродуктивного здоровья мужчин: увеличение пороков развития органов репродуктивной системы; ухудшение качественных показателей спермограммы и его референсных показателей; рост заболеваний предстательной железы, эндокринных и онкологических заболеваний, инфекций передаваемых половых путём встречается в два раза; увеличение хирургических заболеваний репродуктивных органов, приводящих к репродуктивным потерям; мужское бесплодие составляет 40% в бесплодии супружеских пар (в КР нет системных исследований).

Все вышеуказанные данные требуют решение проблем и проведения научных исследований как со стороны системы здравоохранения, так и на государственном уровне.

Использованные источники

1. Айтматова, Д.И. Воздействие отходов горнодобывающей промышленности на окружающую среду и население горного обрамления Северной Ферганы (на примере рудников Майли-Суу, Сумсар, Чардак и Черкесар): автереф. дис. … канд. геолого-минералог. наук / Д.И. Айтматова. – Бишкек, 2004. – 24с.
2. Казымбеков К.Р., Усупбаев А.Ч. Изучение роли микроэлементов в развитии заболеваний репродуктивной системы мужчин Кыргызской Республики и оптимизация методов их лечения // Вестник КГМА им. И.К. Ахунбаева. – 2017. – С. 26 – 30.
3. Куфтяк Е.В., Тихонова И.В. Социокультурные факторы психического здоровья детей младшего школьного возраста // Вестник Кемеровского государственного университета. - 2019. Т. 21. - № 3 (79). С. 716-725.
4. Мкыртчян А.С., Королева С.В. Психофизиологическая модель риска развития стресс-индуцированных сердечно-сосудистых расстройств //Психология. Психофизиология. – 2019. - №3. – Т. 12. – С. 83-92.
5. Мужчины и женщины Кыргызской Республики: 2013-2017. Бишкек: 2018. – 150с.
6. Орозбекова, Б.Т. Научно-методические подходы в системе эпидемиологического надзора и профилактики ИППП (на примере Ошской области): автереф. дис. … докт. мед. наук / Б.Т. Орозбекова. – Бишкек, 2010. – 46с.
7. Рисалиев Д.Д. Оценка воздействия неблагоприятных факторов на репродуктивное здоровье мужчин в южных регионах страны. Медицина Кыргызстана. 2014. №1. 39-41.;
8. Сажина Л.В. Здоровье и идентичность российского мужчины (социально-физические аспекты в рамках социальных трансформаций) Научный потенциал. 2013. № 3 (12). С. 99-104.
9. Салопенкова А.Б., Прощенко Я.Н. Анализ нарушения половой функции у мужчин, оперированных в детском возрасте по поводу крипторхизму. Детская хирургия. 2016. Т. 20. № 2. С. 65-70.

10. Светличная Т.Г., Дьячкова М.Г., Харькова О.А. Поведенческие паттерны использования КТ в подростковом возрасте // Социальные аспекты здравоохранения населения. – 2017. – № 3 (55).
11. Тойчуев Р.М., Мирзакулов Д.С., Пайзилдаев Т.Р. Распространённость бесплодия мужчин, проживающих в условиях загрязнения окружающей среды хлорорганическими пестицидами // Гигиена и санитария. 2015. Т. 94. № 6. С. 97-99.
12. Тумонбаева Г.Б. Один из социальных проблем современных городов Кыргызстана – детский алкоголизм // Вестник Нарынского государственного университета им. С. Нааматова. – 2016. - №4. - С. 57-60.
13. Усупбаев А.Ч., Стамбекова К.Н., Рысбаев Б.А., Урмат А.У., Турдумаматов У.Н., Мамедов З.З. Репродуктивное здоровье мужчин, проживающих в различных условиях Республики Кыргызстан. Андрология и генитальная хирургия. 2016. Т. 17. № 2. С. 50-52.; Шакиров С.С., Ж.С. Мамбетов, З.Ш. Хакимходжаев. Мужское здоровье в Кыргызстане. // Вестник КГМА им. И.К. Ахунбаева. - 2017. - № 3. - С. 57-60.
14. Хайрутдинов К.Н., Ситдыкова М.Э., Зубков А.Ю. Мужское бесплодие – проблема 21 века. Практическая медицина. 2018. №6. С. 185-189.
15. Черных В.Б., Соловова О.А. Мужское бесплодие: взгляд генетика на актуальную проблему. Consilium Medicum. 2019. Т. 21. № 7. С. 19-24.

УДК 947(575.2):39:398

“МАХАБАТ ДАСТАНЫ” КИНОТАСМАСЫНЫН КООМЧУЛУКТА КАБЫЛ АЛЫНУУСУ ЖАНА ДООРОНБЕК САДЫРБАЕВ

Анарбаева Г. А.[1], Абдалимова А.Ж.[2]
[1,2]Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Белгилүү кинорежиссер, акын, саясатчы Дооронбек Садырбаевдин “Махабат дастаны” кинотасмасынын тартылуу тарыхы, постсоветтик доордо бүтүндөй коомчулукта кандай кабыл алынган жана кинодогу тарыхый доор, коомдук түзүлүштүн чагылдырылышына тарыхый салыштырмалуу анализ берилет.

Ачкыч сөздөр: Кинорежиссер, уруулук патриархалдык түзүлүш, махабат, манап институту, менталитет, каармандар, доор.

ОБЩЕСТВЕННОЕ ПРИЗНАНИЕ ФИЛЬМА “МАХАБАТ ДАСТАНЫ” И ДООРОНБЕК САДЫРБАЕВ

Анарбаева Г. А.[1], Абдалимова А.Ж.[2]
[1,2]Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

Дается исторический сравнительный анализ истории создания фильма известного кинорежиссера, поэта, политика Дооронбека Садырбаева “Махабат дастаны”. Как постсоветская эпоха воспринималась обществом в целом и как историческая эпоха в кино отражала социальную структуру.

Ключевые слова: режиссер, племенной патриархальный строй, любовь, институт аристократии, менталитет, персонажи, эпоха.

PUBLIC RECOGNITION OF THE FILM “MAHABAT DASTANY" AND DORONBEK SADYRBAYEV

Anarbayeva G.A.[1], Abdalimova A.Z.[2]
[1,2]Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Abstract

A historical comparative analysis of the history of the creation of the film by the famous film director, poet, politician Doronbek Sadyrbayev “Mahabat Dastany" is given. How the post-Soviet era was perceived by society as a whole and how the historical era in cinema reflected the social structure.

Keywords: director, tribal patriarchal system, love, institution of aristocracy, mentality, characters, epoch.

Биздин балалык постсоветтик доорго туш келип, союз мультфильмдерин, кыргыз көркөм фильмдерин, мосфильм, Ленинфильм деген тарбиялык мааниси зор тасмаларды көрүү менен өттү. Маселени ушул таризде караганда, “Махабат дастаны” деген кыргыз фильмин алгачкы ирет телевидениеден көргөндө менин балалык сезимиме таасир тийгизгени менен эсте калган.

Мен андагы сюжетти баш аягына чейин көрүп, бул реалдуу көрүнүшпү же тасманын көркөмдүүлүгүбү деген ойдо калдым. Теманын аталышы да “Махабат дастаны кино тасмасынын коомчулукта кабыл алынуусу жана Дооронбек Садырбаев” деп атоо да жөн жерден эмес.

Алгач тасманын тартылуу тарыхына токтолсок, жумуш жасоодон алдын идея пайда болгон сыяктуу “Махабат дастаны” тасмасынын башкы идеясы Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» романындагы Раймаалы ага менен Бегимай жөнүндөгү уламыштын негизинде жаралган. Дооронбек Садырбаевде дагы кыргыз элинин, тилинин тагдыры, каада-салты, кереметтүү комузу жөнүндө кино тартуу максатында жүргөндө бул сценарий өзүнөн-өзү пайда болгон. Бир күнү дейт, Дооронбек Садырбаев, Түгөлбай Казаков, Тургун Бердалиев болуп мейманканада сүйлөшүп отурушуп, капысынан бир жаш кыз менен таанышып калышат. Дооронбек Садырбаевге ал кыз жагып калдыбы, айтор, ошондо ал комузун ала Раймаалынын Бегимайга арнаган ырын ырдап кирет. Кеп андан ары козголуп отуруп, Садырбаевде уламыштын негизинде кино жаратуу идеясы пайда болот. Ушул окуядан көп өтпөй режиссёр көпкө изденүү менен уламышка турмуштук эпизоддорду киргизип, окуялуу кылып кайрадан иштеп чыгат. Советтик доордо тасма тартуу үчүн атайын Москвадан барып уруксат алуу керек болгон. Режиссер буга да жетишкен.

Фильмдин өзөгүн жашы 60ка жакындап калган Раймаалы ага менен 19 жаштагы Бегимайдын махабаты түзөт. Баш каарман Раймаалы эл оозуна алынып, ырчылык өнөрдү аркалаган ак таңдай акын болот. Бүт өмүрүн жалаң ырга арнаган Раймаалы ага жеке турмушун ойлобой жүрүп, жашы кантип 60ка чукулдап калганын да сезбей калат [4]. Карыганда үйдөн же үйбүлөдөн жок Раймаалы аганы Баракбай тукумуна хан көтөрүлгөнү жаткан бир тууган иниси Абдилхан өз колуна алат. Раймаалы ага үйдө камалып отура албай, адатынча Сарала атын минип алып, аш-тойлорду кыдырат.

Биринчиден, режиссер жогоруда айтылгандай кыргыз элинин турмуштук тарыхын чагылдыргандыгы көрүнүп турат. Тарых барактарына кайрылсак, мисалы, Ысык-Көлдүн Жети-Өгүзүнүн тескей сыртындагы тыным-сейит уругунан 1824-жылы Буйлаш бийдин уулу Арстанбек төрөлгөн. Коомдогу терс көрүнүштөрдү көрүп эс тарткан чыйрак бала кыргыз элинин ак таңдай акыны, кулактан кирип, бойду алган ондогон канаттуу ырларды, татаал кайрыктардагы залкар күүлөрдү чыгарган комузчу болгон. Арстанбек комузчуну Алымбек датка өз өргөөсүнө чакырып өз комузчулары менен жарыштырат. Жыйынтыгында Арстанбек бала болсо да өнөрү менен датканын алдында бир далай сыйга жетишип, даткаларды мактап ырдаганы:

Баракелде, эр кыпчак,
Саадактарың бир кучак.
Санжыргалуу кан кыпчак,
Жорголору жолдо өлгөн.
Саркерлери жоодо өлгөн,
Тобурчак жемге какаптыр.
Он алтыда Арстанбек,
Эр кыпчакты мактаптыр

-деген саптары белгилүү [1, 156-157]. Адатта патриархалдык доордо эл башкарган манаптардын акындары болгондугун режиссер Раймаалынын образы аркылуу даана көрсөткөн.

Экинчиден, манаптар карапайым элдин жонкосунан жашап, той-аш, оюн-зоокторду өткөрүп турган. Ошондой тойлордун биринде акындын талантына таазим кылып, беттешүүнү күтүп келген казак кызы Бегимай экөөнүн ортосунда ашыктык оту жанып, экөө өнөр сынаша, махабат айтышын ырдашат. Андан соң кийинки жарманкеде беттешмей болушат. Курчап турган элдин кээси суктанып көзүнө жаш алышса, кээси «алжыган чал карыганда калжаңдап...» дешип жаман көрүшөт. Баракбайдын бүтүндөй тукуму намыстанышып, Абдилхан башында турган жакын туугандары Раймаалынын жарманкеде Бегимай менен айтышуусуна каршы чыгышат. Раймаалынын көзүнчө комузун ташка чаап, атын мууздап, ал эми өзүн бакка аса байлап салышат. Акырында байланган бакка от коюлуп, Раймаалы менен

бирге махабаттын кулу болгон жаш сулуу Бегимай да өз каалоосу менен күлгө айланат. Тасманын негизги мазмуну махабатты даңазалайт жана ошондой эле сүйүү жашка карабасын баяндайт.

Ал эми тасмадагы каармандардын ролуна токтолсок: казак акыны Бегимайдын ролун Асель Эшимбекова, кыргыз акыны Раймаалыны Тууганбай Абдиев, Абдилханды Советбек Жумадылов, Жалман аксакалдын небересин Марат Казаков, Бегимайдын апасын Жамал Сейдакматова, Раймалаанынын тууганы Орозбек Кутманалиев, Бегимайдын атасы Асанкул Куттубаев ж.б. белгилүү актерлор жогорку деңгээлде аткарышкан.

Тасманын тартылышы тууралуу сөз кылсак, алгач сценарий боюнча сүйүшкөндөр комуз менен айтышууну пландаган. Бирок, «баштан-аяк эки комуз таңшый берсе, европалыктар түшүнбөй калат» деген Түгөлбайдын сунушу боюнча бирин кыргыз, бирин казак кылышып, домбра менен ырдатууну чечишет. Режиссёр үчүн Раймаалы менен Бегимайды табыш өтө кыйынга турат. Дооронбек Садырбаев менен Түгөлбай Казаков колуна домбрасы жарашкан казактын кызын издеп, казак элине барышкан. 28 жаштагы Калемкас Орошова аттуу казак кызы Дооронбек Садырбаевдин купулуна толот. Ошол күнү эле Калемкаска «киного сизди тартпайбыз, үнүнүздү эле алабыз, ырдап бериңиз» деп суранышып, макулдугун алышат. Ошентип, Бегимайдын ырларын казакчага которушуп, Калемкаска беришет. Ал эми Раймаалынын үнүн табыш да оңойго болгон эмес. Режиссёр Раймаалынын жашына төп келген ырчыны издеп таппай, акыры Эстебес Турсуналиевге келип токтойт. Ошентип, «Махабат дастанында» Бегимай – Калемкас Орошованын үнү менен ырдаса, Раймаалы – Эстебес Турсуналиевдин үнү менен ырдалат. Үндөр даяр болгон соң, Бегимайдын ролун ойноого Алматыдан, Өзбекстандан, өзүбүздөн нечендеген кыз-келиндер келишкен. Сынактын негизинде Асел Эшимбекова тандалып алынат. Кыргызча бир ооз сөз билбеген, өмүрү комуз кармап көрбөгөн 10-класстын окуучусу Аселге комузду карматып, фонограмма менен ырдоону үйрөтүшкөн. Раймаалынын ролун аткарууга камданып жаткан Советбек Жумадылов Абдилхандын ролун аткарып, Ал эми Раймаалынын образын Тууганбай Абдиев жараткан. Мында «Тууганбай «кызымдай болгон кызды кантип сүйөм, кантип суктанам?» деп жатып араң ошол сүйүүнү тартканбыз» дейт кинонун режиссёру. Ошентип, кино 1983-жылы июнь-июль-август айларында Арсланбаптын Кызыл Үңкүрүндө тартылат. Ошол жылы ал жерге бир тамчы да жаан жаабай, атайын суу ташыгыч машина күн сайын жерди, бак-дарактарды сугарып турган экен. Ал эми катар-катар боз үй тигип, шаан-шөкөт өткөрүүгө жергиликтүү эл, тиешелүү акимчиликтер чоң жардам көргөзүшүптүр [4].

Тасманы тартууда карапайым эл массасы да катышкан. Мисалы ошол киного лагерде эс алып жаткан мектеп окуучулары да тартылган. Андагы көмүскөдө калган каармандардын бири тарых илимдеринин кандидаты, доцент Ош мамлекеттик университетинин индустриалдык-педагогикалык колледжинин кызматкери Анарбаева Гульназ Араповнанын дал өзү катышкан [2].

Кыргыз кино маданиятына чоң жаңылык алып келген тасманы тартууга жалпысынан 310 миң рубль жумшалган. Бирок, киреше катары прокаттан эле 42 миллион рубль түшкөн. Минскиде өткөн кинофестивалда эң мыкты режиссура деп табылган. Бегимайдын ролун ойногон Асел аялдардын образын эң мыкты аткарганы үчүн 500 рубль өлчөмүндөгү акчалай сыйлык менен сыйланган. Тасма чыккандан кийин

Каректен нуруң төгүлүп,
Кат-каттап санаам бөлүнүп.
Кайгыга салдың карындаш, сен,
Картайган кезде көрүнүп...

деген ырына 36 обончу 70ке жакын обон чыгарышып, алардын айрымдары азыркы күнгө чейин ырдалып келет [6].

Бирок тасма тартылып бүткөн соң, киносынчылар тарабынан эскини эңсеген тасма катары бааланып, элге көргөзүлбөй келген. 1985-жылы октябрь айында алгач «Махабат дастанынын» премьерасы «Ала-Тоо» кинотеатрында көргөзүлгөн. Бул премьерадан кийин режиссёрдун аты таанылып, Асел Эшимбекова болсо кино жылдызына айланган жана көптөрдүн жүрөктөрүнө таамай тийген сүйүктүү фильмге айланып, коомчулукта бат эле ордун тапкан, бүгүн да өз көрөрмандарынын купулунда.

Кинонун трагедиялуу аякташына анализ жасай турган болсок, дээрлик Кеңештик түзүлүш орногонго чейин сакталган кыргыз элинин коомдук түзүлүшүнүн традициялуу социалдык институттарынын, анын ичинде манаптар деп аталган коомдук катмардын карапайым калк үчүн терс таасиринин аша чаап кеткендигин көрсөткөн [3, 151-152].

Кыргыз элинин уруулук-патриархалдык тарыхын, импровизацияны чагылдырган тасма бүгүнкү күндө дагы коомчулукта актуалдуулугун жогото элек. Мында Дооронбек Садырбаевдин профессионал режиссер экендиги бүтүндөй тарыхый эпизод аркылуу далилденген.

Колдонулган адабияттар

1. Алагушев Б. Арстанбек комузчу./ Ала-Тоо журналы. №6. 1990.
2. Анарбаева Г.А. Махабат дастаны тасмасы тууралуу курган маеги. Ош, 2019.
3. Койчиев А. Кыргыз маданиятындагы манаптардын ролу жөнүндө./ Ала-тоо журналы. № 10-12. 1992.
4. Kino-teatr.ru. Песнь о любви (1984)
5. Limon.kg тасма тууралуу.
6. c.//www.super.kg/article/?article=183

УДК 947(575.2):39:398

АЛЫМКУЛ ЛАШКЕР БАШЫНЫН САЯСИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ КОШОКТОРДУН МИСАЛЫНДА

Анарбекова В.Э.[1], Кочкорова Г. С.[2]
[1]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
[2]К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Мында Кокон хандыгындагы кыргыз мамлекеттүүлүгү жана азаттыгы үчүн күрөшкөн Алымкул лашкер башынын саясий-дипломатиялык ишмердүүлүгү Молдо Нияздын "Санат Диггарастар" чыгармасында жана элдик кошоктордо чагылдырылышы тууралуу айтылат. Анда фольклордук кошок жанрындагы айтылган ыр саптары тарыхый эмгектерге салыштырмалуу изилденет.

Ачкыч сөздөр: Кокон хандыгы, Алымкул лашкер башы, кошок жана жоктоо жанры, падышачылык Россия, Молдо Калбек Муса уулу, шейит, кыргыз-кыпчак, кыргыз мамлекеттүүлүгү жана азаттыгы

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛЫМКУЛ ЛАШКЕРА НА ПРИМЕРЕ ПРИЧИТАНИЯ

Анарбекова В.Э.[1], Кочкорова Г. С.[2]
[1]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан
[2]Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье говорится о политико-демократической деятельности Алымкула лашкер, который боролся за свободу в произведениях Молдо Нияза в "Санат Диггарастары", а также в народных причитаниях. Также в этой статье сравнительно исследуется причитания в жанрах фольклора с историческими трудами.

Ключевые слова: Коандкое ханство, Алымкул лашкер, причитания и жанры плач, Российская империя, Молдо Калбек Муса уулу, кыргыз-кыпчак, кыргызское государство и свобода.

POLITICAL ACTIVITY OF ALYMKUL LASHKER ON THE EXAMPLE OF LAMENTATION

Anarbekova V.E.[1], Kochkorova G.S.[2]
[1]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan
[2]International University named after K.Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article talks about the political and diplomatic activities of Alymkul lashker, who fought for freedom in the works of Moldo Niyaz in Sanat Diggarastar, as well as in public lamentations. Also in this article comparative study of lamentations in the genres of folklore with historical works.

Keywords: Kokond khanate, Alymkul lashker, lamentations and crying genres, Russian empire, Moldo Kalbek Musa uulu, Kyrgyz-Kypchak, Kyrgyz state and freedom.

Алымкул Лашкер башы (1831-1865) кыргыз мамлекеттүүлүгү жана азаттыгы үчүн күрөшкөн улуу тарыхый инсан. Молдо Алымкул Асан уулу Анжияндык кыргыздардын кыпчак уруусунан. Бул тууралуу жазгыч акын Молдо Нияздын Санат дигарасттарында:

"Кыргыз менен сарт эде,

Кыргыз сарттын ичинде.
Кыпчактан чыккан март эде” [9, 60-б.] – деп сүрөттөлөт.

Даректүү материалдар Алымкул кыргыздардын ичкилик канатындагы кыргыз - кыпчактардын таз уругунан экендигин ырастайт [10].

Эл арасында “Алымкул аталык” деп айтылып келсе, архивдик материалдарда “Аскер башчы” [16, 5-б.], “амирул умаро” (эмирлердин эмири) [15, 67-б.], ошондой эле “Амир лашкар” [5, 306-б.; 17, 218-б.] деген наамдар берилген. Т.Кененсариев акыркы макаласында “Алымкул лашкер башы” деп атайт [6]. Ал эми өзбек тарыхчылары Алымкул жөнүндө тарыхый роман даярдашып, анда “Амир и-Лашкар Алимкул” деп аташат [16, 5-б.].

Алымкул лашкер башы болжол менен Кокон хандыгында жети жылга жакын 1858-1865-жж чейин мамлекеттик кызматта турган. 1862-63-жж. Бухара эмири Музаффардан Кокон хандыгынын көз карандысыздыгын сактаган [14,193-94-бб.] жана алардын хандыкты ээлөөгө болгон аракетине катуу сокку берген [17, 213-б.].

“Ак жолборстой Алымкул,
Айкырып атка мингенде.
Аччыгы чындап келгенде,
Азахардай залым кул.
Кызыл чаар шер эле,
Кыргыздан чыккан эр эле.
Кара-чаар шер эле,
Карадан түшкөн эр эле.
Алыскы жоо душманга,
Айдыңы көп зор эле...” [9, 60-б.]
– деген саптарда Алымкул лашкердин марттыгы сүрөттөлөт.

Кудаяр хандын жүргүзгөн саясатына каршы 1862-жылдын сентябрь айында Алымкул лашкер башы кыргыз, кыпчактарды жетектеп Хал датка, Алибай датка, Жумабай, Мамет, Мырзабек, Ташбек сыяктуу бийлер баштаган [18, 43-44-бб.] кыргыз, кыпчак уруулары Алымкулдун жетекчилиги астында хандын сарбаздары менен ийгиликтүү кармашкан. Алар Наманган, Маргалан, Кожент шаарларын убактылуу каратып алышкан.

1863-жылы 9-июль күнү Маллабектин 12 жашар уулу Султан Сейит такка олтургузулган. Кыргыз-кыпчактардын жамаатындагы эң таасирдүү мамлекеттик ишмер жана таланттуу кол башчы Алымкул [8, 125-б.] Султан Сейитке Аталык (регент) дайындалып, иш жүзүндө хандыкты башкарууну толук колуна алган [12, 126-б.; 18, 44-б.; 8, 125-б.].

1863-жылдын жайындагы Кокон көтөрүлүшүнөн кийин пайда болгон Алымкул аталыктын өкмөтү жылдын экинчи жарымында орус жүрүшүн тосуу үчүн катуу даярдыкка өткөн. Алымкул лашкер башчы Кашкардагы саясий иштерди да жөнгө салып тургандыгын [3, 160-б.] булактар ырастайт. Демек, Алымкул лашкер башы Кашкарда “Жети-Шаар” мамлекетин негиздөөгө да салым кошкон. Себеби, ал жиберген Бакдөөлөт Жакыпбек мамлекет кура алган.

Падышалык Россиянын 1864-жылы Түркстан, Олуя-Ата, Чимкент шаарларын алгандагы мусулман - орус беттешүүсүнүн күбөсү болгон Молдо Нияз Алымкул жөнүндөгү казалында Кокондун аскер башчысы Алымкул жети күндө Чимкентке жетип, катуу уруш салганы, ишенген баатыры Миңбай датка жардамга келгенде душманды жакшы эле сүрүп барганы жөнүндө айтып келип:

“Эл давлати эссиз эр,
Эр Миңбайдан баш кетти.
Алымкулдун көзүнөн
Үч күнгөчө жаш кетти” [9, 16-б.] - дейт, башкача айтканда жеңишке жетип бараткан Алымкулдун ишенген канаты кайрылганын, ошондон улам согуш токтоп, эки жак келишим түзүп, тарап кетишкенин белгилейт:

“Эч муратка жете албай,
Элчи коюп арага,

Эки жакка айрылды.
Олуя - Ата, Пишкеги
Орус кафир ол кетти” [9, 7-б.] - деп баяндалат.

Алымкул лашкер башы өлкөнүн тынчтыгын ойлоо менен Кокон-Россия мамилелеринин курчуп кеткенинен Англияга (Улуу Британия) Молдо Кожобек элчи алып барган катты [10, 17, 226-б.], ошондой эле М.Д.Черняевге бир нече жолу элчилерин жана кат жиберип, жоолашпай ынтымакка келүүнү, алар караткан шаарларды кайра кайтарып берүүнү өтүнгөн [17, 228-б.].

Ушундай эле элчиликтер Петербургга жана Англия королуна жөнөтүлгөндүгү тууралуу материалдар Х.Турсунматов жана Р.Шамсутдиновдордун тарыхый романында да айтылат [16, 100-101-бб.]. Бирок бул өтүнүчтөрдөн майнап чыкпай 22-сентябрда Чымкент шаары да М.Г.Черняевдин колуна өткөн. 2-4-октябрда Ташкентке жүрүш жасалган, бирок М.Г.Черняев жеңишке жетише алган эмес [17, 228-б.]. Бул окуя тууралуу Молдо Нияздын Алымкул казалында төмөндөгүчө айтылган:

“Коргон салып Алымкул
Коруп калды Чимкентти,
Тахкын кылды Ташкентти” [9, 62-б.] - деп сүрөттөлөт.

1864-ж. 4-6-декабрда Ыкан (Икан) кыштагынын алды жагында согуш болуп жеңиш Алымкул тарапта болгон. Мындагы Алымкул лашкер башынын согуштук искусствосу боюнча есаул Серовдун 1864-ж. 8-сентябрда Түркстан шаарынын комендантына жиберген билдирүүсүндө берилген [102, 80-83-бб.]. Ошондой эле М.Хорошиндин топтогон архивдик материалдарында да Икан согушунун жүрүшү жана орус - казак аскерлеринин курмандыктары тууралуу кеңири баяндалат [19].

“Кулан сындуу Алымкул,
Хан болду чыгып карадан.
Баатырдыгын барчага,
Азаматтыгын ааламга,
Бүтүндүгүн Бухарга,
Үрүстөмдүгүң Урумга.
Маалим болуп жетти эле.
Балли сизге Алымкул” [9, 64-б.]

- деген саптарда Алымкул лашкер башынын согуштук искусствонун чебери экендигин ырастайт.

1865-жылдын жазында Кокон - Бухара арасында жаңы жаңжалдын башталышын ыңгайлуу учур деп санаган генерал М.Г.Черняев 29-апрелде Ташкентке жакын турган Ниязбек чебин басып алып, шаарды суусуз калтырган [16, 149-б.]. Ташкентти коргогон Алымкул аталыктын негизги күчтөрү менен орус аскерлеринин ортосунда 9-май күнү каттуу салгылашуу болуп, кандуу кармашта Алымкул аталык оор жарадар болгон жана анын өлүмү Кокон күчтөрүнүн чегинүүсүнө алып келген [7, 142-б.]. Бул учурдагы душмандардын сүйүнүчү менен күйүнүчүн Молдо Нияз Алымкул жөнүндөгү казалында төмөндөгүчө сүрөттөйт:

“Ордодон туйгун учту” - деп
Оруска чапты сүйүнчү.
Кыргыздын ханы өлдү деп
Кытайга чапты сүйүнчү.
Бутпарас маңгыт аралаш
Бухарга чапты сүйүнчү.
Ак жолборс көзүң өттү эде
Саратанда кыш түштү.
Сан журтуңнун башыга
Кыяматтай күн түштү...” [9, 17-18-бб.]

– деп журт башына келген кайгыны айтат.

Баш аламан түшкөн шаарга 14-15-июнь күндөрү чабуул жасалып, 17-июнь күнү Ташкент багынып берген.

Ошентип, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, таланттуу кол башчы жана кыргыз элинин ичкилик кыпчак уруусунан чыккан белгилүү тарыхый инсан Алымкул аталык 1865-жыл-

дын 9-майында Мекен үчүн шейит болуп Ташкенттеги Шейхантаур (Шейх Хованд Тахур) мазарына коюлган [11, 16, 154-бб.].

Эфакта жаның үзүлдү,
Чырактай көзүң жумулду.
Мусафир Ташкен шаарына,
Беит болдуң, Алымкул [9, 65-б.].

Алымкул аталык журт азаттыгынын курманы өз элинин чыккынчыларынын колунан шейит кеткендигин бир канча тарыхый эмгектер жана информаторлор [2] да ырасташат.

Мундуз уруусунан чыккан Молдо Калбек Муса уулу да Алымкул аталыктын эрдиктерин даңазалап, анын өлүмүнө кайгырып, жаназасына катышканын өз ырында жазып калтырган [13, 12-б.]. Анда төмөндөгүдөй арман берилет:

“Жок эми Фергана сендей дүйнө сакчы,
Ферганын жалгыз коргоочусу, кош бол!
Токсон эки жерден издеп, сендей аганы таппайбыз,
Деп, колбашчылар турушат ыйлашып.
Берген тузуңа раазы бол, жакын тууганым, кош бол!
Айрылып калды сенден Мулла Халбектей пенде,
Перзенттериң, малы мүлкүң калды, кош бол! [1, 78-б.]

Демек, Алымкул лашкер башы Кокон-кыргыз мамлекетиндеги кыргыз, өзбек, кыпчак, тажик жана казак элдеринин орус падышачылыгына көз каранды эместиги үчүн журт азаттыгынын курманы болгон. Кокон хандыгын өз мамлекетиндей, өз өлкөсүндөй сактап калууну, ага ээлик кылууну көздөгөн Алымбек датка менен Алымкул лашкер башы хандыкты коргоп, азаттык үчүн каны-жанын беришкен.

Колдонулган адабияттар

1. Алымкул Аталык: тарыхый булакнаамалык бейне / түз.Т.Кененсариев; Өзбек тилинен котор. А.Топчуев. – Ош: [Б-сыз], 1999.
2. Акматов, Мамасалы. – Жалал-Абад шаары, 2016.
3. Валиханов, Ч.Ч. Народонаселение / Ч.Ч.Валиханов // Собр. соч.: в 5 т. – Алма-Ата, 1985. – Т. 3.
4. Донесение есаула Серова от 8 декабря 1864 г. [Текст] // Русский Туркестан. – М., 1872. – С. 80-84. – (Прил. к 3 вып. сб. Рус. Туркестан).
5. Ибрат, И.Т. Фаргона тарихи / И.Т. Ибрат // Мерос. Тарихий эссе. – Ташкент, 1991.
6. Кененсариев, Т. Еще раз об Алымкуле Лашкер башы. [Электронный ресурс] / Т. Кененсариев. – Режим доступа: //http:
7. Кененсариев, Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү / Т. Кененсариев. – Бишкек: Бийиктик, 2009.
8. Кененсариев, Т.К. Кыргызстандын Орусияга каратылышы (1855, 1863, 1868, 1976). / Т. Кененсариев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997.
9. Молдо Нияз. Санат дигарасттар / Молдо Нияз. – Бишкек: Мамл. Учкун концерни, 1993.
10. Молдокасымов, К. Алымкул Аталыктын теги жана өспүрүм кези [Электронный ресурс] / К. Молдокасымов. – Режим доступа: //http: //www. azattyk.org/a/1219017.html. – Загл. с экрана.
11. Мухаммед Салих Кори Ташкенди. Новая история Ташкента./ Мухаммед Салих Кори Ташкенди // Ташкент, ташкентцы и Россия. – Ташкент, 1965.
12. Молдокасымов, К.С. Кыргыз айымдары тарых таразасында (X1X к.): илимий-публ. тарыхый чыгарма / К.С.Молдокасымов, А.Т.Абасбеков. – Бишкек: [Б-сыз], 2004.
13. Мусабеков, А. Мамырбек баатыр. / А.Мусабеков. – Ош, 2012.
14. Наливкин, В. Краткая история Кокандского ханства / В.Наливкин. – Казань: Тип. Императ. ун-та, 1886.
15. Набиев, Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодальное хозяйство Худояр-хана) / Р.Н.Набиев. – Ташкент: Фан, 1973.

16. Турсунматов, Х. Жалын / Х.Турсунматов, Р.Шамсутдинов; (“Елкин” кыргызчага котор. А.Исраилов. – Бишкек, 2013.
17. Өмүрбеков, Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы) / Т.Н. Өмүрбеков. – Бишкек: Бийиктик, 2003.
18. Усенбаев, К. Общественно–экономические отношения киргизов в период господства Кокандского хансва (XIX век до присоединения Киргизии к России) ./ К. Усенбаев. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1961.
19. Хорошин, М. Геройский подвиг уральцев. Дело под Иканом 4-5 и 6 декабря 1864 года. – Уральск: Тип. Урал. казачьего войска, 1895 [Электронный ресурс] / М.Хорошин. – Режим доступа: regiment.ru/Lib/A/26/1.htm. – Загл. с экрана.

УДК: 39: 573.2 (575.2) (04)

БАТЫШ ЖАНА ОРУС ОКУМУШТУУЛАРЫ ТАРАБЫНАН ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ФЛОРАНЫН ИЗИЛДЕНИШИ (XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ ЖАНА XX КЫЛЫМДЫН БАШЫ)

Абдиева А.М.[1], Миталип у.А.[2], Сүйүнбай к.А.[3]
[1,2,3]Баткен мамлекеттик университети, Сүлүктү ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада кыргыздардын чарбачылыкта, күндөлүк турмушта, көл өнөрчүлүктө, сулуулук каражаты катары, элдик медицинада, элдик ветеринарияда ж.б. флораны пайдалануунун кылымдар бою топтолгон элдик тажрыйбасы коомдук жана табигый илимдердин өкүлдөрү тарабынан азын-оолак изилденип келе жаткандыгы туурасында маалыматтар берилген. Автор XIX к. аягынан тарта батыш жана орус окумуштууларынын жана саякатчыларынын Орто Азияга байма-бай келиши, анын ичинде кыргыз жерине кызыгуулары, бул аймактардын флора жана фаунасы боюнча илимий эмгектерине токтолот. Ошондой эле, постсоветтик республикаларда XX к. акырынан тарта бул багытта атайын изилдөөлөрдүн жүргүзүлүүсү жана жарыяланган бир топ илимий эмгектер жөнүндө берилет. Илим жаатындагы "Этноботаника" илимий багытынын калыптанышы, этнология илими менен тыгыз байланышы жөнүндө жана бул багытта Кыргызстанда алгачкы кадамдардын жасалышы, бирок атайын изилдөөлөрдүн жок экендигине токтолот.

Ачкыч сөздөр: чарбачылык, элдик медицина, этноботаника, этнология, маданият, орус окумуштуулары, фольклор, флора, фауна.

ИЗУЧЕНИЕ ФЛОРЫ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ ЗАПАДНЫМИ И РОССИЙСКИМИ УЧЕНЫМИ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВЕКА)

Абдиева А.М.[1], Миталип у.А.[2], Сүйүнбай к.А.[3]
[1,2,3]Баткенский государственный университет, г. Сулукта, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье рассматривается многовековой народный опыт кыргызского народа об использовании флоры в хозяйстве и быту, как средство красоты продлевания молодости, народной медицине, народной ветеринарии и др., этот вопрос мало изучен представителями общественных и естественных наук. В материалах о частых визитах западных и российских ученых и путешественников в Центральную Азию, в том числе на кыргызскую землю в XIX веке отражены в том, что их интерес сосредоточены на флоре и фауне этих регионов. В статье также представлены специальные исследования в этой области и ряд опубликованных научных работ в постсоветских республиках в XX в. Автор рассказал о формировании научного направления «Этноботаника» в области науки, его тесной связи с наукой этнологии и первых шагах в этом направлении в Кыргызстане, но и об отсутствии специальных исследований.

Ключевые слова: хозяйство, народная медицина, этноботаника, этнология, культура, русские ученые, фольклор, флора, фауна.

STUDY OF THE FLORA OF THE FERGHANA VALLEY BY WESTERN AND RUSSIAN SCIENTISTS (LATE XIX - EARLY XX CENTURY)

Abdieva A.M.[1], Mitalip u. A.[2], Suyunbai k. A.[3]
[1,2,3]Batken State University, Suluktu city, Kyrgyzstan

Annotation

This article discusses that the centuries-old folk experience of the Kyrgyz people in the use of flora in the economy, everyday life, as a means of beauty, folk medicine, folk veterinary medicine, etc. has been little studied by representatives of social and natural sciences. Shown are the frequent visits of Western and Russian scientists and

travelers to Central Asia, including the Kyrgyz land in the 19th century, their interest is focused on the flora and fauna of these regions. There will also be presented special studies in this area and a number of published scientific works in the post-Soviet republics in the twentieth century. The author spoke about the formation of the scientific direction "Ethnobotany" in the field of science, its close connection with the science of ethnology and the first steps in this direction in Kyrgyzstan, but also about the lack of special research.

Keywords: economy, folk medicine, ethnobotany, ethnology, culture, Russian scientists, folklore, flora, fauna.

Өсүмдүктөрдү пайдалануу маселесине кызыгуу байыркы мезгилде эле башталган. Античтик доордогу авторлордун эмгектеринин негизинде орто кылымдардагы Европада да, Чыгыш өлкөлөрүндө да чөптөрдүн дарылык касиетине арналган эмгектер пайда боло баштайт [1, 136-468].

Улуу географиялык ачылыштардан кийинки экспедициялар учурунда ар кайсы континенттердеги жергиликтүү калктардын өсүмдүктөрдү пайдалануусу тууралуу эскерткен эмгектер пайда болот [2, 504].

Американын жергиликтүү калкынын маданияты, анын ичинде, өсүмдүктөрдү пайдалануусу тууралуу маалыматтарды алгач эч кандай илимге тиешеси жок кишилер-саякатчылар, католик миссионерлери, аскер кызматкерлери чогулткан [3, 748].

XIXк. ортосунан баштап бул багытта этнологдордун жана ботаниктердин биргелешкен изилдөөлөрү жүргүзүлө баштайт. Европада өсүмдүктөр менен түрдүү элдердин маданиятынын өз ара мамилелери тууралуу көптөгөн эмгектер пайда болот [4, 174].

Россияда бул багытта атайын маалыматтар чогултулуп изилденген эмес. Жарык көргөн басылмаларда саякатчылардын, түрдүү багыттагы окумуштуулардын тигил же бул элдердин өсүмдүктөрдү пайдалануусу тууралуу кыскача маалыматтар кезигет [5, 319].

XIX к. аягынан тарта этноботаникалык материалдарды чогултууга, талдоого илимий мамиле жасоо башталат. XIX-XXкк. чегинде америкалык окумуштуулар Түндүк Америкадагы индейлер пайдаланган өсүмдүктөр тууралуу маалыматтарды чогултуп, алар тууралу баяндамаларды бере баштаган. Ошондон тартып этнологдордун бул маселеге кызыгуусу пайда болот [4, 173].

Орто Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын да, ар кайсы аймактарынын жаратылышы, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү, аларды пайдалануу жөнүндөгү XIXк. аягы – XXк. башына тиешелүү маалыматтарды россиялык авторлордон кезиктиребиз.

Фергана өрөөнүнүн жаратылышы, өсүмдүктөрү жана фауналары окумуштууларды байыркы мезгилдерден бери эле кызыктырып келгендиги маалым [6, 5].

XIX кылымдын аягында XX кылымдын башынан баштап Орто Азияга, анын ичинде кыргыздар жашаган аймакка, падышалык Россиянын кызыгуулары арткан. Анын бир көрүнүшү катары орус окумуштууларынын бул аймакка байма-бай каттап, түрдүү багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүүсүн айтсак болот. Атап айтканда Ч.Ч. Валиханов, П.П.Семенов-Тяньшанский, Н.М.Пржевальский, А.П.Федченко, И.В.Мушкетов, Н.А.Северцев, Г.И.Краузе, А.А.Кушакевич, А.Регель, В.В.Радлов, Н.А.Аристов, Д.А.Клеменц, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, Б.А.Федченко, А.Диваев, З.А.Минквиц ж.б. у.с. окумуштуулар тарабынан экспедициялар уюштурулуп, кыргыз элинин тарыхы, географиясы, табияты, фольклору, маданияты, флорасы, фаунасы ар тараптан изилденип, баалуу материалдар топтолгон. 1903-1917-жж. белгилүү ботаник Б.А.Федченко жетектеген экспедиция тарабынан Фергана өрөөнүнүн өсүмдүктөрүнүн үстүнкү катмары изилденип, кеңири мүнөздөмө берилген [7, 25].

Кыргыздар өздөрүнүн көчмөн жашоо турмушунун мүнөзүнө ылайык турмуш-тиричилигинде жыгачтан жасалган буюмдарды пайдалануу ыңгайлуу болгон. Анткени, алар биринчиден-жеңил; экинчиден-пайдалануда бекем; үчүнчүдөн-экологиялык таза; төртүнчүдөн-ысык-муздакка колдонуу учурундада курамынан эч кандай зат бөлүп чыгарган эмес. Андай буюмдарды колунан көөрү төгүлгөн кол өнөрчүлөр жасаган.

Белгилүү окумуштуу, географ А.П.Федченко кыргыздар негизинен мал чарбачылыгы менен тиричилик кылышат, мындан бөлөк элде кол өнөрчүлүк да өрчүгөн. Бирок кол өнөрчүлөрдүн жасашкан эмеректери да күнүмдүк турмушта гана пайдаланылат. Маселен, аялдар тигишкен элдик оюм-чийими бар кийимдер кийилип, же үй ичинде төшөнчү катары кызмат кылат. Ал эми эркектер ат жабдыктарын-ээр токум, үй-турмушунда керектүү аспаптарды жасашат деп белгилеген [8, 371].

Орто Азия элдерибайыркы мезгилдерден бери өсүмдүктөрдү тамак-аш үчүн гана пайдаланган эмес. Ошол эле мезгилдерде дарылык касиети бар өсүмдүктөр турмуш-тиричиликте кеңири пайдаланылган. Мындан сырткары, ошол мезгилге таандык ачык түскө боёлгон кездемелерге түшүрүлгөн орнаменттер байыртадан эле өсүмдүктөрдү боёочу каражат катарында да пайдаланып келгендигинен кабар берет [9, 15].

Кыргызстандын аймагы кеңири изилденүүгө XIX кылымдын экинчи жарымынан орус саякатчылары жана окумуштуулары тарабынан алына баштаган. Тилекке каршы алар негизинен кыргыздардын жашоо турмуш-тиричилигинин абалына, жүргүзүп келе жаткан чарбачылыгына жана көркөм маданий оозеки чыгармачылыгына көбүрөөк көңүл бурушкан. Ал эми кыргыздар жашаган чөйрөдөгү табигый өскөн жана эгилме флорага, аны таанып билүүсүнө, флорадан жасалган буюм-тайымдар жана алардын жасалышына, эмгек шаймандарына, тамак-аштарына, оору-сыркоолордо, мал ылаңдарына дары катары колдонуу ыкмаларына, боёк жана адамды сулууландыруучу каражаттар катары пайдаланып келгендиги жөнүндө изилдөөлөр жетишсиз болгон.

XIX кылымдын орто ченине чейин орус саякатчылары жана окумуштуулары И.Унковский, Ф.Ефремов жана Ф.Назаровдор Кыргызстанга мезгили менен саякаттап келишкен. Алар алгачкылардан болуп чөлкөмдүн жаратылышы жана анын өсүмдүктөр жана айбанаттар дүйнөсүн камтыган баалуу маалымат байкоолорун жазышкан [9, 16].

Кыргызстандын жана анын ичинде Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш аймагынын жаратылышындагы тоо дарыясын жээктеп өскөн тал, терек, зараң, ак кайың, четин, кайрагач, жапайы алма, жапайы өрүк бак-дарактуу өсүмдүктөрү, арча, сары гүлдүү ит мурун, карагат, долоно, чычырканак, табылгы, бөрү карагат, шилби, бадам караган-буталуу өсүмдүктөрү, топ-тобу менен өскөн, токойду түзбөгөн карагайлары жана чөптөрдүн түрлөрү, анчалык бийик эмес, жылуу жерлерде жасалма жол менен өрчүтүлгөн өрүк, алча, шабдалы, алма, грек жаңгагы, жүзүм өсүмдүктөрү жана жасалма суугат жолу менен убайымдуу жүргүзүлгөн бакчачылык жумуштары жөнүндө баалуу маалыматтарды Загряжский Г. С. калтырган [10, 8-11].

Көрүнүп тургандай XIX кылымдын орто ченинде жогоруда аталган орус окумуштуулары тарабынан кыргызстандын жаратылышы жана анын флорасы жөнүндө айрым фактылык маалыматтар топтолгон.

XIX кылымдын экинчи жарымынан кыргыздардын Россиянын курамына кошулушунан баштап, кыргыздардын жаратылышын жана анын флорасын изилдөөнүн жаңы этабы башталган.

Кыргызстандын жаратылышын жана анын флорасын Орус географиялык коомунун көрүнүктүү ишмери П.П.Семёновдун жетекчилигинде биринчилерден болуп орус экспедициясы Тянь-Шань тоолоруна, ойдуң-түзөңдөрүнө, тоо ашууларына, ал жерде өскөн бак-дарактарга, өсүмдүктөрүнө, бийиктеген сайын өсүмдүктөрдүн өзгөрүүлөрүнө изилдөөлөр жүргүзүлгөн жана бир миң даана өсүмдүктөрдүн коллекциясы, бир нече илимде формалары белгисиз өсүмдүктөр жыйналган. Мындан сырткары Фергана өрөөнүндө жаңгак, кара жыгач жана өрүк токойлорунун өскөндүгүн кабарлайт [11, 87]. Анын эмгеги Кыргызстандын жаратылышы жөнүндө илимий изилдөөгө жалпы доорго жол ачты.

Окумуштуу-саякатчы Ч.Ч.Валиханов Кашкарга жасаган саякатында Тянь-Шандын түндүгүнөн түштүгүнө өтүп, Ала-Бел сыртына, андан чоң Нарындын жана Борколдой тоосуна баргандыгы жөнүндө токтолуп, кыргыздардын чарбачылыгына, уруулук коомдук түзүлү-

шүнө, жаратылышы жөнүндө бай материалдарын берип, физикалык географияга өзгөчө өзүнүн салымын кошкон. Кыргыздар жашаган чөлкөмдүн жаратылышына, анда өскөн сейрек кездешчү карагай токойлоруна, түркүн табигый талаа өсүмдүктөрүнө биринчилерден болуп географиялык адабиятта туура мүнөздөмө берген [12, 26].

Кийинчерээк, көрүнүктүү окумуштуу, саякатчы географ, ботаник Н. А. Северцов Тянь-Шанды жана Ысык-Көлдү айланып, флора жана фауна боюнча талаа изилдөөлөрүн жүргүзүп, Тянь-Шанда өсүмдүктөрдү алкактар боюнча бөлүп чыккан. Өсүмдүктөрдүн мелүүн жана ысык алкакта өсүү өзгөчөлүктөрүн белгилеген. Кыргыздар өсүмдүктөрдү мыкты өздөштүргөндүктөн турмуш-тиричиликте колдоно турган буюм-тайымдарын обьектисине, максатына карай түрдүү алкакта өскөн өсүмдүктөр материалдарын сапатына жараша пайдаланышкандыгын көрсөтөт. Алар бири-биринен катуулугу, жумшактыгы, ийилчектиги жана нымдуулугу менен айырмалангандыгын айтып кеткен [13, 304].

Түштүк Кыргызстанда, айрыкча Фергана чөлкөмүндө А.П. Федченко тарабынан маданиятка кирген сонун гүлдөөчү өсүмдүктөрдүн бай картографиялык материалы жана этнографиялык коллекциясы жыйналгандыгын белгилөөгө болот [8, 190].

Кыргызстанда совет мезгилинде этнографиялык изилдөөлөр россиялык илимий мекемелердин кызматкерлери тарабынан жүргүзүлгөн. Кыргыздардын флораны пайдалануусу тууралуу кол өнөрчүлүк боюнча жазылган монографияларда аздыр-көптүр чагылдырылат. Бирок алардын көпчүлүгү Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө жашаган кыргыздардын арасында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн материалында жазылган. Кыргызстандын түштүк-батыш райондоруна тиешелүү материалдарды чагылдырган эмгектер саналуу гана жана толук картинаны бере албайт. Ошентсе да аларга токтолуу кажет.

Кыргыз элинин салттуу чарбачылыгын, тиричиликте пайдаланган буюм-тайымдарын, ырым-жырым жөрөлгөлөрүн, элдик салттуу дарыгерчилигин илимий этнографиялык өңүттө изилдеп, таасын баасын берген, кыргыз этнография илимине негиз салуучуларынын бири С.М.Абрамзондун [14, 896] эмгегин белгилөөгө болот. С.М.Абрамзондун көп жылдык изилдөөнүн натыйжасында топтогон материалдары эл арасынан жыйналгандыгы менен баалуу болуп саналат.

Кыргыз элинин жыгачтан жасалган буюмдарына жана жыгачты иштетүү ыкмаларына А.Ф.Бурковскийдин эмгеги далил боло алат [15, 94]. Бир катар экспедицияларга окумуштуу Е.И.Махова [16, 45-47] жана К.И.Антипина [17] катышкан. Алардын чогулткан жана иштеп чыккан материалдары коллективдүү да жана монографиялык да изилдөөлөрдө жарыяланган. Е.И.Махованын материалдарында түрк элдери тиричиликте пайдаланып жүргөн боз үйлөрдү салыштыруу менен экиге ажыратып, аймактык айырмалыктарын ачып көрсөтсө, К.И.Антипина түштүк кыргызстандын аймагындагы жыгач иштетүү кол өнөрүнө айрыкча көңүл бөлгөн. Ал кыргыз элинин жашаган боз үйлөрүнүн жасалыштарына, пайдаланган идиш-аяктарына, турмуш-тиричиликте пайдаланган жыгач буюмдарына жана алардын жасалыш ыкмаларына, аны менен катар тактайларга түшүрүлгөн оюуларга өзгөчө көңүл бурган [16], [17].

Адамдарга жана малдарга карата өсүмдүктөрдү кыргыздар салттуу түрдө дары-дармек катары мурдатан бери пайдаланыпкелгендиги жөнүндө кыргыз элинин фольклордук чыгармаларында [18, 345] жана айрым окумуштуулардын этнографиялык эмгектеринен [10, 78] көрүүгө болот. Акыркы жылдарда кыргыздардын салттуу билимдерин изилдөөнүн үстүндө ар түрдүү багыттагы окумуштуулар эмгектенүүдө. Алар салттуу билимдер боюнча окуу колдонмолорду, монографияларды жарыялашууда [19], [20], [21], [22]. Бул эмгектерде кыргыздардын өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндөгү элдик түшүнүктөрү, жапайы өсүмдүктөрдү тамак-ашка, дарылыкка (элдик медицина, элдик ветеринария) пайдалануу ыкмалары тууралуу маалыматтар топтолгон.

Колдонулган адабияттар

1. Макьявелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия // Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные. Письма.– М.: НФ «Пушкинская библиотека», ООО «Издательство АСТ» 2004. – С. 136-468.
2. Юнкер В. В. Путешествия по Африке (1877–1878 и 1879 - 1886). М.: Государственное изд-во географической литературы, 1949. - 504 с.
3. Инка Гарсиласо де ла Вега. История государства инков. Л.: Наука, 1974. – 748 с.
4. Ткаченко К.Г., Лебедева Т.П. 173-б.
5. Крашенинников С.П. Описание земли Камчатки в двух томах. – СПб.: Наука, Петропавловск-Камчатский, «Камшат», 1994. Т. 1 – 438 с.;Т. 2 – 319с.
6. Кадыров А. А. Баткен тарыхы. - Ош.:2014. - 5-б.
7. Ганыбаева М.Р. Флора междуречья Исфана и Ляйляк (северный склон туркестанского хребта), автореф. дисс. на соискание учен. степ.канд. биолог. Бишкек, 2010. - 20– 25., - 12-13 с.
8. ФедченкоА. П. Путешествие в Туркестан. Т.1.вып.II-СПб.,- М.: 1950. – 371 с.
9. Ботбаева М. М. Растительный мир Кыргызстана – Б.: 2007. – 15 с., – 16 с.
10. Зеланд Н.Л. Киргизы. Этнологический очерк. Запр. СО РГО, кн. УП, Вып. II. 1885. – 8-11 с., - 78 с.
11. Семёнов-Тянь-ШанскийП. П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857гг.– М.: 1946. – 87 с.
12. Валиханов Ч.Ч. Сочинения “Записи русского географического общества по отд. Этнография”, под ред. Акад. Веселовского, Т. XXIX, Спб., 1904. -26 с., - 29 с., - 23-37.
13. Саркашкаев Э.А.Кыргыздардагы мал ылаңдарын дарылоонун элдик салттары (XIX кыл. аягы – XX кыл. башы. Кыргызстандын түндүгүнүн материалдарынын негизинде) тарых илим. канд., дисс. авторефераты. – Б.: 2015.
14. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча таңдалма эмгектер. “Кыргызстан – Сорос” фонду, -Б.: 1999. – 896-б.,
15. Бурковский А.Ф. Из истории техники обработки дерева у киргизов // УЗИФ КГУ. Вып. №3. Ф.: 1954. - 94 с.
16. Махова Е.И. Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза. ТКАЭЭ. Т.III. – Ф.: 1959. –45-47 с.
17. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южной части Ошской области Киргизской ССР. Ф.: 1962. – 124 с.,- 143 с.,-12 с.,
18. Орозбаков С. “Манас” эпосу. Т.III.- Ф.: 1981.- 345-б.
19. Кыргыз элинин уюткулуу сырлары. Өсүмдүктөр дүйнөсү. – Б. 2013.
20. Кыргыз элинин уюткулуу сырлары: нукура кыргыз даамы. –Б. 2013.
21. Кыргыз элинин салттуу билимдеринин негиздери. Окутуучулар үчүн колдонмо. Б.: 2014.
22. Ботоканова Г.Т. Традиционные знания кыргызов. – Б. 2015.

УДК: 39: 573.2 (575.2) (04)

КЫРГЫЗДАРДЫН ФЛОРАНЫ ДАРЫ КАТАРЫ ПАЙДАЛАНЫШЫ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШЫНЫН ЭЛДИК ЫКМАЛАРЫ (XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ-XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН ТҮШТҮК-БАТЫШ ЧӨЛКӨМҮНДӨГҮ КЫРГЫЗДАРДЫН ТАЛАА МАТЕРИАЛЫНДА)

Абдиева А.М.[1], Кочкорбаева Э.Э.[2], Кузиева И.Н.[3], М.Д Саитмуратова.[4]
[1,2,3,4]Баткен мамлекеттик университети, Сүлүктү ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш аймагындагы кыргыздардын флораны дары катары адамдарды дарылоодогу салттары байыркы мезгилге таандык экендигин далилдеген окумуштуулардын маалыматтары жөнүндө, кыргыздардын башка элдер менен болгон алака-мамилелеринин натыйжасында, алардын таасири тийгендигине карабастан, өздөрүнө таандык өзгөчөлүктөргө ээ экендиги белгиленди.

Ошондой эле, Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш кыргыздары дары өсүмдүктөрдө адамдардын ден соолугуна пайдалуу биологиялык активдүү заттар бар экенин мыкты билишкендиги жана бул заттар менен ооруларды организмден кантип тазалоонун ыкмаларын да жакшы өздөштүрүшкөндүгү жөнүндө автор тарабынан жыйналган талаа материалдары берилген. Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш кыргыздары табияттын дарылык каражаттарынын касиеттери өсүмдүктөрдүн ар кайсы бөлүктөрүндө ар түрдүү өлчөмдө болорун, ал эми кээ бир бөлүктөрүндө жок болорун аңдап билишкендиги жана аларды жасоо ыкмалары жөнүндө малыматтар берилди.

Ачкыч сөздөр: түштүк-батыш чөлкөмү, флора, фауна, табият, дары, Фергана өрөөнү, салттуу, кыргыздар.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЫРГЫЗАМИ ФЛОРЫ В КАЧЕСТВЕ ЛЕКАРСТВ И НАРОДНЫЕ МЕТОДЫ В ИХ ИЗГОТОВЛЕНИИ (В ПОЛЕВЫХ МАТЕРИАЛАХ КЫРГЫЗОВ ЮГО-ЗАПАДНОГО РЕГИОНА ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА)

Абдиева А.М.[1], Кочкорбаева Э.Э.[2], Кузиева И.Н.[3], М.Д Саитмуратова.[4]
[1,2,3,4]Баткенский государственный университет, г. Сулукта, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье отмечается, что использования флоры в качестве лекарств кыргызов в юго-западном регионе Ферганской долины имеет свои особенности, несмотря на их влияние в результате взаимоотношений кыргызов с другими народами. А также, доказано учёными что традиционное народное лечение кыргызов принадлежит к древнему периоду.

Автором были предоставлены собранные полевые материалы о том, что юго-западные кыргызы Ферганской долины прекрасно знали, что лекарственные растения содержат биологически активные вещества полезные для здоровья человека и как они хорошо усваивали способы очищения организма от многих болезней. Даётся полезные информации о том, что лечебные свойства флоры бывает в различных частях растений в различных размерах, а в некоторых частях отсуствует и о способах изготовления лекарств юго-западных кыргызов Ферганской долины.

Ключевые слова: юго-западная зона, флора, фауна, природа, медицина, Ферганская долина, традиционно, кыргызы.

KYRGYZ USE OF FLORA AS MEDICINES AND FOLK METHODS IN THEIR MANUFACTURE (IN THE FIELD MATERIALS OF THE KYRGYZ IN THE SOUTHWESTERN REGION OF THE FERGHANA VALLEY IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURIES)

Abdieva A.M.[1], Kochkorbaeva E.E.[2], Kuzieva I.N.[3], M.D. Saitmuratova.[4]
[1,2,3,4]Batken State University, Suluktu city, Kyrgyzstan

Annotation

This article notes that the use of flora as medicine by Kyrgyz people in the South-Western region of the Ferghana valley has its own characteristics, despite their influence as a result of the relationship of Kyrgyz people with other peoples. It is also proved by scientists that the traditional folk treatment of the Kyrgyz belongs to the ancient period.

The author provided the collected field materials that the South-Western Kyrgyz of the Ferghana valley knew perfectly well that medicinal plants contain biologically active substances useful for human health and how they well assimilated ways to purify the body from many diseases. Given useful information about what medicinal properties of the flora is in various parts of plants in different sizes, and in some parts is not available and about how to make drugs the South-West of the Kyrgyz Fergana valley.

Keywords: South-West area, flora, fauna, nature, medicine, the Ferghana valley, traditionally, the Kyrgyz people.

Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышында жашаган кыргыздар өзүлөрүн курчап турган флораны салттуу дары-дармек катары пайдаланууну жакшы өздөштүрүшкөн. Орто кылымдын ойчулу, лингвист-энцклопедисти М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” [1, 3-4] жана Ж. Баласагындын “Куттуу билим” [2, 2015] аттуу лексикографиялык жана тарыхый-салттык баалуулуктар жөнүндө эмгектеринде түрк элдеринин өсүмдүктөрдү дары катары пайдаланып келгендигин белгилеген.

Захир ад-дин Мухаммед Бабурдун XV кылымдын аягы XVI кылымдын башында Орто Азия элдеринин тарыхын, турмуш-тиричилигин, кол-өнөрчүлүгүн, табияттын флора жана фаунасы жөнүндө автобиографиялык, тарыхый жана этнографиялык “Бабур Наме” эмгегин далил катары белгилөөгө болот [3, 5].

Элдик дарылоо (чөп-чарлар аркылуу табыптык жана эмдөө жолу). Фергана өрөөнүндөгү түштүк-батыш аймакта жашаган адамдар социалдык-тиричиликтик инфекциялык (жугуштуу) жайылтылган төмөнкү оорулар менен оорушкан: безгек, богок (зоб), тиш түшүүчү оруу (цинга), эн оорусу (золотуха), жугуштуу көз ооруу (трохома), кургак учук (туберкулёз), ысытма, тамак ооруу (скарлатина), келте ооруу (брюшной), темгилдүү келте (сыпной тиф), кызылча (корь), сынык, бүдүр (бөрү жатыш), кычыткы ж. б. Эпидемиялык оорулардын ичинде кеңири жайылтылганы: ич өтмө, ич келте, темгилтүү тип, суу чечек (оспа), кайталама келте, тамак ооруу, кызылча, күйдүргү жарасы, тамак шишип оруусу, көк жөтөл (коклюш). Албетте, мындай оорулардын алдын алуу боюнча белгилүү ченде чаралар көрүлүп турган [4, 156; 5, 3-18; 6, 457].

Мүмкүн, бирден-бир себептеринин бири болуп, жашаган жеринин табиятынын-климаттык шарттары эсептелет. Бул толук мыйзам ченемдүү, анткени түштүк-батыш аймакта жашаган кыргыздар кеңири жайылган тоо кыркаларынын этегинде түрдүү-түркүн өсүмдүктөргө бай түзөңдөрдө, колоттордо жайгашкан, өсүмдүктөр алар үчүн тамак-аштын негизи катарында кызмат кылган, жана турмуш-тиричилик предметтерин, эмгек куралдарын, кийим-кечектерди даярдоого пайдаланылган. Мисалы, бир эле чалкан: эки үйлүү чалкан муун ооруларын кубалаган кызыл жүгүрүк (суставной ревматизм) оорусу жана бел оорусу үчүн жана баш ооруу, ашказан жарасы, жүрөктөгү кызыл жүгүрүк (ревматизм сердце) ж. б. оорулар үчүн пайдаланылган. Кыргыздар чалканды кайнатып тундурмасын бел жана муундарга ысык тери күйбөй турган даражада ооруган жерлерге бир нече жолу басып тер менен чыгарышкан. Ошондой эле, дарылык катары чөп чай кылып, жүрөк, аш казан жарасын айыктыруу үчүн элдик дарыгерлердин (табыптардын) көрсөтмөсү менен ичишкен [7, 1638].

Дары өсүмдүктөрү-оорулардын алдын алуу жана дарылоо үчүн медицинада жана ветеринарияда пайдаланыла турган жапайы өсүүчү жана топ өсүүчү өсүмдүктөр. Дары өсүмдүктөрүнүн дарылык таасирлери алардын тамырларында, сабагында, жалбырагында, бүчүрүндө, топ гүлүндө, мөмөсүндө, уругунда, кабыгында кездешет [8, 292].

Түштүк-батыш чөлкөмүнө караштуу Лейлек жергесинде кыргыздар XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында дары өсүмдүктөрдү негизинен Жети Көпүрө, Алтын Бешик,

Тегирменти, Шооваз деп аталган жайлоолордон терип, дары катары пайдаланышкан. Бийик тоолуу жайлоолордо мөңгүлөр жай мезгилинде гана эригендиктен, дары чөп өсүмдүктөрү жай айында көгөрүп өсө баштаган. Кыргыздар дары чөптөрдү малга жедирип койбостон, дары чөптөрдү мал жайлоого чыкканча терип алганга аракеттенишкен.

Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш кыргыздары дары өсүмдүктөрдө адамдардын ден соолугуна пайдалуу биологиялык активдүү заттар бар экенин мыкты билишкен жана бул заттар менен ооруларды организмден кантип тазалоонун ыкмаларын да жакшы өздөштүрүлгөн. Бул жөнүндө академик А. А. Алтымышев: "...дарылоо практикасында табияттын дарылык каражаттарынын касиеттери дагы да чоң ишеним артып бара жатат", - деп белгилейт [9, 4]. Табияттын дарылык каражаттарынын касиеттери өсүмдүктөрдүн ар кайсы бөлүктөрүндө ар түрдүү өлчөмдө, кээ бир өсүмдүктөрдө бүчүрлөрүндө, жалбырактарында, гүлдөрүндө же мөмөсүндө, кээ бириники кабыгында, сабагында же тамырында топтолорун, ал эми кээ бир бөлүктөрүндө жок болорун элдик дарыгерлер билишкен, ошондуктан өсүмдүктүн дарылык касиети бар бөлүгүн гана пайдаланышкан.

Кыргыздар дары өсүмдүктөрдүн сырьёсун чогултканда өсүмдүктүн бир бөлүгүн калтырышып, жалбырактарын да толук жыйнап алышкан эмес. Чөптү жерден тамыры менен жулбай, оруп алышкан, анткени, дары чөптөрдүн тамыры жулунуп калса, кийинки жылы ал жерде өспөй каларын эске алышкан. Гүлдөрүн да жыйнаганда бутактарын бүтүндөй сындырбай, калтырып коюшкан. Алар өсүмдүктөрдү жыйноо, кургатуу, сактоо иштерин эң жакшы билишкен. Гүлдөрдү кол менен үзүшкөн, жалбырактарды өсүмдүк жаңыдан гүлдөй баштаган кезде, жай бою, жалбырактар кууранганга чейин үзүп алышкан. Көпчүлүк учурда кол менен жыйнашып, кээде бычак же кескич менен кесип алышкан.

Негизинен, дары чөптөрдү өсүмдүк жетилип гүлдөгөндө чогултушуп, мөмөлөрдү толук бышканда кол менен үзүп жыйнашкан. Өсүмдүктөрдүн дарылык касиетин терең изилдеп чыккан А. Алтымышев: "Айрыкча суулуу мөмө-жемиштерди жыйнап кургатуу бир канча татаалыраак келет. Эрте менен эрте же кечинде жыйнап албаса, күндүзү, күн ысыкта жыйналган мөмө-жемиш бат эле айнып, дарылыгын жоготкон. Жыйнаганда да жемишти кол менен кармаса карарып кеткендиктен, өтө абайлап теришкен", -деп белгилеген [9, 235-236]. Ал эми өсүмдүктөрдүн тамырларын, тоо пияздарынын түптөрүн, күзүндө өсүмдүктүн чөбү куурап калганда же эрте жазда сабак, жалбырактары өсө электе, кээде өтө керек болгондо кышында да казып алып келишкен. Алардын топурагын силкип, жер үстүндөгү бөлүгүн кесип таштап, муздак сууга чайкап алышкан. Дары өсүмдүктөрдүн жалбырагын, гүлүн, чөбүн, кабыгын күндүз, кургак мезгилде же жаандан кийин кургаган соң, же эртең мененки шүүдүрүмдөн кийин түшкө чейинки, түштөн кийин кеч киргенге чейинки убакытта жыйнашкан, ал эми жер астындагы бөлүктөрүн шүүдүрүмдө да, жаанда да казып алышкан.

Кыргыздар жыйналган өсүмдүктөрдү өзгөчө гүл, жалбырак, чөптөрдү кошундулардан тазалап, тезинен кургатууга аракет жасашкан. Анткени, тез кургатканда өсүмдүктөгү активдүү заттарды бузуучу таасири токтотулат. Өсүмдүктүн дарылык касиетин жакшы сакталуусу жана сапатынын жогору болгондугу үчүн тез кургатуу зарыл болгон.

Күн тийбеген жайда кургатканда гүлдөрдүн, жалбырактардын өңү өчпөйт дешип, тобурсуган сайын дары өсүмдүктөрдү оодарып турушкан, бүчүрлөрдү кургатканда тез-тез аралаштырып турушкан. Жакшы кургаган гүлдөр менен жалбырактарды колунун алакандары менен майдалап, күкүмгө айлантышкан. Жакшы кургатылбаса, көгөрүп, чирип жаман жыттанып кеткен. Кээде өсүмдүктөр өтө эле кургап кеткенде, аларды нымдуу жайда 1-2 күн сакташкан.

Кургатуудан мурда өсүмдүктөрдү сорттоп, кээде кургатылгандан кийин тазалап, башка чөптөрдү, өсүмдүктүн бузулган бөлүктөрүн, топурак, кум, ташты алып ташташкан.

Кургатылып даяр болгон кээ бир дары өсүмдүктөрдү дары даярдоодон мурда майдалап, эки кат чыт баштыкчада, жыгач идиштерге салышып, караңгы, салкын жайда сакташкан.

Кээ бир өтө жыты күчтүү өсүмдүктөрдү (көкө мерен, жалбыз ж. б.) алардын жыты башка чөптөргө өтүп кетпеши үчүн өз алдынча бөлөк жайда сакташкан. Кургатылган долоно, ит мурундун, ж. б. өсүмдүктөрдүн мөмөлөрү тез бузулгандыктан, аларды тез-тезден текшерип турушкан. Жалбырак, гүлдөр, чөптөр 1-2 жылга чейин, кабыктар, тамырларын 2-5 жылга дейре сакташкан. Уулуу өсүмдүктөрдү жыйнашкан эмес. Мисалы, Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышындагы кыргыздар сыркоологон адамдарды дары чөптөр менен элдик ыкмада дарылоону төмөнкүдөй тартипте жүргүзүп келишкен. Алардын кээ бирлерине токтолуп кетсек.

Тоо эндик–бийиктиги 20–30 см жеткен, тоолордун таштак беттеринде, аска-зоолордун жаракаларында кенен таралган көп жылдык дары өсүмдүк. Көз тикенге окшош келип, жалбырактары түктүү келген, тамыры жоон, тик жана кыпкызыл боёктуу болот. Кыргыздар тоо эндиктин тамырын дары катары колдонушкан. Август айында тоо эндиктин тамырын казып алышкан. Бул өсүмдүктүн тамырын сууга жуубай, сая жерге 15 күн жайып кургатып алышкан. Тоо эндиктин кургатылган талкан тамырын сүткө 1 чымчым салып, 15 мүнөт кайнатып, 1 күндө 2 маал ачкарын ичишип, жөтөлгө, тамак оорусуна (бронхит, ангина жана какырыкка), өпкөсүн шамалдаткандарга (туберкулёзго), сасык тумоого (гриппке) дары катары пайдаланышкан. Кургатылган тоо эндикти сүткө 1 чымчым салып, 15 мүнөт кайнатып, 1 күндө 2 маал ачкарын ичишкен. Учурда Лейлек аймагында жашаган кыргыздар ала пес (ветелиго) оорусуна тоо эндикти 100 грамм этил спиртине салып, 40 күн караңгы жерге коюп тундурмасын даярдап, дененин пес түшкөн жерине сүйкөшөт. Ошондой эле, тоо эндикти кыргыздарда аялзаты сулуулук каражаты катары да кеңири пайдаланып келишкен [АТД] .

Алтын тамыр –мөңгүлүү бийик аска-зоолуу жерлерде өскөн, бийиктиги 20-30 см ге жеткен бир жылдык өсүмдүк. Февраль-март айларында өсүп чыгат, чачылап сабак алат. Август айынын аяк ченинде бышып жетилет. Аты айтып тургандай эле бул өсүмдүктүн тамыры алтынга тете дары. Кыргыздар бул дары чөптүн тамырын (тамыры күрөң түстө болуп, жыттуу келет) казып алышып, көлөкө жерде 20 күн кургатып, тамыры жоон болгондуктан сокуга салып жанчып алышып, ашказан жарасына (язва), ашказандын тырпы кетип калганда, ичеги ооруларга, нерв ооруларына, ичтен кан өткөндө, аялдардын айызы келип токтобой калса жана пес (ала) оорусуна (ветелиго) ооруларына колдонушкан. Тер буулуп чыкпай калганда алтын тамырды чай катары кайнатып ичишкен. Алтын тамыр оорулуу адамды тердетип, дене бойун жумшатып, көңүлүн ачкан. Өпкө шамалдаганда (туберкулёзго) 1 кесе сүткө 1 чымчым алтын тамырды салып, кызарганча кайнатып, 3 маал ичиришкен. Азыркы убакта Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш чөлкөмүндө жашаган элдер кургатылган алтын тамырдын 100 граммын 1 литр сууга салып 0,5 литр калганча акырын жай кайнатып, муздатып, 100 грамм спирт кошуп 1 жума койуп, күнүнө бир маал ачкарын бир аш кашыктан ичип ашказан, ичеги-карын ооруларын дарылап келишет [АТД] .

Эрмен - бою 1м ге чейин өсөт. Шыбакка окшош келет. Сөңгөгү жалбырагы менен алынат. Май айында чыгып, июлда дарылыкка колдонууга даяр болот. Кыргыздар эрменди көлөкө жерге кургатып алышкан (20 күндө кургайт). Эрмендин тамырын майдалап, соку менен жанчып алышкан. Эрмен куртка, денеге чыкчу ар кандай чыгууларга дары. Бир күндө эки жолу 4 чымчым эрмендин кургатылган талканын 0,5 литр сууга 2 жолу салып ичиришкен. Жаш балдарга ширеге, айранга кошуп беришкен, анткени даамы ачуу келген. Орто кылымдардагы улуу лингвист-энциклопедист, ойчул Махмут Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу илимий эмгегинде эрмен чөбүнүн жогору дарылык касиетин “Эрмендүү жерде, эр өлбөйт,” - деген макал менен туюндурулушун көрүүгө болот [10: 511].

Эрмендин адамдын ден-соолугуна пайдасы көп болгондуктан, эл ичинде “Эрмендүү жерде, эл өлбөйт,” - деп бекеринен айтылбаса керек. Эрмендин адамдан сырткары малга да тиешелүү айтылган “эрмен жеген мал, боор куртуна, кыл куртуна учурабайт”, - деп да эрмендүү жайга мал жайышкан.

Эрмен тери ооруларына, кычыткыга (котурга) дары болуп эсептелет. Котур эң бир жугуштуу оруулардын бири болуп саналгандыктан, кыргыздар адам котур менен орууганда, башка адамдарга жуктурбаш үчүн башкалардан ажыратып өзүнчө карашкан. Эрменди сууга кайнатып, ысыгын кайтарып котур адамдарды жуундурган.

Ошондой эле, Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш кыргыздары жүндөн жасалган буюмдарды күбө куртунан сактоо үчүн эрмен бышкан кезде терип алып, кошо ороп, жыйнап коюшкан. Эрмендин даамы ачуу болгондуктан эл ичинде: "...ачуу эрмен чайнап алган немедей, каш-кабактарын тырыштырып, оң жооп беришпейт", - деген сөз калган [12: 962].

Эрмен жөнүндө замана акындарынын казалдарында жолуктуруп, анын дарылык касиети бар өсүмдүктөр жөнүндө белгиленгендигин көрүүгө болот:

Калың болоор эрмени,
Карга тырмак, терскен
Кыйын болоор чыгышы.
Кызыл гүлү, серени,
Көкөмерен, эрбазын.
Бар жаныбар биледи,
Тамырынын дарысын [12: 18].

Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш кыргыздары жогорудагы дары чөп өсүмдүктөрдү ар кыл ооруга билгичтик менен колдонуп келген табигый өсүмдүктөрдүн мааниси, адамдардын организмине тийгизген таасири туурасындагы маалыматтар, эң жөнөкөй жол менен даярдоо жолдору жана айырмачылыктары, ыкма-сырлары муундан-мууна оозеки өтүп келет. Унутта калып бараткан бул табигый дарыларды жазып калтыруу зарыл. Жаратылыштын бул дарылары азыркы фармацевттик каражаттардан зыяны азыраак экени талашсыз.

Пайдаланылган адабияттар

1. Кашгари, М.Түркий тилдер сөздүгү [Текст] / Кашгари, М. - Б:, 2011. - 3-4- беттер.
2. Баласагын, Ж. Куттуу билим [Текст] / Ж. Баласагын. - Б:, 2015.
3. Бабур, З. М. Бабур-Наме. [Текст] Записки Бабура. / З. М. Бабур. - Т.: 1993. - 5 с.
4. Никонов, Л. И. Традиционная медицина тюркских народов Повожья и Приуралья как часть системы жизнеобеспечения [Текст] / Л. И. Никонов. - Рузаевка: Тип. "Рузаевский печатник", 2000. -156 с.
5. Бромлей, Ю. В. Народная медицина как предмет этнографических исследований. [Текст] Советская этнография. / Бромлей, Ю. В., А. Воронов. - М:. 1976. №5. - 3-18 с.
6. Погодин, А. Несколько замечаний о народной медицине [Текст] (В разделе критика и библиография) / А. Погодин. Отиск из журн. "Министерство народного просвещения". - СПб., 1875, - С. 457.
7. Нуров, Г. Киргизская народная медицина [Текст] Г. Нуров. / КИА. Кол жазмалар фонду. Инв. 1638.
8. Обухов, А. Н. Лекарственные растения, сырье и препараты– Краснодар. [Текст] / А. Н. Обухов. Кн. изд., 1960. - 292 стр.
9. Алтымышев, А. А. Природные целебные средства [Текст] / А. А. Алтымышев. - Ф.: "Кыргызстан" 1985. - 4 с., - 235-236 с.
10. Кашгари, М. Дивану лугатит - т түрк [Текст] / М. Кашгари. - Б.: 2013-ж. - 511- б.
11. Юдахин, К. К. Русско-киргизский словарь [Текст] / К. К. Юдахин, - М:. 1957. - 962 - б.
12. Кылыч, М. Казалдар [Текст] / М. Кылыч. Ф.: 1991. - 18-б.

УДК 947, 083 (575. 25) (043.3)

ТАРЫХЫЙ-МАДАНИЙ МУРАСТАР, ОКУЯЛАР ЖАНА ИНСАНДАР (КӨК-АРТ ӨРӨӨНҮНҮН МИСАЛЫНДА)

Авазов Э.А.[1]
[1]Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Изилдөөнүн практикалык мааниси учурдагы кыргыз коомунун тарыхый-маданий мурастарга жана инсандардын тарыхына болгон кызыгуусунун байкалаарлык жогорулашы менен аныкталат. Мындан улам макалада Көк-Арт өрөөнүнүн мисалында айрым тарыхый жана зыяраттык жайларга, археологиялык, архитектуралык, фольклордук эстеликтерге сереп салынды. Аталган чөлкөмдө байыркы мезгилдерге жана орто кылымдарга таандык тарыхый маданий эстеликтердин изилденүүсү толук колго алынбагандыгы белгиленди. Падышачылык доордо Көк-Арт өрөөнү орус тектүү келгиндердин байырлаган аймактардын бири катары 1898-жылдагы Анжяин көтөрүлүшүнүн бир очогу болгондугу көрсөтүлдү. Жыйынтыгында Көк-Арт өрөөнүндөгү жерге тааануучулук изилдөөлөрү үчүн милдеттер коюлду. Изилдөөнүн маалыматтар жерге тааануучулук мүнөздөгү билимдерди байытат жана колдонулууга сунушталат.

Ачкыч сөздөр: Тарых, маданий мурастар, окуялар, инсандар, Көк-Арт өрөөнү.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ НАСЛЕДИЯ, СОБЫТИЯ И ЛИЧНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ КУГАРТСКОЙ ДОЛИНЫ)

Авазов Э.А.[1]
[1]Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Практическая ценность исследования определяется заметным повышением интереса современного кыргызского общества к историко-культурному наследию и к истории исторических личностей. В связи с этим представлен обзор некоторых историко-паломнических мест, археологических, архитектурных и фольклорных памятников на примере Когартской долины. Отмечено, что изучение памятников истории и культуры, относящихся к древности и средневековью в указанном регионе, проведено не в полной мере. Показано, что в царское время Кок-Артская долина была одним из районов заселенными с русскими переселенцами, и одним из очагов Андижанского восстания 1898 года. В результате были поставлены задачи для краеведческого исследования в Кугарсткой долине. Данные исследования обогащают знания краевведческого характера и рекомендуются к использованию.

Ключевые слова: История, культурное наследия, события, личности, Кугартская долина.

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE, EVENTS AND PERSONS (BY THE EXAMPLE OF THE KUGART VALLEY)

Avazov E.A.[1]
[1]Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The practical value of the study is determined by a noticeable increase in the interest of modern Kyrgyz society in the historical and cultural heritage and in the history of historical figures. In this regard, an overview of some historical and pilgrimage sites, archaeological, architectural and folklore monuments is presented on the example of the Cogart Valley. It is noted that the study of historical and cultural monuments related to antiquity and the Middle Ages in the specified region has not been carried out in full. It is shown that in tsarist times the Kok-Art valley was one of the areas

populated with Russian settlers, and one of the centers of the Andijan uprising in 1898. As a result, tasks were set for local history research in the Kugarst valley. These studies enrich the knowledge of local history and are recommended for use.

Keywords: History, cultural heritage, events, personalities, Kugart valley.

Көк-Арт жергеси кооз табияты жана баалуу жаратылыш байлыктары менен катар эле ар кандай доорлордо болуп өткөн тарыхый окуяларды кубөлөндөрүп турган баалуу тарыхый эстеликтери, руханий мурастары жана кыргыз журтчулугуна таанымал инсандары менен да белгилүү экендиги талашсыз. Алардын ичинен кылымдарды карыткан карт тарыхтын көөнөргүс булактарынын катарында Азирет-Аюб, Тотуя-Дөбө, Лавдан-Кара, Курманбектин күмбөзү жана башка учурдагы зыяраттык жайларга айланган эстеликтерди белгилөөгө болот. Сузак районунун дал ортосунан Көк-Арт жана Кара-Дарыя сууларынын аралап өтүүсү байыркы мезгилде калыптанган өзөн цивилизациясы болуу мүмкүнчүлүгүн да жокко чыгарбайт. Тилеке каршы көөнө тарыхтын көп эстеликтери көмүскөдө калды. Андыктан бул макалабызда аталган аймактагы белгилүү тарыхый эстеликтер, окуялардын жана инсандардын тарыхына азыноолак тарыхый сереп салуу максаты коюлду. Кыргызстандын аймагында, анын ичинде каралып жаткан аймакта көчмөн коомдун мурастары менен катарлаш отурукташкан маданияттын эстеликтери орун алгандыктары тууралуу бир катар кыргыз археологдорунун соңку изилдөөлөрү белгилүү. Мындан улам кыргыздардын көчмөн жана жарым көчмөн же болбосо аралаш жашоо кечиргендиктери тууралуу пикирлер жаралып жаткандыгы тегин жерден айтылбагандыгын аңдоого болот. Аталган аймакта байыркы кушан жана түрк мезгилдерине таандык тарыхый археологиялык дөбөлөрдүн болгондугун кыргыз тарыхынын археологиялык булактарын кынаптап жазган, кыргыз элине бери эле дегенде 3-4 миң жыл болгондугун алгачкылардан болуп сунуштаган белгилүү советтик окумуштуу Бернштам баса көргөзүп, илимий жактан тастыктоого аракет кылган. Ал 1946-жылы СССР илимдер академиясынын демилгеси менен кыргыз бөлүмү тарабынан уюштурулган Борбордук Тянь-Шандын жана Памир-Алайдын тарыхый-археологияясын изилдөөгө арналган илимий экспедицияда иш алып барган. Мында негизги көңүл Кыргызстандын түштүк аймакатарына бөлүнгөн. Анын жыйынтыгы боюнча толук отчет «Борбордук Тянь-Шандын жана Памир-Алайдын тарыхый-археологиялык очерки» (СССР ИА Материалдык маданият тарыхы институту) аттуу китепке басууга даярдалган. Мында автор Куршабдын оң жээгинде жаткан эки башка типтеги коргондорго токтолуп, аларды сырткы көрүнүшү боюнча V-VIII кылымдардагы кушан-түрк мезгилине таандык болуусу мүмкүн деп божомолдогон. Учурда бул пикир тастыкталып, аталган тилкедеги Шагым маданияты тууралуу учкай пикирлерлер айтылып келүүдө. Ушул өңүттө автор: «Кошумча белгилеп кете турган нерсе, биринчи типтеги коргондор Чөкө-Дөбө (Жалал-Абаддан батышта 64 км ченде (Барпы айыл өкмөтү,6-4 км-А.Э), Масы (Ленинжол), (Совет-Масы жолунун аймагында),-Наукент (Ноокен–А.Э.)жана Наукент-Сакалды жолдорунун бойлорунда жатканын байкадык. Экинчи типтеги коргондор Багыш станциясы ченде (Жалал-Абад—Көк-Жаңгак темир жолунан түндүктө) жана Наукент кыштагынын жанында жатат» [1, 120],- деп жазган. Ал жалпы эле Кара-Дарыя—Нарын дарыяларынын арасында байыркынын эстеликтери өтө мол» экендигин белгилеп келип, сөзгө алынып жаткан Чөкө-Дөбө тайпасына кирген 16, Акманда 13, Кербенде 24, Ала-Букада 17 ири дөбөлөр бар экендигин белгилеген[2, 108]. Автордун жазганына караганда аталган аймактарда мындай дөбөлөр байыркы мезгилдерде да болгондугун: «Чөкө-Дөбө тобунда Давань мезгилине салыштырмалуу кушан тибинин сандык жактан алтыга көбөйгөнүн, алгачкы орто кылымдар мезгилинде азайгандыгын жана кийинки бардык мезгилдерде жалгыз дөбөнү байкайбыз. Акман тобу үчүн да ушундай эле көрүнүш: кушандар тушунда алты дөбөгө көбөйүшү, орто кылымдын башталышында бир аз көбөйүшү жана өнүккөн орто кылымда жалгыз дөбөнүн болушу»[1,120],- деп

жазган. Ушундай өңүттө башка чектеш аймактар менен бир катарда Көк-Арт жергесиндеги тарыхый-археологиялык эстеликтерди ачкан жана ага илимий назар салган алгачкы жана жападан жалгыз окумуштуу Бернштам болгон деп боолголоого болот. Тилеке каршы илимде жылдызы жанып турган мезгилде жаш кеткен окумуштуунун артынан ушул нукта анын иликтөөлөрүн улаган окумуштуулар болбогон. Мындан улам аталган окумуштуу тарабынан сөзгө алынган тарыхый жайлар боюнча маалыматтар сейрек учурайт. Ал гана эмес кечки орто кылымдарга таандык эл арасында уламыш катары айтылып келген Тотуя-Дөбө тууралуу да маалыматтар чектелүү. Эл арасында ал жерге айтылуу Амир Темирдин кытай күңү коюлгандыгы тууралуу учкай гана маалыматтар сакталган. Тотуя-Дөбө аталган инсан менен байланыштуу жайлардын бири, Сузак районунун Ырыс айыл өкмөтүндө жайгашкандыгы маалым. Эскерте кетсек, Амир Темирге байланыштуу жерлер түштүк аймактарындагы башка чектеш аймактар да да учурайт.

Дагы бир уникалдуу жайлардын бири Сузак жергесинде орун алган диний зыяраттык жай катары таанылган Азирет Аюб саналат. Эл арасында Азирети-Аюбга зыярат кылгандан кийин оор дартка чалдыккан адамдардын айыгып кетиши жөнүндө уламыш маалым. Тарыхый маалыматтарда ал тууралуу падышачылык доордогу эмгектерде учурайт. Белгилүү болгондой падышалык доордо басып алынган бул аймактар «экономикалык өздөштүрүү» деп аталган саясаттын жүрүшүндө көптөгөн изилдөөчүлөрдүн жана саякатчылардын көңүлүн бурган. XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндөгү элдердин турмуш-тиричилигин жана салт-санаасын изилдөө боюнча алгачкы этнографиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, атап айтканда, байыркы диний ишенимдик мурастардынэстеликтерин илимий изилдөөгө оңтойлуу өбөлгөлөр түзүлгөн. Биринчилерден болуп ошол кездеги санитардык врачтардын бири В.И.Кушелевский (1891) [3,113-114]. Фергана облусунун медициналык географиясы боюнча материалдарында Аюб-Пайгамбар, Тахт-Сулайман, Абы-Шыпаа мазарлары жөнүндө кыскача маалымат берген. Жалал-Абад гигиеналык станциясынын ишмердүүлүгү боюнча сүрөттөөлөрүндө М.Рождественский (1902) Азирет Аюб мазарынын жылуу сууларынын келип чыгышы жөнүндө уламыштарды баяндаган [4, 66-69]. Ушундай эле маалымат В.П. Вощининдинэскерүүлөрүндө учурайт. В.П. Вощинин бул жердин келечегине ишенип, мындай деп жазган: «Даары булактардын жанында аскердик оорукана уюштурулган, жалпысынан бул жерде жергиликтүү тургундардан башка орусиялык оорулуулар көп, ошондуктан жетишсиз болсо пайдалануу үчүн айрым ыңгайлуулуктар менен жабдылган. Кандай болгон күндө да, жуунучу жай бар, ал абдан таза сакталат. Жакында Жалал-Абадга темир жол тартылат деп жатышат. Анан да, бул туземдик курортко тиешелүү көңүл бурулса, балким гүлдөп, атагы артышы боюнча ойлонуу керек" [5, 176]. Автор белгилегендей падыша өкмөтү бул жайга маани берип, аскерлердин саламаттыгын чыңдоого пайдалана баштаган. Бул максатты орундоодо 1915-жылы Жалал-Абадга темир жолдун тартылып келиши да өзүнүн пайдасын берген. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында да ушул максатта пайдалануу улантылган. Улуу Ата Мекендик согуштун алгачкы айларында Жалал-Абадга оор жарадар болгон жоокерлерди жана Кызыл Армиянын командирлерин дарылоо үчүн батыштан эвакуацияланган аскердик госпитальдар жайгаштырылган Эмгекчилер депутаттарынын Жалал-Абад областтык Советинин аткаруу комитетинин 1942-жылдын 26-августундагы № 24-в 3 § «Батыштан келген эвакуациялык госпиталдарды жайгаштырууга даярдоо жөнүндө» токтому менен аскер госпиталдары жайгашкан. Алар педагогикалык окуу жайынын имараттарында-No 4441 эвакуациялык оорукананын, №3 орто мектепте-№ 1055 эвакуациялык оорукананын жана курортто — № 4442эвакуацяиланган ооруканасынын госпиталдары орун алган. Бирок, кийинки убактардагы советтик ашынган атейисттик саясаттан улам Азирет Аюбдун мазары бузулгандыгы маалым. Бүгүнкү күндө

Жалал-Абад курорту катары иш алып барууда. Ошондой эле зыярат кылуучулардын ыйык жайы катары каралып келет.

Көк-Арт жергесинде кыргыз элинин баалуу маданий мурастарынын бири болгон Курманбек дастаны менен байланышта каралып келген Курманбек баатырдын күмбөзү орун алган. Тилеке каршы ал да кайрадан оңдоп түзөөдөн кийинкиси болуп саналат. Демейки түшүнүктө Курманбек эпикалык каарман катары каралгандыгы менен анын тарыхыйлуулугу шек жаратпайт. Соңку убактарда анын ойрот-жунгар басып алуулары мезгилинде жашап өткөн тарыхый инсан болгондугу тууралуу изилдөөлөр орун алып жаткандыгы маалым. Алсак изилдөөчү О.Ахмедов бул тууралуу өз оюн мындайча билдирген: “Курманбектин «калмак доорунда» жашаган тарыхый инсан экендиги башка тарыхый булактарда да маалымдалат. Түрк, иран авторлорунун кабарларында Курманбек казак каны Эшим менен бир доордо жашап, калмак төбөлдөрүнө каршы күрөшүп турат. Тарихи-Кашкариде Ишим (Эшим) кыргыз мырзалары Курбанбек (Курманбек) жана Малик Касим (Касым) менен жолугушкандыгы тууралуу маалымат орун алат» [6]. Ал эми Курманбектин кыйышпас Аккан досунун тек жайын тарыхый эмгектерге таянуу менен XVII кылымдын 30-80-жылдарында Кашкардын башкаруучулары болушкан Аппак-хан же Аппак-кожо деген эки тарыхый инсандын бири болушу ыктымал [5]”,- деп белгилеген. Өз изилдөөсүндө «Аппак-хандын өз аты Абд ал-Латиф, Аппак кожо өз аты Хидаятолла болгондугун жана ал 1681-1694- жылдардын аралыгында Кашкардын башкаруучусу - акими болуп тургандыгын[6] сөзгө алган. Кыргыз Республикасынын Президенттинин жарлыгы менен 2001-жылы Курманбек баатырдын 500-жылдыгы Жалал-Абад шаарында белгиленгендиги маалым. Бул учур акаевдик тарыхый мааракелерди өткөрүү дооруна туура келет.Бул жерде маселе мааракенин маңызында эмес анын 500 жыл деп белгилениши жөнүндө десек болот. Анткени 500 жыл илгери кыргыз жергесинде моголдордун бийлиги өкүм сүрүп турган. Ал эми Курманбектеги окуялар калмак мезгилине, тактап айтканда дээрлик 100 жылдан кийинки окуяларга шайкеш келет. Мааракенин маанилүү жагы Жалал-Абад шаарынын кире беришинде «Курманбек» – кылымдар мурасы» деп аталган эстелик комплекс – шаар дарбазасынын, окуя орун алган Калмак-Кырчында баатырдын күмбөзү курулуусу болгон. Эл оозундагы санжыра, аңыз-аңгеме, уламыштык материалдарга караганда кадимки Шырдакбек Курманбектин небереси катары белгилүү. Ага байланыштуу жазма маалыматтар учурабагандыгына карабастан нарындагы “Шырдакбектин чеби”, лейлектеги “хан Шырдактын коргону” деп аталган, азырынча илимий баасын ала элек тарыхый эстеликтердин болгондугу бул багытта алдыда изилдөөлөрдүн зарылдыгын айгинелеп турат. Курманбектин окуясы Калмак-Кырчында болгондугу айтылып келет. Аталган аймакты Кашкардан келчү соода жолунунун бир багыты тепчип өткөн болуусу мүмкүн. Анткени азыркы учурда Көк-Арт өрөөнүндө азырынча изилдене элек археологиялык баалуу эстеликтердин орун алгандыктары тууралуу кыргыз археологдору чалгындоо иштеринен улам айтып келишүүдө. Кандай болгон учурда да Курманбек жашаган мезгилде ушул аймакта калмак менен кыргыздардын ортосунда катуу согуштун болгондугу реалдуу окуя деп айтууга болот. Ага аталган аймактын соода жолунда жайгашуусу, аталышы, уруулук санжыраларда орун алышы ж.б. жагдайлар толук негиз боло алат.

Белгилей кетүүчү нерсе калмактардын басып алуулары учурунда, андан кийинки Кокон өкүмдарлыгынын мезгилдеринде да Көк-Артта баскынчыларга каршылык көргөзүүлөр башка аймактарга караганда арбын учурайт. Ушундай көрүнүш колониалдык мезгилде андан кийинки совет бийлигинин алгачкы күндөрүндө, басмачылык күрөштөрдө да улантылган. Отор доорунда элге таанылган инсандардын ири, 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн Көк-Арт очогунун башчысы Чыйбыл болуш Абдилла бий уулу болгон. Абдылда бийдин балдары Чыйбыл агасы Нусуп ошол учурдагы таанымал инсандардын катарында болушкан. Алар жөнүндө акын Молло Нияздын да кабары болгондуктан, санаттарда учкай да бол-

со эскерилген [7, 16].Отор бийлиги орногондон кийин Чыйбыл болуш башкаруучусу болуп кызмат кылып, кийинчерээк бийликтен четтетилген. Отор саясатына болгон наарызычылыктан улам ал таасирдин дин ишмери Мадали-Дукчи эшенди болочоктогу көтөрүлүштү жетектеп берүү сунушу менен кайрылган. Көтөрүлүштүн пландары ойрон болгондон кийин Чыйбыл болуш да бийликтер тарабынан колго алынган. Алгач ага өлүм жазасы белгиленип, кийин сүргүн менен алмаштырылган. Түркстан аскер округу боюнча кабыл алынган 277-278-буйруктарда соттун өкүмүнө ылайык Атабек Паңсат Халназар уулу жана Чыйбыл Абдиллабиевдердин өлүм жазасы мөөнөтсүз каторгалык иштерге сүргүнгө айдоо менен алмаштырылып саясий өлүм жазасы берилген, калган күнөөкөрлөрдүн өкүмдөрү ар бирине 20 жылдык мөөнөттө каторгалык иштерге сүргүнгө айдоо менен өкүм өзгөргөн. Чыйбылдын сүргүнгө айдалгандыгы жөнүндө Токтогул сүргүндөн кайтып келип Эшманбет ырчы менен учурашып ырдаган ырында Чыйбыл көгарттык “күмүш боолуу туйгун” катарында сыпатталуусу анын фергана тургундарына көбүнө таанымал болгондугун айгинелейт. Бул жогоруда айткандай Чыйбыл болуштун өлүм жазасына тартылбастан сүргүнгө Токтогул Сатылганов менен бирге айдалгандыгынан дагы бир кабар берип турат [7, 50].

Анжиян көтөрүлүшү басылгандан соң падыша өкмөтү фергананын тургундарына 1 млн.рубль чыгым салып, кийинчерээк 300 миңге түшүрүлгөн. Бул чыгымды төлөө боюнча 1898-жылдын 3-сентябрында чыккан буйрукта көтөрүлүшкө катыштыгы бардыгына карата областын аймактары түрдүү категорияларга бөлүштүрүлгөн. Мында Көк-Арт болуштугу “эң күнөөлүү” деп аталган аймактардын катарына киргизилген [8].Маалым болгондой көтөрүлүш басылгандан кийин Көк-Арт жергесинде орус кыштактарын жайгашуусу пландуу түрдө күчөтүлгөн. Көтөрүлүштөн кийинки 10 жыл аралыгында Көк-Арт өрөөнүнүн Таран-Базар, Кара-Чолок, Жерге-Тал жана Мазар-Булак аймактарында бир нече орус кыштактары пайда болгон Тарыхый документалдык булактарда «Бул жерлерде биринчи жолу 1905-1906-жылдары өз бетинче келген орус келгиндери пайда болгон жана жайгашышкан. Ошондон баштап Көгарт өрөөнү Анжиян уездиндеги орус калкынын борбору болуп калды» [9], -деген маалыматтар кездешет. Мындан көп узабай эле алар совет бийлигин орнотуу мезгилинде большевиктерге каршы генерал Монстровдун «Дыйкандар Армиясын» түзүшкөндүгү белгилүү. Албетте бул тарыхый окуялар өзүнчө изилденүүчү маселелердин бири.

Жыйынтыктап айтканда аймактардын тарыхынын жерге таануу максатында изилдениши Кыргызстандын тарыхынындагы тарыхый маданий мурастар, тарыхый окуялар жана инсандар жаатындагы изилдөөлөрдү байытуу аркылуу илимий маниге ээ болсо, аларды сактоо жана жайылтуу жаатында практикалык, тарбиялык мааниси бар маселе экендиги шек жаратпайт. Андыктан аталган аймактын соңку жаңы мезгилге чейинки тарыхында төмөнкү жагдайлар келечекте изилденүүсү максатка ылайык келет:

Чөлкөмдүн тарыхый-географиялык шарты, тарыхый топонимикасы, жер-суу аталыштары менен байланышкан тарыхый жайлар;

Улуу жибек жолунун алкагындагы соода жолдору тепчип өткөн Көк-Арт жана ага чектеш аймактардагы тарыхый археологиялык эстеликтер;

Көк-Арт жергесинин тарыхый жазма булактарда ж.б. маалыматтарда эскерилиши, материалдык жана рухий маданияттын мурастары, тарыхый окуялар жана инсандар тууралуу изилдөөлөр.

Албетте бул маселе тигил же бул аймактын тархый маданий мурастарын ашыра даңазалоо дегендик эмес, тек кана жерге таануучулук мүнөздөгү изилдөөлөр аркылуу тарыхыбыздын белгисиз жактарын ачып берүүгө салым кошот деп ойлойбуз.

Пайдаланылган адабияттар

1. Бернштам А.Н. История кыргыз и Кыргызстана с древнейших времен до монгольского завоевания. Электронная версия печатного издания: Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. II Сост.: К. Ташбаева, Л. Ведутова. - Б.: Айбек, 1998, С.120
2. Бернштам А.Н. Вестник древней истории. Издательство Академии наук СССР, 1949, -№1.- С. 108
3. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. - Новый Маргелан, 1981. - Т.1. - С. 113-114.
4. Рождественский М. Хазрет Аюбские теплые воды и Джеляль-Абадская санитарно-гигеническая станция / Ежегодник Ферганской области. – Новый Маргелан, 1902. - С. 66-69.
5. Авазов Э. Историко-культурные памятники Джалал-Абадской области Кыргызстана//Материалы межрегиональной с международным участием научно-практической конференции 26 марта 2020 года. Часть II. СПб.: ЛОИРО 2020. С. 176
6. Ахмедов О. Курманбек баатыр жана «Курманбек» эпосу. https://muras.turmush.kg/unews/un_post:21286
7. Авазов Э. Чыйбыл болуш жана Анжиян көтөрүлүшү. —Жалал-Абад, 2014.-16-50 .б.
8. Приказы по Туркестанскому краю. г. Ташкет. 30 сентября 1898г №176. / Туркестанские ведомости.- 1898г. №1693
9. Обзор Ферганской области за 1913 г.- Новый Маргелан; Скобелев: Тип. Ферган. обл. правления. 1914.С.13.

УДК 409.34

SPECIAL FEATURES OF EUPHEMISMS

Alieva N.N.[1]
[1]Kokand State pedagogical institute, Kokand University, Kokand city, Uzbekistan

Annotation

The article provides general information about the origin of euphemism, one of the social and special features of language, euphemistic phenomena, euphemistic use of language units, tasks and linguistic tools. It is concluded that the use of euphemisms in speech often depends on the values, moral standards and socio-cultural norms of speech formed in a particular society.

Keywords: euphemism, phenomenon euphemism, linguistic tools, synonym, examples, functional euphemism

ОСОБЕННОСТИ ЭВФЕМИЗМОВ

Алиева Н.Н.[1]
[1]Кокандский государственный педагогический институт, Кокандский университет, г. Коканд, Узбекистан

Аннотация

В статье представлены общие сведения о происхождении эвфемизма одной из социальных и особенных черт языка и эвфемистическом употреблении языковых единиц задачах и языковых средствах. Делается вывод о том что употребление эвфемизмов в речи часто зависит от ценностей нравственных норм и социокультурных норм речи сложившихся в конкретном обществе.

Ключевые слова: эвфемизм, явление эвфемизма, языковые средства, синоним, примеры, функциональные эвфемизмы.

ЭВФЕМИЗМДЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Алиева Н.Н.[1]
[1]Кокон мамлекеттик педагогикалык институту, Кокон университети, Кокон ш., Өзбекстан

Аннотация

Макалада тилдин социалдык жана өзгөчө белгилеринин бири катары эвфемизмдин келип чыгышы жана тилдик бирдиктердин, милдеттердин жана тилдик каражаттардын эвфемисттик колдонулушу жөнүндө жалпы анализ берилген. Сөздө эвфемизмдердин колдонулушу көбүнчө белгилүү бир коомдо калыптанган моралдык нормалардын баалуулуктарына жана сөздүн социалдык-маданий нормаларына жараша болот деген тыянак чыгарылды.

Ачкыч сөздөр: эвфемизм, эвфемизм кубулушу, тилдик каражаттар, синоним, мисалдар, функционалдык эвфемизмдер

We use positive words in our speech to avoid negative words and to minimize and hide the negative impact of situations that affect human dignity, cause discomfort, disrespect or violate moral standards. This is called a euphemism, and euphemisms are used to convey and express unpleasant and hurtful messages and statements. A euphemism is a bitter medicine in a sweet shell.

A euphemism is a substitution used for a word or expression that is socially offensive or in bad taste. They can substitute different kinds of terms, for example, with words that may be vulgar, eschatological, or obscene. It is observed that the phenomenon of euphemism is manifested at different language levels. Euphemisms, for other reasons, are usually used to replace: To express that something is socially accepted or liked by society. For example, 'Senior Citizen' (old).

Linguistic euphemisms are unusual actions associated with the desire to speak politely. With euphemisms, on the one hand, we can show courtesy to our interlocutor and eliminate unpleasant moments for him. On the other hand, euphemisms represent the main content expressed allegorically. M: "wrong" (you're wrong, you're wrong), "don't stray from the truth" (don't say wrong), "that dress looks great" (old) and etc.

The English word “euphemism” is found for the first time in a book written in 1656 by Thomas Blount, Glossographia (Burchfield 1985: 13) it comes from Greek euphèmismos, which is itself derived from the adjective euphèmos, “of good omen” (from eu, ‘good’, and phèmi, ‘I say’).

Lexicographer O.S. In the linguistic dictionary published under the editorship of Akhmanova, a comment is given to euphemism as "a word and phrase without emotional coloring that seems impudent, rude, ugly to the speaker, and can be used instead of its synonym".

DN .Shmelev also uses a euphemism for the speaker in accordance with this content - in certain circumstances, it seems inappropriate, extremely sharp, it is polite to say. It is an uncountable expression that serves to express the same meaning and is softened in order to avoid inappropriate words.

Euphemism serves to avoid calling negative reality, to mitigate the negative impact of such reality, and to describe situations that touch a person's dignity, inconvenience him, express disrespect, contradict moral norms, or directly to reduce the negative impact of hidden realities, to hide and cover them; it is used to convey and express an unpleasant message in a more gentle and cheerful way. There are also euphemisms in the language that arise due to the requirements of a specific speech situation, the meaning of which is often clarified through the text. Euphemism is widely used in scientific and formal styles.

Etymologically speaking, a euphemism is linked to taboos, and traditionally consists in replacing the original signifier, perceived as being offensive or unpleasant, by another one; it is often referred to as a “veil” or a “shroud” thrown over the signified, as if to conceal it.

Euphemism is defined as follows in the "Annotated Dictionary of Linguistic Terms" republished in 2002 by A. Hojiyev: - "Euphemism is the expression of something-phenomenon in a softer form; Using non-obscene, indecent words and expressions instead of rude, indecent words, phrases and taboos".

Euphemisms have several semantic properties:

• Euphemisms about the profession
• Euphemisms for illness
• Euphemisms for death
• Euphemisms for crime
• Opportunities for politics are a euphemism and others.

Here are some examples of euphemisms related to death and illness from these groups: - euphemisms for the word "died" in Uzbek include euphemisms such as died, passed, closed his eyes, and stopped heart. will be - and in English - we can say examples like I passed, I went with my beloved, I went to sleep, I put on cement shoes.

Euphemisms for disease:

in English: - "long illness" instead of "cancer"; "social disease" for "syphilis and aids"; euphemisms such as "lung problem" are used instead of "tuberculosis".

Euphemisms are used in many situations where speaking plainly just doesn’t feel right.

For example, instead of saying someone is obese, we use the term overweight. Instead of saying someone has cancer, we use the term contracted cancer or has been diagnosed with cancer.

The euphemisms are terms used to replace something that we want to express, but may be a little rude or rude to the ears of others. For example: work downsizing (laying off).

Euphemisms are then used to soften or reduce the negative, pejorative or offensive charge that certain words may have. The use of euphemisms thus deals with the great tabu objects of mankind. Also, so-called "politically correct" discourse has introduced many euphemisms related to race or ethnicity, social, age, and even physical disability into speech.

The use of euphemisms is also present in our daily life. For example: instead of saying the word "died", "he slept in an eternal dream", "passed away", instead of the word "sick" it is possible to say "patient". Euphemisms are associated with the development of customs, cultural level, aesthetic taste and ethnic norms in nations. With the development of the language, its euphemistic layer also develops. New forms of euphemism appear on the basis of new standards of morality and worldview.

Euphemism is a process that takes place in the speech layer of the language - name change is a phenomenon related to the formation of a stylistic semantic group in the full sense. and reflects the uniqueness of femininity and communication culture. The use of euphemisms with shades of meaning in artistic, scientific, colloquial speech indicates the wide possibilities of the language. In particular, the Uzbek language has about 300 euphemisms for death. Finding an option is important.

At the end of our article, it should be said that euphemisms are still important in the process of human speech as an important language tool that positively conveys certain negative thoughts to the listener.

Euphemisms are words that appear as synonyms for words and phrases that make the speaker feel uncomfortable, out of place, or rude. Euphemisms avoid saying negative reality, serve to soften the negative impact of such reality, reduce the negative impact of situations that affect human dignity, cause discomfort to him, show disrespect, contradict moral standards or hidden realities that cannot be expressed directly, hide them. , close them, used to convey and express unpleasant messages in a softer form.

Used literature

1. Ad. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo‘ng‘urov R., Rustamov H., O‘zbek tili stilistikasi, T., 1983; Omonturdiyev A., O‘zbek nutqining evfemik asoslari, T., 2000. Ne’mat Mahkamov.
2. Aliboeva, N. "THE EXPRESSION OF COMPARATIVE ANALYSIS." Science and innovation 1.B7 (2022): p 93-95.
3. Allan, Keith & Kate Burridge. 1991. Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. New York: Oxford University Press.
4. Ismatullaev N. Euphemism in contemporary Uzbek language: Autoref....kand.filol.nauk. -T., 1963. 19 p.
5. Linguistic encyclopedic dictionary O.S. Akhmanova -2+ from ster-M URSS Editorial YPCC 2004-571p.
6. Shmelev D. N. Euphemisms Russian language encyclopedia pod ed. F.P. Feline - M.: Soviet encyclopedia 1979.
7. Hajiyev A. Explanatory dictionary of linguistic terms. - Tashkent: OME, 2002. -B. p 131.

УДК 947(575.2):39:398

ДООРОНБЕК САДЫРБАЕВДИН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ФОЛЬКЛОРДО ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫНА ТАРЫХЫЙ СЕРЕП

Абдалимова А.Ж.[1], Анарбаева Г. А.[2]
[1,2]Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Сунушталып жаткан чакан макалабызда көп кырдуу талант, коомдук ишмер, саясатчы Дооронбек Садырбаевдин басып өткөн жолу фольклордук чыгармаларда, тагыраак айтканда жоктоо, арман жанрында кандай таризде чагылдырылгандыгы тууралуу тарыхый анализ берилет.

Ачкыч сөздөр: Дооронбек Садырбаев, саясатчы, арман, керээз, жашоо философиясы, мекенчил атуул.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОТРАЖЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДООРОНБЕКА САДЫРБАЕВА В ФОЛЬКЛОРЕ

Абдалимова А.Ж.[1], Анарбаева Г. А.[2]
[1,2]Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

В представленной небольшой статье дается исторический анализ того, как прошел путь многогранного таланта, общественного деятеля, политика Дооронбека Садырбаева в фольклорных произведениях, в частности, в жанре оплакивание и арман.

Ключевые слова: Дооронбек Садырбаев, политик, горе, завещание, философия жизни, гражданин-патриот.

HISTORICAL ANALYSIS REFLECTIONS OF ACTIVITY DORONBEK SADYRBAYEV'S IN FOLKLORE

Abdalimova A. Zh.[1], Anarbayeva G.A.[2]
[1,2]Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Abstract

The presented short article provides a historical analysis of how the path of the multifaceted talent, public figure, politician Doronbek Sadyrbayev passed in folklore works, in particular, in the genre of mourning and grief.

Keywords: Doronbek Sadyrbayev, politician, grief, testament, philosophy of life, citizen-patriot

Мисалы, тарых барактарына кайрылсак, көптөгөн тарыхый инсандар тирүү мезгилинде өзүнө-өзү кошок кошкон, керээз айткан – Боромбайдын керээзи, Медет датканын керээзи, Шабдан баатырдын керээзи ж.б., ошондой эле арман ырларын да калтырган. Ал эми Садырбаевдин "Арман" деген ыры да ушул жанрлардын катарын толуктагансыйт.

Деги эле арман, керээз, жоктоо ырлары деген эмне? экендиги жөнүндө азыраак мүнөз бере кетели. Кошок жоктоо, кош айтышуу, керээз, арман-күйүт маанисинде айтылат. Өлүмгө байланышкан ырым-жырымдардын, салт-санаалардын жана фольклордун жашашына түздөн түз аралашып, бирок өз алдынча поэтикалык жанрдын негизги көрүнүшү болуп эсептелет. Мазмунунда адамдын ички кайгысы, жоктоосу, муң-зары, мактоосу, каргышы, арманы, акыл-насаатын билдирген ыр түрмөгүнөн топтолгон. Ал эми аны жайылтуу, эл арасындагы сөзгө чечен, жамакчы акындар тарабынан аткарылган [1].

Арман жана жоктоо ырлары да кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында өзгөчө өнүккөн түр болуп, ал кийинки акындар поэзиясына чоң таасир тийгизген. Арман ырлары кесиптин түрүнө карай койчунун арманы, төөчүнүн арманы, мергендин арманы деп бөлүнсө, тарыхый жагдайдын, күндөлүк турмуштун, тагдырдын жазмышынан улам чыккан армандар карылыктын арманы, сатылган кыздын арманы, эзилген эрдин арманы, жетимдин арманы болуп бөлүнөт [2]. Ал эми автордун арман деген ыры да ушул тариздеги жанрды камтыгандыгында шек жок жана эки мазмунду камтыйт. Мисалы, биринчисинде -

Ааламдын агын-көгүн иргей албай,
Ата-Журт ыргактарын түрдөй албай.
Боз улан тилектерим бүчүр байлап,
Бозоруп кала берди бүрдөй албай.
Кыялдын кызыл атын темине албай,
Кыйырга ак таң болуп төгүлө албай.
Кер мурут эңсөөлөрүм тамчы сыгып,

Кейиште кете берди төгүлө албай – деген ыр саптарында инсандын жаш мезгилинде койгон максаттарынын объективдүү жол менен ишке ашпай калган учурун сүрөттөгөнсүйт. Ал эми экинчи маанисинде -

Алкынып аламанга чабыла албай,
Булкунуп бууркандап агыла албай.
Өнөрүм өксүп калды, өксүп калды,
Өмүргө чырак болуп жагыла албай.
Басыгым баштагыдан чаңы азайып,
Баратат үмүттөрдүн таңы азайып.
Кабагым-кашым дебей кете аламын,
Калса эгер тирүүлүктүн шамы азайып.
Кайгырам жалгыз гана калаарына,

Калкымдын бир кыргызга саны азайып... [3] – деген саптарда болсо жалпы эле жашоо философиясы камтылган. Адам болмушундагы турмуштун мыйзам ченеми өмүр жана анын оппозициясы өлүмдү өтө мыкты сүрөттөгөн. Ошондой эле Ата Журттун баалуулугу, кыргыз деген этностун жашап, мыктыларынын кези келгенде оо дүйнөгө аттанаары кайгырарлык иш экендигин баяндаган.

Ал эми тарых барактарына кайрылсак, Карахандар доорундагы Улуу ойчул атыккан Махмуд Кашгаринин “Дивани лугати т-түрк” сөздөр жыйнагында дагы -

Заман күндү шаштырар,
Адам күчүн кемитер.
Ааламдан эрди түгөтөр,

Качса деле ал жетер-замана күнүгө пендесин алдастатып, күч-кубатын кайтарат, жалган дүйнөнү адамдардан арылтат, (Афрасиаб менен анын жолдоочулары сымал) өлүмдөн (ким) качса деле, аны ээрчип жүрүп табат [4] деген саптар менен мааниси жагынан үндөшкөнсүйт.

Дооронбек Садырбаевдин улут үчүн күйгөндүгүн жана улуттун патриоту экендиин Мелис Айдаркуловдун эскерүүсү ырастайт. Раматылык Дооронбек Садырбаев төшүнө ар кандай жазуусу бар төш белгилерди (значокторду) алмаштырып тагынып жүрчү. Бирок бетинде "Я-ИДИОТ" деген жазуусу бар значокту көпкө түшүрбөй тагынып жүрдү. Аны байкап калып, бир жолу азил-чыны аралаш сурап калдым:

- Төшүңүзгө эмне тагып алгансыз? Докем адатынча мурутун кыймылдатып-кыймылдатып алып:

- Жубармек, окуганды билесиң да, окубайсыңбы!..- деди. Мен оюмда эч нерсе жок үнүмдү чыгарып:

- “Я – ИДИОТ” - деп окудум. Ал болсо:

- Ии, мага жолуккан ар бир кыргыз сага окшоп өзүнүн ким экенин билип жүрсүн деп тагынып жүрөм муну... - десе болобу... деп айтканы массалык маалымат каражаттарында айтылып келет.

Дооронбек Садырбаевдин дагы бир ыр саптарынан мисал келтирсек,

Укканга узун сабак ырымды айтып.
Тамым жок кабат-кабат көк тиреген,
Малым жок маараке жетти деген,
Жол салып, мектеп куруп бере турган,
Ааалым жок ашып-ташып кетти деген.
Мал-пулдун мааниси жок болгон менен,
Майышпас кайратка ээлик кылып келем,
Кыйланын кылыч мизин майтарсам да,

Кыргызга кынк этпестен сынып берем [3] – деген ыр түрмөктөрүндө автордун прагматикалык көз карашын байкоого болот. Материалдык байлыктын жок болгондугу менен руханий байлыгынын кең экендигин, кыргыз коому үчүн жасаган иштери келечек муундар үчүн иликтөөгө алынып, ар тараптан анализ бериле тургандыгын алдын ала айткандыгын белгилөөгө болот.

Бул жарык дүнүйөгө келген ар бир пенденин арманы болбой койбойт. Дооронбек Садырбаев өзүнүн «Арманында» белгиленип кеткендей, артында «туяк калтырып», заңгырата үй-жай куруп кетпегенине карабастан, бир нече кербендин жүгүнө тете көөнөрбөс мурас калтырып кетти.

Дооронбек Садырбаевдин чакан аңгемелеринде, жөнөкөй сүрөттөмөлөрүндө, кыска метраждуу, даректүү жана көркөм фильмдеринде эң так, кыска жана нуска этнографиялык сюжеттер, көркөм сүртүмдөр арбын учурайт. Анын бардык чыгармаларынан жалпы кыргыз элине мүнөздүү болгон менталитетти, кыргыз этносу деген аталышты алып жүргөн элдин өзгөчөлүгүн байкоого болот.

Дооронбек Садырбаев: сценарист, актер, режиссер, жазуучу, акын.

Кыргыздардагы урук-тууганчылыкка мүнөздүү болгон «ата-бала», «тага-жээн», «эже-синди», «абысындар» ж. б. маселелер.

Ошондой эле сексенге жакын хроникалык-даректүү фильмдерди, 16 көркөм тасма тарткан. Мындан сырткары кыргыз жана орус тилдеринде жарык көргөн жыйырмадан ашык китептин жана миңге чукул публицистикалык макалалардын автору. Баса белгилөөчү жагдай жараткан ролдору тарыхый-этнографиялык маанидеги документалдуу тасмаларды жаратуусу менен уникалдуу. Айрыкча Памирлик кыргыздар тууралуу даректүү тасмасы жана 1916-жылдагы элдик боштондукту, 1937-жылдагы саясий окуяларды жана 1990-жылдагы кыргыз-өзбек коогалаңын чагылдырган “Кайран эл” тасмасын белгилөөгө болот. Тилекке каршы убагында көрсөтүлбөй калган.

Элдин муундан-муунга, укумдан-тукумга өтүп, сакталып келе жаткан салт-санаасы, үрп-адаты, ырым-жырымы адам өмүрү, жашоо ыңгайы, шарты, тутунган дини, дүйнө таанымы менен тыгыз байланыштуу экендиги талашсыз. Ар бир жарык дүйнөгө келген адам, ал өзү каалайбы же каалабайбы, өз өмүрүнүн этаптарында, өз коомчулугунда, өз элинде калыптанган салт-санаа, үрп-адат, ырым жырымдарды тутунуу менен бул жарык дүйнөдөн өтөт. Күндөлүк турмуш-тиричилигибизде аларга анчейин маани бербегенибиз менен алардын философиялык мааниси терең.

Күндөлүк турмуш-тиричиликтин мыйзамына айланган жол-жоболор, түшүнүктөр, көз караштар, элдин аң сезиминде, ички дүйнө таанымында терең тамыр жайган. Албетте, алар өзгөрүлбөс догматикалык нерсе эмес: кылымдар алмашып, доорлор өтүп, жаратылыштын

сыйкырдуу табышмактары ачылган сайын ата-бабалардын салттары да революциялык эмес, эволюциялык өзгөрүүлөргө, жаңылануларга, алымча-кошумчаларга учурап келген.

Дооронбек Садырбаев 2008-жылдын 28-майында 69 жашында оорудан каза болгон жана сөөгү Ала-Арча көрүстөнүнө коюлган. Эл арасында салтка айланган кошок ырлары аркылуу маркумду узатуу аземинде төмөндөгүдөй кошок айтылганы белгилүү.

Долононун чоңунда,
Жайнайт бир белең, агамжан.
Көп жыйындын ичинде,
Сайрайт бир белең, агамжан [5] – деген саптарда маркумдун чечкиндүү инсан, коомдук ишмер, белгилүү саясатчы ж.б. сапаттары сүрөттөлгөн.

Колдонулган адабияттар

1. Абрамзон, С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.// котор. С. Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов, С. Макенов. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1999.
2. Махмут Кашгари. Дивану лугати-т түрк. 1-том. Б.:Бийиктик, 2013.
3. Садырбаева Чынаранын эскерүүлөрүнөн.
4. Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. / түз. ж-а баш сөздөрүн жаз. С.Егембердиева, А.Акматалиев; А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2002. – (“Эл адабияты” сер. 19-т.).
5. Кошок-кыргыз элинин салттык мурасы (Материалдардын жыйнагы) .//түз. В.Э.Анарбекова., Э.А.Авазов., Г.А.Анарбаева ж.б. – Жалал-Абад, 2019.

УДК 94(575.2) (04)

«МАНАС» ЭПОСУ ТАРЫХЫЙ МААЛЫМАТТАРДА

Арзыбаев Т.К[1].
[1]Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Жамгерчинов атындагы тарых, археология жана этнология институту, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада Кыргыздар тарыхта эң улуу, байыркы калк экендиги бизге жеткен тарых булактары да айгинелеп турат. Ал жөнүндө кытай архивинде сакталып калган жазма маалымат биздин заманга чейинки мезгилдерге таандык экени жалпы журтубузга белгилүү. Кыргыздар тарыхта улуу эл болуу менен, маданияты менен да, дүйнөгө руханий байлыгы болгон Манас эпосу менен да, даңазаланып келет.

Түйүндүү сөздөр: тарых, Караханиддер, эркиндик, эпикалык баян, эпос, булактар, түрк, арстан

ЭПОС “МАНАС” В ИСТОРИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Арзыбаев Т. К.[1]
[1]Национальная академия наук Кыргызской Республики, Институт истории, археологии и этнологии им. Жамгерчинова, г. Бишкек., Кыргызстан

Аннотация

В данной статье дошедшие до нас исторические источники показывают, что кыргызы - величайший и древнейший народ в истории. Общеизвестно, что письменные сведения о нем, сохранившиеся в китайских архивах, относятся к периоду до нашей эры. Кыргызский народ прославился в истории как великий народ, своей культурой и эпосом «Манас», который является духовным сокровищем для всего мира.

Ключевые слова: история, Караханиды, свобода, эпическое повествование, эпос, источники, тюрк, лев.

THE EPIC «MANAS» IN HISTORICAL DATA

Arzybaev T. K.[1]
[1]National Academy Sciences of the Kyrgyz Republic, Institute of History, Archeology and Ethnology named after Zhamgerchynov, Bishkek city, Kyrgyzstan

Annotation

In this article, the historical sources that have reached us show that the Kyrgyz are the greatest and oldest people in history. It is common knowledge that written information about it, preserved in Chinese archives, belongs to the period before our era. The Kyrgyz nation has become famous in history as a great nation, with its culture and epic "Manas", which is a spiritual treasure for the whole world.

Keywords: history, Karakhanids, freedom, epic narrative, epos, sources, Turk, lion.

Кыргыздар тарыхта эң улуу, байыркы калк экендиги бизге жеткен тарых булактары да айгинелеп турат. Ал жөнүндө кытай архивинде сакталып калган жазма маалымат биздин заманга чейинки мезгилдерге таандык экени жалпы журтубузга белгилүү. Кыргыздар тарыхта улуу эл болуу менен, маданияты менен да, дүйнөгө руханий байлыгы болгон Манас эпосу менен да, даңазаланып келет. Манас эпосу Кыргыздын маданиятын, каада салты менен бирге тарыхын кылымдардан кылымдарга, муундан муунга карай сактап келген улуу эл. «Манас» кыргыз элинин улуттук сыймыгы, ата-бабаларыбыз өз табылгаларын бүт чогулткан казынасынын милдетин аткарган, ыйык тутуп, укумдан тукумга сактап келе жаткан улуу мурасы. Жанрдык белгилери жактан «Манас» баатырдык эпоско жатат. Бирок анын

камтыган мазмуну берген маалыматы алда канча терең жана кеңири. Эпосто элдин үрп- адатынан тартып кылымдар бою жашоосундагы калыптанган салттары, тиричилиги, көрүнүктүү окуялары, жашоо, жаратылыш, коом жөнүндөгү түшүнүктөрү, ар түрдүү ишенимдери чагылдырылган. Манастын» мазмунунан биз элдин санжырасын, эл тагдырынын түрдүү учурларын көрө алабыз. Академик Ч.Валиханов сыяктуу окумуштуулар «Манасты» бекеринен «кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы» деп аташпаган.

Эл арасында «Манастын» кадыр-баркынын далилдери катары буларды айтууга болот: бул эпостун материалдарына кыргыздар кылымдар бою көркөм чыгарма катары эмес, болгон чындык катары мамиле кылышкан. Андагы айтылган ар бир маалыматка тарыхый факты катары ишенишкен. Узак убакыттар бою эл азаматтары манастын аты менен жоого киришкен. Жомоктогу оң каармандардын иштеген иштеринен таалим-тарбия алышкан; Кыргыз жергесинде учураган белгилүү, кооз ар бир нерсе манастын аты менен аталган же ошол жомок окуяларына байланыштырылган.

Манас эпосундагы тарыхый окуялар Кыргыз эли үчүн баалуу булак деп айтсак жаңылышпайбыз. Эпостогу тарыхый окуяларды бамдап карасак караханид мезгилиндеги тарыхый окуяларга да жакындыгы бар экендигин көрөбүз. Адатта, Огуз-хан деп биринчи карахан Сатук Абдь аль-Керимди эсептешет. «Манас » эпосунда Манас Огуз-хандын урпагы болуп айтылат.

Биздин оюбузча, «Манас» эпосунун баш каарманынын образында кыргыздардын башынан өткөн же аларга кандайдыр тиешеси бар тарыхый окуялар жана инсандардын таржымалдары чагылдырылган. Манастын образынан караханилердин колбашысынын айрым белгилерин байкабай коюуга болбойт. Албетте, Манастын образы эң байыркы доордо, байыркы кыргыз этносу жарала баштаган кезде, кыргыздарда болгон тарыхый инсандын таржымал негизинде пайда болгон. Ошол эле мезгилде, кыязы, «Манас» эпосунун прототиптик формалары жарала баштаган болуу керек. Бирок мезгил өткөн сайын эпос да, анын каармандарынын образдары да өсүп-өнүгүп отуруп, өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш, анткени ал кыргыз коомчулугунун өзүнүн да, курчаган чөйрөсүнүн да өнүгүшү жана өзгөрүшү менен байланыштуу Караханилердин сыйынган жаныбарлары арстан менен кош өркөчтүү төө болгону маалим. Ардак наамдары «арстан-хан», «нар-хан» болгон [1]. «Манас эпосунда Манас жортуулга чыкканда аны арстан менен нардын (буура) сүрөт элеси коштоп жүрөт эмеспи [2]. Мындан тышкары, Манастын колу арстан менен нар тартылган желектери бар уруу жана урук аскерлеринен турат [3].

Караханилер мамлекетинин эли ар кандай уруу, уруктардын курамынан турса да, жалпысынан «түрк» термини менен аталган. «Манас» эпосунда Манас баатырдан тегин, ким деп сураганда: «уругум кыргыз-түрк болот» деп айтканы бар. Караханилер алгачкы мусулман түрк сулалеси жана исламдын таралышына өбөлгө болгон. Алардын «ыйык согуш» (газават) деп аталган «каапырларга» каршы диний ишенимдеги күрөшү «Манас» эпосунда да чагылдырылган, анда кыргыздар диний ишеним менен казатка чыгып, исламдын таралышына байланышкан. Баш каарман Манас да динге бекем ишенген (Бул Сагынбайдын вариантында Манастын Мекеге ажылыкка барышынан байкалат). Манастын Айкожо жолугуп, исламды кабыл алышы Сатук Абд-аль Керим кара-хандын Абу Наср менен жолугуп, алардын исламды кабыл алышына окшошуп кетет. «Манас» эпосунда Сатык (Сатук Абд-аль-Керим), Абу Наср, Санжы (Санжар султан) ж.б. кездешет. «Манста» ошондой эле караханилердин чакан шаары Баласагын «Булагасын» түрүндө айтылат. Махмуд Кашгариде (XI к.) бекеринен бир жеринде кыргыздар таза түрк тилинде сүйлөгөн урууларды курамында эскерилип кетпегенд [4]. Башка жеринде ал кыргыздарды түрктөрдүн катарына кошот [5]. Караханилер Чыгыш Түркстан, Жети-Суу аймактарына чабуул жасап, көптөгөн жерлерди каратып алган. Алар Баласагынды каратып, аны борборунун бири деп атап, Чүй өрөөнүнө жайгашкан. Анан караханилер түндүк-чыгышка бет алып, Жети-Суу аймактарын караткан.

Борбордук Теңир-Тоо менен Жети-Сууга орун очок алгандан кийин, караханилер батышка кол салышкан. Алар Фергана, Самаркан, Букара, Шашты (Ташкен) каратып, атүгүл Аму-Дарыядан да өтө чапкан, баары «Маназта» бар, анда Манас башында турган кыргыздар Чыгыш Туркстанга, Батыш Туркстан аймактарына (Ысык-Көл, Чүй, Алматы, Таластан Наманган менен Анжыян, Ташкенте, алыскы Букара менен Самарканга), Ооганстанга жортуул жасайт [1].

«Мажму ат-таварихтин» маалыматтарындагы Ибрахим Ибн Ахмедди Чыгыш Караханилердин улуу каны Ибрахим ибн Ахмед менен окшоштурса болот, бирок Ибрахим ибн Ахмеддин образынын кээ бир белгилери жогоруда айтылган Чыгыш Караханилердин улуу каны Ахмедден да байкалат. Чыгыш Караханилердин башчысь: Ибрахим ибн Ахмеддин жана имам Ибрахим ибн Ахмеддин башкарган кези жана өлгөн жылдары болжол менен бирдей [2].

Чыгыш Карахан мамлекетинин ханы Ибрагим ибн Ахмеддин бийлиги кара-кытайлар чыгыштан каптап басып кирген мезгилге туура келет. Ошол кармашта ал каза болгон. Жазма булактарда ал ислам дини үчүн курмандыкка кеткен шейит (шахид) делинет [3]. Демек, ал «каапырларга» (неверные) каршы күрөшкөн акыркы чыгыш Карахан каганы болушу мүмүнкүн. «Манас» эпосу боюнча дагы Манас курман болгон согушта кыргыздардын душманы кара-кытай (кийинчерээк каракалпак) болгон [4]. «Мажму ат-таварихте» Ибрагим ибн Ахмед кыргуз менен чыгат, Манас болсо эпосто кырк чоро (жоокер) менен жүрөт. Чыгыш Карахан мамлекетинин жогорку каганы Ибрагим ибн Ахмед Карахан династиясынан чыккан, демек, Огуз Карахандын урпагы, ошондой эле эпос боюнча Манас деле Огуз-Карахандан тараган уулдарынан экен.

«Мажму ат-таварихте» султан Санжардын тушунда (Xll к) Хожент тоосунда жаралган кыргыз эли тууралуу уламыш бар. Бул уламыш Xll кылымда Орто Азияда кыргыздардын оң жана сол канатынын түзүлүш тарыхын ырастайт. Эгер оң канат кыргыздары мусулман болсо, сол канат–ислам дининде болгон эмес. Айтмакчы, бул факт «Манас» эпосундагы эпизоддор аркылуу да бекемделет. «Чоң казаттын» алдында кара-кытайлардын артынан жөнөй турган кол Манастын буйругу менен оң жана сол тарапка тизилет. Оң жакка – мусулмандар, сол тарапка-мусулман эместер (ислам түшүнүгүндө – каапырлар) турат.

Ибн аль-Асирдин кабарында (Кутаб аль-камил фит-тарих) Чыгыш Карахан ээлик кылган жерлерге 1128-жылы кара-кытайлардын басып киргени, бирок улуу каган Ахмед алардын ташын талкан кылганы айтылат. Ошондон кийин ал каган өлүп, анын ордун уулу Ибрагим баскан. Елүй Данил баштаган кара кытайлардын кыргындан аман калганы Орхонго качкан болуу керек. Ал жакта Хотон сепилине 20 миң жоокер-ардагерлерден кол жыйнап, алардын катарын кытандык (кара-кытайлык) качкындар менен толтуруп Бейтинге (бешбалыкка) келишти. Бул жерден жети улустун жана он сегиз уруунун көмөгү менен дагы он миң колдон турган атчан аскер жыйнап, кара-кытайлардын башчысы өзүн гурхан жарыялады. Сыягы, болжол менен 1130-ж. башында кытандардын (кара-кытайлар) бир бөлүгү Уйгур өлкөсүн басып өтүп, Эмил дарыясынын боюндагы гүлдөгөн өзөнгө жетишкен окшойт». 1128-1130 же 1130-1133-жылдардын аралыгында Чыгыш Карахан мамлекетинин баш каганы Бейтинге (Бежин – Беш Балык) чоң казатка аттанышы мүмкүн. Бул окуя жөнүндө 1133-жылдын июнунда Багдад визирине жазган катында султан Санжар жөнүндө сөз болуп жатышы да ыктымал. Ал катта жакында эле «каапырларды» жеңип, алардын кол башчысын туткундап алган Кашкар ханы тууралуу кабар жазылган бул окуя биздин болжолубузда, «Манас» эпосунун «Чоң казатынын» негизги өзөгүн түзгөн болуу керек. Арийне, «Чоң казаттын» негизги тутумунда баш каган Ахмеддин 1128-жылкы Чыгыш Карахан каганатына кол салган кара кытайларды талкалагандыгы жөнүндө сөз болуп жатышы да ажеп эмес. Кандай болгондо да бул эки тарыхый окуя экөө тең «Манас» эпосунун саптарында сүрөттөлүшү толук мүм-

күн, же болбосо жогоруда көрсөтүлгөн «Шаджара аль-атрактагы» маалыматтар Карахан кыргыздары (Отуз уул) менен Эртыш кыргыздарынын бириккен мезгилиндеги оң жана сол канат кыргыздарга тиешелүүдүр. Кыргыздардын [1] ушул эле бирикмеси (эли) ошол кезде журт башында турган оң канат элдин атынан Отуз уул аталышы мүмкүн эле. Кыргыздардын келип чыгышы тууралуу жогорудагы уламыш кыргыз этнонимии «кырк-кыз», ошону менен бирге ушул эле кыргыздар Отуз уул аталышы элдик этимологияга негизделген.

«Маджму ат-таварихтеги» бир баянда Жакып бек, анын уулу Манас экөө моголдор менен бирдикте калмактарга каршы согушкан эпизоду келтиирлет. Анда: «Оң-хан могол кошууну менен сол кошуунду алып Чоңгуну көздөй жөнөйт. Оң-хан Кара-Кыштакка келди. Чоңгу Кара-Кыштактан чыгып жоокерлерин тизди, (бирок) Чоңгу качып жөнөдү. Оң-хан канча калмакты өлтүрдү, Кара-Кыштакты Жакып-бекке берди, өзү Ташкентке кетти» [5]. Мында «сол кошуун» термини менен кыргыз уруусунун «сол канаты» аталууда. «Маджму ат-таварихтен» алынган тексттен көрүнүп тургандай, «оң кошуун», б.а. «оң канаттын» жоокерлери могол кошууну делинип, ал эми «сол кошуун» могол деп аталган эмес» [6].

«Маджму ат-таварихтеги» бул маалыматтар Xll кылымдын биринчи жарымындагы окуяларга тиешелүү болушу мүмкүн. Мында Чыгыш-Карахан каганатына кол салып кирген кара-кытайларды талкалап мизин кайтаруу тарыхы сүрөттөлүп жатса керек. Бул жеңиштин башында Чыгыш-Карахан мамлекетинин башчысы Ахмед каган жана анын уулу Ибрагим турган. Бул баяндагы калмактар делинген элден кара кытайларды, ал эми моголдор кошууну же «Оң канат» же «Оң кошуундан» Карахан кыргыздарын түшүнүү туура болот. Бул баянда «Оң» хан деп сөз болгондо жогоруда эскертилген Чыгыш каганатынын башчысы Ахмед каганды же анын уулу Ибрагимди билүүгө тийишпиз. Сыягы, кыргыздардын «Оң» жана «Сол» канатынын бирикмесинин пайда болушу Ахмед каган менен байланыштуу окшойт.

«Маджму ат-таварихте»: имам Ибрагим ибн Ахмед Лур ханды оң канаттын сардары, Лур-Бузургду сол канаттын сардары кылып дайындады. Имам Ибрагим Касанга жеткенде, Гурхан аскерлери менен чыгып чабышка даярданып калды.

Иман аскерлерин мындайча жайгаштарды: оң каната Лур-хан, сол каната Лур-Бузург. Согуш башталды бир күн, бир түн салгылашышты, айоосуз кыргын болду, Гурхан курчоодо калды. Калмактар аны куткарып качып кетишти. Имам Касанды ээлеп, аны Исламдын ордосуна айландырды. Андан соң өз адамын (аскерлери менен) Жидгилге жөнөттү: алар Мургабды, Фургабды жана Дунгалды басып алышты. Гурхан Миң-Жубуга кетип жатып, Чинге (Хитайга) кошулду, алардан аскер алып Хитайга жөнөдү… оң канаты (имам Ибрахим) – оң; сол канаты – Сол деп атады. Демек кыргыздардагы оң жана сол канаттын түзүлүшү Ибрахим имамдын жардамы менен болгон иш (ибн Ахмед) [7]. Султан Заранджиш бул 527 (1727-ж) болгон. Анын жер жүзүндө жашаганына 96 жыл болгондо ал айтты: «Баргыла, алып келгиле. Анал-Хактын балдарын Лур хан, Лур-Бузургду, Могол Ахмад-бекти… (Ибрагим имамды) ак мүйүздөн жасалган бунчук бар эле. Ага ак желек байлап, аны Могол Ахмад беке берди (35-тиркеме) … Мүрүддөрүнө жана ишеничтүү кызматчыларына сыйынуу менен (Ибрахим имам) 530 жылдын 27-рамазан айында түн ичинде көз жумду (29-июнь, 1136-жыл)» [2].

Улуу каган Ахмед кара кытайларды 1128-жылы жеңген. «Маджму ат-таварихтеги» кабарга караганда кыргыздын Оң жана Сол канатынын биригиши 1127-жылы, кара кытайларга аттануу алдында болгон. Тарыхый маалыматтар боюнча Ахмед каган кытайлар жеңилип качкандан кийин дүйнөдөн кайткан. Анын көзү өткөн соң Чыгыш Карахан мамлекетинин башкы бийлиги уулу Ибрагимге өткөн.

Ибрагим каган Бейжинге (Бешбалык) «Чоң казатка» аттанган болу керек. Ошондон кийин ал курман болгон. Тарых булактарында аны ислам дини үчүн өмүрүн кыйган шейит (шахид) аташат. Сыягы, мында Ахмед каган өзү өлгөн соң бийлиги өткөн өз уулу Ибрагим-

дин аты менен эскерилип жатса керек. Андыктан жогоруда эскерилген «Маджму ат-таварихтин» маалыматтарында Ибрагим ибн Ахмеддин ысмы эскерилет. Бул чыгарманын автору аталган окуяларды Фергана аймагында болгон сыяктуу сүрөттөйт. Болжолу автор эзелки өткөн окуяларды кийинки тарыхый фактылардын таасири астында чыгармачылык менен кайра иштетип, өз тарабынан көркөмдөп чыккан болу керек. бул мүнөздөгү маалыматтар аталган жазма булактын көп баяндарына тиешелүү. Андыктан бул эмгекти илимпоз изилдөөчүлөр – «Маджму ат-таварих» жарым тарыхый, жарым легендарлуу, «фактылар менен даталар уламыштар жана ойдон чыгарылган чыгармалар менен чиеленишкен» китеп катары мүнөздөшөт [8].

Колдонулган адабияттар

1. Караев О. Арабские и персидские источники IX-X вв. о кыргызах и Киргизии. Ф. 1968. с. 52.
2. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. М. 1963. с. 269-270.
3. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Тексты. Спб. 1898. с. 130.
4. История Киргизской ССР. Т. 1. Ф., 1984. с. 250.
5. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. М. 1963.с. 51-б.
6. Мокеев А. М. Этапы этнической истории и социальной организации кыргызского народа на Тянь-Шане в XVI - сер. XVIII вв. Изв. АН Респ. Кыргызстане №4. 1991. Серия Общественных наук. с. 51.
7. Атаханов А. "Маджму ат-таварих" - как исторический источник. В сб.: Источники по Средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. Тез. докл. и сообщ. межреспублик, научной конфер., посященной памяти В. А. Ромодина. - Бишкек. КГУ. 1991.
8. Материалы истории Кыргызы, Кыргызыстана. Ф.1973.с.205.

УДК 81’42

ЛИНГВОКОГНИТОЛОГИЯ И ЛИНГВОЭТНОКУЛЬТУРОВЕДЕНИЕ КАК ОТРАСЛИ АНТРОПОЛИНГВИСТИКИ

Арсланбекова Н.Э.[1]
[1]Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Данная работа посвящена исследованию эмоционального концепта в художественной литературе, изучаемого в рамках гуманитарных, лингвистических исследований, частных и смежных областях наук и написана в русле антрополингвистики. Антрополингвистика-полипарадигмальная научная дисциплина, включающая в свой состав ряд вновь возникших направлений языкознания-лингвоэтнокультурологию, лингвопрагматику, психолингвистику, лингвоконцептологию, когнитивную лингвистику, менталингвистику и др., которые выдвигают на первый план производителя и реципиента вербальной информации, их цели, интересы, устремления, социальные и индивидуальные особенности. В качестве основных объектов этого направления в лингвистике выступают человеческое сознание, мышление, эмоции и те ментальные процессы и состояния, которые с ними связаны, обеспечивают содержание речевых произведений и регулируют ход общения, поведение участников коммуникации.

Ключевые слова: концептосфера, антрополингвистика, полипарадигма, лингвоэтнокультурология, лингвопрагматика, психолингвистика, лингвоконцептология, когнитивная лингвистика, менталингвистика.

ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТААНЫМ ЖАНА ЛИНГВОЭТНОМАДАНИЯТ ТААНУУ АНТРОПОЛИНГВИСТИКАНЫН ТАРМАКТАРЫ КАТАРЫ

Арсланбекова Н.Э.[1]
[1]Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул эмгек көркөм адабияттагы эмоционалдык концепцияны изилдөөгө арналган, гуманитардык, лингвистикалык, жеке жана ага жакын илим тармактарынын алкагында изилденип, антрополингвистика менен бир катарда жазылган. Антрополилингвистика – полипарадигмалуу илимий дисциплина, ал тил илиминин жаңыдан пайда болгон бир катар тармактарын-лингвоэтнокультурология, лингвопрагматика, психолингвистика, лингвоконцептология, когнитивдик лингвистика, ментлингвистика ж. социалдык жана индивидуалдык өзгөчөлүктөрү. Тил илиминдеги бул багыттын негизги объекттери болуп адамдын аң-сезими, ой жүгүртүүсү, эмоциялары жана алар менен байланышкан, кеп чыгармаларынын мазмунун камсыз кылган жана баарлашуунун жүрүшүн, баарлашуунун катышуучуларынын жүрүм-турумун жөнгө салуучу психикалык процесстер жана абалдар саналат.

Ачкыч сөздөр: концептосфера, антрополингвистика, полипарадигма, лингвоэтнокультурология, лингвопрагматика, психолингвистика, лингвоконцептология, когнитивдик лингвистика, менталингвистика.

LINGUO-COGNITOLOGY AND LINGUO-ETNOCULTURAL STUDIES AS A BRANCH OF ANTHROPOLINGUISTICS

Arslanbekova N.E.[1]
[1]Zhalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This work is devoted to the study of the emotional concept in the literature, studied in humanitarian, linguistic research of special and related fields of science and is written in line with anthropolinguistics. Anthropolylinguistics is a polyparadigmatic scientific discipline that includes a number of newly emerging areas of linguistics-linguoethnoculturology, linguopragmatics, psycholinguistics, linguoconceptology, cognitive linguistics, mentalinguistics, etc., which highlight the producer and recipient of verbal information, their goals, interests, aspirations, social and individual features. The main objects of this field in linguistics are human consciousness, thinking, emotions and those mental processes and states that are associated with them, provide the content of speech works and regulate the course of communication, the behavior of communication participants.

Keywords: conceptosphere, anthropolinguistics, polyparadigm, linguoethnoculturology, linguopragmatics, psycholinguistics, linguoconceptology, cognitive linguistics, mentalinguistics.

Лингвистический антропоцентризм представляет человека как субъекта действующего, воспринимающего и продуцирующего информацию в соответствии со своими психологическими (мышление, память, внимание, характер, интерес, способности и т.д.), социальными (возраст, пол, вера, статус, профессия, национальность, раса и др.) и другими особенностями и руководствующегося в своей мыслительно-речевой деятельности определёнными стереотипами, правилами, схемами, программами, планами, стратегиями. Он, следовательно, связан с психологией, социологией, этнографией, теорией речевой деятельности, логикой и другими гуманитарными науками, составляющими его макроконтекст. И в то же время, включая в себя целый ряд отраслей языкознания, приобретает качество интердисциплинарности.

Антрополингвистика 1) исследует человека в ролях говорящего и слушающего, пишущего и читающего, в роли переводчика; 2) изучает язык в тесной связи с сознанием, знанием, опытом, культурой, национальностью и верой его носителей; 3) разрабатывает ментально-языковые модели картины мира с учетом концептуализации и категоризации реальности в сознании этноса; 4) использует концепт в качестве ключевой категории, реализуемой в частных типах представления знаний – понятии, образе, картине, схеме, сценарии (скрипте), гештальте в структуре концептосферы народа; 5) определяет концептосферу и ментальность этносов на основе изучения конкретных концептов и системы их языковых репрезентативов.

Общие вопросы и принципы лингвоконцептологии, лингвокультурологии и когнитивного языкознания освещались в трудах лингвистов дальнего зарубежья, стран содружества и Кыргызстана. В них содержатся все необходимые для конкретных исследований теоретические сведения и положения по названным отраслям языкознания.

Важнейшие категории лингвоконцептологии формулировались в русском культурно-языковом пространстве: были введены термины «концепт», «концептосфера», «концептуарий», язык изучается как феномен культуры и как носитель особой ментальности и менталитета. В последних работах разработаны теоретические основы лингвокультурологии, которая будучи сама интегральной дисциплиной, внутри себя выделяет несколько направлений: 1) этическая лингвокультурология; 2) диахроническая (историческая) лингвокультурология; 3) сравнительная лингвокультурология; 4) сопоставительная лингвокультурология; 5) синхроническая (современная) лингвокультурология; 6) лингвокультурная лексикография; 7) общая лингвокультурология и др.

Необходимо отметить, что вопросы лингвокультурологии активно разрабатывались и в Кыргызстане. Лингвокультурологические исследования кыргызстанских языковедов обзорно представлены в разделе монографии по антрополингвистике. В связи с этим мы можем говорить об одной отрасли лингвокультурологии, сложившейся в Кыргызстане под названием лингвокультуроведение. Возникновение этого нового филологического направления связано с именем Л.А. Шеймана и его соратников. Основным предметом изучения лингво-

культуроведения является национально-культурная семантика слов, фразеологизмов, пословично-поговорочных изречений, различных символов и образов, создающих национально-языковую картину мира этноса.

Когнитивно-семантическое направление антрополингвистики получило развитие в различных странах мира. Его называют когнитивной лингвистикой или лингвокогнитологией. Проблематикой лингвистического когнитивизма занимались ученые дальнего зарубежья [9,82-с; 9,156-с; 9,283-си др.]. В соответствующих исследованиях излагаются основные идеи и принципы когнитивного языкознания, определяется сущность его ключевой категории – концепта, характеризуются типы концепта и их место в концептосфере этноса, освещаются различные точки зрения ученых на проблематику лингвоконцептологии, на вопросы, связанные с содержанием, определением, классификацией, источниками образования и когнитивно-языковыми признаками концепта, обсуждаются идеи и предложения когнитивистов по вопросу о классификации картин мира в этическом сознании.

В лингвокогнитологии установлено следующее:

1. Концепт есть единица сознания, памяти, передаваемая в языковых знаках.

2. Концепт выражается корневой морфемой слова, словом, словосочетанием, предложением и текстом, а также невербальными средствами.

3. Он многослоен и имеет предметно-денотативное, эмоционально-оценочное, мифологическое, логическое, этимологическое, национально-культурное, деривационное, символическое содержание.

4. Содержание концепта неоднородно, различает внутри себя ядро и периферию, концепт-минимум и концепт-максимум, микро- и макроконцепт/суперконцепт, конкретные и абстрактные концепты; индивидуальные и микрогрупповые, макрогрупповые, национальные, цивилизационные и общечеловеческие концепты, новые и устаревшие концепты и выделяет виды и разновидности (мыслительная картина, образ, представление, понятие, когнитема, схема, скрипт, фрейм, инсайт, гештальт и др.), разграничываемые также по отношениию к фону (контексту), времени, месту и источнику образования (античные образы, древнегреческие представления о богах, коммунистические идеалы, теологические концепты, культурные концепты, когнитивные концепты, эмоциональные концепты и пр.).

5. Совокупность концептов образует концептосферу человека, группы людей, нации и человечества.

6. Менталитет есть специфический способ восприятия и понимания действительности, который определяется множеством когнитивных стереотипов сознания, характерных для определенной личности, социальной или этнической группы.

7. Картина мира есть совокупность знаний о реальном и ирреальном мире, сформировавшаяся и закрепленная в индивидуальном, групповом и общественном сознании. Она бывает непосредственной и опосредованной, когнитивной и языковой, художественной и научной, наивной и философской, реальной и ирреальной и т.д.

8. Концепты, концептосфера и картины мира этноса объективируются в языковых знаках.

Проблематика лингвистического когнитивизма заинтересовала многих языковедов Кыргызстана. Общие вопросы лингвокогнитологии изучаются в трудах языковедов старшего и среднего поколения [3, 43; 3, 67; 7, 15-32].

Понятия, категории и методология когнитивного языкознания глубоко освоены и использованы в диссертациях и монографиях многих отечественных ученых.

Таким образом, мы имеем все основания утверждать, что проблематика лингвоконцептологии и лингвокогнитологии, обращая на себе внимание целого ряда молодых лингвистов, стала предметом специальных исследований с важными для науки новыми результатами.

Необходимо отметить, что в развитии сопоставительной лингвоконцептологии заметную роль сыграли исследования по теории перевода и лингвосемиотике, в которых устанавливается межъязыковое противоречивое единство означающего и означаемого.

9. В лингвистике изучению путей и способов вербализации чувств и эмоций человека отводится значительное место и уже появилось множество научных трудов, посвященных исследованию репрезентативов эмотивности в различных аспектах языка.

В эмоциональной сфере сознания человека особую позицию занимает концепт РАДОСТЬ. Он привлекателен во многих отношениях, особенно тем, что это чувство положительное, вызывается позитивными мотивами, протекает в виде удовольствия и удовлетворения от приятных ощущений, полезных приобретений, от успехов и достижений (своих и близких людей) и т.д. Способы вербализации этого концепта были предметом изучения некоторых лингвокогнитологов. В них определены сущность концепта РАДОСТЬ, его когнитивно-психологические свойства, строение и типы, охарактеризованы способы вербализации данного концепта на материале разных языков. Но он ещё не рассматривался на материале текста художественного произведения с привлечением фактов из кыргызского языка, а его номинанты – с точки зрения лингвогенетики, этимологии и общей типологии.

Список использованной литературы

1. Апресян В Ю Метафора в лексикографическом толковании эмоций // Вопросы языкознания. – 1993. № 3. – С. 27 – 35.
2. Вежбицкая А Язык. Культура. Познание.-М: Русские словари, 1996. 416 с.
3. Тагаев М Дж Кыргызский и русский языки: роли и пути их взаимодействия // Слово ру: Балтийский акцент. – 2012. – Вып № 3. – С. 43-4
4. Bamberg M Emotionaltalk(s): the role of perspective in the construction of emotions // The Language of Emotions. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing House, 1997. – P. 209 – 226.
5. Diller H J Emotions and the Linguistics of English // Proceedings / edit. By W L Busse. Tbungen: Niemeier, 1992. P. 26 - 32.
6. Foolen A The expressive function of language: Towards a cognitive semantic approach // The Language of Emotions. Conceptualization, Expression, and Theoretical Foundation. – Amsterdam/Philadelphia, 1997. – P. 15 – 32.
7. Heller A A Theory of Emotions. – Assen: 1979. 210 c.
8. Kemper T D Sociological Models in the Explanation of Emotions // Handbook of Emotions / Edited by M Lewis and J M Haviland. – New York; London: The Guilford Press, 1993. – P. 41 – 52.

УДК 398

“МАНАС” ҮЧИЛТИГИНИН НЕГИЗГИ ИДЕЯСЫ

Айталиева Т.К.[1], Болотбеков К.М.[2]
[1]Талас мамлекеттик университети, Талас ш., Кыргызстан
[2]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

“Манас” үчилтиги генеологиялык принципке негизделген чыгарма. Эпосто кыргыз элинин тарыхы корком чагылдырылып берилген. Кыргыз эли - Борбордук Азияда жашаган байыркы элдердин бири. Элибиз узак тарыхый жолунда нечендеген кыйын учурларды, кызыл кыргын согуштарды, жоо-душмандарынын запкысын көрүп, аларга баш ийип калбастан, каруусун казык, башын токмок кылып, күрөшүшкөн. Баскынчы жоо-душмандарга чабылып, алардын көрсөткөн кордугуна туруштук бере албай туш-тушка чачылып, ата журтунан сүрүлүп, жер которуп, барган жеринде жашап кетүү үчүн бардык күчүн жумшап аракеттенишкен. Ошондой кыйчалыш учурларда да намысын бийик кармап, келечекке ишенимин жоготпой, душмандарына мүнкүрөп, тизе бүгүп, баш ийип калбай, кайрадан туулган жерибизди табабыз, эл катары өз жашообузду татыктуу улантабыз деген ишеним менен өмүр кечиришкен. Ата журт, эл-жерге болгон кусалык идеясы “Манас” үчилтигинин үч бөлүмүндө тең чагылдырылып берилген.

Ачкыч сөздөр: Үчилтик, генеололгиялык циклизация, вариант, Мекен темасы, чабылып-чачылуу, эркиндик, патриархалдык-феодалдык түзүлүш, Алтай, Букар.

ГЛАВНАЯ ИДЕЯ ТРИЛОГИИ "МАНАС"

Айталиева Т.К.[1], Болотбеков К.М.[2]
[1]Таласский государственный университет, г. Талас, Кыргызстан
[2]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Трилогия «Манас» — произведение, основанное на генеалогическом принципе. В эпосе художественно отражена история кыргызского народа. Кыргызы – один из древних народов, проживающих в Средней Азии. На долгом историческом пути наш народ пережил немало тяжелых времен, кровопролитных войн и разгромов своих врагов. Из-за частых нападений врагов, кыргызы не выдержав натиска, были изгнаны с родины, переселены и рассеяны по разным уголкам земли. Несмотря на это, даже в тяжелые времена они высоко хранили свою честь, не теряли веры в будущее, не становились на колени и не покорялись врагам. Они жили с верой в то, что вновь обретут Родину, и достойно продолжат свою жизнь как народ. Идея тоски по родине и своему народу отражена во всех трех частях трилогии «Манас».

Ключевые слова: Трилогия, генеалогический цикл, вариант, тема Родины, конфликт, свобода, патриархально-феодальный строй, Алтай, Букар.

THE MAIN IDEA OF THE "MANAS" TRILOGY

Aitalieva T.K.[1], Bolotbekov K.B.[2]
[1]Talas State University, Talas city, Kyrgyzstan
[2]Central Asian International Medical University, Jalal- Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

The trilogy "Manas" is a work that builds on the genealogical principle. The epic artistically mirrors the story of the Kyrgyz people. The Kyrgyz are among the ancient peoples living in Central Asia. Along a long historic path, our people have experienced many difficult moments, bloody wars and the defeat of their enemies. As a result of frequent enemy attacks, the Kyrgyz, unable to resist the assault, were expelled from their homeland, resettled and dispersed to

different corners of the earth. In spite of this, even in hard times, they kept their honor high, did not lose faith in the future, did not kneel or submit to their enemies. They lived with the belief that they would return to their homeland and pursue their lives with dignity. The idea of aspiration to the homeland and the people is reflected in the three parts of the Manas trilogy.

Keywords: Trilogy, genealogical cycle, variant, Motherland theme, conflict, freedom, patriarchal-feudal system, Altai, Bukar.

“Манас” эпосунда С.Каралаевдин вариантында Алөөкө менен Молтонун чапкынынан кийин Алтайга сүрүлгөн кыргыздардын тилеги келечекте кайрадан Ата Журтуна баруу болгон. Каракандын сегиз уулу баскынчы душмандарга сес көрсөтөбүз деп өз жеринен кубулушат. Жакып, Акбалтай баштаган 40 үйлүү кыргыз Алтайга бет алып баш калкалап кетишет. Алардын баарынын ичериндеги тымызын тилектери кайрадан киндик кесип, кир жууган Мекенине кайтуу болгон.

Ошпур кой кайтарып жүргөн Манастын жасаган иштери тууралуу Жакыпка даттанып келгенде, баласы жөнүндө койчусунун айткандарын укккан Чыйырды Жакыпка мындай дейт:

Кайгырбагын, бай Жакып, Чуркурап журттан бөлүндүк, Караан кылып отурган, Жалгызың Манас болбосо, Ал журтка кайдан көрүндүк. Аман болсо Манасың, Кеңкол, Талас жер табат, “Атамдан калган мураа”-деп, Аргын, кыргыз эл табат [1] Чыйырдынын бул айткандарында өзгөчө маани бар. Себеби, ал Манасты төрөп жатканда эле, ага Кыдыр Илияс дубана чал болуп көрүнүп, баланын келечеги жөнүндө баяндап берип көздөн кайым болгон.

Мекенге болгон кусалык идеясы үчилтиктин “Семетей” бөлүгүндө да улантылат. Кан Манастын көзү өткөндөн кийин, өздөн чыккан жаттар, Манастын аталаш бир туугандары Абыке, Көбөш, алты арамдардын, кастыгы менен баатырдын ордосу талоонго учурап, Каныкей Бакайдын жардамы менен Чыйырды менен Семетейди жанына алып, атасынын шаары Букарды көздөй качып кетет. Чыйырды менен Каныкей да, уулун аман-эсен эр жетилтсек, кайрадан жылгындуу Кеңкол, кең Таласка кайтып, Семетей атасынын ордун ээлеп, элин коргосо деген тилек тилешкен.

“Каныкейдин Тайторуну чапканы” аттуу эпизоддо Каныкейдин уулунун келечегине алтымыш асый Тайторуну төлгө кылып чапканы жатканын билген атасы кызын токтотууну көздөп кеңешет. Каныкей атасынын айтканына көнбөй мындай дейт:

Төлгө кылып көрөмүн, Тайтору күлүк атымды! [2]- деп атын 643 тулпар менен Тайтору күлүктү чабат.

С.Каралаевдин сүрөттөөсүндө Каныкей Тайтору анын сөзүн түшүнө тургандай кайрылып, анын артта калбай, астыга чыгып келүүсүн суранат. Бул жерде канынан жесир калып, бел болор кыргызэли жок, каран болор ногой эли жок аялдын арманы көркөм сүрөттөлүп берилген. Арманын айтып эле калбай, Тайторуда үмүтү чоң экенин, намысын колуна алып берерине ишенет. Адамдын тагдырында көптөгөн кыйынчылыктар болот. Адамдын адамдыгы ошол кыйынчылыктарга моюн бербей, андан чыгып кетүүнүн жолун издегендигинде жана жаркын келечектен эч убакта үмүт үзбөй дайыма алдыны көздөй умтулгандыгында. “Манастагы” эң негизги ушул идея кыргызды кыргыз кылып сактап келет деп айтсак болот.

Үчилтиктин үчүнчү бөлүмү “Сейтек” эпосунда да Сейтек атасы Семетей өздөн чыккан жат Канчоронун чыккынчылыгы менен душмандарынан жеңилип кайып болуп кеткенде, энеси Айчүрөк жедигерлердин Кыяз канына олжого кетет. Ошол учурда перинин кызы Айчүрөктүн үч айлык боюнда болот. Сейтек Айчүрөктүн акылдуулугу менен аман-эсен төрөлөт. Душман колунда эр жетип чоңоёт. Энеси Айчүрөк Каныкей сыяктуу эле уулунун 12 жашка чыгуусун күтөт. Эпикалык чыгармаларда келечекте баатыр 12 жашка келгенде ал-күчүнө толуп, эл-журтун башкарууга жарап калган убагы катары эсептелет. Айчүрөк да, душман колунда кечирин кестирип кул болуп жүргөн Күлчоро да, Канчоронун запкысын

көрүп кордук көргөн Бакай да, карыганда торпок кайтарып кор болгон Каныкей да, Сейтектин эр жетишин күтүшөт. Баатыр уулу эр жетип, атасынын өчүн алып, Канчоро канга кор болгон элдин өчүн алып берсе деп тилешет.

Үчилтиктин бардык бөлүмдөрүндө Манас баатырдын, анын уулу Семетейдин жана Семетейдин уулу Сейтектин балалыктары бөтөн жерде өтөт. Бирок, бардык бөлүмдөрдө баатырлардын балалык курактары куюп койгондой окшош деп айтууга болбойт. Бирок жалпылап караганда окшош жактары бар. Болочоктогу баатырларды аман-эсен эр жетилтсек, кайрадан эли-журтубузду тапсак, душмандарыбыздар өч алсак, Ата журтубузда адилет бийлик жүргүзсөк деген идея үчилтиктин ар бир бөлүмүндө чагылдырылып берилген. Үчилтиктин биринчи бөлүгүндө душмандар менен күрөшүү сүрөттөлгөн согуштук сценалар өтө кеңири сүрөттөлсө, улам кийинки бөлүмдөрдө жөнөкөйлөшө баштаганын байкоого болот. Манас баатырдын айланасында кырк жигити болсо, Семетейдин жанында Күлчоро менен Канчоро, ал эми Сейтектин жанында көрүнүктүү чоросу катары Акжолтой сүрөттөлүп берилет.

Үчилтиктин экинчи бөлүмү "Семетейде" башкы каармандар сырткы душмандар эмес, ички душмандардан кордук көрүшүп, келечектеги эл коргой турган баатыр, Манас баатырдын мурасчысы Семетейдин өмүрүн сактап калыш үчүн, энеси Каныкейдин далалаты, аракети кеңири баяндалып берилет. Семетей эр жетип, Каныкейдин көздөгөн тилеги ишке ашып, уулу кыргыз жерине барып, атасынан калган тактысына ээ болуп, элин-жерин коргоп, Коңурбайдан атасы Манастын кунун кууп жеңишке жетишет. Чыгарманын финалдык бөлүгүндө Семетей ички душман, өзүнүн эмчектеш бир тууганы Канчоронун чыккынчылыгы менен душмандарынан жаракат алып,кайып болуп кетет. Семетейдин душмандары кимдер болгон. Башкы душманы Кыяз баш болгон жедигерлер болот. Алардын душмандашып калуусу эпостогу баатырдык үйлөнүү салты менен байланыштуу, себеби Кыяздын агасы Толтойдун кудалашкан колуктуусу Чачыкейди Темиркан Семетей эр жетип, кайрадан Таласка кайта турган болгондо жээнине лып берип узатат. Манастын тууганы Шыгайдын уулу Чынкожо Толтойго: "Сенин ала турган колуктуунду Семетей алып алды, сен анын аталары бел куда болуп койгон Акундун кызы айдай сулуу Айчүрөгүн алып ал"-деп азгырат. Чынкожонун айткангын туура көргөн Толтой Айчүрөктү алам деп Акункандын шаарын камап, зордук көрсөтмөкчү болот. Толтойго күйөөгө чыгууга макул болбогон Айчүрөк ак куу кебин кийип,Семетейди издеп келип, анын ак шумкарын алып кетет. Ак шумкарын издеп, Айчүрөктүн дайынын билген Семетей Акун кандын шаарына барып, Чынкожо, Толтой менен кармашып, аларды жеңип, Айчүрөккө үйлөнөт. Жедигерлердин Кыязынын Семетей менен Күлчоро экөөндө кеги болгон, ал атасы Толтойдун өчүн алууну көздөйт. Анын иш-аракетине өздөн чыккан жат, чыккынчы Канчоро жардам берет. Натыйжада, Семетей жаракат алып кайып болот. Канчоро кан болуп, Күлчоро туткундалып, Айчүрөк олжого кетет.

Окумуштуу Б.Керимжанованын "Семетей жана Сейтек" аттуу чакан эмгеги бар жана анда эпостун изилденүү тарыхына токтолгон. "Семетей" жана "Сейтек эпосторунун мазмуну, үчилтиктин бири-бири менен болгон байланышы жана эпостордун формаларынын айрым өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алган. Эмгек көлөмү жагынан чакан болгону менен мазмуну жагынан бай экендигин байкоого болот. Б.Керимжанова эмгегинде "Манас" эпосунун башкы идеясы тууралуу мындай дейт: "Как и в эпических поэмах других среднеазиатских народов-"Кер-Оглы" и "Алпамыш", в трилогии "Манас" важнейшее место занимает идея любви к родине и народу и особенно, призывы к борьбе за безопасность своего народа. Это придает произведению высокий патриотический пафос" [3]. "Манас" үчилтигинин баштапкысынан тартып аягына чейин Ата мекенге, элге болгон сүйүү жана ага кызмат кылуу чыгармалардын негизги идеясы болуп саналат. Манас, Семетей, Сейтек-кыргыз элинин идеал туткан баатырлары.Алар өз өмүрлөрүн кыргыз элинин эркиндиги, көз карандысыздыгын коргоого арнаган. Аталары ишке ашыра албай калган иштерди балдары ишке ашырышат.

Алар бийлик жүргүзүп турганда кыргыздар байкерчиликте, тынчтыкта өмүр сүрүшкөн. Алардын ордун ички душмандар ээлеп калганда, элге эсепсиз салык салынып, калк кыйналып, баштарына кыйынчылык келген.

“Семетей” эпосунда патриархалдык-феодалдык түзүлүш мезгили кеңири чагылдырылганын окумуштуу А.Жайнакова өзүнүн “Манас” эпосундагы патриархалдык-феодалдык мамилелер” аттуу эмгегинде туура елгилеген.А.Жайнакова өз изилдөөсүндө “Манас” эпосунда Манас баатырды эл эр жүрөктүүлүгүн баалашып,урмат-сый көрсөтүшүп, эл кан шайлашканын, Манас баатыр кан болуп элин сырттан талап-тоногондорго каршы кол курап кармашса, Семетей, Сейтектер ички бийлик, мансап, байлык үчүн тутанган феодалдык-граждандык бөлүп-жаруулар менен көбүрөөк убараланыша тургандыктары тууралуу жазган [4]. Окумуштуунун пикири боюнча үчилтикте урууларды бириктирүү, ынтымакташтыруу далалаты дайыма алдыңкы планда туруп, феодалдык түзүлүштүн шартында уруу согуштарынын күчөп турган мезгилинде жогоруда айтылган аракеттер бирде ийгиликтүү ишке ашса, бирде трагедиялуу аяктаган учурлары болгон. “Манас” үчилтигинин мазмунунда кыргыздардын тарыхында узак мезгилди кучагына алган коомдук формация патриархалдык-феодалдык мамилелердин өсүп-өнүгүп отуруп, акыры кулаган мезгилине чейинки учурдун урунттуу учурлары кеңири чагылдырылып берилген. Бул болжол менен VI-XIX кылымдардын аралыгында кыргыздардын тарыхынан, жашоо-турмушунан кеңири маалымат берет деп айтууга болот.

“Манас” үчилтигиндеги Мекенди сүйүү жана аны көздүн карегиндей сактоо, баскынчы душмандардан коргоо идеясы аркылуу өсүп келе жаткан муунду тарбиялашыбыз керек.

Колдонулган адабияттар

1. Каралаев С. Манас. - Бишкек, 2010.
2. Каралаев С. Семетей. - Ф, 1987.
3. Керимжанова Б.Семетей и Сейтек. - Ф, 1961.
4. Жайнакова А. “Манас” эпосундагы патриархалдык-феодалдык мамилелер. – Бишкек, 1997.

УДК 323.269.6

1916-ЖЫЛДАГЫ ОКУЯ: ЭЛДИК ТРАГЕДИЯ ЖАНА ТАРЫХЫЙ ФАКТЫЛАР

Базарбаева Б.Т.[1]
[1]Талас мамлекеттик университети, Талас ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада 1916-жылдагы Кыргызстандагы көтөрүлүш, анын ичинде Жети-Суудагы элдердин улуттук-боштондук кыймылы көтөрүлүштүн ири борборлорунун бири катары каралат. Кыргыз элинин оор абалын, келгин дыйкандардын көчүп келиши жана кыргыздарга карата зомбулуктун күчөшү, ошол кездеги тарыхый чындыкты ачып көрсөтүүгө аракет жасалды. 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылына активдүү катышып, падышанын жарлыгына каршы чыккан массанын арасындагы эл, талап-тоноочулук жана Кытайга качуусу изилденди.

Ачкыч сөздөр: үркүн, тарых, эркиндик, факты, көтөрүлүш, эл.

СОБЫТИЯ 1916 ГОДА: НАРОДНАЯ ТРАГЕДИЯ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ

Базарбаева Б.Т.[1]
[1]Таласский государственный университет, г. Талас, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье рассматривается восстание 1916 года в Киргизии, в том числе национально-освободительное движение народа Жети-Суу как один из крупных очагов восстания. Были предприняты попытки выявить тяжелое положение кыргызского народа, переселение инородческих крестьян и рост насилия в отношении кыргызов, историческую правду того времени. Изучены массовые беспорядки, грабежи и бегство в Китай масс, активно участвовавших в национально-освободительном движении 1916 г. и выступавших против царского указа.

Ключевые слова: смятение, история, свобода, факт, восстание, народ.

EVENTS OF 1916: PEOPLE'S TRAGEDY AND HISTORICAL FACTS

Bazarbaeva B.T.[1]
[1]Talas State University, Talas city, Kyrgyzstan

Annotation

This article examines the uprising of 1916 in Kyrgyzstan, including the national liberation movement of the Zheti-Suu people as one of the major centers of the uprising. Attempts were made to reveal the plight of the Kyrgyz people, the resettlement of non-native peasants and the increase in violence against the Kyrgyz, the historical truth of that time. Mass riots, looting and flight to China of the masses who actively participated in the national liberation movement of 1916 and opposed the tsarist decree are studied.

Keywords: confusion, history, freedom, fact, rebellion, people.

Өзүнүн көп кылымдык тарыхында кыргыз эли жана Борбордук Азия чөлкөмүнүн элдери артта калган көптөгөн оор күндөрдү башынан өткөрүштү. Алардын тарыхындагы эң трагедиялуу барактардын бири XX кылымдын башында Россия империясынын колониялык саясатына каршы багытталган 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылы болгон. Бул тарыхый окуялар андан бери 100 жыл өтсө да, илимпоздорунун бүгүнкү күнгө чейин токтобогон илимий талкууларынын борборунда болууда.

Кыргыз элинин тарыхында 1916-жылдагы көтөрүлүш өзгөчө орчундуу орунду ээлегени тарыхта айтылып келет. Себеби, падыша өкмөтүнүн кыргыз элине жасаган кандуу саясаты-

нын чыныгы сырлары ушул күнгө чейин тарых барактарында айтылып, тастыкталып келет. Бул коогалаңды талдап, изилдеп билүү ар бир кыргыз атуулунун адамдык парзы деп айтсак болот. 1916-жылдагы көтөрүлүш кыргыз элине гана эмес башка улуттун элдеринин башына түшкөн оор кырдаал деп белгилесек болот.

Россия империясы туш тараптан тутанган согуштун азабынан кансырап турганда, анын эң алыскы аймагы болгон Орто Азияда 1916-жылы жайында биринчи долу түпкүлүктүү калк менен падышалык бийликтин мамилеси бузулду. Борбордук Азиялагы көтөрүлүштүн чыгышына императордун 1916-жылы 25-июнь /7июлда чыккан жарлыгы түздөнү-түз себепчи болду. Ал жарлык боюнча “башка элдердин” 19 жаштан 43 жашка чейинки эркектери эмгек кошундарына (батальон) чакырылган эле. Бул жарлык дароо эле элдин тынчын кетирди: бир жагынан адамдардын иш жүзүндө эмне үчүн чакырылып жатканы түшүнүксүз болчу. Эң башкысы, империяга толук бириге элек бул аймагында адамдардын качан туулгандыгы жөнүндө маалыматтардын жоктугунан улам, чындыгында кимдер чакырылаары да так аныкталбаган эле. Ушул жагдай жергиликтүү аткаминерлердин кыямат жосундары жол ачты.

Орус падышачылыгынын колониялык бийлик келгин дыйкандарга ар тараптан колдоо көрсөтүп, кыргыздардын дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлерин тартып берген. Мыкты өрөөндөрүнөн ажыроосу, салыктардын өлчөмүнүн көбөйүүсү жергиликтүү элдин кыжырдануусун күчөткөн. Мисалы, түтүнгө салынуучу салык 4 сомдон 8 сомго өскөн. Өлчөмү 1 сом 84 тыйын болгон аскер салыгы да киргизилген. Падышалык аткаминерлер согушту шылтоолоп, жергиликтүү калктан жылкыларын, кийим-кече, кийиз, боз үйлөрдү жыйнап кетишкен. Аскерге кеткен орус дыйкандарынын чарбасына кыргыздарды күчтөп иштеткен. Нааразычылыктын күчөшүнө орус төрөлөрүнүн, айрым келгин дыйкандардын жергиликтүү элдин маданиятын, каада-салтын, динин, тилин басмырлоосу, падышанын укзазы, ансыз да кыжыры кайнап турган элдин каары, куралдуу аскерлерге жалтанбай күрөшкө көтөрүлгөн [5, 21-б.].

Чындыгында, 1916-жылдагы көтөрүлүш кандуу этникалык кагылышуулардын бири, анда аймактагы мигранттардын жана жергиликтүү калктын бир бөлүгү жапа чеккен. Көтөрүлүшчүлөрдүн Жети-Суунун түштүк бөлүгүндөгү келгин орустардын кыштактарына капысынан кол салуулары алардын кайгылуу кесепеттеринин бири болгон. Бул жерде негизинен Кыргызстандын Пишпек жана Пржевальск уезддеринде 94 орус конуштары талканган. Көлдүн түндүк жээгиндеги ондогон орус кыштактары да ушундай кайгылуу тагдырга кабылган. Ысык-Көл жана өзүнчө-түштүктө, ошондой эле Пржевальский районунун Ат-Башы жана Нарын жерлеринде да катталган.

Жети-Суу областындагы 1916-жылдын август, сентябрь айларында болгон өзгөчө кандуу окуялардын келип чыгыш себептерин баяндоодон мурун, бул өрөөндүн орустар тарабынан басып алынышынын тарыхый маалыматтарына кайрылсак. XIX кылымдын экинчи жарымында орус падышачылыгы кыргыз жергесин басып алгандан кийин өзүнүн оторчул-акимдик башкаруу системасын киргизген. Ошондуктан кыргыз эли өз алдынча административдик бирдик болбостон, Түркстан генерал-губернатордугунун Жети-Суу, Фергана, Самарканд областарынын, түндүктөгү кыргыздар Пишпек, Прежевальск уездинде, Таластагы кыргыздар Олуя-Ата, түштүктөгү кыргыздар Ош, Анжиан, Наманган, Маргалаң, Кокон жана Ходжент тизмегинде калышкан. Түркстан генерал-губернаторлугу 1917-жылы жоюлганга чейин, аскер министирлигинин курамында болгондуктан эл аскер акимдери тарабынан башкарылган [4: 19-б.].

Жети-Суу облусунун эң биринчи калкы орус-казактар кыргыздарды ачык эле тоноп келишкен, алар акырындык менен байланышып, кийин кыргыздар менен мамилеси жакшы болуп калган. Бирок 1906-1916-жылдары көчүп келген орустардын пайда болушу бардыгы

жаман жакка өзгөрө баштаган. Экинчи жагынан кыргыздардын башкаруу системаларындагы ички түзүлүшү да кедей калктын катмарларын оор абалга туш кылган. “Казактарда” хандардын укум-тукумдары, кыргыздарда болсо манаптар кедей-кембагалдарды эзип келген. Маселен, “Элдик сот” кошуунуна жалаң гана бай адамдар өз талапкерлигин коюшкан, көп акча жумшоо менен шайлоо бүткөндөн кийин кеткен чыгымдарды элден кайтарып алышкан. Мындай талап-тоноолор да көтөрүлүшкө чыгуунун кошумча себеби болду.

Күзгө жуук көтөрүлүшчүлөр тоо таянып, чегине баштаган. Мыкты куралданган орус аскерлерине каршы кармаштарда алар оор жоготууларга учурашкан. Сентябрь айында коргонуу мүнөзүндөгү чакан беттешүүлөр болот. Падышалык аскерлердин ырайымсыз кысымына туруштук бере албасына көзү жеткен эл жан айласы кылып, Ата журттан качууга аргасыз болгон. Ошентип, кеч күздө кайгылуу Үркүн трагедиясы башталып, 39 болуштуктун эли үрккөн. Кытайга качкан 45 миң түтүн элдин жалпы саны 160 миң адамдан ашып, анын 130 миңге жакыны кыргыздар болгон. Үрккөн элдин малынын көбү таланып, калганы ит-кушка жем болгон. Пржевальск уездинде гана 2,5 миллионго жакын мал талоон болгону маалым [5: 22-б.].

1917-жылдын башына карата Жети-Суу облусунда 38 миң түтүн, же 150 миң адам зыянга учураган. Ошентип көтөрүлүш жеңилүү менен аяктаган. Анын негизги себеби көтөрүлүштүн алдын ала жакшы даярдалбагандыгы болгон. Жеткиликтүү уюшулбай, көтөрүлүшчүлөр чачырабоого, бөлүнбөөгө аракеттенишкен. Бирок өз ара байланыш солгун болуп, бирдиктүү жетекчилик болбогон. Көтөрүлүшкө чыккандардын согуштук даярдыгы жок эле, куралжарак жетишсиз болгон. Жазалоочу падышалык аскерлер, албетте, согуштук машыгууну жана куралдануусу жагынан артыкчылык кылган. Падышачылык бийлик жергиликтүү элдин каршылыгын алдын алып Түркстандагы куралдуу күчтөрдөн тышкаркы келгин дыйкандарды да куралдандыра баштаган [1: 50-б.].

1916-жылдын август айында Жети-Суудагы казактар менен кыргыздар басымдуу жашаган аймактарда жер которуп келген орустар менен жергиликтүү калктын өзгөчө чыңалган мамилеси чегине жетип курчуганда, көтөрүлүш чыкты. Өтө ырайымсыз зордук-зомбулуктар Пишпекте(Бишкек), Пржевальск (Кара-кол) аймактарында болуп, 3700 жер которуп келишкен орустар өлтүрүлгөн. Ушундан кийинки башталган жазалоо чарасы болжол менен 250 000дей кыргызды чек ара аркылуу Кытайга качууга аргасыз кылган. Качкандардын көп бөлүгү Үркүндө курман болушкан.

1916-жылдагы көтөрүлүштүн негизи себептери жана жалпы көрүнүштөрү жетишээрлик белгилүү болсо дагы, анын маанисин чечмелөө Россия менен Борбордук Азия республикаларынын ортосундагы карым-катнашта кылдаттыкты талап кылуучу маселе боюнча калууда. Бул бир жагынан эки тараптан тең айрым адамдар 1916-жыл жалпы эле колониялык доордун учуру экенин жокко чыгарууга аракет кылгандыгынан улам, бирок биринчи кезекте бул окуя узак убакыт бою айыкпаган жараатты канталаткан ырайымсыз улуттук зордук-зомбулуктун тутанышынан чыккандыгына байланыштуу эле. Жергиликтүүлөрдүн арасынан курман болгондордун так санын аныкташ кыйын, бирок биздин колдогу салыктар жөнүндөгү маалыматка негизделген демографиялык изилдөөлөр, дайынсыз жоголгон качкандарды кошкондо, 1916-жылы Жети-Сууда 267 000 миңге жакын адам “жок болуп ” кеткенин көрсөтүп турат. Курман болгондордун саны 150 000ге жакын болсо керек, бирок ушул сандан канчасы түздөн-түз орус аскеринин колунан өлгөнү, канчасы Кытайга качуу учурунда оорулардан жана ачкалыктан улам каза болгону белгисиз.

Алгачкы большевик изилдөөчү Г.И.Бройдо биринчи жолу көтөрүп чыккан жоромолдор башат алган. Анда көтөрүлүш жер которуп келген орустар үчүн көбүрөөк жерлерди басып алууга мүмкүнчүлүк берүү үчүн бийлик тарабынан атайылап жасалган чыгым экендиги айтылат. Бройдонун жер которуп келген орустар үчүн жерлерди тартып алуу кыргыздарда

катуу нааразычылык жараткандыгын көрсөткөнү шексиз туура болгон. Жер которуп келгендерди Жети-Сууда казактар менен кыргыздардын тарабынан кыргандыгы стольпиндик реформанын натыйжасында түзүлгөн “кулактардын айылдарына” кол салуу катары түшүндүрүлгөн. Ушуга карабастан көтөрүлүшкө дагы деле болсо “улуттук-боштондук кыймылынын” көрүнүшү катары маани берилип, таптык күрөштүн түшүндүрмөлөрүнө анча шайкеш келбей калган.

1916-жылдагы окуяларга жүз жылдан ашык убакыт өткөндүгүнө карабастан, алар дагы деле улуттук жана саясий жактан кылдаттыкты талап кылат. 1916-жыл боюнча изилдөөлөрдү саясаттан ажырым кароо мүмкүндүгү/мүмкүн эместиги боюнча маселе курч бойдон калууда. Жүз жылдык убакыт аралыгы жана бир кезде кандуу кагылышуу болуп өткөн жерлерде жаңы мамлекеттердин пайда болушу, 1916-жылды акыл-эстүү жана биргелешип изилдөөгө негиз түзүп турат. Россиянын мамлекеттик аскердик-тарыхый-архиви жакында Интернетте 1916-жыл боюнча документтердин чоң жыйнагын жарыкка чыгарды. Алар, балким, толук болбосо да, генерал-губернатор Куропаткиндин күндөлүгүндөгү кайгылуулугу менен белгилүү жазуулардын түп нускасы, андагы Ысык-Көлдүн тегерегинде калган кыргыздарды Нарындын тоолуу райондоруна сүрүп чыгып, жакшы жерлерди жер которуп келген орустарга бошотуп берүү боюнча өзүнүн иш-тартибин жазганы да буга кирген. Биз үчүн адамды каргашалуу жагдайларда көрүп, түшүнүп, башкача айтканда, 1916-жылды изилдөөдө адамга тиешелүү багыты маанилүү болду. Өтүп кеткен жүз жыл бул жерде тоскоол боло албайт: архивдик булактар, оозеки чыгармалар, укум-тукумдардын эскерүүлөрү бар. Кыргыз манаптары салттуу коомдун жолдоруна ылайык аракет кылышкан: алар тарыхтын кыйчалыш учурларында уруулардын сакталуусу жана уруулаштырынын тагдыры үчүн жеке жоопкерчиликти өздөрүнө алышкан. Иван Фукалов “1916-жылдагы Кыргызстандагы көтөрүлүш жетекчилеринин бийлигинин таанымалдуулугу жана алардын жааттары” аттуу макаласында “көтөрүлүшчүлөрдүн улуттук мамлекеттик-укуктук түзүмдөрдү, биринчи кезекте, хан бийлигин кайра калыбына келтирүү” иш-аракетине көңүлүн бурган. Эгер тынччылык учурда жөнөкөй кыргыздар менен башчылардын өз ара мамилелери баш ийүү жана бийлик жүргүзүүнүн көнүмүш мүнөзүндө болсо, 1916-жылдын жайкы саналуу күндөрүндө калктын бардык катмарларынын биригүүсү болуп, ошол убакытка чейин иштебеген бийлик түзүмдөрү калыбына келтирилген [6, 145-169-б.].

Мурат Иманкуловдун “Дагы бир жолу Кыргызстандагы 1916-жылы көтөрүлүш мезгилиндеги жоготуулар жөнүндө” макаласында көтөрүлүштүн эң эле бир азаптуу маселеси-каршылык көрсөтүүлөрдөн тарта аны басуу жана Кытайга качуу учурундагы кыргыздардын арасындагы жоготуулар талдоого алынат. Макалада түздөн-түз зордук-зомбулуктарды, кагылышуулардагы жана жазалоочу отряддар куугунтукка алган учурдагы кыргынды жана жергиликтүү жашоочулардын жашоо шарты оор аймактарга сүрүп салуу таризиндеги “кыйыр” аракеттеринин бардыгы комплекстүү мамиле жасалган. Ошол мезгилге тиешелүү демографиялык жана статискалык маалыматтарды талдап, автор белгилүү илимий ыкмаларды колдонуу менен кыргыз элинин болжолдуу түрдө канчага азайганын эсептеп чыккан [6, 276-296-б.].

Бирок 1916-жылдагы кубаттуу улуттук-боштондук кыймылы тышкы күчтөрдүн диверсиялык аракеттеринин натыйжасында гана башталган деп айтууга болбойт, анткени бул бир аз жөнөкөйлөштүрүлгөн позиция. ылайык

Жогорудагы булактарга ылайык мындай аракеттер болгон, бирок көтөрүлүштүн себеби болгон ички социалдык-экономикалык татаал процесстердин чыр-чатагы, анын ичинде элдин кеңири массасынын колониялык, жер которуштурууга нааразылыгы, аймактагы падышачылыктын жүргүзгөн агрардык жана салык саясаты.

Элдин улуу трагедиясы болгон 1916-жылдагы улуу көтөрүлүш тууралуу акындар, жазуучулар тарабынан да нечен деген чыгармалардын жаралуусуна алып келди. Мисалы, Ы. Шайбеков “Кайран эл”, К. Акиев “Үркүн”, А. Токомбаев “Жараланган жүрөк”, К.Баялинов “Ажар”, Ж. Турусбеков “Ажал ордуна”, М. Элебаев “Узак жол” чыгармаларында таамай жана реалдуу чагылдырышкан [8, 25-27-б.]

Жыйынтыктап айтканда, арадан жүз жыл өтсө да, бул көтөрүлүш курчтугун жана маанисин жоготпойт, анткени 1916-жыл Кытайга качып кайра кайткан жана ошол жерде калган адамдар үчүн эле эмес, алардын экинчи, үчүнчү муундагы тукумдары үчүн да маданий жаракат болуп кала берет десек жаңылышпайбыз. Кыргыз элинин тарыхындагы бул кандуу окуя бүгүнкү күндө да учурдун эң актуалдуу темаларынан болуп эсептелинип, терең изилдөөгө, иликтөөгө алуу зарыл маселелерден экендиги талашсыз.

Колдонулган адабияттар

1. Анарбаева Г.А. Үркүн. Улуттук боштондук кыймыл.// Известия ВУЗов Кыргызстана. №4, 2017.
2. Галиев З. «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии» / Сборник статей. Б., 2017 33-40 С.
3. Дөкөнов Р.Т. Кыргызстандагы 1916-жылкы улуттук-боштондук күрөш же үркүн // С.Нааматов атындагы НМУнун жарчысы журналы. №4, 2016, атайын чыгарылыш. 15-17-бб.
4. Каниметов А.К. 1916-жылдагы Жети-Суу элинин тагдыры. // С.Нааматов атындагы НМУнун жарчысы журналы. №4, 2016, атайын чыгарылыш. 19-17-бб.
5. Карабекова Ч.К. Үркүн-кыргыз элинин орус падышачылыгынын колониялык саясатына каршы улуттук-боштондук күрөшү. // С.Нааматов атындагы НМУнун жарчысы журналы. №4, 2016, атайын чыгарылыш.
6. Койчуманова М.А. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш.// С.Нааматов атындагы НМУнун жарчысы журналы. №4, 2016, атайын чыгарылыш. 40-43 -бб.
7. Морисон А., Айтпаева Г. Изучение 1916 года: деполитизация и гуманизация знаний о восстании в Центраьной Азии. Б., 2020.
8. Токторбаева Г.М. Произведения, посвященные национально-освободительному восстанию 1916 года. //Вопросы истории Кыргызстана (научный журнал) №2-3 (26), 2012.
9. Искендерова Ш.А. 1916-жылдагы улуу көтөрүлүш акындар поэзиясында. // Эл агартуу илимий-педагогикалык жана методикалык журналы. №9-10, 2016.

УДК: 371.381 (575.2)

КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ ТАМАК-АШЫ: ТЫЮУЛАР ЖАНА ИШЕНИМДЕР

Байыш кызы А.[1], Чыныкеева Г. Э.[2]
[1,2]Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада кыргыздардын муундан-муунга ата-бабалардан келе жаткан тыюу ырымдары жөнүндө каралат. Анын азыркы учурда элдин турмушундагы мааниси, колдонулушу жана ислам дини менен байланышы баяндалат.заидов

Ачкыч сөздөр: тыюу, улут, кыргыз, каада-салт, үрп-адат, эл, тарых.

ТРАДИЦИОННАЯ ПИЩА КЫРГЫЗОВ: ЗАПРЕТЫ И ВЕРОВАНИЯ

Байыш кызы А.[1], Чыныкеева Г. Э.[2]
[1,2]Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

В статье рассматривается о запретных обрядах кыргызов, которое передавались от наших предков из поколения в поколение. Также описывается его значение и влияние в жизни народа и связь с исламской религией на современном этапе.

Ключевые слова: запрет, нация, кыргыз, традиция, обычаи, народ, история.

TRADITIONAL FOOD OF KYRGYZ: PROHIBITS AND BELIEFS

Bayish kyzy A.[1], Chynykeeva G.E.[2]
[1,2]Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Annotation

The article deals with the forbidden rites of the Kyrgyz, which were passed down from our ancestors from generation to generation. It also describes its significance and influence in the life of the people and the connection with the Islamic religion at the present stage.

Keywords: taboo, nation, Kyrgyz, tradition, customs, people, history.

«Баба өмүрүн билген киши – караңгыда шам чырак».
(элдик макал)

Киришүү. Чынында, байыркы баба тарыхын, маданиятын, этикасын изилдөөнүн жана айтуунун ар түркүн жолдору, ыкмалары, мүмкүнчүлүгү көп. Маданият – бул тарбиялоо дегенди да маанини билдирет. Ар бир жердин маданияты бар, мисалы; сүйлөшүү маданияты, жүрүм-турум маданияты,коомдо өзүн кандай алып жүрүү маданияты. Ал эми кыргыздар байыртадан эле жаштарды өзүнө-өзү талап коё билүүгө көнүктүргөн. Балдарга акыл-тарбия берүүдө ошол элдин кенчи болуп, элдин мүдөөсүн көздөгөн элдик педагогиканын жол-жоболорун кеңири колдонуп келишкен. Тыюлар-элдик нормаларды камтыган элдин адеп-ахлактык тарбиясы, маданияты. Убаданы аткарбоону, көпчүлүктү көзгө илбөөнү, убадалашкан мезгилден кечигип келүүнү ж.б.у.с. кыргыз эли илгертен эле айыптаган. Этика-бул этияттык, сактык, жүрүм-турум, мамиле-катнаш, бирөө менен сүйлөшүүнүн, убадалашуунун, күнүмдүк жүрүм-турум эрежесинин чен-өлчөмү, эреже - нормасы, тактикасы. Кеп этикети бирөөгө кайрылуу, учурашуу, коштошуу, кечирим суроо, алкыш айтуу,куттуктоо, каалоо-

тилек билдирүү, өтүнүчү ж.б.у.с. кырдаалдар түрүндөгү баарлашуу кебинин комплексин түшүндүрөт да, бизге кеп адеби деп аталат. Кеп адеби менен жүрүм-турум маданиятын эч качан ажыратып, бөлүп койо албайбыз. Этиканын көптөгөн элементтери кыргыз элинин жашоо-турмушунда жүрүм-турумдар деген ат менен орун алган [1].

Биз азыр кыргыздын идеологиясын таппай жатпайбызбы. Ошол идеология байыртадан эле, ырым менен, тыюулар менен куралган экен. Адам ар кандай напсисин тыя алса-бул тыюу болот. Ал түздөн-түз ырыскынын, ооматтын келишин тоспоо, ошондой ишке барбоо, адептүүлүктүн чегинен чыкпоо деген сыяктуу кыргыздын чоң философиясы, мүнөзү десек болот.

Негизги бөлүк: Төмөндө бир нече тыюу ырымдарынан келтирсек:

Сапарга чыгаарда, тамак ичээрде, жумуш баштаарда ж.б. «биссимылда» деп башта.

Адегенде нан ооз тий.

Нан ырыскың - аны тепсебе, жаман дебе, ыргытпа.

Нандын күкүмүн шыпырба, ырыс-насибиң кемийт, ачарчылык болот.

Нанды көмкөрөсүнөн койбо, бир колдоп сындырба.

Нанды тегеретип сындырбай тең болуп сындыр.

Нан менен бычак аарчыба.

Туз - насибиң, аны тепсебе, алыска жол жүрөөрдө туз таты.

Дасторконду салаарда бүктөбө, тетири салба.

Чай, суусун сунганда чыныны оң колго кармап, сол колду көкүрөккө коюп, бир аз ийилип сунуш керек, ал эми куйганда өз колуна алып куй.

Улуулардын кешигинен ооз тий.

Тамак ичээрде жылаңбаш отурба, жылаңач отуруп, жатып алып тамак ичпе.

Тамак ичип жатканда жер таянып отурба.

Тамакты чалпылдатып чайнаба, шорпону шорулдатып ууртаба.

Тамак ичип бүткөндөн кийин бата кыл, тамак ичээр замат жатпа.

Үйгө келген адамга нан ооз тийгиз.

Мейман келгенде кабагынды бүркөбө.

Тамакты сурап бербе.

Конок үйдөн чыкканча ичиндеги уйгу-туйгуңду басып тур.

Конгон мейманды эртең менен эрте ойготпо, ал кет дегенге тете.

Чайыңдын түбүн төкпөй ич, ырыскыңдан айрыласың.

Бышкан ашты таштаба.

Тамакты дасторконсуз ичпе.

Дасторконду жыйнай электе жата калба же туруп кетпе.

Тамакка сынтакпа.

Чыныны чертпе, куру казанды калдыратпа үйдөн береке качат.

Кемегени теппе - ырыскың төгүлөт.

Идиш-аякты теппе.

Идиш сынса кайгырба.

Чайдын чамасын булганыч жерге төкпө.

Супураны улагага илбе, жерге таштаба.

Акты (сут, айран, кымыз) токпо.

Бирөөдон тузду бекер алба.

Караңгыда сырттагы тамактын бетин ачык калтырба.

Нанды тебелебе.

Колунду жууп жүр, эмне жээринди билесиң, Оозуңду жууп жүр, эмне дээриңди билесиң [2].

Көрүнүп тургандай, элибиз эзелтен эле убалды билишип, коноктун урматын жайына коюуга, тамактануу маданиятына өзгөчө маани беришкен.

Ошондой эле, кээ бир тыюлардын турмуштук мааниси, колдонулуу маңызы тууралуу кеп кылсак:

«Тамакты дасторконсуз ичпе». Мында абалы дасторкон жайылат. Ал – ошол үйдүн, үй ээсинин пейили. Бата тамакка эмес, ошол дасторконго тиленет. Мунун артында «басып-туруп тамак жебе, отуруп ич, баш кийимди тамак ичээрде алба, бирөөнүн дасторконун сыйла» деген накыл жатат. Талаа-түздө, сапар жолдо, албетте, азыкты ичип-жеште дасторкон ордуна сөзсүз алдына бирдеме коет. Жеп-ичип бүткөндөн кийин бата ошого тиленет.

«Тамакка сын такпа». Бар тамак – ырыс-кешик. Бирөөнүн сен үчүн жайган дасторкону – анын ак пейили. Чайга, нанга, жармага, айранга ыраазы болбоо жакшы эмес. Бар тамагын жаркылдап алдына койсо, басмырлоо болбойт.

Кыргыздарда тамактардын эң улугу болуп – нан эсептелинип, алардын турмуш-тиричилигинде нанга байланышкан көптөгөн тыюлар жана ырым-жырымдар колдонулуп келген. Нанды тескери койбойт, бир колдоп сындырбайт, салаалап кармабайт жана үстүнө эч нерсе койбойт. Нанды, камырды жана супураны аттабайт, тебелебейт.

Түнкүсүн нандын, тамактын, суунун оозун ачык калтырбайт, шайтан аралайт.

Мындан сырткары адамдар өзүнүн актыгын далилдеш үчүн нан кармап карганышкан.

Туз сурабайт, туз - шор, бирөөнүн шорун сурап алып жатасың. Ошондуктан, кыргыздар башка журтка көчүп жатканда, баардык шорубуз ушул жерде калсын деген мааниде, эски журтуна, коломтонун жээгине тузун таштап кеткен; тузду төкпөйт, тебелебейт, чачпайт. Ишеним боюнча, туз төгүлсө ошол үйдө уруш же пикир келишпестик болот. Ошондой эле кыргыздар айрым учурларда өзүнүн актыгын далилдөө үчүн туздан атташкан.

Кыргыздарда сүттөн жасалган азыктарга өтө аяр мамиле жасап, сүттү жана сүт азыктарын жалпы жонунан «ак» деп атап коюшкан. Уйдун желини чоочуп калат же сүтү кайтып кетет деп акты колдон келишинче төгүп албоого аракеттенишкен. Эгерде сүт, айран же кымызды кокусунан жерге төгүп алса, төгүлгөн актан үч жолу алып кийиминин жакасына «ак жалгасын» деп сүйкөп коюшкан. Кишинин кийимине кокусунан ак төгүлүп кетсе, жакшы жышаан болуп эсептелинип, мындай учурда да «ак жалгасын» деп айтышкан.

Эгерде ириген сүттүн көк суусун төгүүгө туура келсе эл баспаган жерге же агын сууга төгүп жиберген. Ал эми айран, сүт, кымыз куюлган идишти жууганда да, суусун көрүнгөн жерге төкпөй итке куйган же агып жаткан сууга чачып жиберген же коломтонун жээгине чачып койгон.

Караңгыда сыртка ак алып чыккан эмес жана кеч киргенден кийин бирөөгө ак берилген эмес. Өтө зарыл же кыйбас адамы болуп, берүүгө туура келип калса, сүттүн үстүнө оттун күлүнөн чымчып салып, же суу тамызып, же үстүнө нан салып жана сөзсүз түрдө бетин жаап берет.

Кымыз-жылкынын сүтүнөн жасалган эң барктуу суусундук. Кыргыздардагы катуу сакталган адат боюнча бээ байлаган адам келген кишиден кымызын бекитпейт жана сунулган кымызды ичпейм деп баш тартпайт. Эгерде бээ саап, кымыз жасаган үйгө киши келип, ал учурда кымыз жок болуп калса, үй ээси милдеттүү түрдө сабанын түбүндө калган кымыздын көрөңгөсүнөн бир аз куюп келип келген кишиге ооз тийгизет. П.Кушнер кыргыздардын кымызга болгон мамилеси тууралуу төмөндөгүдөй жазып кеткен: Кыргыздар кымыздын бир тамчысын да жерге тамызбоо үчүн өтө этияттап ичишкен. Аларда кымызды аягына чейин ичпей калтырып коюу эң чеки иш деп эсептелинип, ал эми аны ичип бүткөндөн кийин, идиштеги анын калдыгын төгүп салуу эң чоң күнөө болуп саналган.

Күрүчтү жерге түшүрбөйт, тебелендиге таштабайт, анткени күрүч-«бейиштин тамагы». Ошондой эле аны жууган сууну да эл баспаган жерге төгүшкөн [3].

Жыйынтык: Тыюулар - элдин коомдук, саясий, экономикалык көрсөткүчү. Алар адамдын айлана-чөйрөгө, өз ара жана дүйнө менен карым-катнаштарындагы көз караштарынын философиялык туундулары, көп кылымдык тажрыйбаларынын натыйжасы. Булар жазылбаган мыйзам, эреже катары аткарууга милдеттүү болуп, айрыкча жаштарды күндөлүк турмуш-тиричиликтин маданиятына чакырган. Ошол эле учурда алар улуулардын таалим-тарбия берүүчү негизги милдети катары кабыл алынган. Жаш муунду адептүүлүккө, түз жолго, ныса-птуулукка, абийирдүүлүккө, калыстыкка, адилеттүүлүккө, ыймандуулукка ж.б. үндөгөн, тыюу ырымдары көп. Алар улам кийинки муундун акыл-туюмуна орноп, атадан балага, кылымдан кылымга өтүп, бүгүнкү күнгө чейин айтылып келет. Буларда исламга чейинки диний ишенимдери: анимизмдин, тотемизмдин, шаманизмдин да, исламдын да таасирлери байкалат, ошондой эле динге эч байланышпастан нукура турмуштук зарылчылыктан, эл акылынан келип чыккан тарбиялык маанидеги тыюулары да арбын. Айтор, учурдагы ааламдашуу мезгилинде көөнөргүс мурас катары сакталып келген тыюлар жана жөрөлгөлөр чоң мааниге ээ жана керектүүсүн иргеп алып, иш жүзүндө турмуш-тиричилигибизде, жашообузда колдонуубуз мезгилдин талабына ылайык деп эсептейбиз.

Бабаларыбыз бизге,бизден кийинкилерге калган керез-накылга, өткөн бабаларыбыздын чыныгы тарыхы менен маданиятына кыргыз баласы кызыксын, билсин, суктанып, сыймыктанып, сүйсүн, өзүн башкалардан кем сезбесин! Улуу Чынар теректин бир бутагы, улуттук ак өргөөнүн бир уугу экендигин туйсун! Жаңы доордо өз тарыхыбызды, рухий маданиятыбызды жана жеке өзүбүздү таанып билели.

Колдонулган адабияттар

1. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. Б., 2000. 348 б.
2. Ата-бабалар табериги: Кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп-адат жана жөрөлгөлөр жыйнагы. Б., 2011. 724 б.
3. Молдокулова Д.Т. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелерде жана турмуш тиричилигинде колдонулган салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы). Б., 2015.

УДК:398

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ МЕДИЦИНАГА БАЙЛАНЫШТУУ СӨЗДӨР

Базарбаева М.С.[1]
[1]№60 кесиптик лицей, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, медицинасын, чарбачылыгын, салт-санаасын чагылдырган “Манас” эпосу дүйнөлүк адабиятта өзүнүн көлөмү менен гана таң калтырбайт. Ал окуяга бай, кыргыз элине тиешелүү кызыктуу маалыматтарды камтыгандыгы менен баалуу чыгарма. Андан элибизге таандык маалыматты издесең оңой эле табасың. Белгилүү окумуштуу Ч.Валиханов бекеринен “Манас”-кыргыз элинин энциклопедиясы” деп, баалуу пикирин айткан эмес. Ошондуктан да дүйнөлүк окумуштуулардын кызыгуусун туудуруп, ар кандай кызыктуу талаш-тартыштарды жаратып, изилдөөлөр жүргүзүлүп келүүдө. Бүгүнкү биздин илимий баяндамабызда аталган улуу дастандагы медициналык куралдарды кандайча колго жасап, аны кандай ооруларга колдонулгандыгы тууралуу иликтөө жүргүздүк. Байыркы аталышы менен, бүгүнкү күндөгү аталышын салыштырдык. Арым шаймандар байыркы аталышы менен эле сакталганын байкадык.

Ачкыч сөздөр: уникалдуу, баалуулук, энциклопедия, медициналык курал, термин, эпос, маданият, изилдөөлөр.

СЛОВА СВЯЗАННЫЕ С МЕДИЦИНОЙ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Базарбаева М.С.[1]
[1]№60 Профессиональный лицей, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Эпос “Манас”, отражающий историю, культуру, медицину, хозяйство, традиции кыргызского народа, поражает в мировой литературе не только своими размерами. Это ценное произведение, богатое историей, содержащее интересную информацию, касающуюся кыргызского народа. Вы можете легко найти в нем информацию, которая принадлежит нашим людям. Известный ученый Ч.Валиханов не зря назвал ““Манас” энциклопедией кыргызского народа”. Именно поэтому проводятся исследования, вызывающие интерес мировых ученых и вызывающие различные интересные споры. Сегодня в нашем научном обзоре мы провели исследование о том, как медицинские инструменты из этой великой саги были изготовлены вручную и при каких заболеваниях они использовались. Мы сравнили древнее название с сегодняшним. Темп мы обнаружили, что инструменты сохранились так же, как и их древнее название.

Ключевые слова: уникальный, ценность, энциклопедия, медицинский инструмент, термин, эпос, культура, исследования.

WORDS RELATED TO MEDICINE IN THE EPIC "MANAS"

Bazarbayeva M.S.[1]
[1]№60 Professional Lyceum, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The epic “Manas", reflecting the history, culture, medicine, economy, traditions of the Kyrgyz people, is striking in world literature not only for its size. This is a valuable work, rich in history, containing interesting information concerning the Kyrgyz people. You can easily find information in it that belongs to our people. The famous scientist ch.Valikhanov called ”Manas" the "encyclopedia of the Kyrgyz people" for a reason. That is why research is being conducted that arouses the interest of world scientists and causes various interesting disputes. Today, in our scientific review, we conducted a study on how medical instruments from this great saga were made by hand and for what diseases they were used. We compared the ancient name with today's. However, we found that the instruments were preserved in the same way as their ancient name.

Keywords: unique, value, encyclopedia, medical instrument, term, epic, culture, research.

Элдик медицина – дарылык касиети бар заттар, гигиеналык ыкмаларды колдонуп, ооруну дарылоо, ден-соолукту чыңдоо. Алгачкы коомдогу кишилер сынган, чыккан сөөктү ордуна салууну билишкен. Ооруну жеңилдетүүдө чөптөрдүн, суунун, күн нурунун дарылык касиеттерин байкашкан.

Кыргыз эли байыртан эле табият менен тыгыз байланышта, ынак мамиледе жашап, анын ар бир бөлүгүн жашоо-турмушуна тамак-аш, кийим-кече, зарыл болгон учурда дарылык максатта пайдаланышкан.

Кыргыздын элдик медицинасында картык менен кан алуу, сүлүк салуу, кийиз күйгүзүп басып, кандын агышын токтотуу, тамыр кармап ооруну "ысык" же "суук" деп бөлүп, тамактануу жолун көрсөтүү, териге алуу, кан алуу, сүлүк салуу колдонулган.

Элдик медицинада ооруну басаңдатуу же жарааттын ириңин сордуруу максатында түрдүү чөптөрдү жана алардан жасалган дарыларды тартышкан, ичиришкен. Айбанаттардын өтүн, майын сыйпашкан, ичиришкен. Ачык таш, сымап ж.б. минералдык заттарды да дары катары колдонушкан.

Окумуштуу философ Г.Ботоканова кыргыз элинин салттуу медицинасы колдонулган жалпы ооруларды, дарттарды төмөкүдөй типтерге ажыратат.

төрөө жана аял оорулары;
балдар оорулары;
сезгенүү оорулары;
муун жана кол аяк оорулары;
ичеги-карын оорулары;
өпкө оорулары;
баш оорулары;
тери-шишик оорулары;
келте, кара тумоо (тиф);
безгек калтыратма (малярия);
ички оорулары; көз оорулары;
тиш оорулары; кара жама (цынга);
тамак оорулары;
жылан жана кара курт чагуу;
суук тийүү;
сынуулар, ордунан чыгуулар;
шал оорулары;
жин оорулары;
талма (эпилепсия)

Мына ушул оорулардын жана дарттардын бир кыйласы "Манас" эпосунда жана башка фальклордук чыгармаларда кездешет. "Манас" эпосунда кеңири колдонулган тармак-элдик хирургия. "Манастагы" хирургиялык аспаптар: аштар, тинтүүр, сапсалга, бычак, картык, оңко, искек. Булардын ар биринин өз-өзүнчө функциялары болгон [3].

Аштар (Наштар)-кыргыздардын элдик медицинасында колдонулган байыркы аспап. Кош миздүү, болоттон жасалган курч бычак. Жараттагы бузук канды чыгаруу болгон. "Манас" эпосунда аштар денеге сайылып, токтоп калган жебенин сынынын же окту чыгарып алуу үчүн колдонулганы айтылат.

Сом этине калды деп,
Чыкпай туруп алды деп,
Аштар алып колуна
Тилип жаткан андан көп [4]

Тинтүүр-элдик медицинада колдонулган аспап. “Манас” эпосунда чагылдырылган. Тинтүүр, көбүнчө уруш салгылаштардан кийинки эпизоддорду сүрөттөгөндө учурайт. Мисалы, С.Орозбаковдун вариантында, тинтүүр тууралуу төмөнкүдөй маалымат айтылат.

Сом жеринде ок бар деп,

Тинтүүр менен копшутуп [4].

Жараатка салып, адамдын денесине туруп калган жаанын огун, башка куралдардын сынынын таап, канча тереңдикте жатканын билүү, ордунан копшуу үчүн пайдаланылган. Тинтүүр алтын, күмүш, темир зымдан жана эң айла кеткенде табылгадан да жасалчу деген маалымат бар. “Манас” эпосунда Тинтүүрдүн коргошундан жасалганы эскертилет.

Шакшак-кол, бут ж.б. сыныктарды эбине келтирип, кыймылдатпас үчүн таңып коюуда пайдаланылган атайын даярдалган жыгач.

Кол-аягы сынганды,

Шакшак жонуп даярдап,

Аста кармап аяндап,

Таңып жаткан дагы бар [4].

Картык-кан алууга, канды сордуруп таштоого колдонулуучу мүйүздөн жасалган түтүкчө.

“Манас” эпосунда дары заттар жана элдик дарылык ыкмалардын көпчүлүгү анын бардык варианттарында кездешет. Кыргыздын элдик медицинасында ар кандай өсүмдүктөр, көбүнчө чөптөр дары катары колдонулуп келгендиги белгилүү. Мисалы, мээр чөп. Организмге жагымдуу, жыттуу дары чөп экендиги айтылат. КТТСте мээр чөп чарчап чалыккан адамга ал күч берүүчү жомоктогу чөп.

Уулжан-чайырлар тукумуна кирген, сабагында, мөмөсүндө, тамырында эфир майы бар, илгертен эл арасында ашказан, айрым жараат ооруларын дарылоого пайдаланылып келген көп жылдык өсүмдүк.

Чардары – ар түрдүү нерселерден бириктирилип жасалган аралашма дары.

Мумия - 1. Асканын жаракаларында пайда болуучу, элдик медицинада сөөктүн сынынын дарылоо үчүн колдонулуучу чайыр түрүндөгү зат.

2. Бузулуп,чирип кетүүдөн сактап, дары–дармектер менен катырылган адамдын же айбандын жасаты. Дары чөптөрдөн эпосто уулжан аттуу чөптүн

Уулжан берип ичинен,

Эски дартын буздуруп–деп, кайсы учурда пайдаланыла тургандыгы айтылган. С.Орозбаковдун вариантында бул дарынын уулжемил деген формада айтылгандыгын билебиз.

Уулжемил деген дарысын,

Жутуп алды баарысын,

Аккан каны басылып-деп айтылат [4].

С.Орозбаковдун вариантында ийсең, жуушаң аттуу дары чөптөрдүн аттары кездешет.

Ийсен, жуушан чөбү бар,

Издегендин көбү бар.

Орол тоонун учу бар,

Ойлонсоң сонун ушулар [4]

“Манас” эпосунда өсүмдүк чөптөрдөн башка заттардан, мисалы, минералдардан алынган дарылар тууралуу да сөз болот. Алардын бири кантемирдары. КТТСте кантемир огу деген сөз айкашы берилип, ал элдик ишеним боюнча чагылган аркылуу түшкөн таш деп чечмеленет. Демек, муну метеориттерден түшкөн дары деп айтууга болот.

Кашкулактын майы, кажырдын өтү да элдик медицинада пайдаланылгандыгын эпостогу төмөнкү саптардан билүүгө болот;

Кажырдын өтү барбы деп,

Чуулаганы андан көп.

Кумия дары мумия,
Бар бекен деп кошундан
Сурап жүргөн андан көп [4].

“Манастан” арбын кездешкен дарылардын бир тобу–эпикалык дарылар. Алар кайсы чөптөн же кайсы заттан, кантип жасалгандыгы тууралуу маалымат жок. Апы же үпү дары, кырма кызыл дары, кайнатма кара дары же кашкардын кара дарысы, медет, себеп, жот дары искеме дары, ак дары, барпы дары ж.б. булардын ичинен апы же үпү дарысы “Манас” эпосунан тышкары башка кенже эпостордо да кездешет.

Ок жуткуруп окшутуп,
Сом эттеги окторду.
Шимшүүр менен копшошуп,
Тилип жаткан дагы бар,
Колу-буту сынганын,
Шак-шактарын жонушуп,
Соорусуна шапа- шуп,
Коюп жаткан дагы бар [4].

Шак-шактын кандай формада, кайсы жыгачтан жасалышы айтылат;
Буту сынган мунун деп,
Теректерден табышып,
Челек кылып чабышып,
Оюп жүргөн андан көп [4]

Мындан башка да бир катар дарыгерлик ыкмалар эпосто чагылдырылган. Элдик медицинада кеңири белгилүү болгон аккан канды ысык кийиз менен басып токтотуу жана териге отургузуу тууралуу мисалдар бар.

Каапырдын каны Жолойдун,
Жаагынын каны жыйылбай,
Кызыл суу болуп акты эле,
Жолум үйдөн кийизди,
Кыйып кейип жапшырды.
Каптап эле кийди дейт [4].
Агаң деле болбоду,
Жолум үйдөй кол алып,
Тагы келип жапшырды,
Ошондо гана тыйылып калды дейт,
Токсон өгуз терисин,

Эпостогу башкы каармандар Каныкей менен Бакайдын да дарыгерлик касиетин баса белгилеп кетпесек болбойт.

Мана жараланып, жарасы ырбап улам ырбап жатканда С.Каралаевдин варианты боюнча Каныкей узүктөй калпак эр Шуутуну Мысыр менен Багдатка жиберип, апы, үпү деген дары алдырып, Желпиништи чалдырып, кайнатма кара дары таптырат.

Кайнатма кара дарыдан
Баягы кайран катын Каныкей
Жарасына салды эми,
Ар чириктин баарысын
Кузгундатып, тептирип.
Тышынан сууруп алды эми.
Кырма кызыл дарыны,
Жеңең ичинен баса берди эми,
Ошондо, ооруган жери басылып,
Кабылан, султан каныңдын
Умачтай көзү ачылып
Кубаттанып, тирденип [4].

Ошондо, курган төрө ирденип, кайра таласка көчүп кетүүгө жарайт.

Чоң казатта Алмамбет катуу жараланган учурда да Каныкей ага дары берип, урушка аны кайра даярдап чыгарат. Каныкей Манаска бала төрөп берген жары гана эмес, анын акыл-

гөй кеңешчиси болгон. Манастын ишенген дарыгери болгон десек да жаңылышпайбыз. Каныкей сарамжалдуулук менен кырк чоронун ар бирине жарадар болсо жардам көрсөтүүчү буюмдарды куржунуна камдап салып узаткан. Мына ошолрдун ичинде түтөк болгондо жардам берчү, ок тийгенде кереги тийген буюмдар болгон. Кол ичинде атайын кийинки санитар врачтар сыяктуу адистер да даярдалган [1].

Ал эми Бакайдын медицинасын өзүнчө бөлүп карап көрсөк болот. Бакай оорулууга адегенде абдан кылдат карап, анан диагноз койгон. Мисалы, Жусуп Мамайдын вариантында,- Манасты Көкчө көз атып, жараланат. Ошондо баатырга “Ичегиси жыдыды” деген диагноз коёт. Бакай табыптын аныктоосу боюнча, көп кан кетип кансырап калышы. Эми баатырга коюу тамак, дан бербеш керек, антпесе алар ичегини тешип кетет да, адамды өлүмгө кириптер кылган. “Бармактай тамак таттырбайт, эс алган сайын баатырга муздак суудан ууртатат, жел киргизбей кымтылайт”. Бул жол денедеги зат алмашууну теңдештирген да, ичегинин калыбына акырындап келүүсүн шарттаган. Бакайдын мындай дарылоо ыкмасында сынган сөөктөрдү жик-жиктеп ордуна коюу, шак–шактоо, момуя (аркар таш) коюп таңуу ыкмалары колдонулат.Бакай-кыргыз элинде даанышмандыктын синоними, акылман, кеңешчи. Кыргыз элинин ханы – “карангыда көз тапкан, капылеттен сөз тапкан” акылман [2].

Дагы бир мисал келтирсек, Манас жараланып, оор абалда калганда Каракожо кийиктин чаарчыгынын этин алып, ага бал аралаштырат, анан абдан бышырат да, ошол бышырылган эттин шорпосун жана этин аз -аздап Манаска ичирип жана жедирип отуруп денедеги жаанын огун чыгарып алат. “Илимий деңгээлдеги хирургия кыргыз табыптарына тааныш эмес болгон, ал тургай алар асептика (медициналык инструменттер менен жабдыктарды стерилизациялоо методу) жана антисептика (атайын каражаттар менен жугуштуу жараларды жуктурбоо үчүн алдын алган метод) тууралуу эч нерсе билишкен эмес, ошондой болсо да, ачык жана жабык мүнөздөгү сыныктар учурунда кыргыз табыптары жараатка чалдыккан жумшак ткандардан аккан канды күйгөн кийиз менен токтотуунун өзгөчө ыкмасын билишкен”.

“Манас” доорундагы медицина менен азыркы илимий медицинанын окшоштуктары менен айырмачылыктарын жогорудагы келтирилген мисалдардан байкап корсок болот.

Мына ушундай мисалдардан улам элдин эмпирикалык медициналык билими болгондугун, алар манасчылар аркылуу бизге жеткендигин, биз болсо кийинки муунга өткөрүп беришибиз керектигин түшүнүүбүз зарыл. Биз шартты жана убакытты эске алуу менен саналуу гана мисалдарга токтолдук. Бул багытта дагы да илимий изилдөө иштери жүргүзүлөрү келечектин иши.

Колдонулган адабияттар

1. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Бишкек, 1996
2. Ден соолук энциклопедиясы. Фрунзе, 1985
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек, 2010
4. “Манас” эпосу. Фрунзе, 1957.

УДК-409.34

ЛИНГВОСТАТИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТОПОНИМОВ, ВЫРАЖЕННЫХ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ СОСТАВНЫМ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМ С ЦВЕТОВЫМ КОМПОНЕНТОМ

Исматова Н.М.[1]
[1]Кокандский педагогический институт, г. Коканд, Узбекистан

Аннотация

С целью изучения лингвокультурологических особенностей топонимов, выраженных составными существительными в английском языке, были собраны все имеющиеся в этом языке топонимы, а из них выделены топонимы с цветом и составные существительные. В данном случае мы расположили топонимы со сложными существительными с каждым цветовым компонентом в разделе цветов и исследовали, к каким историко-культурным характеристикам они относятся.

Ключевые слова: топоним, топонимика, составное существительное, ингвокультурология, цветовой компонент.

АНГЛИС ТИЛИНДЕ ТҮСТҮҮ КОМПОНЕНТИ БАР ТАТААЛ ЗАТ АТООЧ КАТАРЫ ТУЮНТУЛГАН ТОПОНИМДЕРДИН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА СТАТИСТИКАЛЫК ЧЕЧМЕЛӨӨ

Исматова Н.М.[1]
[1]Кокон педагогикалык институту, Кокон ш., Өзбекстан

Аннотация

Англис тилиндеги татаал зат атоочтор менен туюнтулган топонимдердин лингвокультурологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө максатында бул тилде кездешкен бардык топонимдер чогултулуп, алардын ичинен түстүү жана татаал атоочтору бар топонимдер тандалып алынган. Мында ар бир түс компоненти менен татаал зат атоочтору менен топонимдерди түс бөлүгүнө жайгаштырып, алар кандай тарыхый-маданий өзгөчөлүктөргө тиешелүү экендиги изилдөөгө алынды.

Ачкыч сөздөр: топоним, топонимика, татаал атооч, лингвокультурология, түс компоненти.

LINGUISTIC AND STATISTICAL INTERPRETATION OF TOPONYMS EXPRESSED IN ENGLISH AS A COMPOUND NOUN WITH A COLOR COMPONENT

Ismatova N.M.[1]
[1]Kokand State Pedagogical Institute, Kokon Pedagogical Institute, Kokon city, Uzbekistan

Abstract

In order to study the linguoculturological features of toponyms expressed by compound nouns in English, all toponyms available in this language were collected, and toponyms with color and compound nouns were selected from them. In this case, we placed toponyms with compound nouns with each color component in the color section and examined what historical and cultural characteristics they refer to.

Keywords: toponym, toponymy, compound noun, linguoculturology, color component.

Когда мы провели лингвокультурологическое исследование топонимов, выраженных составным существительным с цветовым компонентом, в английском языке, мы стали свидетелями разнообразия топонимов, использующих все цветовые термины в языке. Мы также узнали, что каждый из топонимов, представленных одним цветом, имеет свое значение. Мы постарались анализировать данные, собранные в наших лингвистических и культурологических исследованиях.

Во-первых, мы различили топонимы, выраженные составным существительным с цветовым компонентом, а именно те, которые названы по цветовому признаку местности. Мы представили его в виде таблицы.

Топонимы, выраженные составным существительным, названным по характеристике цвета

Цвет	Топонимы, представленные составными существительными с цветовым компонентом	%
Blue (Синий)	Blue Earth County, Blue Hill, Blue Island, Blue Lake, Blue Mound, Blue Rapids, Blue Ridge(Georgia), Blue Ridge(Texas), Blue River, Blue Springs(Alabama), Blue Springs(Missouri), Blue Springs(Nebraska), Bluefield, etc.	90%
Black (Чёный)	Blackfoot, Black Mountain, Black Mountain(North Carolina), Black Rock(Arkansas), Blackwater(Missouri), etc.	15%
Brown (коричневый)	-	0%
Gold (золотистый)	-	0%
Grey (серый)	-	0%
Green (зелёный)	Greenfield, Fountain Green (Utah), Green Bay (Wisconsin), Green Cove Springs(Florida), Green Forest(Arkansas), Green Grass(South Dakota), Green Isle(Minnesota), Green Lake(Wisconsin), Green Park(Missouri), Green Ridge(Missouri), Green River(Utah), Green River(Wyoming), Green Spring, etc.	40%
Orange (оранжевый)	Orange Heights, Orange Beach, Alabama; Orange City, Florida; Orange City, Iowa; Orange Cove, California; Orange Grove, Texas, etc.	30%
Pink (розовый)	Pink Hill, North Carolina; Rose City , Michigan; Rose Hill, Kansas; Rose Hill, Virginia; Roseville, California, etc.	100%
Red (красный)	Red Lick(Texas), Red Rock, Red Bank, New Jersey; Red Bank, Tennessee; Red Bay, Alabama; Red Bud, Illinois; Red Cloud, Nebraska; Red Lodge, Montana; Red Oak, Iowa; Red Oak, Texas; Red River, New Mexico; Red Springs, Arkansas; Redlands, California; Redwater, Texas, etc.	70%
Silver (серебряный)	Silver City, Colorado; Silver Lake, Oregon; Silver Lake, Indiana; Silver Lake, Kansas; Silver Springs, Florida; Silver Spring, Maryland, etc.	100%
White (белый)	White City, Kansas; White City, Oregon; White Cloud, Kansas; White Cloud, Michigan; White Earth, North Dakota; White Hall, Arkansas; White Hall, Illinois; White House, Tennessee; White Lake, South Dakota; White Mountain, Alaska; White Oak, Texas; White River, South Dakota, etc.	60%
Yellow (жёлтый)	Yellow Springs, Kentucky, Yellow Pine, Alabama; Yellow Pine, Idaho; Yellow Pine, Louisiana, etc.	100%

Мы проанализировали существующие в английском языке топонимы, выраженные составными существительными с цветовым компонентом, разделённые на 12 типов.

Это синий, чёрный, коричневый, золотистый,серый, зелёный,оранжевый, розовый, красный, серебряный, белый и жёлтый. 90% топонимов, представленных составным существительным с синим компонентом, произошли от признака, связанного с этим цветом, а наши топонимы с составным существительным, представленным этим цветом, не потерпели фонетических изменений. Грамматически все они создаются при написании раздельно. Не менее 15% топонимов, представленных составным существительным с черным компонентом, являются производными от признака, связанного с этим цветом. Наши топонимы со сложными существительными, названные по характеру одноименного места и представленные этим цветом, не потерпели фонетических изменений.

Грамматически одни образуются при раздельном написании, а некоторые при сложении. Когда мы исследовали топонимы, представленные сложными существительными с коричневым цветом, золотым цветом и серым компонентом, мы выяснили, что происхождение мест, названных в честь этого цвета, не связано с самим цветом. 40% топонимов, представленных составными существительными с компонентом зеленого цвета, возникли за счет характеристик, связанных с этим цветом, и наши топонимы с составными существительными, представленными этим цветом, не потерпели фонетических изменений. Грамматически одни образуются при раздельном написании, а некоторые при сложении. Обе части пишутся с большой буквы. 30% топонимов, представленных составным существительным с компонентом огненного цвета, являются производными от характеристики, связанной с этим цветом. Наши топонимы со сложными существительными, названные по характеру одноименного места и характеристике цвета его находок, и выраженные этим цветом, не потерпели фонетических изменений. Грамматически образованы при раздельном написании. Обе части пишутся заглавными буквами. Все топонимы, представленные составным существительным с компонентом розового цвета, являются производными от признака, связанного с этим цветом. Наши топонимы со сложными существительными, которые названы по цветовым характеристикам природы, находок, животного мира и других особенностей названного этим названием места и выражены этим цветом, не потерпели фонетических изменений. Грамматически образованы при раздельном написании. Обе части пишутся заглавными буквами. 70% топонимов, представленных составным существительным с компонентом красного цвета, являются производными от признака, связанного с этим цветом, и наши топонимы с составным существительным, выраженным этим цветом, не потерпели фонетических изменений. Грамматически одни образуются при раздельном написании, а некоторые при сложении.

Все топонимы, представленные составным существительным с компонентами серебристого и желтого цвета, являются производными от характеристики, связанной с этим цветом. Наши топонимы со сложными существительными, которые названы по цветовым характеристикам природы, находок, животного мира и других особенностей названного этим названием места и выражены этим цветом, не потерпели фонетических изменений. Грамматически образованы при раздельном написании. Обе части пишутся заглавными буквами. 60% топонимов, представленных составным существительным с компонентом белого цвета, возникли благодаря признаку, связанному с этим цветом, а наши топонимы с составным существительным, выраженным этим цветом, не потерпели фонетических изменений. Грамматически одни образуются при раздельном написании, а некоторые при сложении.

Наше очередное лингвостатистическое исследование мы представили в виде таблицы.

Топонимы представленные составным существительным образованные от человеческих имен

Цвет	Топонимы, представленные составными существительными с цветовым компонентом	%
Blue (Синий)	Blue Jay, Blue Grass, Iowa.	10%
Black (Чёрный)	Black Jack (Massachusets), Black Hawk, Colorado, Blackburn, Missouri, Blackey, Kentucky, Blackwell, Oklahoma, Blackshear, Georgia.	85%
Brown (Коричневый)	Brownton, Browndell, Texas, Brownfield, Maine, Brownfield, Texas, Browns Valley, Minnesota, Brownsdale, Minnesota, Brownsville, Kentucky, Brownsville, Minnesota, Brownsville, Oregon, Brownsville, Tennessee, Brownsville, Texas, Brownton, Minnesota, Brownwood, Texas.	100%

Gold (Золот.)	-	0%
Grey (Серый)	Graymoor-Devondale, Kentucky, Graysville, Alabama, Grey Eagle, Minnesota.	100%
Green (Зелёный)	Bowling Green, Florida, Green City, Missouri, Grinvil, Greenacres, Florida; Greenback, Tennessee; Greenbelt, Maryland; Greenbrae, California; Greenbrier, Arkansas; Greenbush, Minnesota; Greencastle, Indiana; Greencastle, Missouri; Greendale, Indiana; Greendale, Missouri; Greensboro, Alabama; Greensboro, Georgia; Greensboro, North Carolina; Greensborough, South Carolina; Greensburg, Indiana; Greensburg, Kansas; Greensburg, Kentucky; Greensburg, Pennsylvania; Greenville, Alabama; Greenville, Georgia; Greenville, Illinois; Greenville, Iowa; Greenville, Kentucky; Greenville, Michigan; Greenville, Mississippi; Greenville, Missouri; Greenville, North Carolina; Greenville, Ohio; Greenville, South Carolina; Greenville, Texas; Greenwald, Minnesota; Greenwich, Connecticut; Matfield Green, Kansas.	60%
Orange (Оранж.)	-	0%
Pink (Розовый)	-	0%
Red (Красный)	Red Lion, Redfield, Red Boiling Springs, Tennessee; Red Run, Pennsylvania; Red Wing, Minnesota; Redding, California; Redding, Iowa; Redfield, Arkansas; Redfield, Iowa; Redfield, Kansas; Redfield, South Dakota; Redmond, Oregon; Redmond, Washington; Redondo Beach, California.	30%
Silver (Сереб.)	-	0%
White (Белый)	White Salmon, WA, White Settlement, Texas; White Sulphur Springs, Montana; White Sulphur Springs, West Virginia; White, Georgia; Whitefish, Montana; Whitefish Bay, Wisconsin; Whites Horse Beach, Massachusetts; Whitesboro, Alabama; Whitesboro, New Jersey; Whitesboro, New York; Whitesboro, Texas; Whitesburg, Georgia; Whitesburg, Kentucky; Whitesburg, Tennessee; Whitewright,Texas.	40%

Из следующих двух лингвостатистических анализов можно сделать вывод, что основная лингвокультурологическая интерпретация топонимов, выраженных составным существительным с цветовым компонентом в английском языке, связана с исходным значением этого цвета и имени человека с этим цветным именем. А вот топонимы, связанные с желтым, розовым и серебристым цветами, в основном названы по этому цветовому признаку. Есть также две другие цветовые интерпретации. Из них цвет золота связан с цветом и именем человека. Выяснилось, что название этому цвету дали только из-за его ассоциации с золотой рудой. Выяснилось, что второй цвет, цвет огня, назван по характеристике цвета не менее чем на 30 процентов, а остальные 60 процентов связаны с переводом оранжевого, специфичным для этого языка.

Использованная литература

1. Томахин Г.Д. Топонимы как риалии языка и культуры (на матер. географических названий США)// Вопросы языкознании.-1984.-№3.-С.84-90.
2. Makhmudovna, Ismatova Nodirakhon. "Toponyms Constructed By Compound Nouns With The Color Component." Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities 2.1.6 Philological sciences (2022).
3. Makhmudovna, Ismatova Nodirakhon. "Linguistic Features Of Toponyms Represented By Compound Nouns In Different Systematic Languages." International Journal Of Social Science & Interdisciplinary Research ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429 11.09 (2022): 387-390.
4. Ismatova, Nodirakhon Makhmudovna. "PRINCIPLES OF TOPONYMS CLASSIFICATIONS." Academic research in educational sciences 2.3 (2021): 1025-1029.
5. Makhmudovna, Ismatova Nodirakhon. "Generallegislation of toponymics and the concept of toponymy." ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 12.5 (2022): 704-706.
6. Ismatova, N. M. "TOPONYMS EXPRESSED IN ENGLISH WITH A COMPOUND NOUN WITH A COLOR COMPONENT." Современные проблемы филологии и методики преподавания языков: вопросы теории и практики. 2022.
7. Ismatova N.M. The relation between names and language. ACADEMICIA: An International Multidisciplin.

УДК:398

EPIC FACTORS DETERMINING CHILDLESSNESS IN OUR NATIONAL EPICS

Isakov R.U.[1]
[1]Karakalpak Department of the Academy Sciences Uzbekistan, Karakalpak Institute of Humanities and Research, Nukus city, Uzbekistan

Annotation

This article discusses the issues of childlessness of fathers in the traditional life of the Karakalpaks from an early period, which are reflected in folk epics. The epic direction and various motivations are revealed.

Keywords: Myth, genetics, typology, transformation, totemism, anemism, magicism.

УЛУТТУК ЭПОСТОРДО БАЛАСЫЗДЫКТЫ АНЫКТООЧУ ЭПИКАЛЫК ФАКТОРЛОР

Исаков Р.У.[1]
[1]Өзбекстан Илимдер Академиясынын Каракалпак бөлүмү, гуманитардык жана илимий изилдөө институту, Нукус ш., Өзбекстан

Аннотация

Бул макалада каракалпактардын алгачкы мезгилден берки салттык турмушундагы аталардын баласыздыгы элдик эпостордо чагылдырылган маселелер талкууланат. Эпикалык багыт, түрдүү мотивациялар ачылат.

Ачкыч сөздөр: Миф, генетика, типология, трансформация, тотемизм, анемизм, магицизм.

ЭПИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ БЕЗДЕТНОСТЬ В НАШИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЭПОСАХ

Исаков Р.У.[1]
[1]Каракалпакское отделение Академии наук Узбекистана, институт гуманитарных и научных исследований, г. Нукус, Узбекистан

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы бездетности отцов в традиционном быту у каракалпаков с раннего периода, которые отражены в народных эпосах. Выявлены эпические направление и разнообразные мотивации.

Ключевые слова: Миф, генетика, типология, трансформация, тотемизм, анемизм, магизм.

The folk epics of Karakalpak are extremely complex and large-scale from the compositional level, and in their content, they preserve the traces of several period coverings. We can mainly divide them into groups such as introductory plots, formative plots, developing plots and concluding plots. Among them, the opening plots (exposition) are of different importance. The reason is that these plots stand at the edge of the events that will happen in the epic and pave the way for their further development. Directions and solutions of events are directly related to them.

One of the most important of such motivational data is the program of childless fathers wishing for a child from higher powers, enriched with mythological and mystical elements, and is considered an epic factor determining the fate of childless fathers. At the beginning of the poems, fathers without children are mentioned. In this direction, we will try to study the epic information about how childless fathers got children, which are often found in the poems of Karakalpak people.

These are thematically different, and the typological features of our ancestors' beliefs and worldviews, which have taken place from the life and traditions of our ancestors, are isolated. That said, this topic is directly dependent on the beliefs of mythology, totemism, magic and others from the genetic point of view. For example, in the above-mentioned fairy tale "The Prince Worthy of Harassment" ("Obrechenniy tsarevich", XIII century BC), "He asked the god of his land, because he was childless, for a child... spent one night with his wife. The woman became pregnant. when the time came, she gave birth to a son" [1, 63]. Usually, childless fathers thanking God and asking for a child takes a large place in epic essays. However, as early as the 13th century BC, simple forms of asking for children from higher powers were used. F. Urmancheni, a well-known folklorist, explains that just such a simple and "light" program of wishing a child from God belongs to much earlier times" [2, 119]. Epics, fairy-tale plots or episodes that represent the latest category of this motif have managed to preserve the necessary attributes of their source.

In the "Alpomish" epic, two childless fathers went out hunting together and did not dare to shoot a pregnant deer or moose and other animals, remembering that their wives were pregnant, hoping for good results and justifying each other's support. We can see that the epic contents of the program of descent have been preserved. In this place, the heroes who walk with good intentions related to the totem concepts, refraining from inflicting pain on the living being, will be a sign that the power to realize their goals prevails. For example, in the Ógiz version of the "Alpomish" epic, the same thing happens. This motive is mentioned in the epic "Soyatkhan-Hámre" with clarifications in this regard. Of course, such epic solutions have vital factors. In ancient times, our ancestors' trust in animals was important in their daily life. It is clear that the important events that arose under the influence of this belief or were carried out with the help of totem concepts had a certain influence on the formation of epics!

In the example we have given, the human factor associated with a certain profession is of vital importance. They can provide relict depictions of old totemic beliefs as a metaphor for setting things in motion. That is, in this place, the factor of maintaining the strait reflects the population concepts that ensure that a person is a magical force that ensures his own ascension.

Elderly people think of having only one child, they sit in pain with each other and intend them to get married. His stable formula in epics tends to be in this direction. "...From a deceiver, we became childless and passers-by. If you have a son, if I have a daughter, we would both be godparents" [3, 5]. In the epics of the Karakalpak people, the theme of betrothed to their unborn children by agreement must be related to the belief in the power of the word in ancient times, the concepts expressing the magical character of the word. The reason for this is that "the wish was accepted in the form of prayer" [4, 212]. The theme of begging for children from the God is also embodied in the epics "Mahabharata" and "Ramayana", which are ancient Indian epics. In the opening (expository) sections of the epics, the stories are almost entirely devoted to the theme of childlessness, and the kings ask God to give them children when they get older. In the epic "Ramayana" King Dashartka becomes childless. He begged God to give him a child. The God blessed King Dashartka with the overthrow of the kingdom of Rauanan, the king of Lanka, the leader of the group of giants, and gave him a child [5, 14]. It is important to emphasize here that the God took purposeful actions in accepting Dasharatkan's wishes, thinking of putting their earthly concerns in order. The reason for this is that in our epics, the intentions of the God who give children to the childless or some miraculous forces to implement measures for their own purposes are almost never realized. However, from a logical point of view, the world of God is therefore the supporter of mankind, and the victories of men are counted among their own victories. From this point of view, the goals of those who wish to have a child for themselves, which have a deep place in our epics, are also the goals of the higher auxiliary forces, which ensure the strengthening of mutual relations between

them. So, one of the main sources of ancient mythical concepts is the word that is directly formed by human destiny.

The epic information about childless fathers having children in the epics of the Karakalpak population is distinguished by the fact that they can provide information valuable for learning in comparison with the ancient mythical images that have preserved the mythical elements of the early periods in their content and have undergone transformation and diffusion.

God or God's messengers conditionally intervene in the motives of the child's birth. Among them, we can name Hazirati Áli, Shakhımardan, the white-bearded grandfather, Yetti goyib, Ghayib erenler, Khizr dada and others. These religious personages fulfill the duties of wish-bearers and wish-fulfillers of childless fathers. In the Holy Qur'an Korim, traces of signs of direct appeal to God have been preserved. Zakaria: "O my God! My bones are weak, and my hair is gray from old age. O God! I have never been unhappy praying to you. I was afraid of my relatives behind me. My wife is infertile. Give me one friend (child) from your place. May he be the heir to me and the family of Yaqub. O my God, make of it what pleases (everyone)" [6, p. 305]. In the verses of Surah Maryam (Maryam is the daughter of Imiran, the mother of the prophet Jesus). Jesus was born without a father; he began to speak while lying in the cradle such words are written: when Gabriel came to him Maryam to him: " I am asking Rohman to give you shelter. If you fear God do not harm me". Jabrayil: "Don't be afraid! I am only a messenger of Rabbini, I have come to entrust you with one pure child." Maryam: "If I am not "touched" by a man, if I am not a wicked woman, how can I have a child?! ". Jabrayil: In this way, my God, that work is easy for me. We make it a miracle for people and a source of mercy from us. "This is a case that has already been decided," he said. Then, Maryam became pregnant for him. Then the tolagak took him to the foot of a date tree then he (Gabriel) called out from under it (the date tree) [6, 306].

In this place, we can notice that the creative possibilities of God's soul are not limited. Prophets born without fathers by the command of Allah become zealous caretakers of people. Such a situation is not only a sin in the Islamic religion, but it is widely recognized in the world's religious environment. Scholars say that even in large religious associations such as Buddhism and Christianity, higher forces have many opportunities to give children to people. Children born with the power of God will be determined by the services they perform on earth.

It is necessary to understand the circumstances that led to the birth of the child and the stages of understanding should include many time alliances. The reason is that before the "ability" of the gods to give birth to a human child appeared, the role of men in the conception of women was not sufficiently broad. According to the observation of ancient people or their own thinking, there were reports of women who became pregnant after drinking the water. The reason is that water cannot be ignored. Water energizes a person, makes flowers bloom, gives life to herbs, and more. Raindrops are also understood to have their own characteristics. For example, the God of the Rota tribe living in North America raised a womb from a drop of warm rain and gave birth to the first man. In Greek myths, Zeus turns into a drop of golden rain into the underground palace where Nafarya lies, causing Perseid to come to the world [7, 3].

It is a national achievement of certain eras that the stories of the Karakalpak population contain information about mothers, who are burdened with the help of the impressions of people close to them, even if only a few of them paves the way for our recognition as ours. In the epics, "when he was dying, when his beard was white, when he was blind, he drove horses to the cemetery, drove sheep to Khorasan, spent the night without leaving the cemetery, and walked like a bush, giving birth to one son and one daughter. A verbal formula like "ldi" is stable. These are in the version of Zardaeniyaz Jirov Iyimbetov (volume 15) of the epic "Er Sho'ra", Tasadduqbai Tájibaevtıń in the epic "Bo'zaman" (volume 40, p. 355) of the same title "Jahansha" (volume 43, p. 9), Aytbay Cho'kichbay's son's "Gul Khiromiwar" epics read three of them. Here we can see that the mo-

tives of childlessness have taken a new shape under the influence of Islam. Beyond these plots, the archaic examples of the worship of supernatural forces, which do not exist in the country of the bride, have been preserved. For example, the theme of children's prayers in cemeteries shows signs of the worship of the spirits of ancestors (animism), since childhood children's prayers have a general content and resemble the transformed forms of cosmogonic beliefs that come from early times. Beliefs synthesized in the environment of Navki peoples living in Central Asia and people of Karakalpak can be found in folk epics.

One of the oldest ways of having children is seen in the images of heroes who renounced all their wealth, their thrones, and decided to leave their family and become a priest. It is necessary to emphasize that such motives are constantly improving in epics, and they are realized not only as a result of fantastic thoughts, but also with the help of real-life experiences and traditional programs. Because of this reason, the scope of childlessness motive expands. This situation does not give an opportunity to determine the systematic and chronological sequence of data. It is difficult to distinguish them from each other due to the mixed use of motifs. The reason is that it is a natural phenomenon that the motives of our ancestors, who have mutual internal relations and have been exposed to public and life impressions for a long time, are described in a mixed form. For example, in the "Shar'yar" saga, "Zárepshe Khan was childless - what do you do if you sit on the throne, let me pass without a throne, wear a flower on my head, take a cane in my hand, trust in the truth, now make a pilgrimage to Baitulla If he decides to have one child from Allah, His Holiness...” [8, p. 225], we can see the mixed and extended content of this motive in Maspatsha. "They were desperate for a child. -What should I do when I gather my money, cut off my sleeves and become a calendar, asking God for a child? "He called Khorasan a sheep, and called a horse to Christ" [9, 117]. In these examples, Dervishism is a mixture of Hajj visits and worshiping God and the spirits of ancestors (animism). According to the concepts of ancient Indians, it is possible to fulfill all wishes by performing dervish. In the legend "Indra and the Dervishes" it is said that King Bhangaswan did not have a child. He took the path of dervish (Kohlander) and had a hundred powerful children, who performed sacrifices in honor of Agni [10, p. 136]. In another ancient Indian myth, "A king named Sagara had two wives named Kechini and Somati. However, Kechini and Somati could not give a child to Sagara. After one visit, he realized that he would have a child, and he took his two wives with him and performed the demanding requirements of being a dervish in the Himalayas. A hundred years later, Bhrigu, the son of a Brahmin, came to King Sagara from the cemetery and said to him: O king, if you have powerful descendants, you will achieve great fame. One of your wives will give birth to a child of yours, who will continue your family, and your other wife will give life to your sixty thousand children" [10, 112-113]. In this case, the logical solution of the mythic thoughts is focused on the child's need to continue life. In the epics of Karakalpak people, we find episodes corresponding to this content. The kings who went on the path of courtship and went to visit with their wives in order to have a child are mentioned in the Qazi Mawlik version of the epic "Gharib-Ashiq" and in the epics "Tiyrabek". In them, the elders of the cemetery come and say, "Your wishes from God have been accepted, we have given you a child." However, it is better to evaluate the similarity of images and descriptions from the typological direction rather than from the genetic level [2, 120]. The reason is that it is a common feeling for everyone that childlessness is a terrible calamity for a human child.

Epic factors of mythological nature, which are of main importance in Karakalpak folk epics, are the results of our beautiful creative programs, which have not lost their importance for a long time.

References

1. Poetry and prose of Drevnogo Vostok. Moscow, 1973.
2. Urmanche F. Turksky heroic epic. Kazan. IYALI, 2015.
3. "Alpomish" epic, version of Ógiz jirov, Karakalpak folklore, Kop tomligi. Volume 1, p. 5. Alternative collateral option Volume 4. 401 p. Rabbergen Jirov Turaniyazov variant, volume 7. 625 p. Nukus.:Karakalpakstan, 2007.
4. Prop V. Y. folklore daystvitel'gost. M. GRVL. 1976.
5. "Ramayana". An ancient Indian epic. Tashkent. Publishing house of literature and art named after Gafur Gulom. 1978. Қураны Кәрим. Мәрьям сүреси 4,5,6-аятлар. Ташкент, «Uzbekistan», 2019.
6. Koran. Surah Maryam verses 4, 5, 6. Tashkent.:Uzbekistan, 2019.
7. Internet obituaries: http//drevne-rus-lit. niv. ru/ drevne-rus-lit/prop-folklor-i-dajstvitelnost/motiv-chudesnogo-rozhdeniya. htm.
8. "Shar'yar". Karakalpak folklore. Many roofs. 11th floor, Tashkent. 2009.
9. "Maspatsha". Karakalpak folklore. Many roofs. 10th floor. – Tashkent, 2009.
10. Temkin E.N., Erman V.G. Myth drevney Indii. "Nauka" 1982. https://stavroskrest. ru/sites/default/files/files/books/temkin_erman_mifi_drevney_indii.pdf

УДК 314.6

КЫРГЫЗДАРДЫН XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕЛЕРИНДЕГИ САЛТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМ МАДАНИЯТЫ: ЖУБАЙЛАРДЫН ОРТОСУНДАГЫ МАМИЛЕЛЕР (ОШ ОБЛУСУНУН МИСАЛЫНДА)

Заидов А. М.,[1,] Чыныкеева Г. Э. [2]
[1,2]Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Аталган макалада кыргыздардын XIX-XX кк. жубайлар ортосундагы мамилелери боюнча сөз болуп, азыркы учурдагы актуалдуу болуп жаткан ажырашуулардын көптүгү жөнүндө stat.kg маалыматтары менен далилдеп, маселенин келип чыгуу себеби катары кыргыздардын салттык журум-турум маданияттындагы жубайлар ортосундагы карманууучу себептерди, улуттук баалуулуктарды билбөө болуп саналгандыгын баяндайт. Анын ичинеде күйөөгө тиешелүү жумуштар, аялга тиешелүү жумуштар, эл арасындагы мамиле, бири-бирин атоосу, ажырашуу маселеси, жесирдин абалы баяндалып, жалпысынан салттык жүрүм-турум маданиятты өнүктүрүүгө багытталат.

Ачкыч сөздөр: жубайлар, үй-бүлө, күйөө, аял, ажырашуу, жесир, чал, байбиче, баалуулук, салт, намыс, маданият.

ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ КЫРГЫЗ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX В.: ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СУПРУГАМИ (НА ПРИМЕРЕ ОШСКОЙ ОБЛАСТИ)

Заидов А.М.,[1] Чыныкеева Г. Э. [2]
[1,2]Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

В упомянутой статье кыргызы XIX-XX вв. В нем рассказывается об отношениях между супругами, доказывается данными stat.kg о количестве нынешних разводов, и объясняется, что причина проблемы в незнании национальных ценностей и причин сдерживания между супругами в традиционная культура поведения кыргызов. В ней описывается работа мужа, работа женщины, отношения между людьми, имя друг друга, вопрос о разводе, положение вдовы и вообще традиционное поведение направлено на развитие культуры

Ключевые слова: пара, семья, муж, жена, развод, вдова, старик, бабушка, ценность, традиция, честь, культура.

TRADITIONAL CULTURE OF KYRGYZ FAMILY RELATIONS IN THE END OF THE 19TH - BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES: RELATIONS BETWEEN SPOUSES (BY THE EXAMPLE OF OSH REGION)

Zaidov A.M. [1], Chinikeeva G.E.[2]
[1,2]Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Annotation

In the mentioned article, the Kyrgyz of the 19th-20th centuries. It tells about the relationship between spouses, is proved by stat.kg data on the number of current divorces, and explains that the cause of the problem is ignorance of national values and the reasons for restraint between spouses in the traditional culture of Kyrgyz behavior. It describes the work of a husband, the work of a woman, relationships between people, each other's name, the issue of divorce, the position of a widow, and in general, traditional behavior is aimed at developing culture.

Keywords: couple, family, husband, wife, divorce, widow, old man, grandmother, value, tradition, honor, culture.

Киришүү: Биз карап жаткан маселе жөн жерден келе койгон жок. Анткени, азыркы учурда жалпызга белгилүү болгондой “ажырашуу” маселеси өтө курч болуп, ошондой эле, үй-бүлө зордук-зомбулугуна кабылгандар, баласын таштап кеткен энелер, коомчулуктун үрөйүн учурган не деген шумдук үй-бүлөлүк көйгөйлөр чыгып жатат. Кебибиз кур болбош үчүн расмий статистикалык маалыматтарга токтоло кетсек [1] (1-сүрөт).

1-сүрөт. аймактар боюнча ажырашуулар коэффициенти

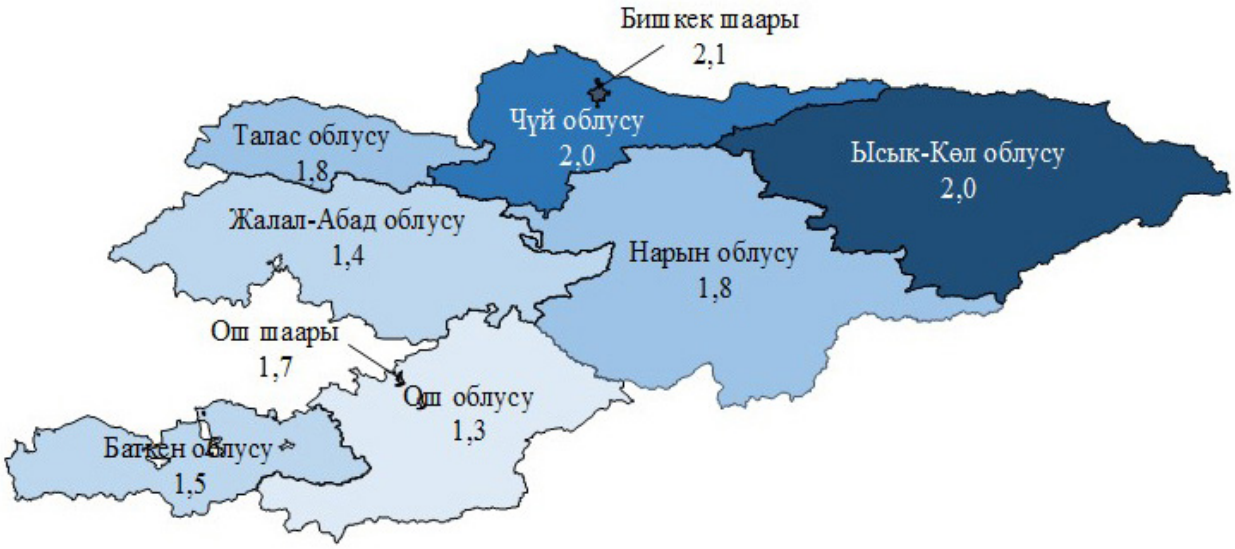

Таблица №1. Никелешүүлөрдүн жана ажырашуулардын саны [1].

Жылдар	Бардыгы		Калктын 1000 ине		1000 никелешүүгө туура келген ажырашуулар
	никелешүүлөр	ажырашуулар	никелешүүлөр	ажырашуулар	
2015	52 043	8 588	8,7	1,4	165
2016	47 837	9 102	7,9	1,5	190
2017	43 350	9 588	7,0	1,5	221
2018	49 579	10 434	7,8	1,7	210
2019	49 431	10 992	7,7	1,7	222

Бардык эле түзүлгөн жубайлык биримдиктер бекем сакталбайт. Алардын дээрлик ар бир бешинчиси ажырашышат: айыл жеринде 1000 никеге 154 ажырашуулар туура келсе, шаар жеринде дээрлик 2 эсеге жогору. 2019-жылы Республикада 11 миңге жакын ажырашуу же калктын 1000ине 1,7 ажырашуу катталган. Ажырашуулардын үчтөн бири, 5 жылдан кем эмес никеде турган жубайларга туура келет. Ажырашуулардын натыйжасында 13,3 миң бала ата-энесинин бирөөсү жок калган. Көбүнчө жубайлар Бишкек шаарында калктын 1000ине 2,1 ажырашууларды, Ысык-Көл жана Чүй облустарында калктын 1000ине 2,0 ажырашууну түзүшкөн. Ош (калктын 1000ине 1,3 ажырашуу) жана Жалал-Абад облустарынын (калктын 1000ине 1,4 ажырашуу) жашоочулары дээрлик баарынан аз ажырашышкан [1]. 1-таблица көрсөтүлгөндөй эле никелешүүдөн соң ажырашуулардын сан жагынан өсүүсүн байкоого болот. Бул да болсо чоң маселе. Айрыкча шаар жергесинде болгондугун эске алсак, рынок-тук экономика, карьера, ошонун ичинде, улуттук баалуулуктун бааланбай калгандыгы да өз кедергисин тийгизип жатат десек болчудай.

Үй-бүлөнү, адатта никеге жана туугандык байланышка негизденип, мүчөлөрү бирге жашоого жана бири-бирине күйүмдүү мамиле жасоого ынтызар коомдук чакан топчо катары билишет. Ал эми элибиз "Үй-бүлө – капкалуу шаар" деп аныктама берип келген. Мында үй-бүлөнүн жашоо мыйзамы, тиричилик турмушу, руханий дөөлөтү ж.б. жактары элестүү чагылып турат [2., 80-б.]. Чындыгында шаар – дайын-дареги тарых тереңинде жаткан, турмушу сан түркүн окуяны ичине каткан, татаал инфраструктуралуу, там-тарагы тозгон сайын тургундары жаңырып, жаш-курагы озгон сайын жан-дүйнөсү жашарып турган ырдуу да, анан ошол эле кезде чырдуу да калаа. Ал эми биз айтып жаткан үй-бүлөнүн уникалдуулугу ага да дал жогоруда айтып өткөн касиеттердин мүнөздүүлүгүндө жаткандай. Үй-бүлөнүн үзүрү-ушулардын бардыгынын толтосунда турган адамды жаратып, анын дээр-зээнин өрчүтүп, намыс-арын курчутуп, адамзат коомунун тегин улап, акыл-эс жана адептик парасатын асылдантып тургандыгында жатат!

Адабияттар жана изилдөө ыкмасы: Жубайлар ортосундагы мамиле боюнча өзгөчө Ф.А. Фиельструптун эмгеги (Из обрядовой жизни киргизов начала XX века) атоого болот. Ошондой эле, бул темада Д. Молдокулованын "Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты" аттуу эмгегин айтууга болот. Түзүүчүлөрү Кеңеш Жусупов жана Каныбек Иманаливдердин "Кыргыздар" аттуу IV томдугунда да жесир аял туралуу сөз болот. Сабыр Иптаровдун "Кыргыз жан дүйнөсү" эмгегинде үй-бүлөгө улуттук нарк менен аныктама берилет. Ал эми изилдөө ыкмалары: талаа материалдары, АТМ (автордун талаа материалдары), салыштыруу, талдоо ж.б. илимдеги ыкмалардын жардамында аталган теманы ачып берүүгө аракеттендик.

Изилдөөнүн негизи: Аял менен күйөөсүнүн ортосундагы мамиле үй-бүлөнүн социалдык абалына жараша ар кандай мүнөздө болгон. Аял киши өндүрүштүк эмгекке такыр катышпаган бай, оокаттуу үй-бүлөлөрдө жубайлардын ортосунда патриархалдык мамилелер бекем сакталган. Ал эми орто, өзгөчө кедей үй-бүлөлөрдө үй-бүлөлүк, чарбалык иштерди турмушка ашырууда аял күйөөсүнүн кеңешчиси, жардамчысы болгон [3., 23-б.].

Күйөө үй-бүлөнүн башчысы болуп эсептелип, көпчүлүк учурда үй-бүлөлүк маселелерди жеке өзү чечкен. Үй-бүлөнүн баардык мүчөлөрү анын айткандарын аткарышкан. Күйөөсүнүн көзү өткөнчө анын каалоосу, айтканы үй-бүлөдө жашагандардын бардыгына мыйзам болгон. Аялы кызын күйөөгө берүү, уулун үйлөө сыяктуу тагдыр чечүүчү маселелерде да күйөөсүнүн эркине каршы чыга алган эмес. Бул маселени күйөөсү өз акылына жана каалоосуна жараша чечкен. Күйөөсү өлүп, башкага турмушка чыкпаган жесир аялдар гана өз ыктыярына жараша баласын үйлөнтүп, кызын турмушка бере алган [3, 24-б.]. Бул жерде тээ илгертен бери уул балага, деги эле эркек кишиге карата урматтоону көрүүгө болот. Өзгөн районунун Көлдүк айылынын тургуну Бүбайша Ташбаева [АТМ:1] эненин айтымында ошол кездеги эркек киши чындыгында үй-бүлөлүк маселелерди өз моюна алып, жоопкерчиликтүү болуп, жолдоштук милдетти аткарышканын баса белгилеп кеткен. Ал эми азыр андай жоопкерчиликтин аздыгы, көңүл коштук мамилелер, жеңил ой жаш үй-бүлөлөр эзелтен бери келе жаткан үй-бүлөнүн нарктуу ары баалуу балуулуктарынан кабарсыз калып, натыйжада көп үй-бүлөлөр бузулуп, терс көрүнүштөрдүн болуп жаткандыгын баяндайт.

Кыргыз үй-бүлөсүндө аял менен эркектердин үй тиричиликтеги милдеттери толук ажыратылган. Үй-бүлөнү материалдык жактан камсыз кылуу, азык-түлүгүн даярдоо, тигил же бул мал-мүлктү сатуу же сатып алуу үй ээсинин мойнунда болгон. Балдарын үйлөнтүп, кызын турмушка берүүдө күйөөсү чечүүчү, негизги ролду ойногон. Туугандык кеңештерде, аш, тойлордо үйдүн ээси ошол үй-бүлөнүн атынан сүйлөгөн. Үй-бүлөнүн алыш-бериш маселелерин, бирөөнүн жамандык, жакшылыгына кошо турган кошумчаны үй ээси чечкен. Ал эми аял үй-тиричиликтеги баардык иштерди жасаган. Балдарын кароо, тамак даярдоо, жүн, тери, иштетүү, кийим тигүү, уй саап, сүт азыктарынан түрлүү оокаттарды жасоо жана баш-

калар анын мойнунда болгон. Эркек талаада, короодо иш алып барган. Үйүнө суу ташып келүү, тамак даярдоо жана башка ушул сыяктуу нерселерди жасоо эркек үчүн уят иш болуп саналган деп Динара Молдокулованын кыргыздардын түндүгү боюнча жазылган эмгегинде баяндайт. Бирок кыргыздардын түштүк аймагынын мисалы, Алай жергесинде ат жана эшек менен дайрадан, булактан суу ташып, үйдөгүлөргө жардамдашып турганы боюнча Ирискулова Рапия [АТМ: 2] айтат. Демек, бул жерде кайсыл бир унаа менен аял кишиге жардамдашканын байкоого болот. Ирискулова Рапия бакан менен суу ташыбагандыгын билдирет. Ошондуктан, үй-бүлөнүн үй чарбасы дээрлик аялдын ишмердүүлүгүнө көз каранды болгон.

Күйөөсүн сыйлоо, анын кийим-кечесине, урунган буюмдарына аяр мамиле жасоо кыргыз аялына мүнөздүү сапаттардын бири болгон. Ал жубайынын кийимин, курал-жарагын жана ат жабдыктарын жерге таштаган эмес жана аларды тебелеп, аттап же алардын үстүнө олтурган эмес. Ошондой эле, балдарына да ушундай кылууну талап кылган.

Өзгөн районунун Көлдүк айылынын тургуну Жигитова Аширкандын айтуусу боюнча анын ата-энеси тээ каза болгонго чейин бири-бирине аттарын айтып кайрылган эмес, тактап айтканда "тергеген". Анын ордуна күйөөсү аялына "байбиче", "кемпир" деп кайрылган. Ал эми аялы күйөөсүнө "чал" же болбосо "абышка" деп кайрылган. Ар дайым аял киши күйөөсүн "сиз" деп урматтоо менен сый мамиле кылып турууга милдеттүү болгон дейт информатор [АТМ:3].

Кыргыздарда күйөөсү менен аялы элдин көзүнчө бири-бирине кайдыгер мамиле жасоого тийиш болгон, а түгүл жубайы алыс сапардан кайтып келгенде жөн гана баш ийкешип учурашкан. Мындай көрүнүш каракалпактарда да өкүм сүргөн. Мисалы, каракалпактарда жубайлардын бири алыс жактан кайтып келгенде бири-бири менен учурашкан эмес жана элдин көзүнчө бири-бирин билбеген чоочун адамдай карманууга тийиш болгон [3, 26-27-бб.]. Бирок бул албетте XIX-XX кк. абал. Ал эми азыркы абал такыр башкача. Бирок ошол сакталган этикеттин же болбосо салттын да терең мааниси бар. Анткени, бул жерден ата-эненин көзүнчө жакындык мамилени, баласына болгон мээримин ашыкча көрсөтүү, ата-энесине болгон сыйга караганда өз бүлөсүнө болгон, өз баласына болгон жакшы көрүү сезими ашыкчадай туюлуп, натыйжада, ата-энесинин иренжилөөсүнө себеп болот. Демек, кантсе да, биринчи орунга ата-энеге болгон сый-урмат өз ордунда болуусу керектиги белгиленет. Ал эми жубайлардын бири-ирин элдин көзүнчө анчейин тосо албагандыгы информаторлор берген маалымат боюнча элдин "көз тийүүсүнөн" чочулоосу менен түшүндүрүлөт.

Н. Изразовдун эмгегинде "кымчысы катуу" же болбосо аялын урган эркектер тууралуу мындай маалымат кезигет: күйөөсү аялын урат, өтө начар мамиле жасайт, бирок баары бир ажырашуу берилбейт. Аял күйөөсүнүн улуу агасына нааразычылыгын айта алган, ал эми инисине акыл айткан. Эгер аны укпаса, агасы атасына айткан, ал да акыл айтып, кээде баласын урган. Ушуну менен жуба йлар ортосундагы чатакка кийлигишүүсү бүткөн. Күйөөсүнүн атасы, бир тууган агасы жок болгон күндө же алар тарабынан такыр жардам, колдоо көрсөтүлбөгөн учурда аял ошол аймактын бийине же айылдын аксакалына кайрылган. Аксакалдар күйөөсүн уяткарып, насаат айтышат же болбосо коркутат. Эгер аксакалдардын аталган ыкмасы жардам бербесе, камчы менен урушкан. Эгер окуя кайрадан кайталанса, мындай иш-аракет кайталанат, бирок ажырашуу берилбейт. Бай, оокаттуу кыргыздар мындай окуядан кийин башкага үйлөнүп, аялын өзүнчө бөлүп жиберет, эгерде буга материалдык мумкүнчүлүгү жетпесе, ага үй кызматчы аялдай мамиле жасайт [3, 27-б.] Бул жерден ажырашуу маселеси жөнөкөй эле чечилчү маселе эместигин байкоого болот. Информатор Бүбайша Ташбаеванын айтуусу боюнча ал кезде да күйөөлөр урган, кээде катуу тилдеген, бирок ошого жараша үй-бүлөнү терметип, бүлөнү багып, ага кам көрө алган эркек болгон дейт. Ал эми информатор Ирискулова Рапиянын айтуусу боюнча ал учурдун аялдары намыстуу келген, "түкүнчөнүн кызы эрден чыгып келиптир" деген сыяктуу кеп болуп, кантип ата-энемдин үйүнө барам деп келин кезден намыс үчүн белди бекем бууп, турмушту алып кеткен.

Демек, ал кезде ажырашуу коомчулук үчүн жат көрүнүш болчу. Азыркыдай оңой-олтоң эле “ажырашуу” деген түк ойго келбеген жорук болгон. Кыргыздардын салттык турмушунда никеден ажырашуу аз кездешкен. Эгерде андай окуя болуп калса, бул иш бир жактуу жүргүзүлүп, тактап айтканда, күйөөсүнүн “талак” деген сөздү айткандыгы менен чектелген. Бул термин кыргыз тилине араб тилинен кирип, “аялын коё берүү, аял менен ажырашуу” деген маанини түшүндүргөн. Аялынын кош бойлуу кезинде (ал төрөгөнгө чейин) же күйөөсү мас, акыл-эсин жоготкон абалда талак берүүсү жараксыз болуп саналат. Күйөөсүнөн ажрашкан аял үй ай өтүп, боюнда жок экендиги билингенден кийин гана башка кишиге турмушка чыга алган [3, 28-б.] Демек, гендердик теңсиздикти көрүүгө болот. А бирок ошол эле учурда үй-бүлөнү кандай болгон күндө да сактап, балдарды эрезеге жеткирүү, эл ичинде ынтымактуу жашоого ар бир үй-бүлөнүн умтулуусун да көз жазымда калтырууга болбойт.

Аялы же күйөөсү өлгөндөн кийинки жесирдин абалы. Кыргыздарда өкүм сүргөн адат боюнча эркек киши аялы өлгөндөн кийин жыл маалы болуп, аш бергенге чейин аял алган эмес. Жесир аял да күйөөсүнүн ашы өткөндөн кийин гана турмушка чыга алган. Бирок, кээде кандайдыр бир шартка байланыштуу (бала-чакасы жаш, үйгө каралашар эч кимиси жок болсо) эркек кишиге аялынын кырк ашынан кийин туугандары чогулуп, төшөгүн жаңыртып беришкен. Ал эми жесир аялдын тагдыры милдеттүү түрдө күйөөсүнүн ашы өткөрүлгөндөн кийин гана чечилген [3, 31-б.] Бул маселе боюнча эзелтен бери келе жаткан күйөөсүнөн ажыраган жесир чачын жайып, бетин тытып, тээ жылга чейин арып-тозуп, азапка баткан бир кейипти кийүүсү керек болчу. Өлгөндөн калган жесир аял негизинен ошол өлгөн кишинин туугандарынын ичинде ылайыктуу бирөөнө алып берилет. Муну “баланга байлап койду” деп айтылат. Кыргызда жесирлер өз эркинче ошол үйдөн кетүүгө, өзү сүйгөн бирөөгө тийүүгө жол коюлбаган. Ушундай абалда алар өзүнөн алда канча чоң кишилер менен да, өзүнөн алда канча кичүү кишилер менен да никелешүүгө аргасыз болгон [4, 152-б.]. Дал ушундай тагдырга кабылган Өзгөн районунун Көлдүк айылынын тургуну Жигитова Аширкандын айтуусу боюнча ал өзүнөн 5-6 жаш кичүү кайинисине никелеп коюшкан. Болбосо балдарынды бербейбиз деп акыры көндүргөн. Ал күндөрдү эстеген сайын жүрөгүм ооруйт дейт. “Мындай учурлар кээде өзүнөн 10-15 жаш кичүү болгондорго да никелген, ошол менен да турмуш болгон”, - дейт информатор Бүбайша Ташбаева. Ушул жерден эмнеге мындай жолго барышаарын, ошол уруунун балдары тентип калбасын, кайра эле ошол өлгөндүн туугандары калган бүлөсүн батырып, багып алалы деген пикир менен түшүндүрүшөт. Демек, кантсе да үй-бүлөнү сактоо, балдарды, алардын тарбиясын, келечегин биринчи орунга коюу бекем сакталган жана алар барктaлган.

Жыйынтык: Демек, кыргыздардын салттуу маданий этикеттери баалуулукту сактаган, нарктуулукту жактаган, үй-бүлөнү бекемдеп, жаманды жашырып, жакшыны ашырып, намыска бекем болгон. Албетте, азыркы түшүнүгүбүздө кээ бир туура эмес жактары да бар, а бирок биз ар дайым анын туура жагын жактап, нукуралуулугун алып, эзелтен келе жатан баалуулуктарды сактоого ары заманга жараша айкалыштырып, кийинки муунга берүүгө милдеттүүбүз.

Колдонулган адабияттар:

1. http://www.stat.kg/
2. Сабыр Иптар уулу. Кыргыз жан дүйнөсү. Б., 80-б.
3. Молдокулова Д. Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты (XIX к. аягы - XX к. башы). Б., 2016.
4. Кыргыздар. Түзүүчүлөр: Кеңеш Жусупов, Каныбек Иманалиев. Т. VI. Б., 2017.

АТМ (автордун талаа материалдары):

1. Бүбайша Ташбаева (уруусу: басыз (ит конок), жашы 77) Өзгөн району, Көлдүк айылы.
2. Ирискулова Рапия (уруусу: катаган, жашы: 60) Алай районунда туулган. Өзгөн, Куршаб айылы.
3. Жигитова Аширкан 1933-жылы туулган, 90 жашта, Өзгөн району, Көлдүк айылы.

УДК 323.111

ЖАРАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮК ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЖАНА ТЕОРИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТАРДА

Калиев А.С.[1], Ташиева Г. С.[1]
[1,2]Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул илимий макалада саясий идентүүлүк түшүнүгү психологиялык жана теориялык көз караштарда анализденди. Ааламдашуу шартындагы саясий процесстердин жарандык идентүүлүктүн саясий калыптануусу менен этностор аралык мамилелердеги байланыштары теориялык көз караштарда изилденди.

Түйүндүү сөздөр: идентүүлүк, саясий идентүүлүк, жарандык идентүүлүк, социалдык коом, жаран, жарандык коом.

ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ И ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВАХ

Калиев А. С.[1], Ташиева Г. С.[2]
[1,2]Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан.

Аннотация

В данной научной статье было проанализировано понятие политической идентичности с психологической и теоретической точек зрения. С теоретической точки зрения изучена взаимосвязь политических процессов в условиях глобализации и политического становления гражданской идентичности в межэтнических отношениях.

Ключевые слова: идентичность, политическая идентичность, гражданская идентичность, социальное общество, гражданин, гражданское общество.

CITIZEN IDENTITY IN PSYCHOLOGICAL AND THEORETICAL PERSPECTIVES

Kaliev A. S.[1], Tashieva G. S.[2]
[1,2]Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

In this scientific article, the concept of political identity was analyzed from psychological and theoretical perspectives. The relationship between political processes in the context of globalization and the political formation of civic identity in inter-ethnic relations was studied from a theoretical point of view.

Keywords: identity, political identity, civil identity, social society, citizen, civil society.

«Идентүүлүк» түшүнүгү коомдогу тынымсыз өзгөрүлүп жаткан саясий процесстерден улам, материалдык менен материалдык эмес баалуулуктардын алмашуусу, өзгөрүлүүсү жана жекеликтен жалпылыкка өтүп, этностук топтордон улуттукка, улуттуктан интернационалдык абалдарга өтүп жатканынан улам актуалдуу болуп, илимий чөйрөдө изилдөөнү жаратты. Ааламдашуу шартында саясий идентүүлүктү саясий көз карашта изилдөө зарыл. Анткени ааламдашуу шартында саясий процесстердин натыйжасында көп улуттуу мамлекеттердеги улуттар арлык мамилелер ич ара талкууга түшүп идентүүлүк терминологиясы маанилүү. Ынтымакты чыңдоо багытында ири көлөмдөгү пландар бар. Мамлекетибизге ынтымак, биримдиктин бекемделиши жарандык коомдун талыбаган аракеттери менен

жарандардын аң-сезиминин өсүү геосаясий маалыматтарды кабыл алуусу, жооп берүүсү же психологиялык кабылдоолордон улам келгенин окумуштуулар белгилеп келишет. Элдин биримдигин жана этностор аралык мамилени бекемдөө концепциясы өлкөнү туруктуу өнүктүрүү стратегиясынын негизинде кабыл алынган. Тилекке каршы 2013-2017 жылдар аралыгындагы концепцияда кабыл алынган милдеттер жеткиликтүү денгээлинде аткарылбай калды. Элдер биримдиги концепциялары 2040-жылга чейинки түзүлгөн жаңы стратегияда да кайрадан орун алды [7, 154].

Ааламдашуу мезгилинде, геосаясий процсстерден улам жарандардын психологиясындагы өзгөрүүлөрдөн улам коомчулук арасында улут аралык маселелер өтө курчуп барат. Мамлекеттүүлүк, улуттук мамлекет деген түшүнүктөр негизги көйгөйгө айланып келет. Саясий процесстер менен тарыхтагы коомдук түзүлүштүн тенденциясы заманбап технологиялардын өсүүсүндө Мендик түшүнүгү кабылданып, этностор аралык мамилелерге терс таасирин жаратып жарандык идентүүлүктүн саясий калыптануусун жаратты. Акыркы убактарда этностор аралык конфликттердин географиясы улам жайылып келе жатат. Этностор жана конфессиялар аралык кагылышуулардын кучагына жаңы мамлекеттер кошулуп, мамекеттердин бүтүндүгүнө, социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизип келет. Көмүскө күчтөр менен үчүнчү жактар мамлекетте баш аламандыкты уюштуруу, жарандардын психологиясынын бузуу, мүлктү кайра бөлүштүрүү, түрдүү аймактарда туруксуздуктардын очогун түзүүнү максат кылып келишет.

Этностор жана конфессиялар аралык көйгөйлөргө Бириккен Улуттар Уюму дагы тынчсызданууусун билдирип келет. АКШнын экс президенти Барак Обама “Учурдагы эң опурталдуу коркунуч расалардын жана диний көз караштардын негизинде мамлекеттер ортосунда жанжал жаратуу” болуп жатат деп белгилеген. Ушундай эле көз карашты Орусиянын президенти Владимир Путин да аталган көйгөйдүн актуалдуулугуна токтолуп, 2012-жылдын январь айында интернет булактарында жарык көргөн макаласында: “Улутчулдук, диний көз караштын негизинде куугунтуктоо эң радикалдуу топтордун жана агымдардын идеологиялык негизи болуп калууда. Бул көрүнүш мамлекеттерди алсыратып, талкалап, коомду ыдыратат” [7, 154] деп белгилеген. Объективдүү жана субъективдүү себептерден улам жогоруда аталган дүйнөлүк негативдүү тенденциялар Кыргыз мамлекетинин туруктуу өнүгүүсүнө да терс таасирин тийгизип келет.

Кыргызстандын түштүгүндө этностор аралык проблемалар көп жылдар бою курч мүнөзгө ээ болуп, көмүскө өөрчүп келет. Анын себеби-дүйнөлүк тенденцияда негизинен аймактын социалдык жана экономикалык абалы менен жарандык коомдун дүйнөгө болгон көз карашы өзгөрүүсүнүн таасири менен саясий идентүүлүктүн кабыл алынбагандыгынан деп белгилесек да болот. Тилдин, тарыхтын жакын экендиги, кылымдар бою кыргыз, өзбек этностору бирге жашоо тажрыйбасына ээ экендигине карабастан, бири-бириннин кызыкчылыгын сыйлоонун, ар кандай коркунучтар менен сыноолорго саясий идентүүлүктүн, таандуулуктун биргелешип туруштук берүүнүн натыйжалуу ыкмаларын бийлик, жарандык коом тарабынан иштелип чыкпагандыгын айтсак болот. Акыркы жылдары тажрыйба көрсөтүп келгендей өлкөнүн түштүгүндөгү конфликттерден толук кандуу сабак алынган жок. Көп этностуу кыргыз мамлекетинин башка этноско тиешелүү жарандары Кыргызстандын бирдиктүү элине тиешелүү экендигин же саясий идентүүлүгүн кабыл ала албай келет. Бул өтө чоң коркунуч. Мамлекетке таандуулук же социалдык коомдо саясий идентүүлүгүн аныктоо маанилүү маселелердин бири.

Идентүүлүк түшүнүгүн саясий изилдөө менен анын көп кырдуулугу психологдор тарабынан талдана баштаган. Инсандын өнүгүү процессинде идентешүүнүн ар түрдүү багыттары кездешет. Азыркы учурда саясий көз карашта акырындык менен бул термин психология, социалдык илимдеринен тышкары коомдук илимдерде да колдонулуп, изилдөөнүн

кеңири объектисине айланып, универсалдуулугу артып жатат. Бүгүнкү күндө саясий идентүүлүктү анализдөө учурунда алгач психологиялык ыкмалар менен изилдөөлөрдү жараткан окумуштуулардын эмгектерине кайрылышат.

«Идентүүлүк» түшүнүгү латын тилинин «Identity» сөзүнөн алынып «бирдейлик», «окшоштук» дегенди туюндурса, «идентешүү» термини латын тилинин «identifico» сөзүнөн алынып «окшошуу» деген маанини билдирет [1]. Идентүүлүк түшүнүгүнө философ Поль Рикер төмөндөгүдөй аныктама берген: «Бирдейлик же окшоштук сөздөрү өздүк түшүнүгү менен тыгыз байланышат. Бирдейлик же окшоштук түшүнүгүнүн карама-каршылыктары менен окшоштуктары ар түрдүүлүктү билдирет. Идентешүү процесси ар түрдүүлүктөн бөлүнүп, окшош процесстердин топтолушу менен түшүндүрүлөт. Ар түрдүүлүктүн ичинен бирдейликти ажыратуу аркылуу идентүүлүк аныкталат» [6]. Идентүүлүк концепти илимий терминологияда алгач социалдык психологияда колдонулса, кийинчерээк мааниси кеңейип, көп кырдуу түшүнүк катары изилдене баштады. Өзгөчө философия, филология, антропология, социология ж.б. социалдык илимдеринде изилденип, ар түрдүү аспектиден талданып келет.

Идентүүлүк түшүнүгүн алгач кубулуш катары карап, алгачкылардан болуп көңүл бурган америкалык социолог Дж.Г.Мид болгон. Ал балдардын эрте жаш курагындагы социалдашуу стадиясында аң-сезимдин өнүгүшүн изилдеп жатып, идентүүлүк туурасында төмөнкүлөрдү айткан: Биринчиси, тууроо стадиясы. Бул учурда бала башкаларды туурайт. Экинчиси, оюн стадиясы. Бул мезгилде бала оюнда белгилүү бир ролду жаратат, мисалы, куурчагына эне, же ата, же врачтын ролун аткарат. Үчүнчүсү, топтогу оюн стадиясы. Өзү курактуу балдардын тобунда белгилүү бир роль алып ойной баштайт [2] деген аныктамасына токтолот. Демек, Мидтин аныктамасына ылайык идентешүү бала курактагы дүйнө тааным менен социалдашуудан башталат деп белгилесек да болот. Анткен менен окумуштуулар Дж.Г.Мид, Ч.Кули жана Уильям Джеймс дагы “идентүүлүк” терминин колдонушкан эмес, бирок «өздүк» же англис тилиндеги self түшүнүгүнө негизденишкен. Жарандын инсан катары татаал түзүлүш экенине жана жарандын өздүгүн эки аспектиде караган: 1. Өздүк же жеке (анг. I – мен түшүнүгүн) аспектиде – индивид катарында, ички сезимдердин таасирлеринен улам өзүн-өзү субъективдүү элестетишин. 2. социалдык аспектте индивиддер тарабынан өздөштүрүлгөн, башкалардан өзү жөнүндө жалпылап элестетип психологиялык өзгөрүүсүн белгилеген.

Окумуштуу Дж.Г.Мид жарандын калыптануусунда социалдык чөйрө менен шарттарга, психологиясын изилдөөгө басым жасаган. Ал «инсандын» калыптануусунда, индивид өзүн таандыкмын деп эсептебеген бир дагы социалдык топ болбостугун жалпылыктын негизинде калыптанаарын далилдеген. Жарандын жекелик катары өнүгүшү үчүн психологиясы, чөйрөсүндөгү адамдардын мамилеси, адамдын социалдык алакасындагы процесстер жана саясий-социалдык мамилелер аркылуу өздүктүн кайсы социалдык топко, ким катары таандык экендиги билинет жана ошол коомго тиешелүү жүрүш-туруштардын негизинде башкарылат. Ушуну менен Дж.Г.Мид алгачкылардан болуп социалдык идентүүлүк инсандын социалдашуусу аркылуу, топтук көрсөтмөлөрдүн, баалуулуктардын жана стереотиптердин таасири астында калыптанаарын [4, 221] белгилеген.

Белгилүү психолог, окумуштуу Зигмунд Фрейд бир катар изилдөөлөрүндө идентешүү шарттарына өзгөчө басым жасаган. З.Фрейд идентешүү түшүнүгүнө кеңири маани берген жана аны бир гана кичинекей баланын ата-энеси менен эмоционалдуу байланыш катары карабай, инсан менен социалдык топтун карым-катнашынын маанилүү механизми катары караган. З.Фрейддин айтуусу боюнча инсандын өсүү мезгилинин тарыхында бала алгачкы идентешүү процессин өзүн атасына аңдоосуз окшоштуруу аркылуу баштайт [8, 215].

Иденттүүлүк терминин илимий термин катарында америкалык психолог Эрик Эриксондун 1940-1950-жылдардагы социалдык психология изилдөөлөрүнө байланыштуу кирген. 1940-жылдары «аскердик невроздор» изилдөөсүн АКШнын аскердик кызматкерлеринин кызматтарына байланыштуу изилдеген. Э.Эриксонго чейин иденттүүлүк кубулушу жөнүндө маалыматтар жазылып келген, бирок термин катары илимий чөйрөдө биринчи жолу Э.Эриксондун адамдын иденттүүлүгүнүн өнүгүүсүндөгү 8 стадиясы жөнүндөгү эмгегинде жазылган. Инсандын бүтүндүгүнүн эң маанилүү мүнөздөмөсү катары адамдын өзүнүн белгилүү социалдык топтор менен интеграцияланышы [9, 312] катарында белгилейт. Демек жаран социалдык коомдо кайсы бир топко же саясий коомго таандыктыгы белгилүү.

Э.Эриксондун иденттүүлүк концепциясы теориялык жактан немец философу К.Ясперс тарабынан экзистенциялык багытталгандык философиялык-антропологиялык изилдөөлөрүндө «Мен» жана «Сендин» өз ара карым-катнашы тууралуу ой жүгүртүшүн чагылдырган. Карл Ясперс 1913-жылы жакталган «Жалпы психопатология» темасындагы доктордук диссертациясында иденттүүлүктү аң-сезимдин формалдуу төрт аспектисинин бири катары аныктаган жана аңдоо же түшүнүү аркылуу мен ким болсом ошол бойдон калам, менин жашоомдогу бардык окуялар мен аркылуу өтөт [5] деген идеясын өз илимий эмгегинде жазган. Иденттүүлүк ар кандай тармактарда ар түрдүүчө аныктамаларга ээ болгон, ал эми адабияттарда эң кеңири колдонулган аныктамасы инсандын «мен киммин, кимге, кайсы топко таандыкмын, кимге окшош жана кимге жакындыгым бар?» деген сыяктуу суроолорго берген жообу болуп эсептелинет.

Иденттүүлүк-индивиддин физикалык, руханий, социалдык жана психологиялык жактан бири-бирине шайкеш өнүгүүсүнүн натыйжасында калыптанып, индивиддин жөндөм-шыктарын, руханий дүйнөсүн, диний ишенимдерин, негизи эле бүтүндөй жашоосун камтыган татаал түзүлүш. Бул түзүлүш канчалык деңгээлде жакшы түзүлгөн болсо, индивид өзүнүн өзгөчөлүктөрүн жана уникалдуулугун ошончолук жакшы тааный алат [9, 551] деп белгиленет.

Иденттүүлүк, жүрүш-туруштук биримдүүлүк катары, өзү тууралуу билимдердин суммасы, башкача айтканда, татаал интегративдик кубулуш. Иденттүүлүк адамдын бардык мүнөздөмөлөрүн бир түзүлүшкө келтирген анализи, синтези менен ал өзгөрүлүп турган дүйнөдө субъективдүү прагматикалык багыттын натыйжасында аныкталып өзгөртүлөт. Жарандык иденттүүлүк түшүнүгү жакынкы убакытка чейин колдонулган эмес, анын ордуна өзүн-өзү таануу түшүнүктөрү колдонулган. Акыркы жылдары гана кеңири колдонула баштады, мунун себеби катары геосаясий алкактагы ааламдашуусундагы саясий процесстеринин дүйнө жүзүнө кулач жаюуусу, ошондой эле руханий жана материалдык баалуулуктардын, жарандардын психологиясынын саясий өзгөрүүсү негиз болду.

Чындыгында, жарандык иденттүүлүк иденттешкен процесстин жыйынтыгы, өзүнүн жекелик мендигин сактоо аркылуу белгилүү бир топко тиешелүү «мендиктер» же болбосо жекеликтердин окшоштугу иденттүүлүктүн жалпылыгын түзөт. Ошондой эле, жарандык иденттүүлүктүн өзгөчөлүктөрү индивиддин эң көп кайталанган жүрүш-туруштары жана ошол гана жекеликке тиешелүү, ал ар бир индивидди башкалардан айырмалоодо башкы курал, аны менен катар иденттүүлүктүн өзгөчөлүктөрүнүн дагы бир мааниси индивидди изилдөө учурунда анын башкалардан кайсы мүнөздөрдө айырмалангандыгын аныктоодо жакшы көрсөткүч болуп берет.

Окумуштуулар дайыма иденттештирүү жана иденттүүлүк терминдеринин ортосундагы айырмачылыкты белгилешет. Э.Эриксондун айтуусунда, иденттештирүү же иденттешүү бул иденттүүлүккө жетүүчү процесс жана психологиялык механизмдердин жыйындысы. Инсандын иденттүүлүгү өзүнө табигый муктаждык жана жөндөмдүүлүктөрдөн тышкары,

маанилүү идентеттешүүлөрдү жана туруктуу социалдык ролдорду бириктирет [10, 10] дейт идентеттүүлүк түшүнүгүн негиздеген окумуштуу.

Идентеттешүү – бул өзүн башкаларга окшоштуруучу, жакындаштыруучу психологиялык коргогуч механизм. Идентеттешүүдө инсан башкаларга эмоционалдык жактан окшоштуктары аркылуу байланышат [3, 64].

Идентеттүүлүк – бул адамдын жашоосу боюнча өзгөрүүлөргө дуушар болгон динамикалык түзүлүш. Ал өткөн чак менен келечекти байланыштырып жана аларды азыркы мезгилге бириктирип, жашоонун өзгөрүүлөрүнө адаптациялап, өз жашоосун үзгүлтүксүз аспектиде көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Идентеттүүлүккө ээ болуу-бул инсандын айлана-чөйрөгө болгон мамилелеринин бардык түрүндө өзүнүн образын, өзүн жеке кабыл алуусу, инсандын өзүнүн «Мен» деген статусуна ээ болуусунун адекваттуулук жана стабилдүүлүк сезими.

Идентеттүүлүк – адамга негизги талаптарын жана өзүнүн социалдык ордун табууга жардам берет. Немец социологу Э.Фромм идентеттүүлүктүн конкреттүү тарыхый шарттарда эркиндик менен жалгыздык сезимдердин ортосундагы татаал байланыш болгондугун белгилейт. Алардын ортосундагы баланс идентештирүү процессинде бекемделет.

Корутунду. Азыркы убакта саясий жарандык идентеттүүлүктү изилдөөдө эң негизги көйгөйлөрдүн бири анын динамикасын, адамдын оң идентеттүүлүгүнө жетүү жана аны сактоо мамлекеттин мыйзам-ченемдүүлүктөрү, инсандын психологиясы абдан маанилүү. Жаран өзүнүн «оң» образдарын жаратууга карай умтулат, ошондуктан жарандык идентеттүүлүктүн негизги мыйзам-ченемдүүлүктөрүнүн бири инсандын позитивдүү идентеттүүлүккө умтулуп өзү жашап жаткан мамлекетке таандык же идентеттүү болуусу эсептелет. Саясий идентеттүүлүк түшүнүгү инсандын психологиясынан көз каранды болуп, өзүн башкалар менен салыштыруусунан башталат. Мындай салыштыруу «башка» бирөө ал жаранга «чоочун» же «душман» эле эмес, жакын таанышы да болушу мүмкүн. Инсан өзүнүн өзгөчө жагын табууга умтулуусу менен өзүн-өзү таанып, башкалар менен окшош, жакындык жагын табуусу ага жарандык идентеттүүлүк, таандыктын сезимин пайда кылат.

Пайдаланылган адабияттар

1. English Oxford Living Dictionaries [Электрондук ресурс]. – Маалымат алуу режими: 12.02.2012. http://www.oxforddictionaries.com/definition /english/identity
2. Mead G. Маалыматты алуу убакыт. 21.04.2017 http://www.koob.ru/mead_g/
3. Гуревич П. С. Проблема идентичности человека в философской антропологии [Текст]// Вопросы социальной теории: Научный альманах. Том IV. Человек в поисках идентичности. 2010. – С. 63-87.
4. Мид Дж.Г. От жеста к символу [Текст] / Дж.Г.Мид // в кн.: Американская социологическая мысль. Под ред. В. И. Добреньков. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – стр. 213-222.
5. Микляева А. В., Румянцева П. В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования [Электрондук ресурс]. Маалымат алуу режими: 22.04.2017. http://humanpsy.ru/miklyaeva/soc_ident_01
6. Рикер П. Повествовательная идентичность [Электрондук ресурс]. – Маалымат алуу режими: 15.05.2015. http://royallib.com/book/riker_p/povestvovatelnaya_identichnost.html
7. Калиев А.С. Этностор аралык конфликттерди жөнгө салуудагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өкмөттүк эмес уюмдардын ролу. саяс. илим. канд. дисс. – Бишкек, – 2020. 154 б.
8. Фрейд З. Я и Оно. – М.: Азбука-классика, 2015. – 288 с.
9. Эриксон, Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. Пер. с англ. А. Каримский. – М.: Медиум, 1996. – 512 с.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Пер. с англ. А. Андреева, А. Прихожан, В. Ривош, Н. Толстых – М.: Флинта, МПСИ, Прогресс, 1996. 352 с.

УДК 323.38:331.108

МАМЛЕКЕТТИН САЯСИЙ ЭЛИТАСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ КАДР САЯСАТЫНЫН РОЛУ

Карабаев Ж.Э.[1]
[1]Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институту, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Изилдөө темасынын актуалдуулугу мамлекеттик саясатты илгерилетүүдө жана Кыргызстанда жаңы саясий элитанын жаңы муунун калыптандырууда маанилүү курал болгон кадр саясаты институтунун маанилүүлүгү менен негизделет. Эмнеге дегенде, мамлекеттик кадр саясаты – ички жана тышкы атаандаштыктын шарттарында өлкөнүн кадрларын жана кадрдык потенциалын коомдун өнүгүү кызыкчылыгы үчүн туура башкаруунун бирден бир куралы болуп саналат.

Макалада мамлекеттин кадр саясатынын эффективдүүлүгүнө жана көйгөйлөрүнө, жаңы мундун саясий элитасын калыптандыруудагы көйгөйлөргө талдоо жүргүзүлгөн. Ошондой эле тиешелүү көйгөйлөрдү чечүү боюнча сунуштар берилген.

Ачкыч сөздөр: мамлекет, элита, коом, кадр саясаты, бийлик, теория, өнүгүү.

РОЛЬ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ ГОСУДАРСТВА

Карабаев Ж.Э.[1]
[1]Институт государства и права Национальной академии наук Кыргызской Республики, г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

Актуальность темы исследования обусловлена значимостью института кадровой политики, которая является важным инструментом в продвижении государственной политики и формировании нового поколения политической элиты Кыргызстана. Потому что государственная кадровая политика является единственным инструментом правильного управления кадрами и кадровым потенциалом страны в интересах развития общества в условиях внутренней и внешней конкуренции.

В статье анализируются эффективность и проблемы кадровой политики государства, проблемы формирования новой политической элиты. Также даны рекомендации по решению соответствующих проблем.

Ключевые слова: государство, элита, общество, кадровая политика, власть, теория, развитие.

THE ROLE OF PERSONNEL POLICY IN THE FORMATION OF THE POLITICAL ELITE OF THE STATE

Karabaev Zh.E.[1]
[1]Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Bishkek city, Kyrgyzstan

Abstract

The relevance of the research topic is due to the importance of the institution of personnel policy, which is an important tool in promoting state policy and forming a new generation of the political elite of Kyrgyzstan. Because the state personnel policy is the only tool for the proper management of personnel and personnel potential of the country in the interests of the development of society in the conditions of internal and external competition.

The article analyzes the effectiveness and problems of the personnel policy of the state, the problems of the formation of a new political elite. Recommendations for solving relevant problems are also given.

Keywords: state, elite, society, personnel policy, power, theory, development.

Мамлекеттин туруктуулугун сактоодо, эгемендүүлүгүн бекемдөөдө жана аны өнүгүү жолуна салууда саясатчыларды түзүү жана элитны калыптандыруу абдан маанилүү маселе. Эмнеге дегенде, саясий элита лидерден калыптанат. Лидер – ар кандай жамааттарды жетеп, аларга жол көрсөтө турган инсан. Лидер стратегиялык, идеологиялык, уюштуруучулук, интегративдик функцияларды аткарууга жөндөмдүү болуп, коомго жана мамлекеттик бийликке байкаларлык, көп учурда чечүүчү таасирин тийгизет. Жаңы түзүлгөн жана көптөн бери ишмердүүлүк жүргүзүп келе жаткан саясий уюмдарда жана кыймылдарда лидердин ролу абдан чоң. Ар бир доордун өзүнүн лидерлери болот. Саясий лидер бир эле убакта саясий процесстин субъектиси да, объектиси да болуп саналат. Өзүнүн мыкты сапаттарынын аркасында ал өзүн алдыга койгон коомчулуктун талаптарын ишке ашырып, коомдук-саясий кыймылдын жетекчиси болуп калат. Лидер эбегейсиз бийликке ээ, башкача айтканда, ал максатка жетүү үчүн адамдардын эркин, аракетин багыттоого укуктуу.

Учурдагы биздин коомдо бийлик бутактарынын биринде кызмат кылган адамды билим деңгээли, ийгиликтүү саясий карьерасы, жасаган иштеринин натыйжалуулугу сыяктуу критерийлерге карабастан, кандайдыр бир чөйрөдөгү (тар) таасирине, моралдык эмес, материалдык байлыгына карап саясий элита катары көрүү көнүмүш адатка айланган. Чындыгында андай эмес. Саясий элитаны коомдук жамы журт (коомдун көпчүлүгү) тиешелүү инсандын мамлекет алдындагы өз эмгеги менен калың элдин көзүнө, сөзүнө алынган, мактоого татыган сапаттарына карап калыптандырат.

Баарыбызга белгилүү болгондой, кыргыздардын саясий элитасынын өзөгү өткөн чактан башталып, өткөн чакка барып такалат. Тактап айтканда, кыргыздардын саясий элитасынын доорун Совет мезгилине чейинки жана Совет мезгилинен эгемендүүлүккө чейинки деп 2 топко бөлүп карасак болот.

Совет мезгилине чейинки кыргыздардын саясий элитасынын тобун Барсбек каган (Ынанчу Алп Билге), Мухаммед Кыргыз (Тагай бий), Атаке баатыр (Тынай бий уулу), Тайлак баатыр (Рыскул уулу), Ормон хан (Ниязбек уулу), Байтик баатыр (Капай уулу), Шабдан баатыр (Жантай уулу), Курманжан датка (Маматбай кызы) сыяктуу жана башка хан, каган, бий, датка, баатыр атыккан тарыхый инсандар түзгөн.

Совет мезгилинен эгемендүүлүккө чейинки кыргыздардын саясий элитасы катарын Иманалы Айдарбеков, Жусуп Абдрахманов, Касым Тыныстанов, Төрөкул Айтматов, Ишеналы Арабаев, Абдыкерим Сыдыков, Баялы Исакеев, Абдыкадыр Орозбеков, Турдакун Усубалиев, Исхак Раззаков, Казы Дыйканбаев, Чыңгыз Айтматов ж.б. толуктаган.

Жогоруда аты аталган инсандардын ар биринин эмгеги зор. Бул инсандар кийики урпактарга чейин кыргыз интеллигенциясынын үлгүсү болуп калышары анык.

Ал эми Кыргызстандын эгемендүүлүктү алгандан кийинки тарыхында саясий элита деп эч бир инсанды атай албайбыз. Себеби, мамлекеттин жүргүзгөн кадр саясаты көбүн эсе элдин көзөмөлүсүз жүргүзүлүп келип, саясий элита боло турган адамдар көз жаздымда калып келет. Экинчи жагынан коомубуз да саясий элитаны калыптандырууга алсыз болууда.

Андыктан учурда өзүн өзү элита деп атагандарды «псевдо-этлиталар» деп атоого болот. Элита теориясын түзгөн бир нече окумуштуу бар. Алардын арасынан италиялык экономист, инженер жана социолог Вильфредо Федерико Дамасо Паретонун эмгеги өзгөчө бааланып келет. Анын «Элиталардын айлануу теориясы» аталышындагы эмгегиндеги 2 аныктамасы ушул кезге чейин актуалдуу.

Вильфредо Федерико Дамасо Паретонун биринчи аныктамасы боюнча, «кеңири» (бардык коомдук элитаны камтыган) жана «тар» (башкаруучу элитага гана тиешелүү) деп элитанын эки түрүн ачыктап берген. Кеңири түрү боюнча элитага ар бири өз ишмердүүлүгүндө ийгиликке жетишкен, кесиптик ишмердүүлүктүн эң жогорку эшелонуна жеткен (аз сандагы) инсандар кирет. Ал эми экинчи түрү боюнча, тар элитаны башкаруудагы жана өкмөттүн

түз же кыйыр түрдө көрүнүктүү ролду ойногон бөлүгү, тактап айтканда, башкаруучу бөлүгү түзөт.

Мында кеңири элитанын өкүлдөрү элитага мүнөздүү сапаттарга ээ, бирок социалдык абалынан улам толук кандуу бийликке ээ эмес. Убакыттын өтүшү менен башкаруучу элита (кеңири түрдөгү) деградацияланып, коомду эффективдүү эмес башкара баштайт. Андан кийин контрэлита, башкача айтканда экинчи тарап бийликти талап кылып, активдүү боло баштайт. Бирок бийликке келүү үчүн кийинки тарап массанын колдоосуна муктаж болуп, аларды аракетке үндөп, алардын (коомдун) жардамы менен башкаруучу элитаны кулатат [1].

Ошентип, кийинки элита да убакыттын өтүшү менен өзүнүн көрүнүктүү сапаттарын жоготуп, чирип, жаңы контрэлита тарабынан бийликтен четтетилет. Бир канча убакыт өткөндөн кийин элиталардын алмашуу процесси кайра-кайра кайталана берет. Вильфредо Федерико Дамасо Парето бул процесстерди элиталардын кайталанып турчу күрөшү деп атаган.

Вильфредо Федерико Дамасо Паретонун элита теорясынын экинчи аныктамасы да мактоого татырлык. Анда «арстандардын элитасы» жана «түлкүлөрдүн» элитасы деп элитанын 2 түрүн белгилеген. «Арстандар» башкаруунун күчкө салуу ыкмасын колдонуу жана консерватизм менен мүнөздөлөт. «Түлкүлөр» өз бийлигин үгүт менен колдогонду жактырышат, ошондой эле саясий жана финансылык айкалыштырууга, куулукка, айлакерликке, тапкычтыкка чебер болушат [2].

Аталган аныктамага ылайык, саясий система туруксуз болгондо, новаторлор (жаңычылдар), комбинаторлор талап кылынганда «түлкүлөрдүн» башкаруусу эффективдүү болот. Бирок «түлкүлөрдүн» зарыл учурда күч колдонууга кудурети жетпейт. Анан алардын ордуна чечкиндүү аракеттенүүгө даяр турган «арстандардын» элитасы келет. Бир элитадан экинчи элитага тынымсыз алмашуусу коомдун социалдык динамикасына байланыштуу. Элитанын ар бир түрү коомдун жетекчилигинин керектөөлөрүнө бара-бара дал келбей калган белгилүү бир сапатка ээ болот. Ошондуктан коомдук-саясий системанын тең салмактуулугун камсыз кылуу бир элитаны экинчи элита менен такай алмаштырууну талап кылат.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жылдын 30-сентябрында № 198 Жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын кадр кызматы жөнүндөгү» Жобого ылайык, Кыргыз Республикасынын Кадр кызматы кадр саясатын жакшыртуу, кадрлардын жоопкерчилин кароо, кадрлар боюнча сунуштамаларды берүү функцияларын аткаруу менен мамлекеттин бирдиктүү кадр саясатын жүргүзүшү керек [3].

Кыргызстандагы кадр саясатын жүргүзүү милдети Мамлекеттик кадр кызматына жүктөлгөнү менен, ал органдын кадр саясатындагы ролу натыйжасыз бойдон калып келүүдө.

Кыргызстандын эгемендүүлүккө жеткенден берки кадр саясатына токтолсок, акыркы 32 жылда олуттуу деле өзгөрүүлөр орун алган жок. 1991-жылдан 2005-жылга чейинки А. Акаевдин башкаруусунда кадр саясатынын начарлыгы аны бийликтен кулатуунун бирден бир себеби болуп калды. Анын башкаруусунда бир гана киши бардыгын башкарып, бүт жоопкерчиликти өзүнө алган. Мисалы, кичинекей райондордун акимдерин да А. Акаев өзү дайындап турган.

А.Акаев 2012-жылы берген маегинде кадр саясатында катачылыктарды кетиргенин моюнуна алган. Анын айтымында, Курманбек Бакиевдин чакан заводдун директорлугунан чоң жетекчиге чейин көтөрүлүшү эң чоң каталардын бири болгон [4].

2005-жылдын март окуясынан кийин бийликке келген Курманбек Бакиев бийлик башына тууган-туушкандарын, досторун киргизүү жагынан өзүнөн мурунку президенттен артта калган жок. Анын бир туугандары жана уулдары мамлекеттин негизги структураларда жана ведомстволорунда жогорку кызматтарда иштешкен. Мунун баарына экинчи качкын президент: «Балдарым ушунчалык акылдуу болсо, мен эмне кылам?» деп жооп беген [5].

Белгилей кетүүчү нерсе, Садыр Жапаров 2007-жылдан 2009-жылга чейин К. Бакиевдин кеңешчиси болгон. К. Бакиев бийликтен кулатылгандан бир нече жылдан кийин дал А.

Акаевге окшоп, кадр саясатында катачылыктар кеткенин айтып чыккан. А. Акаев үчүн башкы кадрдык ката – Курманбек Бакиев болгонун айтса, Курманбек Бакиевдин өзүнүн кадр саясатындагы башкы катасы – Алмазбек Атамбаев болгонун билдирген [6].

2010-2011-жылга чейинки өткөөл мезгилде кадр саясатында башаламандыктар орун алган. Бул маселе боюнча ошол кездеги убактылуу президент Р. Отубаева: «Өткөөл мезгилдеги кадр саясатына менин түздөн түз тиешем жок. Ал кездеги кырдаал башкача болчу» деп билдирген. 2011-жылдын аягында А. Атамбаев бийлик башына келип, мурдагы президенттердей болуп үй-бүлөсүн бийликке аралаштырган жок. Бирок тууган-туушкандарынын, үй-бүлөсүнүн ордуна шоопурлары, жан сакчылары, жардамчылары жана КСДПнын мүчөлөрү түрдүү кызматтарды ээлешкен.

А.Атамбаев бийликтен кетип жатып С. Жээнбековду президенттикке сүрөгөнү анын кадр саясатындагы эң чоң жаңылыштыктарынын бири болгон. Ал катачылыкты өзү да моюнуна алган [7]. Азыркы Президент С. Жапаров да 2023-жылдын 14-майында учурдагы кадр саясатындагы көйгөйлөргө токтолуп, Кыргызстандагы татыктуу кадрлардын жетишсиздигин белгилеп, кесипкөй адистерди баалоо керек экендигин билдирген [8].

Чындыгында С. Жапаровдун учурдагы башкаруусунда да кадр саясаты кризистик кырдаалга кептелди. Президент тарабынан дайындалган айрым кызматкерлер резонанстуу чырчатактын катышуучулары же коррупцияга байланыштуу кылмыш иштери боюнча айыпталуучулар болуп калышты. Ошол эле учурда, мамлекетибизде кадр саясатын жакшыртуу жаатында аракеттер көрүлө баштаганы байкалууда.

2021-жылдын 29-январында мамлекеттик жана муниципалдык кызмат орундарына кадрларды тандоо системасын жана практикасын түп-тамырынан бери жакшыртуу үчүн шарттарды түзүү, кызматкерлердин моралдык сапаттарын жакшыртуу жана мамлекеттик башкаруу системасындагы коррупциялык тобокелдиктерди азайтуу максатында Кыргыз Республиаасынын Президенти «Мамлекеттин жаңы кадр саясаты жөнүндө» Жарлыкка кол койгон [9].

2021-жылдын 27-октябрында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров мамлекеттик жарандык кызматтын жана муниципалдык кызматтын натыйжалуулугун жогорулатуу чөйрөсүндө бирдиктүү мамлекеттик саясатты ишке ашыруунун укуктук негиздерин белгилеген ченемдик укуктук базаны өркүндөтүү, Кыргыз Республикасынын жарандарынын мамлекеттик органдарда жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында кесиптик ишинин үзгүлтүксүздүгүн, туруктуулугун жана көз карандысыздыгын камсыз кылуу максатында № 125 «Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат жөнүндө» Мыйзамына кол койгон [10].

2022-жылдын 2-июнунда мамлекеттик жарандык жана муниципалдык кызматчынын кесиптик билимдеринин жана иш көндүмдөрүнүн ээлеген кызматына ылайыктуулугун аныктоо максатында Кыргыз Республикасынын «Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат системасында аттестация өткөрүү жана сыноо мөөнөтүн өтүү маселелери жөнүндө» Жарлыгы чыккан. Бул саясатты ишке ашыруунун алкагында «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик жарандык кызматчыларын жана муниципалдык кызматчыларын аттестациялоону жүргүзүүнүн тартиби жөнүндө» жана «Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат системасында сыноо мөөнөтүн өтөөнүн тартиби жөнүндө» жоболор кабыл алынган [11].

2023-жылдын 8-февралында мамлекеттик жарандык жана муниципалдык кызматта коомго ак ниет кызмат кылууга, мамлекеттин максаттарын, милдеттерин жана функцияларын сапаттуу аткарууга багытталган эффективдүү кесипкөй кадрдык аппаратты түзүү максатында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров «2023-2025-жылдарга Кыргыз Республикасында Кадрларды өнүктүрүүнүн жана түзүүнүн мамлекеттик стратегиясын бекитүү жөнүндө» Жарлыкка кол койгон. Жарлыкка ылайык, 2023–2025-жылдарга Кыргыз Республикасында Кадрларды өнүктүрүүнүн жана түзүүнүн мамлекеттик стратегиясы жана

2023–2025-жылдарга Кыргыз Республикасында Кадрларды өнүктүрүүнүн жана түзүүнүн мамлекеттик стратегиясын ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планы бекитилген [12].

Жыйынтыктап айтканда, кандай гана юридикалык күчкө ээ документтер кабыл алынбасын, акыркы 32 жылда кадрларды дайындоо укугу бир гана кишинин, тактап айтканда, Президенттин колунда болууда. Кадр саясатынын бир гана адам тарабынан жүргүзүлүшү көп учурда ийгиликтүү боло бербейт. Кадр саясатын натыйжалуу жүргүзүү үчүн Президент баш болгон бийлик бутактарындагы башчылар тобокелдүү кадамдарга баруудан коркпошу керек.

Биринчиден, кадр саясатына тиешелүү кабыл алынган мыйзамдарга жана ченемдик укуктук актыларга жыл сайын талдоо жүргүзүлүп, эгер мүчүлүштүктүктөр болсо, анда аларга өзгөртүү киргизип, андагы максаттардын ишке ашуусуна жана принциптердин сакталышына көзөмөл жүргүзүү механизмдерин күчөтүп туруу керек. Экинчиден, жогорку кызмат ордуларына атайын механизмдерди иштеп чыгуу менен элдин элегинен өткөн мыкты кадрларды дайындоо керек. Мыкты кадр демекчи, өзүнөн күчтүү кадрлар менен иштешүүдөн качкан көрүнүштү жокко чыгарып, тескерисинче, ошол күчтүүлөр менен эриш-аркак иштешүүнү адат катары калыптандыруу абзел. Үчүнчүдөн, кадр тандоодо анын тиешелүү сапаттарынан тышкары, материалдык эмес, моралдык байлыгына көбүрөөк көңүл бурулушу зарыл.

Төртүнчүдөн, мамлекеттик органдардын иерархиялуулугун жана милдеттенмелеринин так бөлүнүшүн жана алардын мыйзамдарга бекилишин камсыз кылуу кажет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Вильфредо Парето, Социалистические системы / Теоретическая социология: Антология в 2-х частях, Часть 1, М., «Университет», 2002 г., с. 269-272.
2. Васильева Н., Вильфредо Парето: провозвестник львов, в Сб.: Восстание масс, СПб, «Мидгард», 2005 г., с. 25-26.
3. Положение о Государственной кадровой службе Кыргызской Республики / Сайт Министрества юстиции КР. URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61712?cl=ru-ru.
4. Акаев: Сожалею, что привел Бакиева к власти / Азаттык. (Дата обращения: 31.08.2012). URL: https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_akaev/24693684.html;
5. Кыргызстан. Зов крови / 24.kg. (Дата обращения: 09.07.2016). URL: https://24.kg/vlast/34421_kyirgyizstan_zov_krovi/.
6. «Главные ошибки» президентов Кыргызстана — в трех цитатах / Kloop. (Дата обращения: 11.12.2018). URL: https://kloop.kg/blog/2018/12/11/glavnye-oshibki-prezidentov-kyrgyzstana-v-treh-tsitatah/amp/.
7. Атамбаев: Прошу прощения за то, что привел Жээнбекова к власти / Азаттык. (Дата обращения: 17.04.2019). URL: https://rus.azattyk.org/a/29825999.html.
8. Садыр Жапаров пожаловался на кадровый голод / Kaktus media. (Дата обращения: 13.05.2023). URL: https://kaktus.media/doc/480566_naznachy_na_doljnost_daje_inoplanetianina._sadyr_japarov_pojalovalsia_na_kadrovyy_golod.html.
9. Указ Президента Садыра Жапарова «О новой государственной кадровой политике» / Сайт Президента КР. (Дата обращения: 29.01.2021). URL: https://www.president.kg/ru/sobytiya/ukazy/18511_ukaz_prezidenta_sadira_ghaparova_onovoy_gosudarstvennoy_kadrovoy_politike.
10. Подписан Закон «О государственной гражданской службе и муниципальной службе» / Сайт Президента КР. (Дата обращения: 28.10.2021). URL: https://www.president.kg/ru/sobytiya/zakony/21034_podpisan_zakon_o_gosudarstvennoy_graghdanskoy_slughbe_i_municipalnoy_slughbe.
11. Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат системасында аттестация өткөрүү жана сыноо мөөнөтүн өтүү маселелери жөнүндө Жарлыкка кол коюлду / КРдин Президентинин сайты. (Кайрылуу датасы: 02.06.2022) URL: https://www.president.kg/kg/okujalar/22642_mamlekettik_gharandik_kizmat_ghana_municipaldik_kizmat_sistemasinda_attestaciya_tkr_ghana_sinoo_mntn_t_maseleleri_ghnnd_gharlikka_kol_koyuldu.
12. 2023-2025-жылдарга Кадрларды өнүктүрүүнүн жана түзүүнүн мамлекеттик стратегиясы бекитилди / КРдин Президентинин сайты. (Кайрылуу датасы 08.02.2023). URL: https://www.president.kg/kg/okujalar/24270_2023_2025_ghildarga_kadrlardi_nktrnn_ghana_tkkkznn_mamlekettik_strategiyasi_bekitildi.

УДК 894,341

ТОЛЕРАНТНОСТЬ И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

Коконбай уулу Н.[1]
[1]Современный международный университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Данная статья посвящена определению толерантности, межкультурной коммуникации. Из этих понятий можно заключить, что язык и культура взаимосвязаны, что сам человек является «продуктом своей культуры».

Ключевые слова: Толерантность, проблема толерантности, глобализация, межкультурная коммуникация, визуализация, социальные группы, психологические особенности, язык, национальный язык, национальная культура.

ТОЛЕРАНТТУУЛУК ЖАНА МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК БААРЛАШУУ

Коконбай уулу Н.[1]
[1]Заманбап эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макала толеранттуулукту аныктоого, маданияттар аралык баарлашууга арналган. Бул түшүнүктөрдөн биз тил менен маданият бири-бири менен байланышкан, адам өзү "анын маданиятынын жемиши" деген тыянак чыгарсак болот.

Ачкыч сөздөр. Толеранттуулук, толеранттуулук көйгөйү, глобалдашуу, маданияттар аралык баарлашуу, визуалдаштыруу, социалдык топтор, психологиялык өзгөчөлүктөр, тил, улуттук тил, улуттук маданият.

TOLERANCE AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

Kokonbay N.[1]
[1]Modern International University, Jalal-Abad cite, Kyrgyzstan

Annotation

This article is devoted to the definition of tolerance, intercultural communication. From these concepts, we can conclude that language and culture are interconnected, that a person himself is "a product of his culture."

Keywords: Tolerance, the problem of tolerance, globalization, intercultural communication, visualization, social groups, psychological characteristics, language, national language, national culture.

Сегодня, в период глобализации экономических, научных, культурных контактов, актуально сопоставление не только языков, но и культур, во-первых, для подробного описания языков, во-вторых, для предотвращения коммуникативных неудач в межкультурной коммуникации. В этом смысле проблема толерантности в сопоставительном аспекте представляется весьма актуальной.

В межкультурной коммуникации отводится большое место проблеме «толерантности». Латинское слово «tolerantia» встречается впервые в 46 году до н.э. у Цицерона. О толерантности в условиях сильной церковной цензуры писал, например, английский философ и политический деятель Дж. Локк в "Очерках о терпимости" (1667г.) и в "Письмах о терпимости" (1685г.).

В ходе защиты естественных прав граждан мировая культура накопила демократический опыт реализации идеи толерантности и герменевтики. Он приобретает особую актуальность в период коренных общественных преобразований, слома монопольно-идеологиче-

ских концепций, обострения межнациональных конфликтов, (когда понимание других идей и взглядов становится проблемой), утверждения гуманных межгосударственных связей.

До конца XVIII века латинское слово tolerantia переводилось на русский язык словом «терпеливость». Позднее для этого понятия стало использоваться слово «терпимость». Здесь толерантность понимается как элемент снисходительности и отрицательной оценки явления или свойства человека, с которыми мирятся по необходимости или из милости. Даль определяет «толерантность» как «терпимость», когда что или кого-то терпят только по милосердию, снисхождению. Согласно Оксфордскому словарю современного английского языка, толерантность - это способность воспринимать чье-либо мнение, верование, привычки и поведение, отличающиеся от собственных (Оксфорд, 1970).

Также толерантность определяется как гуманная жизненная форма и демократическая добродетель, которые выражаются во взглядах, в мышлении и в отношениях, толерантность встречается на всех уровнях и во всех областях человеческой деятельности. Ее необходимость вырастает из общественной жизни, идентичности, различий, дистанций близости. Г.Клаус и М. Буур отмечают в философском словаре, что «толерантность (лат.) означает терпение взглядов и действий, которые отличаются от собственных».(4) В узком смысле толерантность предполагает «принять во внимание религиозное мировоззрение» и означает терпимость по отношению к другим религиям, конфессиям, культам или мировоззрениям, которые существуют в одном государстве, предоставление свободного исполнения религий и открытое признание мировоззренческих убеждений, равно как и права всех граждан. Определение толерантности из классических, научных, филологических, прежде всего, немецких словарей следующее: «толерантность лат. tolerantia: 1. (в образовании) быть толерантным; терпимость (антоним: не толерантность). Например, проявление толерантности к кому-либо, учиться не показывать не толерантное отношение к тем, которые думают по-другому»".

Во многих словарях отмечается, что толерантность (лат. tolerare - терпеть, англ. - tolerance, франц. - tolerance) tolerantia - терпение, терпимость.

В словаре Клаппенбах Х.И. Штайниц, Р. (1964-1977) толерантность переводится как умение показать толерантность, учиться толерантности.

Проблемы межкультурной коммуникации создают не только языковой барьер, но и национально-специфические особенности культур-коммуникатов. Речь идет о необходимости более глубоко изучения мира носителей языка, их культуры, их образа жизни, национального характера, менталитета и т.п. Только при сравнении, когда представитель одной культуры, столкнувшись с другой культурой, иным миром, мировоззрением может увидеть различие или конфликт культур.

Таким образом, это позволяет получить более полное и многогранное знание культуры носителей изучаемого языка, поскольку их мир представлен, во-первых так, как он выглядит в их собственных глазах, и, во-вторых, через призму родной для учащихся культуры, через столкновение этих культур, что позволяет яснее осознать различия этих культур и избежать культурного шока при реальном общении с представителями чужой культуры" [1].

На основе своих исследований И.Ю. Марковина и Ю.А. Сорокин утверждают, что не только языковой барьер - единственное препятствие на пути к взаимопониманию, но и национально-специфические особенности самых разных компонентов культур коммуникантов. Исследователи к компонентам культуры, несущим национально-специфическую окраску, относят следующие:

а) традиции, а также обычаи и обряды;

б) бытовую культуру, тесно связанную с традициями, вследствие чего ее нередко называют традиционно-бытовой культурой;

в) повседневное поведение (привычки представителей некоторой культуры, принятые в некотором социуме нормы общения), а также связанные с ним мимический и пантомимической (кинетический) коды, используемые носителями некоторой лингвокультурной общности;

г) «национальные картины мира», отражающие специфику восприятия окружающего мира, национальные особенности мышления представителей той или иной культуры;

д) художественную культуру, отражающую культурные традиции того или иного этноса

«Специфическими особенностями обладает и сам носитель национального языка и культуры. В межкультурном общении необходимо учитывать особенности национального характера коммуникантов, специфику их эмоционального склада, национально- специфические особенности мышления» (5.)

Итак, в языковых явлениях отражаются факты общественной жизни данного говорящего коллектива.

Язык не существует вне культуры, как «социально унаследованной совокупности практических навыков и идей, характеризующих наш образ жизни» (6), язык является частью культуры.

Язык - зеркало культуры, в нем отражается не только реальный мир, окружающий человека, не только реальные условия его жизни, но и общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущение, видение мира. Язык - сокровища, кладовая, копилка культуры. Он хранит культурные ценности - в лексике, в грамматике, в идиоматике, в пословицах, поговорках, в фольклоре, в художественной и научной литературе, в форма письменной и устной речи. В следующих определениях толерантность рассматривается как объект лингвистики, так как язык - передатчик, носитель культуры, он передает сокровища национальной культуры, хранящиеся в нем, из поколения в поколение, Овладевая родным языком, дети усваивают вместе с ним и обобщенный культурный опыт предшествующих поколений.(2)

Язык - орудие, инструмент культуры. Он формирует личность человека, носителя языка через навязанные ему языком и заложенное в языке видение мира, менталитет, отношение к людям и т.п., то есть через культуру народа, пользующегося данным языком как средством общения.

Именно язык реализует, вербализует национальную культурную картину мира, хранит ее и передает из поколения в поколение. Язык фиксирует далеко не все, что есть в национальном видении мира, но способен описать все.

Из этих понятий можно заключить, что язык и культура взаимосвязаны, что сам человек является «продуктом своей культуры». С уровня знания, по крайней мере, двух языков и двух культур открываются некие скрытые свойства и скрытые трудности, которые не видны с уровня одного языка. Однако на уровне языковой картины мира эти различия не видны. Все эти проблемы обнаруживаются только при сопоставительном изучении, по крайней мере двух языков - иностранного и родного". Следует, наконец, иметь в виду, что причиной конфликтов в межкультурном общении могут оказаться не только культурные различия. Необходимо глубоко и тщательно изучить не только язык, но и жизненный мир партнера, его образ жизни, национальный характер, менталитет, правильно истолковывать поведение и намерения коммуникантов и т.д.

В кыргызском языке в рамках межкультурной коммуникации толерантность понимают как унчукпай кабыл алуу - молчать, үн катпоо - молчать (как позитивный ответ), сый-урмат - вежливость, вежливое поведение, кайраттуулук - мужество, стойкость, сабырдуулук - терпение, көтөрүмдүүлүк - самообладание, контроль за своими чувствами, желаниями и побуждениями. Толерантность выражается словами токтоолук- самообладание, сдержанность,

умение сдерживать свой гнев, ызаттоо, кичипейилдүүлүк - умение кому-то предоставлять и позволить высказаться, кечиримдүүлүк - умение прощать, уметь себя прощать - если человек умеет прощать себя, сможет, простить другого, это значит сознавать свои ошибки и из собственных ошибок не делать трагедии, быть свободным.

Главное в такой взрывоопасной ситуации, когда знакомство с чужой, иной культурой, сопровождается конфликтом с ней, необходимо, во-первых, исследовать корни, проявления, формы, виды, развитие культур разных народов и их контактов и, во-вторых, научить людей терпимости, уважению, пониманию других культур.

Список литературы

1. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. -М.: Слово, 2000, - 624 с.
2. Василик М. А. «Основы теории коммуникации», М., 2007. – 611 с.
3. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография, - М.: Наука; 1973. 283с.
4. Клаус Г. Б. Буур М. Философский словарь.-Берлинг, 1971.-1087 с.
5. Г. А. Антипов, О. А. Донских, И.Ю. Марковина, Ю. А. Сорокин, Э. Сепир. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993 г.

УДК 81’271.1

КЫРГЫЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРИНДЕ КЕЗДЕШКЕН ДИХОТОМИЯЛАРДЫ ТЫБЫШТЫК ЖАНА СИЛЛАБИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРГӨ ЫЛАЙЫК ИЗИЛДӨӨ

Мехмет Озерен[1]
[1]Фырат Аль-мек университети, Элазыг ш., Түркия

Аннотация

Дилеммалар - бул маанини бекемдөө, билдирүүнү жеңилдетүү, сөзгө гармония берүү үчүн түзүлгөн жана түрк тилинин бардык поляк диалектилеринде активдүү колдонулган оозеки үлгүлөр болуп эсептелет. Изилдөөнүн алкагында кыргыз тилинин фразеологизмдериндеги дилеммалар каралат. Аныкталган дихотомиялар үн жана силлабикалык мүнөздөмөлөрдүн негизинде изилденген.

Ачкыч сөздөр: идиома, дилемма, кыргыз, үн, муун

ИЗУЧЕНИЕ ДИХОТОМИЙ, ВСТРЕЧАЮЩИХСЯ В КЫРГЫЗСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ, В СООТВЕТСТВИИ СО ЗВУКОВЫМИ И СИЛЛАБИЧЕСКИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ

Мехмет Озерен [1]
[1]Фырат Аль-мек университет, г. Элазыг, Туркия

Аннотация

Дилеммы-это словесные шаблоны, созданные для усиления значения, облегчения выражения, придания гармонии слову и активно используемые во всех польских диалектах турецкого языка. В рамках исследования будут рассмотрены дилеммы во фразеологизмах кыргызского языка. Выявленные дихотомии были изучены на основе звуковых и силлабических характеристик.

Ключевые слова: идиома, дилемма, слово, звук, слог.

THE STUDY OF DICHOTOMIES FOUND IN KYRGYZ PHRASEOLOGICAL UNITS IN ACCORDANCE WITH SOUND AND SYLLABIC CHARACTERISTICS

Mehmet Özeren[1]
[1]Firat Almek University, Elazig city, Turkey

Annotation

Dilemmas are verbal patterns created to enhance meaning, facilitate expression, give harmony to the word and are actively used in all Polish dialects of the Turkish language. Within the framework of the study, dilemmas in phraseological units of the Kyrgyz language will be considered. The revealed dichotomies were studied on the basis of sound and syllabic characteristics.

Keywords: idiom, dilemma, word, sound, syllable.

1. Giriş

Deyimler, Türkçe Sözlük içerisinde “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı bir anlamı olan, ilgi çekici bir anlatımı bulunan, ifadeyi daha zengin kılan, iki veya daha fazla kelimeden meydana gelen, kalıplaşmış söz topluluklarına “deyim (tabir)” denir.” şeklinde tanımlanmaktadır. Deyimler asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. Deyimler, benzetme yoluyla karmaşık bir olguyu açıklığa kavuşturan, yüzyılların tecrübesiyle sürekli olageleni çabucak tespit eden yapılardır. Kısacası deyimler, Türk’ün tecrübe ve kıvrak zekasının birle-

şimi dilimizin en önemli unsurlarından biri olarak hayatımızda yer almaktadır.

Kırgız Türkçesinde ikilemeler, koş sözdör olarak geçer ve tataal sözdör (birleşik kelimeler) kapsamında incelenmektedir. Sunulan çalışmada danışmanlığını Doç. Dr. Naciye Yıldız'ın yaptığı Mirlanbek Nurmatov'un yüksek lisans tezi olarak hazırladığı Kırgız Türkçesindeki Deyimler sözlüğü (**KTD**) referans kaynak olarak kullanılmıştır. Bu sözlükten içerisinde ikileme barındırmakta olan deyimler tespit edilmiş ve bu ikilemelerin ses ve hece özellikleri şu şekilde incelenmiştir:

2. Ses Özelliklerine Göre İkilemeler

2.1. Sözcüklerin İlk Seslerine Göre İkilemeler

2.1.1. Ünlü + Ünlü İle Başlayan İkilemeler

2.1.1.1. Aynı Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

İkilemenin her iki sözcüğünün de aynı ilk sesi ünlü olan aynı sözcükle yapılmasını ifade etmektedir. Ses özelliklerine göre ikilemeler içerisinde kategorize edildiğinde, sözcüklerin ilk seslerine göre ikilemeler altında ünlü+ünlü ile başlayan ikilemeler içerisinde aynı sözcüklerle yapılan ikilemelere; **ac-ac** *et-* "yaygarayı basmak" (KTD, s. 50), **aytsa-aytpasa** tögünbü? "yalan mı?" (KTD, s. 61), **iylepiylep** itke sal- "meyvesini başkası yemek" (KTD, s. 318), **oozu-oozuna** cuk-"çenesi düşmüş gibi konuşmak" (KTD, s. 555), **öpkö-öpkösünö** bat-"gözyaşını göl etmek" (KTD, s. 575), **erdi-erdine** tiy- "çenesi düşmek" (KTD, s. 705) örnek teşkil etmektedir.

2.1.1.2. Farklı Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

İlk sesleri ünlü olup farklı kelimelerle yapılan ikilemeler şeklinde oluşan farklı sözcüklerle yapılan ikilemelere örnek olarak; **akıl-esin** cıy-"aklını başına toplamak" (KTD, s. 72), **orun-oçok** al-"ev bark sahibi olmak" (KTD, s. 557), **öydö-ıldıy** atış- "ileri geri konuşmak" (KTD, s. 570), **eki-üç** ooz "iki üç ağız" (KTD, s. 700), düynö **astın-üstün** bol-"(dünya) alt üst olmak" (KTD, s. 213), düynö **astın-üstün** tüş-"dünyanın sonu gelmek" (s. 212), cer **astın-üstün** bol-"dünyası alt üst olmak" (KTD, s.257) sözcükleri yer alabilmektedir.

2.1.2. Ünlü + Ünsüz İle Başlayan İkilemeler

Ünlü + ünsüz ile başlayan ikilemeler açısından örnekler fazla olmakla birlikte burada; **a-bu** *de-* "göz açıp kapayıncaya kadar" (KTD, s. 46), **a-bu** *de* "şu bu de " (KTD , s. 46), **attan-töödün** tüş- "dağdan inmiş gibi; kaba saba" (KTD, s. 106), bütkön boyu **ımır-çımır** bol- "tüyleri diken diken olmak" (KTD, s. 200), it-kuşka cem bol- "ite kuşa yem olmak" (KTD, s. 325), **iyne-cibine** çeyin "iğneden ipliğe" (KTD, s. 318), **ilen-salan** bol- "şöyle böyle olmak" (KTD, s. 320), **oy-boyuna** kayba- "gönlüne bırakmamak" (KTD, s. 538), **ot-kazan** bol- "aile kuramamak" (KTD, s. 560), **öydö-ıldıy** atış- "ileri geri konuşmak" (KTD, s. 570), **ur-berge** al- "tehdit etmek" (KTD, s. 646), **ur-tepkige** al- "baskı uygulamak" (KTD, s. 646), **üzür-mazır** kep ayt- "özrünü mazeretini beyan etmek) (KTD, s. 652), **ız-bızı** çık- "yerinde duramamak" (KTD, s. 689), **elep-celep** bol- "yüreği endişe ile çarpmak" (KTD, s. 702) sözcükleri örnek olarak yer alabilmektedir.

2.1.3. Ünsüz + Ünlü İle Başlayan İkilemeler

Ünsüz + ünlü ile başlayan ikilemelere örnek olarak ise; **baş-ayagı** cok "başı ayağı yok" (KTD, s. 131), **baş-ayagın** cıy- "başını ayağını toplamak" (KTD, s. 131), **baş-otu** menen " baştan sona" (KTD, s. 135), **baş-uçun** cıy- "başını ayağını toplamak" (KTD, s. 136), **can-alı** kal- " nefes nefese kalmak" (KTD, s. 228), canı **alek-çalek** bol- "allak bullak olmak" (KTD, s. 237), **kireeri-el** çıgaarı coo "saman altından su yürütmek" (KTD, s. 399), **koy-ayga** kel- "laf dinlememek" (KTD, s.404), **kızıl-ala** kıl- "kan içinde bırakmak" (KTD, s. 499), **tili-oozu** cok çatıp kal- "dilden kesilmek" (KTD, s. 626) sözcükleri ifade edilebilir.

2.1.4. Ünsüz + Ünsüz İle Başlayan İkilemeler

2.1.4.1. Sözcük Tekrarıyla Yapılan İkilemeler

Ünsüz + ünsüz ile başlayan ikilemeler kategorisi içerisinde yer alan sözcük tekrarı ile yapılan ikilemelere örnek olarak; **bas-bas** bol- "örtbas etmek" (KTD, s.128), **bas-bas** kıl- "oldu bittiye getirmek" (KTD, s. 129), cürögü **dük-dük** "kalbi küt küt atmak" (KTD, s. 292), **cım-cım** bol-

"örtbas etmek" (KTD, s. 310), **dalba-dalba** bol- "lime lime olmak" (KTD, s. 205), **kaz-kaz** tur- "yeni ayaklanmaya başlamak" (KTD, s. 352), **kolu-koluna** cuk- "eli tez olmak" (KTD, s. 415), **kılçañ-kılçañ** kara- "dönüp dönüp bakmak" (KTD, s. 508), **sal-sala** kıl- "başkasının üstüne yıkmak" (KTD, s. 582), **san-san** bol- "parça parça etmek" (KTD, s. 583), **çakçan-çakçan** et- "gözleri yuvasından fırlamak" (KTD, s. 659), **çoçkoñ-çoçkoñ** et- "hava atmak" (KTD, s. 669), **butu-butuna** tüy- "durup dinlenmemek" (KTD, s. 196) sözcükleri ifade edilebilmektedir.

2.1.4.2. Farklı Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

Farklı sözcüklerle yapılan ikilemeler oldukça fazla olmakla birlikte; **balca-bulca** kıl- "parça parça etmek" (KTD, s. 124), **balta-kerkisi** kolunda "tuttuğunu koparan" (KTD, s.124), **bassa-tursa** da "otursa kalksa da" (KTD, s. 129), **baş-köz** bol- " göz kulak olmak" (KTD, s. 134), **butu-kolu** cerge tiy- "sırtını yere koymamak" (KTD, s. 196), **butu-kolu** uza- "eli düzelmek" (KTD, s. 196), **cal-kuyrugu** tögül- "kuyruğu kulağı yerinde" (KTD, s.224), **zoot-kıyagı** cok "zor yanı yok" (KTD, s. 314), **kabağım-kaşım** de- "aldırış etmemek" (s. 348), **kirpik-közün** kak"gözünü kırpmamak" (KTD, s. 401), **mamır-cumur** bol"etle tırnak gibi olmak" (KTD, s. 518), **muun cüünü** boş"dizlerinin bağı çözülmek" (KTD, s. 529), **tökpöy-çaçpay** ayt"iğneden ipliğe" (KTD, s. 633), **çıy-mıyı** çık"rahatı kaçmak" (KTD, s. 674), **şam-şum** et- "bir şeyler atıştırmak" (KTD, s. 682) sözcükleri örnek olarak sunulabilmektedir.

2.2. İkilemelerde Ses Benzerlikleri

2.2.1. Aynı Ünlü İle Başlayan İkilemeler

İkilemelerde ses benzerlikleri içerisinde ele alınan aynı ünlü ile başlayan ikilemelere; **aytsa-aytpasa** tögünbü ? "yalan mı?" (KTD, s. 61)**, aldı-artına kara-** "önüne arkasına bakmadan" (KTD, s. 79), **iylep-iylep** itke sal- "meyvesini başkası yemek" (KTD, s. 318)**, içi-içine** cabış- "karnı sırtına yapışmak" (KTD, s. 331), **oozuoozuna** cuk- "çenesi düşmüş gibi konuşmak" (KTD, s. 555), **öpkö-öpkösünö** bat- "gözyaşını göl etmek" (KTD, s. 575), **erdi-erdine** tiy- "çenesi düşmek" (KTD, s. 705), **eerdi-eerdine** cuk- (KTD, s. 713) sözcükleri örnek teşkil etmektedir.

2.2.2. Aynı Ünsüz İle Başlayan İkilemeler

Aynı ünsüz ile başlayan ikilemelere örnek olarak ise**; balca-bulca** kıl- "parça parça etmek" (KTD, s. 124), **bas-bas** bol- "örtbas etmek" (KTD, s.128), **bas-bas** kıl- "oldu bittiye getirmek" (KTD, s. 129), **dalba-dalba** bol- "lime lime olmak" (KTD, s. 205), **can-cigerin** töş- " canını dişine takmak" (KTD, s. 231), **cer-cebirine** cet- "soyuna sopuna sövüp saymak" (KTD, s. 258), **kabağım-kaşım** de- "aldırış etmemek" (s. 348), **kirpiğim-kaşım** de- "kaygıya kapılmamak" (KTD, s. 348), **kaş-kabagın** aç- "somurtmak" (KTD, s. 348), **keler-keter** sözdör "kulağa küpe olacak sözler" (KTD, s. 391), **kılcañ-kılçañ** kar- "dönüp dönüp bakmak" (KTD, s. 508), **sal-sala** kıl- "başkasının üstüne yıkmak" (KTD, s. 582), **sıylap-sıypap** asır- "seve seve esirgemek" (KTD, s. 599), **tişin-tişke** koyuu "dişini dişine katmak / bağrına taş basmak" (KTD, s. 628), **çakçan-çakçan** etüü "gözleri yuvasından fırlamak" (KTD, s. 659), **şam-şum** et- "bir şeyler atıştırmak" (KTD, s. 682) sözcükleri sıralanabilecektir.

2.2.3. İkinci Sözcüğün Başına Ünsüz Getirilerek Yapılan İkilemeler

Bu tür ikilemeler anlamı kuvvetlendirmek ve pekiştirmek için yapılan ikilemelerdir. Aşağıda bu ikilemelerin detaylarına yer verilmektedir.

2.2.3.1. İkinci Sözcüğün Başına b- Ünsüzü Getirilerek Yapılan İkilemeler

İkinci sözcüğün başına ünsüz getirilerek yapılan ikilemeler kategorisinde yer alan ikinci sözcüğün başına b- ünsüzü getirilerek yapılan ikilemelere örnek olarak; **aysal-baysal** kıl- "bir çırpıda" (KTD, s. 59), **oy-boyuna** kayba- "gönlüne bırakmamak" (KTD, s. 538), **oçor-baçar** bol- "çoluğa çocuğa karışmak" (KTD, s. 563) sözcükleri ifade edilebilmektedir.

2.2.3.2. İkinci Sözcüğün Başına m- Ünsüzü Getirilerek Yapılan İkilemeler

İkinci sözcüğün başına m- ünsüzü getirilerek yapılan ikilemelere ise; **azekmazek** söz "şaka" (KTD, s. 54), **ıs-mıska** kel- "kem küm etmek" (KTD, s. 694), **kermur** aytış- "ağız dalaşı yapmak"

(KTD, s. 396), **kıytıñ-mıytıñı** cok "gizlisi saklısı yok" (KTD, s. 504), **çıy-mıyı** çık- "rahatı kaçmak" (KTD, s. 674) örnek teşkil etmektedir.

2.2.3.3. İkinci Sözcüğün Başına s- Ünsüzü Getirilerek Yapılan İkilemeler

İkinci sözcüğün başına s- ünsüzü getirilerek yapılan ikilemelere az da olsa; **ilensalan** bol- "şöyle böyle olmak" (KTD, s. 320), **sal-sala** kıl- "başkasının üstüne yıkmak" (KTD, s. 582), **elteñ-selteñ** et- "irkilmek" (KTD, s. 702) örnekleri verilebilmektedir.

2.2.3.4. İkinci Sözcüğün Başına t- Ünsüzü Getirilerek Yapılan İkilemeler

İkinci sözcüğün başına t- ünsüzü getirilerek yapılan ikilemelere tek örnek olarak; **öldüm-taldım** de- "ölüp ölüp dirilmek" (KTD, s. 571) sözcüğü verilebilmektedir.

2.2.4. Son Seste Benzerlik

İkilemelerin bir çeşit kafiyeli kullanımı olmakla birlikte bu tür ikilemelerde de yine amaç pekiştirme ve kuvvetlendirme sağlamaktır. Son seste benzerlik durumuna göre örnekler fazlaca olmakla birlikte; **azarmandan-bezerman** bol- " bezgin olmak" (KTD, s. 53), **azar- bezer** bol- "rahatı kaçmak" (KTD, s. 53), **azek-mazek** söz "şaka" (KTD, s. 54), **ayttı-aytpadı** de- "benden söylemesi" (KTD, s. 61), **balca-bulca** kıl- "parça parça etmek" (KTD, s. 124), düynö **astın-üstün** bol- "(dünya) alt üst olmak" (KTD, s. 213), **bassa-tursa** da "otursa kalksa da" (KTD, s. 129), canı **alek-çalek** bol- "allak bullak olmak" (KTD, s. 237), cer **astın-üstün** bol- "dünyası alt üst olmak" (KTD, s.257), dünyö **astın-üstün** bol- "dünyası alt üst olmak" (KTD, s.257), cürögü **elep-celep** bol- "yüreği endişe ile çarpmak" (KTD, s. 298), **ilen-salan** bol- "şöyle böyle olmak" (KTD, s. 320), **kabağım-kaşım** de- "aldırış etmemek" (s. 348), **kirpiğim-kaşım** de- "kaygıya kapılmamak" (KTD, s. 348), **keler-keter** sözdör "kulağa küpe olacak sözler" (KTD, s. 391), **mamır-cumur** bol- "etle tırnak gibi olmak" (KTD, s. 518), **oydu-toonu** ayt- "dereden tepeden dem vurmak" (KTD, s. 538), **öldüm-taldım** de- "ölüp ölüp dirilmek" (KTD, s. 571), **tili-oozu** cok çatıp kal- "dilden kesilmek" (KTD, s. 626), **tuzdaş-daamdaş** bol- "yediği içtiği bir olmak" (KTD, s. 635), **uu-duu** bol- "gürültü patırtı koparmak" (KTD, s. 647), **üzür-mazır** kep ayt- "özrünü mazeretini beyan etmek) (KTD, s. 652), **çıy-pıy** kıl- "atıştıracak bir şeyler hazırlamak" (KTD, s. 674), **şam-şum** et- "bir şeyler atıştırmak" (KTD, s. 682), **ımır-çımır** bol- "karıncalaşmak, uyuşmak" (KTD, s. 691), **elep-celep** bol- "yüreği endişe ile çarpmak" (KTD, s. 702) sözcükleri başlıca örnekler olarak ifade edilebilir.

3. Hece Özelliklerine Göre İkilemeler

3.1. Eşit Heceli Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

İkilemeyi oluşturan her iki sözcüğünde hece sayısının aynı olması neticesinde oluşan ikilemeler olarak nitelendirilmektedir.

3.1.1. Aynı Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

Yapılarına göre ikilemeler içerisinde, eşit heceli sözcüklerle yapılan ikilemeler başlığı altında yer alan, aynı sözcüklerle yapılan ikilemelere örnek olarak; **ac-ac** *et-* "yaygarayı basmak" (KTD , s. 50), **bas-bas** bol- "örtbas etmek" (KTD, s.128), **basbas** kıl- "oldu bittiye getirmek" (KTD, s. 129), **dalba-dalba** bol- "lime lime olmak" (KTD, s. 205), cürögü **dük-dük** "kalbi küt küt atmak" (KTD, s. 292), **es-es** bil- "hayal meyal hatırlamak" (KTD, s. 708), **cım-cım** bol- "örtbas etmek" (KTD, s. 310), **iylepiylep** itke sal- "meyvesini başkası yemek" (KTD, s. 318), **kaz-kaz** tur- "yeni ayaklanmaya başlamak" (KTD, s. 352), **san-san** bol- "parça parça etmek" (KTD, s. 583)**, çakçan-çakçan** et- "gözleri yuvasından fırlamak" (KTD, s. 659) sözcükleri sıralanabilecektir.

3.1.2. Eşit Heceli Farklı Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

Eşit heceli farklı sözcüklerle yapılan ikilemelere örnekler fazla olmakla birlikte; a-bu de- "göz açıp kapayıncaya kadar" (KTD, s. 46), a-bu de "şu bu de " (KTD , s. 46), **azar- bezer** bol- "rahatı kaçmak" (KTD, s. 53), **azek-mazek** söz "şaka" (KTD, s. 54), **balca-bulca** kıl- "parça parça etmek" (KTD, s. 124), **bassa-tursa** da "otursa kalksa da" (KTD, s. 129), **baş-köz** bol- " göz kulak olmak" (KTD, s. 134), düynö **astın-üstün** bol- "(dünya) alt üst olmak" (KTD, s. 213), düynö **astın-üstün**

tüş- “dünyanın sonu gelmek” (s. 212), cer **astın-üstün** bol- “dünyası alt üst olmak” (KTD, s.257), **ilen-salan** bol- “şöyle böyle olmak” (KTD, s. 320), **kabak-kaşın** bayka- “gözünün içine bakmak” (KTD, s. 349), **kanı-canın** aya- “canını ortaya koymak” (KTD, s. 368), **balta-çotu** kolunda “tuttuğunu koparır” (KTD, s. 395), **ısık-suugu** cok “uzaktan yakından alakası yok” (KTD, s. 695), **mamır-cumur** bol- “etle tırnak gibi olmak” (KTD, s. 518), **orun-oçok** al- “ev bark sahibi olmak” (KTD, s. 557), **öpköboorun** çab- “canını ortaya koymak” (KTD, s. 575), **tili-oozu** cok çatıp kal- “dilden kesilmek” (KTD, s. 626), **uu-çuu** tüş- “arbede yaşamak” (KTD, s. 647), **üzür-mazır** kep ayt- “özrünü mazeretini beyan etmek) (KTD, s. 652), **cerge-suuga** bat- “yere göğe sığdıramamak” (KTD, s. 264), **çıy-pıy** kıl- “atıştıracak bir şeyler hazırlamak” (KTD, s. 674), **ımır-çımır** bol- “karıncalaşmak, uyuşmak” (KTD, s. 691), **elep-celep** bol- “yüreği endişe ile çarpmak” (KTD, s. 702) sözcükleri örnek olarak söylenebilmektedir.

3.2. Az Heceli- Çok Heceli Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

İkilemeyi oluşturan sözcüklerden ilkinin hece sayısının ikincisinden az olması durumunda ortaya çıkmakla birlikte yapısına göre en fazla bulunan ikileme türlerinden biri olarak yer almaktadır. Az heceli- çok heceli sözcüklerle yapılan ikilemeler oldukça fazla olmakla birlikte; **a-bu** *de*- “göz açıp kapayıncaya kadar” (KTD, s. 46), **a-bu** *de* “şu bu de ” (KTD , s. 46), **ak-körpö** cay- “sofrası açık” (KTD, s. 67), **aldı-aldınan** ket- “başının estiği tarafa gitmek, çil yavrusu gibi dağılmak”(KTD, s. 79), **ata-baladay** bol- “baba oğul gibi olmak” (KTD, s. 100), **balta-kerkisi** kolunda “tuttuğunu koparan” (KTD, s.124), **baş-ayagı** cok “başı ayağı yok” (KTD, s. 131), **baş-ayagın** cıy- “başını ayağını toplamak” (KTD, s. 131), **cal-kuyrugu** tögül- “kuyruğu kulağı yerinde” (KTD, s.224), **cer-suunu** car- “dağları taşları delmek” (KTD, s. 262), **iynecibine** çeyin “iğneden ipliğe” (KTD, s. 318), **it-kuşka** cem bol- “ite kuşa yem olmak” (KTD, s. 325), **kan-canın** sal- “canını ortaya koymak” (KTD, s. 364), **kan-cini** aralaş-

“1-can ciğer olmak, 2- iç içe girmiş olmak (KTD, s. 365), **kan-sölü** cok “beti benzi solmak” (KTD, s.367), **kaş-kabaktın** astında “göz önünde” (KTD, s.387), **koyunkonçunan** çık- “koltuğunun altından çıkmamak” (KTD , s. 421), **oozu-oozuna** cuk- “çenesi düşmüş gibi konuşmak” (KTD, s. 555), **ölör-tirilerine** kara- “ ölüsüne dirisine bakmamak” (KTD, s. 571), **sal-sala** kıl- “başkasının üstüne yıkmak” (KTD, s. 582), **urberge** al- “tehdit etmek” (KTD, s. 646), **ütür-toçkasına** çeyin “noktasına virgülüne kadar” (KTD, s. 656), **çañ-topoloñ** bol- “toz duman olmak” (KTD, s. 661), **ız-bızı** çık- “yerinde duramamak” (KTD, s. 689), **erdi-erdine** tiy- “çenesi düşmek” (KTD, s. 705), **es-aklına** kel- k.esine kelüü (KTD, s. 706), **es-uçun** cogot- “kendini kaybetmek” (KTD, s. 706), **es-uçun** cıy- “aklını başına toplamak” (KTD, s. 706) sözcükleri başlıca örnekler olarak ifade edilebilecektir.

3.3. Çok Heceli Az Heceli Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

İkilemeyi oluşturan sözcüklerden ilkinin hece sayısının ikincisinden fazla olması durumu neticesinde oluşan ikilemelerdir. Çok heceli az heceli sözcüklerle yapılan ikilemelere başlıca örnek olarak; **azarmandan-bezerman** bol- “ bezgin olmak” (KTD, s. 53), **añgeme-dükön** kur- “ hoş beş etmek” (KTD, s. 87), **içip-cep** koy- “yiyip yutmak” (KTD, s. 336), **içip-cep** ür- “yiyip içip ürmek” (KTD, s. 337), **eki-üç** ooz “iki üç ağız ” (KTD, s. 700), **kabağım-kaşım** de- “aldırış etmemek” (s. 348), **kirpiğimkaşım** de- “kaygıya kapılmamak” (KTD, s. 348), **kaş-kabagın** aç- “somurtmak” (KTD, s. 348), **kabak-kaşına** kar- “gözünün içine bakmak” (KTD, s. 349), **kanatkuyruğu** cetil- “delikanlılık çağına ermek” (KTD, s. 361), **karaan-buta** bol- “göz kulak olmak” (KTD, s. 373), **kirpiğim-kaşım** deböö “aldırış etmemek” (KTD, s. 400) sözcükleri sayılabilmektedir.

4. Sonuç

Kalıplaşmış ifadeler olan deyimlerin içinde yine kalıplaşmış ifadelerden olan ikilemelerin aranması konuya farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Öncelikle deyimler içerisinde geçen ikilemelerdeki Türkçe kelimelerin çokluğu, bu tür kalıplaşmış ifadelerin dilin söz varlığını korumadaki önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Kaynaklar

1. Alkaya, E. (2008). “Ortadoğu ve Karadeniz Ağızlarında Görülen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme”, Turkish Studies, 3 (3), s.37-76.
2. Gülensoy, T. (2010). Türkçe El Kitabı, Akçağ Yayınları, 6. Baskı, Ankara.
3. Hatipoğlu, V. (1981). Türk Dilinde İkileme, TDK Yayınları, Ankara.
4. Karaağaç, G. (2012). Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara.
5. Koca, E. (2006), “Kırgız- Türk Dillerindeki Yansıma Sözcüklerden Oluşan İkilemeler”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 11 (3), s.57-64.
6. Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları. Ankara, 1992.
7. Nurmatov, M. (2008). Kırgız Türkçesi Deyimler (Aktarma-İnceleme), Gazi Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2008. (KTD)
8. Yaştı, M. (2007). “Türkçe Deyimlerde Geçen İkilemelerin Ses ve Şekil Özellikleri”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 21(Bahar), s. 51-87.
9. Yavuz, S. ve Telli B. (2013). “İç Anadolu Bölgesi Ağızlarında Geçen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme”, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (3), s. 376-402.
10. Ulutaş, İ. (2007). “Kırgız Türkçesinde İkilemeler”, Akademik Bakış, 13, (2007), s. 1-13.

УДК: 81’271.7

АЗЫРКЫ АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ НЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КОЛДОНУЛУШУ

Мырзакулова К.Ш.[1]
[1]К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада азыркы англис тилиндеги неологизмдердин кыргыз тилинде колдонулушу каралган. Макаланын максаты-неологизмдердин кыргыз лексикасында алган ордун, маанисин, ошондой эле алардын пайда болуу себептерин, ыктарын аныктоо. - гезит беттериндеги неологизмдердин ар кандай түрлөрүнүн таралыш деңгээлин, чөйрөсүн көрсөтүү; калька жолу менен кирген сөздөрдү кыргыз төл сөздөрү менен алмаштыруу жагын караштыруу. Азыркы кездеги маалымат технологиясы компьютердик техника жана байланыш каражаттары жаатындагы жетишкендиктерге таянат. Илимий адабияттарда азыркы мезгилге чейин неологизм терминин маанисин чечмелеген так аныктама жана бирдиктүү лексика-семантикалык классификация жок. Ошондой эле неологизация процесси тил илиминде коплекстүү изилденүүгө муктаж болуп турат.

Ачкыч сөздөр: лексика, тил, жаңы сөздөр, неологизм, компьютер, заманбап, маалымат, технология, каражат.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕОЛОГИЗМОВ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Мырзакулова К. Ш.[1]
[1]Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье рассматривается использование неологизмов современного английского языка в кыргызском языке. Цель статьи-определить место, значение неологизмов в Кыргызской лексике, а также причины, тенденции их возникновения. - указание степени распространенности, сферы применения различных видов неологизмов на страницах газеты; рассмотреть вопрос о замене слов, заимствованных путем кальки, словами кыргызского языка. Современные информационные технологии опираются на достижения в области компьютерной техники и средств связи. В научной литературе до настоящего времени нет четкого определения и единой лексико-семантической классификации, объясняющей значение термина неологизм. Также процесс неологизации в лингвистике потребность в комплексном исследовании.

Ключевые слова: лексика, язык, новые слова, неологизмы, компьютер, современный, информация, технологии, средства массовой информации.

THE USE OF NEOLOGISMS OF MODERN ENGLISH IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Myrzakulova K. Sh.[1]
[1]International University named after. K.Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article discusses the use of neologisms of modern English in the Kyrgyz languages. The purpose of the article is to determine the place and meaning of neologisms in the Kyrgyz vocabulary, as well as the causes and trends of their occurrence. - indication of the degree of prevalence, scope of application of various types of neologisms on the pages of the newspaper; consider replacing words borrowed by tracing paper with words of the Kyrgyz language. Modern information technologies rely on advances in computer technology and communications. To date, there is no clear definition and a single lexical and semantic classification in the scientific literature that explains the meaning of the term neologism. Also, the process of neologization in linguistics requires a comprehensive study.

Keywords: vocabulary, language, new words, neologisms, computer, modern, information, technology, mass media. This article discusses the analysis and study of neologisms in modern English.

Тилибизде неологизмдердин пайда болушу коомдук-саясий турмушубузда болуп жаткан өзгөрүүлөр менен тыгыз байланыштуу. Тилдин лексикасында пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин жана жаңы сөз маанилеринин пайда болушу турмуштук зарылчылык катары каралышы абзел.

Неологизмдер деген эмне?

1. Неологизмдер (нео "жаны" гр. Logos – сөз) – коомдук турмуштагы ар кандай зарылчылыктан улам пайда болгон жаңы сөздөр.

2. Неологизмдер бул - жаңы түшүнүктүн жаңыча аталышы. Ал тилде мурда барбы, жокпу айырмасы жок. Эң негизгиси сөздүн жаңылыгы сезилсе болду.

3. Неологизмдер – сөздүккө али кире элек сөздөр. Акыркы 20 жыл аралыгында коомдук түзүлүшүбүздө, турмуш-тиричилигибизде аябагандай зор өзгөрүүлөр болду: чет өлкөлөр менен болгон алакалар уламдан - улам күч алууда; ал гана эмес адамдардын психологиясы мурдагы жылдарга салыштырмалуу зор өзгөрүүлөргө багыт алды; руханий суроо-талаптар кеңейди; жалпы адамзаттык баалуулуктарга карай умтулуу күч алды. Мына ушундай шартта кыргыз тилинин лексикалык курамы турмуштун шары, талабы менен бирге бир топ эле жаңыланып, бүгүнкү күндө турмуш-тиричилигибизде мурда кезикпеген жаңы сөздөр, жаңы түшүнүктөр, айрыкча англис тилинен келип кирген сөздөр өтө активдүү колдонулууда. Бүгүнкү ааламдашуу мезгилинде башка тилдерден көптөгөн жаңы сөздөр, сөз тизмектери агылып кирип, неологизмдин катарын толуктап жаткандыгын көрө алабыз: Мисалга алсак:

Брифинг – (англ.brifing орус тили аркылуу кирген соз) кыска мөөнөттүк жыйналыш: Бул тапшырманын же долбоордун үстүндө иштөө боюнча кардар менен аткаруучунун ортосундагы

Брокер [англ. broker орус тили аркылуу кирген сөз]-клиенттердин тапшырмасы боюнча биржадагы ишти бекитүү ортомчусу.

Компьютерге байланыштуу неологизмдер илим менен техниканын өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Учурда бул тармакка тиешелүү сөздөрдүн саны эле отузга жакындап барды. Мындай неологизмдердин кыргыз тилибизде так котормосу болбогондон кийин орус тилиндегидей эле айтып жана жазып жатабыз. Бүгүнкү массалык маалымат каражаттарында абдан кеңири колдонулуп жатат. Анткени азыркы коомду компьютерсиз элестетүү мүмкүн эмес. Көптөгөн жаңы лексикалык бирдиктер компьютердик техниканын өнүгүшүнө байланыштуу пайда боло баштады. Азыркы кездеги маалымат технологиясы компьютердик техника жана байланыш каражаттары жаатындагы жетишкендиктерге таянат. Бул тармакка байланыштуу төмөнкүдөй жаңы атоолорду келтирсек болот: компьютер, персоналдык компьютер, супер компьютер, монитор, системдик блок, мышка, принтер, сканер, тергич, клавиатура, вирус, агент, WEB камера, USB кабель, сайт, файл, интернет (дүйнөлүк тармак), интернет-дүкөн, дискеттер, дисктер, факс, драйвер, процессор, флеш, скайп, агент, википедия, гаджет, нетбук ж.б.

Эми ушул неологизмдердин айрымдарынын маанисин чечмелеп көрөлү: Диск [гр. diskos орус тили аркылуу кирген сөз] - тегерек жалпак пластинка: Акыркы 25 жылда С.Брайтмандын дүйнө боюнча 26 млн. альбому жана 2 млн. ДVД дисктери сатылган. Ксерокс [лат. xeros-cserocs орус тили аркылуу кирген сөз] - ксерография аркылуу алынган бир нерсенин көчүрмөсү: АКШ Кыргызстандагы элчилигинин коомчулук менен байланыш бөлүмүнүн жетекчилигинин орун басары Рейчел Кун биздин ксерокс [көчүрмө] «Ксерокс-5845» аппаратын сатып алышыбызга көмөктөштү. Принтер [англ. printer орус тили аркылуу кирген сөз] – компьютерден документти кагазга басып чыгаруучу түзүлүш: Принтер, сканерлери менен кошо эсептегенде ал компьютерлердин жалпы баасы 147600 сомду түзөт.

Монитор [англ. monitor орус тили аркылуу кирген сөз] – экран деп аталган чагылдыруучу беттен жана радио деталдар жайгашкан пластмасса же металл кутудан турган компьютер

бөлүгү: Кореянын ири компаниялары суюк кристалдуу типтеги мониторлору менен ачылыштарды жаратмакчы.

Ноутбук [англ. noutbuk орус тили аркылуу кирген сөз]: Блокноттук персоналдык компьютер: Көбүнчө ноутбуктарды жеке текшерүү жана паспорттук контролдон өтүп жаткан учурда жоготушат .

Гаджет [франц. Gachette-илмек, каамыт орус тили аркылуу кирген сөз] – бирдемени бекитүү үчүн колдонула турган шакек сыяктуу нерсе: Гаджеттер чектелген гана бир функцияны аткарып, өз алдынча иштей албайт.

Нетбук – Кээде түн ичинде ойлор пайда болуп калат, андайда нетбукту алып чыгып, аны жазып бүтмөйүнчө уктамай жок .

Клавиатура [лат. clavis – ачкыч, орус тили аркылуу кирген сөз] – кай бир механизмдердеги клавишалардын жыйындысы. Мында клавиатура орнотулган кап да бар. Мындай салмакты көтөрүп жүрүү ыңгайсыз .

Компьютер [англ. computer< лат. computere орус тили аркылуу кирген сөз] - өзүнүн эсинде сактаган буйруктарды башкаруусу менен иштеп, маалыматтарды кабыл алып, берилиш үстүнөн арифметикалык жана логикалык амалдарды аткаруу менен жыйынтык алып, кийин колдонуу үчүн сактаган электрондук түзүлүш: Азыр компьютерсиз жумуш бүтпөйт дейсиң .

Драйвер [англ. draiver орус тили аркылуу кирген сөз-айдоочу] – системалык программаларды жана периферияльык түзүлүштөрдү, компьютерди башкаруучу: Windows XP 17 орнотобуз, драйверлер, программалар Бишкек шаары боюнча бекер .

Процессор [англ. prosessor орус тили аркылуу кирген сөз]-ар кандай маалыматтарды иштеп жана эсептөө процессин башкарып туруучу электрондук эсептөө машинанын эң негизги уюштуруу борбору: Процессор канчалык күчтүү болсо, компьютердин иш аткаруу мүмкүнчүлүгү жогору болот.

Ошондой эле, англис тилинин лексикалык курамындагы сөздөр кыргыз тилинде кеңири колдонулуп келет. Мисалга алсак: Instagram, WhatsApp, Tik Tok, Facebook, Twitter, Clubhous, Chrome, Canva, Zoom, Google, Gallery сыяктуу сөздөр социалдык тармактарды толуктоого жетишти, алардын популярдуулугу бүгүнкү күндө адамдар бири-бири менен дүйнөнүн кайсыл тарабында болбосун глобалдык интернет аркылуу каалагандай баарлашууга мүмкүнчүлүк берди. Эми социалдык тармак менен колдонгон адамдарды Инстаграмщик, Тик Токер, Фейсбукер ж.б. деп атап калышты. Америкалык Global language Monitor изилдөөчүлөрүнүн жыйынтыгында жаңы сөз ар бир 98 мүнөт сайын жаралат экен.

Неологизмдерди түзүүнүн кадимки механизмдери тилдер тарыхында салттуу түрдө колдонулган механизмдерден такыр айырмаланбайт, мисалы:

Инагурация [англ. inauguration орус тили аркылуу кирген сөз] - Мамлекеттик бийликтин салтанаттуу түрдө кызматка киришүү процедурасы: Ошентип, инагурацияга чейин мыйзамдуу президент болгон эмес .

Инвестор [англ. investor орус тили аркылуу кирген сөз] - баалуу кагаздарды өзүнүн атынан жана эсебинен алууга укуктуу жеке жана юридикалык жак, инвестицияларды ишке ашыруучу жак, уюм же мамлекет: Туруктуулук инвестордун келишине шарт түзөт.

Интернет-дүкөн [орус тили аркылуу кирген сөз] – WEB-сайт, анын жардамы менен интернет аркылуу сатууну уюштурат жана сатылуучу буюмдарды көрсөтүү үчүн электрондук каталогду колдонот: Кыргызстандын тургундары Интернет-дүкөнү менен колдоно баштады.

Кастинг [англ. castings орус тили аркылуу кирген сөз] – тандоо: Назира Жетигенова жаңы теле долбооруна жаш куудул кыз жигиттерге кастинг жарыялайт.

Алардын келип чыгышы жөнүндө байкалгандай, неологизмдерди классификациялоонун эң жөнөкөй жолу аларды түзүүдө колдонулган ыкмадан болмок. Бирок, жакшылап карасаңыз, аларды төмөнкүлөргө жараша айырмалай аласыз:

Калькалоо-баштапкы тилдин лексикалык бирдигин анын курамдык бөлүктөрүн (морфемаларды же сөздөрдү) чет тилдеги лексикалык дал келүүлөр менен алмаштыруу жолу менен которуу ыкмасы, мисалы: minication (mini+vacation)-«мини-отпуск»; staycation (stay+vacation)-«отпусканы үйдө өткөрүү»; wasband (was+husband)-«мурдагы күйөөсү»; instafamous (instagram+famous) — «инстаграммдагы атактуу адам»; fanzine (fan+magazine) — «футбол сүйүүчүлөрдүн журналы».

Транслитерация — бул котормо ыкмасы, анда баштапкы тилдеги сөздү түзгөн тамгалар чет тилдеги тамгалар менен берилет: blog-«блог»; catfish «кэтфиш»; hashtag-«хэштег»; gadget-«гаджет».

Транскрипция - котормо жүргүзүлүп жаткан тилдин тамгалары менен баштапкы тилдеги сөздүн тыбышын берүүдөн турган ыкма, мисалы : Skype-«скайп»; Viber-«вайбер»; Facebook-«фейсбук».

Ушул кезге чейин аталбаган неологизмдердин кошумча тизмесине төмөнкүлөр кирет:

Блогдор. Интернетте интернет-гезиттерди же блогдорду белгилөө үчүн колдонулган термин. Бул өз кезегинде англицизм журналы, "Блог").

Гугл. Верб Google издөө платформасынын ойлоп табуусунан чыккан.

Смартфон. «Акылдуу телефон”, башкача айтканда, компьютерлештирилген телефон үчүн кеңири колдонулган неологизм жана англикизм.

Хипстер. Мода жана көзкарандысыз музыка менен байланышкан популярдуу субмадаияттын аталышы.

Фейк жаңылыктар. Англис тилинде жалган маалыматтарды жана адаштыруучу жаңылыктарга шилтеме берүү үчүн колдонулган сөз айкашы испан тилинде "жалган" же "жалган кабарга" караганда көбүрөөк колдонулат.

Селфи. Заманбап маданиятта Смартфондун алдыңкы камерасы менен тартылган жеке (өзүн-өзү) сүрөткө тартууга берилген аталыш.

Tweet. Твиттер социалдык тармагындагы ар бир басылманын аталышы дүйнөдө эң көп колдонулган китептердин бири.

Vaping Башка сөз менен айтканда, электрондук тамеки тартуу англис тилинен келип чыккан "vaping”.

WiFi. Сөз Wireless Fidelity кыскартылышы менен келип чыккан жана WECA америкалык агенттиги сунуш кылган Зымсыз Интернет үчүн байланыш стандартынын кезеги. Бүгүнкү күндө ал "зымсыз Интернет" деген сөздүн синоними.

Ошентип, неологизмдер тилди байытат жана кеңейтет. Бирок, илим менен техниканын тездик менен өнүгүшүнө байланыштуу, сөздүктөрдө жашоонун ар кайсы чөйрөсүндө жаңы сөздөрдүн жана терминдердин пайда болушун дароо каттоого убакыт жок. Демек, эгер котормочу сөздүктө жок неологизмге туш болсо, анда ал ошол сөздүн жасалуу ыкмасына көңүл буруусу керек. Неологизмдерди которуу маселеси илим менен техниканын өнүгүшүнүн азыркы коогалаңдуу мезгилине байланыштуу. Неологизмдерди которууда котормочулар туш болгон кыйынчылыктар маданий жана техникалык терминологияга байланыштуу көйгөйлөр болуп саналат, алар бул неологизмдердин эне тилинде туура эквиваленттерин таба албоодон турат. Дагы бир көйгөй-сөздүктөрдө бул неологизмдердин мааниси жөнүндө маалыматтын жоктугу. Мындай окуяларга туруштук берүүнүн курч зарылдыгынан улам неологизмдерди которуу абдан зарыл болуп калды. Бирок, мындай терминдерди которуу котормочулар туш болгон эң чоң кыйынчылыктардын бири болушу мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М.: Высшая школа, 2015.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М.: Дрофа, 2016.
3. Агузарова К.К.Проблемы перевода неологизмов в английском языке.Труды молодых ученых. 2002.
4. Анапияева А.А. Кыргыз тилиндеги неологизмдер. – Бишкек, 2013.
5. Виноградов В.С. Перевод: Общие и лексические вопросы. М.: Наука, 2015.
6. Дубенец Э.М. Лингвистические изменения в современном английском языке. Спецкурс. М., 2003.
7. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. М.: Высшая школа, 2016.
8. The Macmillian English Dictionary for Advanced learners. 2002 year
9. Ru.wikitionary.org.

УДК 930.85(575.2)

ТАЛАС ӨРӨӨНҮНДӨГҮ МУЗЕЙЛЕРДИН УЮШТУРУЛУШУ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Осмонбекова А.А.[1]
[1]Талас мамлекеттик университети, Талас ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада Талас өрөөнүндөгү музейлердин коомдогу орду жана аткарган кызматтары дагы да актуалдуу бойдон калууда. Алгачкы жолу ачылган музейлер айыл аймактарындагы элдердин тарыхый-маданий мурастарын изилдөө жана сактоо иштерин аткаруу менен биргеликте маданий-идеологиялык жактан тейлеп келүүдө. Ал эми бүгүнкү маалымат технологиялары өнүккөн глобалдашуу заманында ар бир эл өз баалуулуктарын сактоого жана келечек муунга калтырууга умтулушууда. Тилекке каршы, акыркы мезгилдерде музей тармагына жеткиликтүү көңүл бурулбай жаткандыктан бир катар көйгөйлүү маселелери жаралууда. Ошол себептүү азыркы базар экономикасы шартында музейлерге мамлекет жана коомчулук тарабынан ар тараптуу колдоо көрсөтүү талап кылынууда.

Түйүндүү сөздөр: музей фонддору, Манас Ордо, экспонат, коллекциялар, экпозиция.

ОРГАНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ МУЗЕЕВ В ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЕ

Осмонбекова А.А.[1]
[1]Таласский государственный университет, г. Талас, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье актуальны роль музеев Таласской долины в обществе и услуги, которые они выполняют. Музеи, которые открылись впервые, предоставляют культурные и идеологические услуги в сочетании с изучением и сохранением исторического и культурного наследия народов сельских местностей. И в наш век передовых информационных технологий и глобализации каждый народ стремится сохранить свои ценности и передать их будущим поколениям. К сожалению, в последние годы возник ряд проблем из-за недостаточного внимания к музейной сети. Поэтому в условиях современной рыночной экономики музеи нуждаются в полной всесторонней поддержке государства и общества.

Ключевые слова: музейные фонды, Манас Ордо, экспонаты, коллекции, экпозиция.

ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF MUSEUMS IN THE TALAS VALLEY

Osmonbekova A.A.[1]
[1]Talas State University, Talas city, Kyrgyzstan

Annotation

In this article, the role of the museums of the Talas Valley in society and the services they provide are relevant. The museums, which have opened for the first time, provide cultural and ideological services in combination with the study and preservation of the historical and cultural heritage of the peoples of rural areas. And in our age of advanced information technologies and globalization, every nation strives to preserve its values and pass them on to future generations. Unfortunately, in recent years a number of problems have arisen due to insufficient attention to the museum network. Therefore, in the conditions of a modern market economy, museums need the full comprehensive support of the state and society.

Keywords: museum funds, Manas Ordo, exhibits, collections, exposition.

Адам коомунун өнүгүшү бул анын түздөн-түз басып өткөн жолуна сереп салуу менен мүнөздөлөт. Ар бир эл, улут өзүнүн тарыхый баалуулуктары менен бааланат. Ал эми ушундай баалуулуктарыбызды бирден-бир сактап калуучу тармак бул музей болуп эсептелет. Музей грек сөзүнөн которгондо – “музалардын храмы” дегенди түшүндүргөн. Алгач бул тү-

шүнүк менен илимдин жана искусствонун предметтик коллекциялары аталса, кийинчирээк XVIII кылымда экспонаттар атайын имараттарда жайгаштырылып музей деп атала баштайт. XIXк. баштап музейлерде илимий-изилдөөчүлүк иштер жүргүзүлө баштаган.

Музейлер, буюмдар аркылуу калктын тарыхый аң-сезимин, өзүн-өзү аңдоо сезимин өстүрүүгө, Ата-Журтун, анын маданиятын сыйлоого тарбиялоого, аны менен сыймыктану сезимин калыптандырууга көмөктөшөт. Кыргызстанда музейлердин ачылуу тарыхы XXк. Алгачкы он жылдыктарынан башталат. 1980-жж. Кыргызстандын музей тармагы тарых, чөлкөм танытуучу, көркөм сүрөт, аскердик жана мемориалдык музейлерди камтыган. Алардын көпчүлүгү шаарларда жайгашкан. [6, 154-155-б.]

Кыргызстандын эгемендүү мамлекет болушу музейлер үчүн жана жалпы эле коомдун өнүгүшү үчүн чоң бурулуш мезгили болгоуна дээрлик отуз жыл толду. Бүгүнкү күндө музейлер коомдун тарыхый аң-сезимин калыптандырууда терең таасир этүүдө жана туризм тармагына олуттуу таасирин тийгизүүдө. Өлкөбүздүн тарыхын, маданиятын чагылдырууда дүйнөлүк алкакта танылуусу жүзөгө ашырылып жатат.

XXк. 60-жылдарынан баштап музей педагогикалык ишмердүүлүк менен дагы алектене баштайт. 1946-ж. ICOM (International Council of Museums) музей ишмердүүлүгүн өнүктүрүү жана колдоо максатында эл аралык уюм түзүлөт. Бул уюмга дүйнө жүзүндөгү 115 мамлекеттен 27500 музей мүчө болгон. Бул уюм ар бир үч жылда мүчө өлкөлөрүнүн биринде өзүнүн жыйынын өткөрүп турат. Бүгүнкү күндө республикада 69 музей бар. Биргелешкен музей фондунда 305480 экспонатты түзөт. Иштеп жаткан музейлердин ичинен ону гана атайын курулган имараттарда жайгашкан, калгандары ылайыкташтырылган жайларда жайгашып, мунун өзү музейлик ишти өнүктүрүүгө кедерги болуучу фактор болуп саналат. Музейлердин имараттарынын жарымынан ашыгы реставрациялоого же капиталдык ремонтко муктаж. Көпчүлүк музейлерге кайтаруу жана өрт үчүн үн белгилер тутуму киргизилген эмес. Көз карандысыздыкка ээ болгондон тартып өлкөдө бир дагы типтүү музей курулган эмес. Музейдин ишин заманбап уюштуруу музейлик жабдуулар менен жабдылууга, өрт өчүрүү коопсуздугунун тутумуна, цифралык технологияларды киргизүүгө карата жаңы талаптарды коюуда. Бүгүнкү күндө мамлекеттик музейлердин 25 пайызы гана компьютердик жабдуулар менен жабдылган. Фонддорду талапка ылайык сактоо актуалдуу проблемалардын бири болуп саналат. Республикада реставрациялоо үчүн имараттын жана каржы каражаттарынын жоктугунан акыркы 20 жылдын ичинде экспонаттарды тиешелүү деңгээлде реставрациялоо мүмкүн болбой калды. Азыркы убакта сактоонун 40 миң бирдигинен ашыгы реставрациялоого муктаж. Жаңы экспонаттарды сатып алууга жана жаңы экспозицияларды түзүүгө бюджеттен каражаттар бөлүнүп берилбей келүүдө.

Иштеп жаткан музейлердин 50 пайызынан ашыгы жергиликтүү жана муниципалдык бюджеттерден каржыланат, бирок бөлүнүп берилген каражаттар жумушту камсыз кылуу үчүн да жетишпейт. Музейлердин фонддору жаңыртууну талап кылат, фонддордогу тарыхый-маданий баалуулуктарды сактап калуу боюнча, аларды толуктоо, материалдык- техникалык базасын жакшыртуу, илимий ишти өнүктүрүү, кадрлардын квалификациясын жогорулатуу боюнча чаралар жетиштүү көрүлгөн эмес. Акыркы убакта мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдары жана коомдук уюмдар тарабынан каржылык каражаттар менен бекемделбеген музейлерди ачуу салтка айланып кетти. Бул тенденция Мыйзамдын 27- беренесинин бузулушуна алып келет. Акы төлөнүүчү жооптуу кызматкердин жоктугу айылдык музейлердин жок болуп кетишине, баалуу экспонаттардын жоголушуна алып келүүдө.

Жогорудагыларды эске алуу менен Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 2013-жылдын 28- февралында № 2818 “Кыргыз Республикасынын музейлери жана Музей фонду жөнүндө” токтому чыккан. Бул токтомдо музей иштеринин мындан аркы ишмер-

дүүлүгүн колго алуу максатында бир топ чечимдерди кабыл алды жана бул ишти КРнын Маданият, маалымат жана туризм министрлигине жүктөдү.

Ал эми Талас өрөөнүндөгү музейлерге кайрыла турган болсок. Бирден-бир Талас өрөөнүнүн маданий өнүгүүсүнө зор салымын кошуп келе жаткан Кыргыз Улуттук «Манас Ордо» комплекси болуп саналат. Алгач “Манас” эпосунун музейи деп аталган. “Манас Ордо” комплекси бул эстеликтердин тарых-таржымалын илимий түрдө камтыган баалуу архивдик материалдарга, экспонаттарга бай өзүнчө бир теңдешсиз тарыхый обьект болуп саналат. Музейдин аянты 360 м. кв., экспозиция бөлүмүнүн аянты 290 м. кв., фонду бөлүмүнүн аянты 70 м.кв. түзөт.

1976-жылдын 24-декабрында өкмөттүн токтому менен адабий-этнографиялык музей уюштурулуп, алгачкы экспонаттар коюлган. 1983-жылы “Манас” эпосу музейинин долбоорун түзүү башталып, долбоор архитектор Э. Нурбеков, М.Сыдыков, Д.Сариев, В.Иванов, инженер Астафьев тарабынан түзүлүп бүткөн. 1987-жылы музейди куруу иши башталган. Музей Манастын Кароол дөбөсүнүн этегине жайгаштырылып, 2 кабатуу имараттан турат. Имараттын өлчөмү 22,2х22,75 метр, бийиктиги 10,5 метрден ашык. Ал эми төбөсүнө 8 канат боз үйдүн өлчөмүндөгү туулга (купол) орнотулуп, ал цинк темирден жасалган. Дубалдарына жана таманына кызыл гранит пайдаланылган. “Манас” эпосу музейинин экспозициясын түзүү боюнча 1993-жылдан баштап атайын илим изилдөөчүлөр, жазуучулар, тарыхчы-этнографтардан турган атайын топ түзүлүп, иштей баштаган. “Манас” эпосунун музейин түзүү үчүн болочок экспозицияга керектелүүчү илимий жактан аныкталган экспонаттарды, тарыхый документтерди ар тараптан жыйнап, чогултуу иштери Москва, Санкт-Петербург, Ташкент, Казань, Алма-Ата сыяктуу шаарлардагы Мамлекеттик архивдер менен тыгыз байланышта жүргүзүлгөн. Мына ошонун негизинде “Манас” эпосу музейине 1500дөн ашык экспонат жайгаштырылды. Ал эми бүгүнкү күндө алардын саны 5 миңден ашты. Автордук топ ар кандай ыкма менен диорамалар, кол жазмалар, жөнөкөй этнографиялык, археологиялык буюмдар, көркөм сүрөттөр аркылуу элге эпостогу руханий жана тарыхый байлыкты жеткирүүгө аракеттенген. Мына ушуларды турмушка ашыруу үчүн төмөндөгү автордук топ иштеди: Талаачы Исамадыров – топтун жетекчиси, Ибрагим Бакиров – дизайнер, Шайлоо Жекшенбаев – архитектор, Жаныш Шамурзаев – сүрөтчү, Дамира-Сартбаева-этнограф, жасалгалоочулар: Акималы Чекиров, Акылай Шаршеналиева, Стелла Матвеева, Нелли Галочкина. Бул чыгармачыл автордук топтун экспозициялык иши 10 жылдан ашуун убакытта музейден орун алып, аны менен дүйнөнүн төрт бурчунан келген адамдар, ал эми Кыргызстандын элинин дээрлик бардыгы көрүп чыгышты. Музейдин экспозициясын жаңылоо, жакшыртуу, байытуу максатында 2006-жылы музейге кайрадан реэкспозиция иши жүргүзүлгөн. Реэкспозиция ишин жүргүзүүдөгү топтун жетекчиси Талаачы Исамадыров бир нече айда өзүнүн ой-толгоосун толуктап, анын натыйжасы жемиштүү болду. Ошондой эле топтун мүчөлөрү Б.Абасканова, А.Шаршеналиева Р.Жунушбекова, Н.Бектемирова К.Кенжегараевдер иштин натыйжалуу жасалышына көмөк көрсөтүштү. 1-кабаттын сол тарабында жыйын өткөрүлүүчү зал жана белектер сатылуучу дүкөн жайгашкан. Дүкөндө улуттук сувенирлер: боз үй, калпак, комуз, көөкөр, элечектер жана башка эмеректер сатылууга коюлган. Музейге келген коноктор бул жерден каалагандарын белек катары алып кетишет. Ал эми биринчи кабаттын оң тарабында баяндамачылардын бөлмөсү жайгашкан. Бөлмөдөн алар өздөрүнүн билимин өркүндөтүү багытында, айрыкча, “Манас” эпосуна, Манас таануу боюнча изилдөөчү, манасчыларга арналган жана тарыхый, адабий китептерди окуу менен баяндамачылык ишке даярданышат. Баяндамачылардын бөлмөсүнүн бет маңдайынан эпос боюнча изилдөөлөргө, манасчыларга арналган зал орун алган. Ал эми 2-кабаттын музейге келген коноктор археологиялык, этнографиялык буюмдар, көркөм сүрөттөр, диорамалардын жардамы менен “Манас”эпосу менен тааныша алышат [1]. Азыркы

мезгилде музей фондусунда 5848 экспонат сакталып турат. Музейдин илимий кызматкерлери фондунун ишин аткаруу учурунда талапка ылайык эрежелерди сактоо менен, музейге түшкөн жана кабыл алынган экспонаттарга илимий жактан баа берүү нормативдик документтерин жазуу, чогултуу иштерин аткарышат. Музейде сакталган ар бир экспонатка аяр мамиле жасоо, өз убагында сакталышына көңүл буруу химиялык текшерүүлөрдү жүргүзүп туруу жана реставрациялоо иштерин көзөмөлгө алып турушат. Экспонаттар экспозицияга чыгуу эл арасындагы маалыматтар жана белекке берүү ирээтинде чогултулат. Эл тарабынан табылып алынып келинген табылгалар музей фондусуна кириштелип, нормативдик жолу менен документтери жазылып, сүрөттөрү тартылып алынып турат.

Кыргыз Республикасынын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясында да маданияттын өнүгүшү мамлекеттик саясаттын артыкчылыктуу багыты катары көрсөтүлүп, элдик чыгармачылыкты, материалдык жана материалдык эмес мурастарды сактоо жана көбөйтүү, өлкөнүн таанымал имиджин түзүү максатында кызмат кылаары белгиленген [7]. 2013-2014-жылдарга карата жылдык планда “Манас” эпосу музейинин алдында жаңы археология жана этнография музейин ачуу иши каралып, Ордонун башкы директору тарабынан бекитилген отурумда жаңы музейдин илимий консепциясын иштеп чыгуу, экспозицияга коюлуучу экспонаттарды тандоо, адис окумуштуулар жана дизайнерлер менен бирдикте иш алып баруу маселеси каралган.

Музейдин илимий кызматкерлеринин аракети Ордонун жетекчилигинин колдоосу жана илимпоздордун жардамы менен 2013-жылдын 13-майында жаңы археология-этнография музейи ачылып, көрүүчүлөргө алгачкы эшигин ачты. Бул иште өзгөчө Кыргызстандагы белгилүү археолог тарыхчы К. Табалдиевдин жана түрколог Т.Абдиевдин эмгеги зор. Ал эми 2014-жылдын 11-ноябрында археология-этнография музейинин экинчи бөлүмү “Байыркы бабаларыбыздын жазма эстеликтери”, Рун жазууларына арналган экспозиция ачылды. “Манас” эпосу музейинин айлана-тегерегине жана Манастын күмбөзүнө таш эстеликтерин (Балбал таштар орто кылымдарга таандык дыйканчылык шаймандары) орнотуу менен “Манас” эпосу музейинин алдындагы ачык асман таш эстеликтеринен музей уюштурулду. Ордодо жаңы музейди ачуу менен, келечекте жаш муундарга жана тарых илимине кызыккан атуулдарга байыркы бабаларыбыздын жашоо тиричилигин, каада салтын, үрп-адатын руханий маданиятын тарыхый баалуу маалыматтарды кеңири түшүнүүгө багыт беребиз.

Заманыбыздын залкар жазуучусу Чынгыз Айтматовдун музейи 1978-ж. Жазуучунун туулган айылында 50 жылдык мааракесине карата ачылып, 1988-ж. кеңейтилип толукталган. Шекердеги маданият үйүнүн экинчи кабатында жайгашкан. Жалпы аянты 200 м. кв. түзөт. Экспозициясынын негизин Ч. Айтматовдун чыгармачылык жолун чагылдырган документтери, гезит-журналдык материалдары, кол жазмалары, сүрөттөрү, китептери ж.б. миңге жакын экспонаттары бар. Ата- энеси, үй-бүлөсү, бир туугандары жөнүндө чакан бурч уюштурулган. Музейдин коридоруна 1992-ж. Т.Садыковдун жетекчилиги менен Ч. Айтматовдун чыгармаларынын каармандарынын образдарын элестеткен айкелдер орнотулган.

Облустагы Я.Рысаков атындагы край таануу жана Т.Герцен атындагы сүрөт музейлери көрүнүктүү маданият мекемелеринин бири. Бирок акыркы жылдары алардын материалдык техникалык базаларын чыңдоого, өнүктүрүүгө, сактоого мамлекет тарабынан эч кандай көңүл бурулбай келет. Музейлердеги экспонаттар тарыхый-маданий баалуулукка ээ. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Кыргыз Республикасынын Музей фондунун мамлекеттик бөлүгүнүн курамына киргизилген музей буюмдарын жана музейлик коллекцияларды эсепке алуу, сактоо жана пайдалануу үчүн зарыл болгон каржылык жана башка шарттарды камсыз кылууга, ошондой эле көрсөтүлгөн музей буюмдарына жана музейлик коллекцияларга келтирилген зыяндын ордун толтурууга зарыл болгон кепилдиктерди берүүгө милдеттүү.

Музей көрүүчүлөрү белгилеп өткөндөй эле жергиликтүү тургундар да музей ишинде коррупциялык иштердин бар экендигин азыраак бөлүгү (4,1%) болсо да белгилеп кетишкен. Буга чейин айтып өткөндөй республикалык маанидеги музейлерде жогорку бийлик өкүлдөрү аралашкан чуулгандуу коррупциялык иштердин болуп жатканы чоң кедергисин тийгизип жатат. Келечекте башка музейлер да мындан сабак алып, маданий-агартуу мекемесинин коомдогу ордуна терс таасирин тийгизбеши керек деп эсептейбиз. Жалпысынан алганда изилдөөгө алынган музейлерде профессионалдык кадрлардын жетишпегени, инфраструктуралык абалынын начардыгы жана музейдеги баалуулуктардын элге жакшы жетпей жаткандыгын баса белгилөөгө болот. [4, 193-б]

Жыйынтыктап айтканда Талас өрөөнү “Кут даарыган жер” деп бекер айтылбаса керек. Мунун далили Манастын күмбөзү жана Манастын Ордосу Талас жергесинде жайгашышы, Байыркы рун жазуу эстеликтери Талас жергесинде ачылышы, заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун Талас өрөөнүнөн чыгышы ж.б. ар бирибизди сыймыктантпай койбойт. Мындай баалуулуктарыбызды сактоонун жолу бул музейлерди сактап, ишмердүүлүгүн жакшыртуу болуп эсептелет. Облустук чөлкөм таануу музейлерин түзүү жана сактоо республиканын аймактык-административдик түзүлүшүнө түздөн-түз байланыштуу. Кыргызстандын музей тармагында музейлердин басымдуу бөлүгү тарыхый-чөлкөм таануучулук болуп саналат, бул дагы мамлекеттин маданий жана идеологиялык саясаты менен алдын ала аныкталган. Музейдин экспозициялары формациялык өнүгүү концепциясына негизделген. Аймактык жана чөлкөм таануу музейлери студенттер үчүн негизги көрүүчүлөр эмес, тиешелүүлүгүнө жараша музейлердин негизги иши билим берүү болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. “Манас” эпосунун музейинин архивдик фонду материалдары.
2. Интернет булактары: www.manasordo.com
3. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин токтому 2013-ж. 28-февраль №2818.
4. Мендибаев Н., Ибайдуллаев Х. Кыргызстандагы айыл музейлердин социалдык абалы // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, № 2, 2021
5. Талас облусу энциклопедия Б. 1995 174-б.
6. Эралиев С.Н. Шаардык кыргыздардын музейлерге карата мамилеси // Кыргыз каганаты түрк элдеринин орто кылымдардагы мамлекеттүүлүгүнүн маданиятынын алкагында арналган II эл аралык илимий жыйындагы баяндамалардын тезистери. Б., 2013.
7. 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы [Электронный ресурс]: / Режим доступа: http://www.president.kg/kg/okujalar/

УДК 398.21

МОТИВЫ И СЮЖЕТЫ В КЫРГЫЗСКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Отениязов П.Ж.[1]
[1]Каракалпакский научно-исследовательский институт Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус, Каракалпакстан

Аннотация

Очень похожие мотивы и сюжеты можно найти в устных произведениях тюрко-монгольских народов. Например, сказки казахского, кыргызского, ногайского, каракалпакского, татарского, карачаевского, кумыкского, башкирского народов имеют общие эпизоды, мотивы и сюжеты. Некоторые мотивы, сюжеты, эпизоды в этих примерах устного творчества очень похожи друг на друга. В сказках этих родственных народов распространены такие мотивы, как «Три мальчика», «Три друга», «Три брата», «Три дороги», «Три условия», «Сирота», «Люди или животных, изгнанных из своих домов», есть сюжеты. Изучение причины и особенностей этих сходств является одним из вопросов, которым необходимо заниматься в современном фольклористике. Особенно в кыргызских и каракалпакских народных сказках есть общие сходства, сходные события, и это заставляет задуматься каждого ученого. В данной статье говорится об общих формулах, мотивах, сюжетах в кыргызских и каракалпакских народных сказках.

Ключевые слова: тюрко-монгольскиенароды, устное творчество, похожие мотивы, сюжеты, общие эпизоды, родственные народы, фольклор, сказки события, общие формулы в сказках.

КЫРГЫЗ ЖАНА КАРАКАЛПАК ЭЛ ЖОМОКТОРУНДАГЫ МОТИВДЕР ЖАНА СЮЖЕТТЕР

Отениязов П.Ж.[1]
[1]Өзбекстан Республикасынын Илимдер Академиясынын Каракалпак илимий-изилдөө институту, Нукус ш., Каракалпакстан

Аннотация

Абдан окшош мотивдерди, сюжеттерди түрк-моңгол элдеринин оозеки чыгармаларында кездештирүүгө болот. Мисалы, казак, кыргыз, ногой, каракалпак, татар, карачай, кумык, башкыр элдеринин жомокторунда жалпы эпизоддор, мотивдер, сюжеттер бар. Оозеки чыгармачылыктын бул мисалдарындагы кээ бир мотивдер, сюжеттер, эпизоддор бири-бирине абдан окшош. Бул тектеш элдердин жомокторунда «Үч бала», «Үч дос», «Үч бир тууган», «Үч жол», «Үч шарт», «Жетим бала», «Жетим кыз», «Үйлөрүнөн кууп чыккан адамдар же жаныбарлар» сыяктуу окшоштуктары бар. Бул окшоштуктардын себебин жана спецификалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө бүгүнкү күндө фольклор таануу илиминде изилдене турган маселелердин бири. Айрыкча кыргыз жана каракалпак эл жомокторунда жалпы окшоштуктар, окшош окуялардын кездешүүсү ар бир илимпозду ойго салат. Бул макалада кыргыз жана каракалпак эл жомокторундагы жалпы формулалар, мотивдер, сюжеттер жөнүндө сөз болот.

Ачкыч сөздөр: түрк-монгол элдери, оозеки чыгармачылык, окшош мотивдер, сюжеттер, жалпы эпизоддор, тууган элдер, фольклор, жомоктор, окуялар, жомоктогу жалпы формулалар.

MOTIVES AND PLOTS IN KYRGYZ AND KARAKALPAK FOLK TALES

Oteniyazov P.Zh.[1]
[1]Karakalpak Scientific Research Institute of the Academy Sciences Republic Uzbekistan, Nukus city, Karakalpakstan

Abstract

Very similar motifs and plots can be found in the oral works of the Turkic-Mongolian peoples. For example, the tales of the Kazakh, Kyrgyz, Nogai, Karakalpak, Tatar, Karachay, Kumyk, Bashkurd peoples have common episodes, motifs and plots. Some motifs, plots, episodes in these examples of oral art are very similar to each other. In the tales of these kindred peoples, motifs such as "Three boys", "Three friends", "Three brothers", "Three roads", "Three conditions", "Orphan", "People or animals expelled from their homes", there are stories. The study of the causes and features of these similarities is one of the issues that need to be dealt with in modern folklore. Especially in the Kyrgyz and Karakalpak folk tales, there are common similarities, similar events, and this makes every scientist think. This article talks about the general formulas, motifs, plots in the Kyrgyz and Karakalpak folk tales.

Keywords: Turkic-Mongolian peoples, oral art, similar motifs, plots, common episodes, kindred peoples, folklore, fairy tales, events, general formulas in fairy tales.

Есть общие сходства, мотивы, сюжеты в фольклоре тюрко-монгольских народов. В частности, есть сходство между кыргызскими и каракалпакскими устными произведениями. Как известно, киргизы и каракалпаки с древних времен жили вместе и прошли несколько исторических этапов. Киргизы и каракалпаки-тюркские народы. Их язык, культура, фольклор, литература, традиции очень похожи. Это подтверждается тем, что эпосы «Манас» и «Алпамыс» очень близки по содержанию. Кроме того, существуют литературные связи между этими народами в письменной литературе. Например, в мире известны и знамениты произведения таких великих писателей, как Чингиз Айтматов и Тулепберген Кайыпбергенов.

Сказки этих народов очень схожи по содержанию. Сказки этих двух народов имеют традиционные формулы, мотивы, сюжеты.

Мотив сновидения упоминается в кыргызской народной сказке «Минбай, Жузбай» [6] и каракалпакской народной сказке «Пастушок [5, 9-13]. Минбай видит во сне солнце, луну, звезду. Мальчик-пастушок также упоминается в сказке «Шопан бала». Он также видит во сне луну и падающую звезду. Мы знаем, что существует такое понятие, как «если кто-то увидит во сне солнце, луну и звезды, тот человек будет счастлив». Действительно, очень интересно и актуально изучить мотив и сюжет «сновидения».

В кыргызской народной сказке «Асан» [6] и каракалпакской народной сказке «Асан генже» [1, 137-147] присутствует мотив «Три брата». В кыргызской народной сказке два старших брата грубо обращаются со своим младшим братом Асаном. В каракалпакской народной сказке у Асана хорошие отношения со старшими братьями. Он помогает своим старшим братьям. В обеих сказках отец трех братьев – царь. В кыргызской сказке отец братьев известен как хан. В каракалпакских народных сказках правителя называют «патша» (падишах).

Кыргызская народная сказка «Золотое кольцо» (Алтын Шакек) похожа на каракалпакскую народную сказку «Мальчик и змея» (Бала менен жылан). В киргизской сказке старик дает деньги (тыйын) своему сыну и отправляет его на базар. Мальчик покупает щенка, кошку и змею. Старик выгоняет сына из дома. Змея помогает ребенку. Царь змей дарит мальчику золотое кольцо. Золотое кольцо волшебно. Мальчик женится на дочери короля. Мастен кемпир (Баба Яга) крадет золотое кольцо и принцессу. Щенок и кошка помогают ребенку. Золотое кольцо падает в воду. Рыбаки ловят эту рыбу. Мальчик покупает рыбу. Из рыбы выходит золотое колечко. Подобные эпизоды есть в каракалпакской народной сказке «Мальчик и Змея» [1, 77-80].

Сказки о животных также имеют свои особенности среди фольклорных произведений.

Кыргызская народная сказка «Лиса и волк» (Түлкү менен карышгыр») [6] имеет сходство с каракалпакской народной сказкой «Лиса и шакал» («Түлки менен шағал») [1, 184]. Эти сказки рассказывают о хитрости лисы. В киргизской сказке лиса обманывает волка. То есть он говорит волку: «Ты можешь есть мясо овцы». Волк попадает в ловушку, когда хочет есть мясо. Лиса ест мясо и уходит. Такие же события произойдут и в каракалпакской сказке.

Герои кыргызских сказок-лиса и волк. Герои каракалпакской сказки-лиса и шакал. Мотив и сюжет двух сказок одинаковы.

Кыргызская народная сказка «Человек – самый сильный» («Баарынан киши күчтүү») [6] похожа на каракалпакскую народную сказку «Величайший в мире» («Дүньяның зоры») [3]. В кыргызской народной сказке задается вопрос: "Кто или что сильнее, красный фазан (кызыл кыргоол), лед, дождь, земля, лес, огонь, ветер, трава, овца, волк?". Говорят, что человек сильнее всех. Подобный вопрос задается в каракалпакской народной сказке: Кто из них самый сильный? Сорока (ҳәкке), лед, солнце, облако, дождь, земля, мышь, кошка? В сказке кот (пышық) считается самым сильным.

У обоих народов существует сказка под названием «Лев и Заяц» («Арстан менен коен» [6: 4, 421-422]. Содержание сказок одинаковое. Лев хочет съесть зайца. Заяц действует разумно. Он говорит льву: «В колодце есть лев сильнее тебя». Лев видит свое отражение в колодце. Он прыгает в колодец. Зайцы избавляются от злого зверя.

Сказка «Голодный волк» также присутствует в фольклоре обоих народов. В кыргызской народной сказке волк хочет съесть ястреба, козу, лошадь. Но лошадь лягает волка. Через некоторое время волк умирает. Есть такие эпизоды и в каракалпакской сказке. Волк хочет съесть козу, овцу, лошадь. Лошадь лягает волка. После этого волк умирает. В обеих сказках волк говорит поэтическими стихами [2, 226-227].

Кыргызские и каракалпакские народные сказки имеют много схожих эпизодов, мотивов, сюжетов. Если обратить внимание, диалоги в кыргызских народных сказках описываются поэтическими стихами. В каракалпакских народных сказках поэзия встречается реже. Изучение языка, стиля, поэтики, генезиса и типологии сказок этих двух родственных народов является одним из наиболее актуальных вопросов.

Список литературы

1. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис.:Қарақалпақстан, 1977. Том 1. –Жәми – 364 б.
2. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис.: Қарақалпақстан, 1977. Том 2. – Жәми – 360 б.
3. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Илим, 2014. 67-76-томлар. – Жәми – 520 б.
4. Qaraqalpaq xaliq ertekleri. – Nokis, Qaraqalpaqs'tan, 2019. – 428 b.
5. Шопан бала, Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис.: Илим, 2014. 67-76-томлар. – Б. 9-13. Жәми – 520 б.
6. www.bizdin.kg. https://skazkufentazu.ru/category/kirgizskie-narodnie-skazki

УДК. 32.019.5

МОЛОДЁЖЬ И РЕЛИГИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Өмүрбек кызы А.[1], Жанышбек уулу А.[2]
[1]Институт государства и права Национальной академии наук Кыргызской Республики, г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

В современном мире религия начинает играть большую роль в политических процессах. Это обусловлено тем, что всё больше граждан вдохновляются идеологиями различных религиозных течений. Особенно важным является не допущений молодёжи к экстремистским течениям. В этой статье рассматривается роль молодёжного движения в просвещении общества в религиозной сфере.

Ключевые слова: религия, государство, молодёжь, государственная политика,концепция религиозной политики,гражданское общество.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖАШТАР ЖАНА ДИН

Өмүрбек кызы А.[1], Жанышбек уулу А.[2]
[1]Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мамлекет жана укук институту, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Азыркы дүйнөдө дин саясий процесстерде чоң роль ойной баштайт. Бул ар кандай диний агымдардын идеологияларына шыктанган жарандардын көбөйүп жаткандыгы менен байланыштуу. Өзгөчө жаштардын экстремисттик агымдарга кошулуусуна жол бербөө зарыл. Бул макалада жаштар институнун диний чөйрөдө тарбиялоодогу ролу каралат.

Ачкыч сөздөр: дин, мамлекет, жаштар, мамлекеттик саясат, диний саясат түшүнүгү, жарандык коом.

YOUTH AND RELIGION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Omurbek кyzy A.[1], Zhanyshbek uulu A.[2]
[1]Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Bishkek city, Kyrgyzstan

Annotation

In the modern world, religion begins to play a large role in political processes. This is due to the fact that more and more citizens are inspired by the ideologies of various religious movements. It is especially important not to allow young people to join extremist movements. This article discusses the role of the youth movement in educating society in the religious sphere.

Keywords: religion, state, youth, public policy, the concept of religious policy, civil society.

Религия всегда играло большую роль в развитии молодёжи любого общества. Религия обществом рассматривается как главный фактор духовного развития молодёжи. Рассматривая эту тематику важно чётко понять, какая связь, может быть, между религией и институтами молодёжных движений. Ведь концепции воспитании молодёжи говорится, что государство и общество строится через такие универсальные понятия как свобода, равные права. А заветы любой религии строится на принципах душевной свободы и выполнения гражданами всех наставлений. Кыргызское общество в своей пути становления прошла многочисленные испытания, чтобы сохранится как народ и общество. Кыргызское общество изначально строилась по традиционым канонам жизнедеятельности. Но, с течением времени традици-

оному обществу нужно было развиваться и трансформироваться исходя из социальной политической ситуации. Важным моментом развития кыргызского общества стало вхождение в состав Российской империи, которая дала возможность стабильно существовать на своей территории. Однако находясь в составе Российской империи кыргызское общество зависело от решений властей Российской Империи.

Переломным историческим моментом для кыргызского народа можно считать падение Царской Росии и созидания нового государства как СССР. В период существование СССР кыргызское общество несмотря на негативные моменты получило много позитивного. На территории Кыргызстана были построены промышленные обьекты. Молодёжь хоть и частично участвовало в политическких процеесах, такой исторический процесс трудно переоценить. Потому, что находясь в составе СССР кыргызское общество за долгое время существования получила шанс построить своё независимое государство. И первые попытки построить своё независимое государство начались ещё в 1922 году.Но, такие попытки увенчались успехом только после прохождения многих лет. Усилия прогрессивной интелегенции кыргызского народа не прошли просто так. Просуществовав более 70-ти лет СССР перестал существовать как государство. Кыргызский народ впервые в своей истории получил право построить независимое государство.

31-августа 1991 года на внеочередной сессии Верховного Совета Кыргызской ССР была принята постановление о «Декларации о государственной независимости Республики Кыргызстан». В декларации гласила, что кыргызская республика является независимым суверенным демократическим государством. В первые годы независимости страны тогдашний президент страны А.Акаев объявил о проведении государственной политики, которые будут опираться на демократические принципы. Но, кыргызскому обществу важным являлось, что надо было понять, что такое демократия? Какая модель демократии подходит для кыргызского общества, которая имеет традиционную историю своего существования. Нужно было понять со сложившиеся новыми обстоятельствами понять куда идёт общество, куда могло прийти? И в это же время зарождались новы течения религии ислам. Которые активно пропагандировали среди общества свои ценностные ориентации в жизнедеятельности гражданина [1.С 24-27].

Холодной головой нужно было понимать, что чрезмерная свобода могло привести охлакратии в государстве. Ответственность должен бы внести каждый член общества гражданского общества. И в такой период гражданское общество начала активно участвовать в политичесских социальных процесса происходявших в государстве.

Институты союзов молодёжи помогали властям страны проводить стратегиечские реформы в политической, образовательной и религиозной сфере. Иными словами, гражданское общество помогала строить новое государство в новых реалиях XX века. Прошедшие 30 лет с развала СССР показали, что невозможно универсальных решений проблем транзитного общества, но сформировалась базовый путь перехода от прямой управленческой командной системы к отктрытому демократическому обществу. Такой путь мог привести к развититию и просвещению в религиозной сфере кыргызского социума.Вовлечение Кыргызстана в мощное мировое политическое пространство, в котором наиболее значительными относительном выражении, настойчиво и последовательно разрушают традиционную политическую систему. В этом плане важно было созидать ту модель общества которая могла бы конкурировать религиозными идеями развития общества.

На наш взгляд молодёжь в современном Кыргызстане является достаточно просвещённым в религиозной тематике. Но, для дальнейшего развития молодого поколения в целом нужно решить ряд стратегических задач, это продолжение работы институтами молодёжных движений,активистами по введению разьяснительных работ среди молодёжи о религи-

озной сфере.. Конечно, решение таких задач в первую очередь зависит от государственных институтов. Горький опыт других стран показывает что важно доводить до конца процесс регуляции религтозных организаций в стране, который началась ещё с получения независимости страны. На государственном уровне вместе с представителями молодого поколения должны принять реальные стратегические концепции, которые могли бы привести надлежающий порядок в общественно-религиозное устройстве страны. Ибо, только крепкое взаимодействие государственных органов с молодёжью зависит успех этой работы.

Религиозная политика в стране как мы отмечали, в нашем исследовании при проведении её с большим участие членов молодёжи толь тогда складываются предпосылки доведения этого процесса до логического конца. Религиозная политика в Кыргызстане будет по нашему взгляду будет успешно продвигаться, то когда будет учитываться равенства граждан на участие в этом процессе. Наше общество будучи являясь смешанным обществом сочетающая традицоного современого и рерилигиозных устройств, всегда имело источников для внутренних и внешних конфликтов. Чтобы избежать социально-политических и религиозных конфликтов важным является нацеленная работа государстувенных органов власти с подрастающим поколением. Религиозные организации в Кыргызстане нынешнее время считается самым сильным из постсоветских государств. Такая ситуация сложилась благодаря относительно слабой в этой сфере политики со стороны государства в сотрудничестве [2.С-23-28].

Череда политических событий позволяет утверждать, что у кыргызской молодёжи началась новая политическая дорога в будущее. Конечно, у всех возникает вопрос как будет дальнейшем развиваться религиозная сфера в Кыргызстане. Много зависит от взаимодействия власти и молодёжными организациями. Без сомнения, что молодому поколению надо в таком же ритме участвовать в процессах проходящих в стране. Бесспорно тот факт, что за весь 31-летний период независимости институты молодёжи которые организовались на заре построения независимого государства сыграли значительную роль в формировании государственных институтов и в построении просвещёного в религиозной сфере открытого общества. В настоящее время растут новые группы религиозные течения, которые активно участвуют в формировании современого трендового в Кыргызстане.

Все эти тенденции показывают, что молодёжные течения движения являются тем институтоми, которые влияют на проведение модернизации контроля религиозной сферы в государстве. Для того, что бы модернизация контроля религиозной сферы в стране достигла своей цели в стране должно существовать сильное развитое креативное молодое поколение. Для того чтобы понять, какой модели придерживаться для создания гармоничной среды в религиозной сфере важно расмотреть наиболее важные циклы развития Кыргызского общества. В век глобализации, когда происходит манипулированием массовым сознание молодёжи сложно становится созидания введения пояснительных работ по многим религиозным течениям которые появились последнее время, которая могла быть независимым от негативно влиляющих факторов. Для создания такой модели должно строиться политический диалог между представителями молодёжи с органами власти страны религиозными деятелями. Каждый молодой, член общества должен чувствовать ответственность перед обществом и правильному русле понимать истинные религиозные ценности. В современное время требует смелости действий умения управлять свои действия, которя должна соответствовать вызовам времени. Молодёжные организации и государственные институты должны продолжить взявший правильный курс развития религиозной политики [3.-С 28-33].

Следует понимать что деятельность современных демократичесских государств строится на тесном сотрудничестве с такими важнейшими институтами как молодёжь,гражданское общество, религиозными организациями политичесских акторов, которые участвуют в строении современого независимого государства и обще

1. Для разрешения имеющихся противоречий между институтами молодёжными организациями, институтами государственной власти и религиозными организациями необходимо реализовать ранее принятые концепции программы в сфере о религиозной организации развитии молодого поколения в Кыргызстане

2. Государственные институты должны работать сообща с подрастающим поколением и религиозными организациями при принятии решений государственном уровне. Институты молодёжных движений и религиозные организации должны вовлечены в политические и социальные процессы в местных самоуправлениях.

Литература

1. Гаджиев К. С. Политология. М.: Логос, 2009. - 432 с.
2. Гараджа В.И. Социология религии: 3-е изд., перераб. и доп. - М.: ИНФРА-М, 2005.-348 с.
3. ГарнакА. Церковь и государство вплоть до установления государственной церкви // Раннее Христианство в 2 Т. Т1. М.: Фолио, 2001.
4. Горшкова С.А. Стандарты Совета Европы по правам человека и российское законодательство. -М.: НИМП, 2001. 352 с.
5. Государства и религии в Европейском Союзе. / Под ред. М.А. Воскресенского,
6. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики / Под ред. Ф.М. Рудинского. М.: ЗАО «ТФ «Мир», 2006. - 476 с.

УДК:398

ВЕРСИИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ ЭПОСОВ “ГОРОГЛЫ”

Сариев С.М.[1]
[1]Ургенчский государственный университет, г. Ургенч, Кыргызстан

Аннотация

В статье анализируются генезис и распространение версии тюркоязычных народов эпоса “Гёроглы”. Изучаются кавказские и среднеазиатские версии в сопоставительном аспекте. Освещаются характер и своеобразие узбекской версии. В процессе анализа особое внимание уделяется хорезмской версии. А также идёт речь об изучении данного эпоса в зарубежном и отечественной фольклористике.

Ключевые слова: Эпос, Гороглы, версия, Хорезм, Азербайджан, Кавказ, туркмен, Средняя Азия.

«ГОРОГЛЫ» ЭПОСУНУН ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРИНИН ВЕРСИЯЛАРЫ

Сариев С.М.[1]
[1]Ургенч мамлекеттик университети, Ургенч ш., Өзбекстан

Аннотация

Макалада “Гороглы” эпосунун түрк тилдүү элдеринин вариантынын генезиси жана таралышы талданат. Кавказ жана Орто Азия варианттары салыштырмалуу аспектиде изилденет. Өзбекче вариантынын мүнөзү жана оригиналдуулугу баса белгиленет. Талдоо процессинде хорезм вариантына өзгөчө көңүл бурулат. Жана ошондой эле бул эпостун чет элдик жана ата мекендик фольклордо изилдениши жөнүндө сөз болуп жатат.

Ачкыч сөздөр: Эпос, Гороглы, версия, Хорезм, Азербайжан, Кавказ, Түркмөнчө, Орто Азия.

VERSIONS OF THE TURKISH-SPEAKING PEOPLES OF THE “GOROGLY” EPOS

Sariev S.M.[1]
[1]Urgench State University, Urgench city, Uzbekistan

Annotation

The genesis of the epos “Gorogly”, its round of spread out, Turhic versions are analyzed in this article. Caucasus and Central Asia versions are studied comparatively and characteristic features’ of Uzbek versions are brightened. The mere attention is given to Khorezm version. The attention is paid to its history.

Keywords: Epos; Korogly, version, Khorezm, Azerbeidjan, Turkman, Caucasus, central Asia.

Узбекский народ, имеющий славную и своеобразную историю развития, обладает и богатейшим эпосом, неразрывно связанным с историей страны. Этот эпос, представляя собой бесценную сокровищницу, духовно питает наш народ на протяжении многих веков. Сколько поколений черпали из этой сокровищницы жизненную мудрость. И каждое поколение, внося свою посильную лепту, оплодотворяло данный источник духовности.

Эпос «Гороглы» является нашим бесценным духовным наследием. Возникновение главных героев эпоса, как правило, связано с конкретной социально-исторической обстановкой, с тенденциями консолидации народа перед лицом междоусобиц, социальных противоречий и одновременно внешней угрозы. Таков образ главного героя эпоса «Гороглы», который распространен от берегов Аракса до Амударьи, от Малой Азии до Уральского хребта и Сибири, от Ближнего Востока до просторов Средней Азии и Казакстана» [7]. Гороглы «это идеальный герой, не склоняющий головы ни перед каким врагом свою силу и огонь, черпающий в любви к народу и своей Родине» [3]. Поэтому он стал любимым фольклорным образом

около двадцати народов, говорящих на различных языках, что отмечал ещё Н.Г.Чернышевский [10].

Как указывает И.С.Брагинский, «первоначально эпический цикл «Кор-оглы» сложился в азарбайджанско-туркменской среде. Свою мечту о народном мстителе, избавителе от гнета паши и султанов, народ связал с Кор-оглы» [1]. Патриотические, гуманистические, вольнолюбивые идеи, чаяния масс нашли в этом героическом цикле свое воплощение. По словам академика Б.А. Карриева, «в основе эпических сказаний о Гор-оглы лежат исторические события классовой борьбы крестьянских масс, ремесленников и городской бедноты против феодалов, духовенства и купечества, а также выступления народа против войн, ведущихся деспотическими правителями, главным образом Ирана и Турции, на территории Кавказа и Средней Азии» [4]).

В трудах многих исследователей отмечается связь ранних эпических версий, распространенных на Кавказе, с историческими, личностями, участвовавшими в восстании джалалидов в Азербайджане и Малой Азии вXVI-XVII веках. Ядро западных версий эпоса возник ещё при жизни их предводителя Кёр-оглы. Потом через туркмен, проживающих в Азербайджане, этот дастан попал в Средюю Азии.

Таким образом сформировалась, восточная версия эпоса. Западную версию представляют азербайджанская, армянская, грузинская, курдская и турецкая, а восточную-узбекская, таджикская, туркменская, казахская, каракалпакская и иные версии.

Среди узбекского народа данный эпос получил распространение в двух версиях. Первая из них заняла место в репертуаре представителей Самаркандской дастанной школы и вобрала в себя свыше40 дастанов. Вторая, являясь хорезмской версией, в основном получила распространение в репертуаре бахши, проживающих в хорезмском регионе. Данная версия, будучи большой частью, связанной с огузским эпосом, близка к туркменской версии, а также, частично, азербайджанской и турецкой версиям. В этом можно наглядно убедиться при сопоставлении нижеследующих стихотворных отрывков:

В хорезмской версии:
Хўжа тоғларнинг бошинда,
Ёз бир ёна, қиш бир ёна.
Айланар оғзим ичинда,
Тил бир ёна, тиш бир ёна [3].

В азербайджанской версии:
Ужа-ужа даг башинда,
јаз бир јана, гыш бир јана,
Титрашир агзым ичинда
Дил бир јана, диш бир јана [5].

В туркменской версии:
Гожа дагларның башында,
Яз бир яна, гыш бир яна.
Титрар агзымың ичинде
Дил бир яна, диш бир яна [2].

В турецкой версии:
Ужа даглар башларинда,
Қар бир ёна, қиш бир ёна.
Титретир оғзим ичинда,
Дил бир ёна, диш бир ёна [6].

Естественным представляется то обстоятельство, что турецкая версия определенным образом отличается от других вышеперечисленных версий. Это объясняется тем, что в последнее время были прекращены близкие культурные контакты между отдельными народами. Однако, несомненно, все данные стихотворные отрывки восходят к единому генетическому источнику.

О возникновении эпоса «Гороглы» существует множество предположений. В качестве одного из них приводится восстание джалалидов, имевшее место в начале XVI века в Южном Азербайджане, Малой Азии, Ираке и продолжавшееся до начала XVII столетия.

По сведениям армянского историка Аракела Тебризского, записанным в 1662 году, одним из деятелей участников восстания джалалидов был человек по имени Гороглы.

В произведении «Книга путешествий» турецкого историка Авлия Челаби в качестве одного из главных организаторов данного восстания также приводится имя Гороглы.

Известный ученый-востоковед Х.Г.Короглы, проведя большую исследовательскую работу в архивах Турции, сумел собрать множество материалов, касающихся данного участника восстания джалалидов. В этих материалах, помимо Гороглы, упоминаются такие имена, как Демирчи Хасан, Мустафа Хызроглы, Базирган, Аваз, Сафар. Большинство из них участвуют в событиях эпоса «Гороглы».

Учёный-востоковед А.Н.Самойлович отмечает, что упоминающийся в туркменской и хорезмской версиях Такабек Заман также является историческим лицом [8].

Следует также учитывать и то обстоятельство, что при формировании эпоса в качестве прототипов активным образом выступают отдельные знаменитые исторические личности. Особенно это явление касается версий эпоса, получивших распространение на Кавказе.

А версии эпоса, получившие распространение в Средней Азии, весьма отдалены от событий, послуживших основой для произведения и деятельности исторических лиц. Данное положение наблюдается уже в самом названии эпоса. В среднеазиатских версиях имя главного героя произведения-Гороглы, которое толкуется как «человек, родившийся в гробнице». Кроме того, деятельность главного героя произведения протекает совсем иначе, что вполне объяснимо. Во-первых, переходя из одной среды другую, всякое фольклорное произведение естественным образом претерпевает определенные изменения, связанные с мировоззрением людей данной среды. Во-вторых, бахши любого народа, усваивая дастан из творчества другого народа, конечно же, привносит в данное произведение отдельные традиционные изменения, вытекающие из принципов его родного эпоса.

Подобное явление наблюдается в эпосе «Гороглы».

Деятельность главного героя эпоса«Гороглы» определённым образом связана с деятельностью деда Коркуда из «Книги моего деда Коркуда». Например, дед Коркуд перед смертью ищет себе место для погребения, но не может его найти. Тем самым отодвигается срок его смерти. Он становится бессмертным. Это событие привело к появлению в народе поговорки «Қўрқутга гўр қазима», что в переводе означает «Не рой могилу для Коргуда». Коргуд бессмертен, рыть для него могилу бессмысленно. Данное явление, связанное с дедом Коркудом в схожей форме, проявляется и в эпосе «Гороглы». Профессор Т.Мирзаев, основываясь на сведениях отдельных узбекских бахши отмечает, что в дастане «Эр оглы», который является завершающим дастаном эпоса, изображается период старения Гороглы и его исчезновения. Согласно эпической традиции, Гороглы отведено120 лет жизни и по истечении этого срока он не умирает, а исчезает в легендарной горе Сулдуз [4].

Первые сведения об эпосе«Гороглы» были приведены в работах венгерского учёного Германа Вамбери. Однако суждения Г.Вамбери о дастанах этого цикла очень поверхностны и весьма абстрактны. В частности, о данном произведении учёный пишет следующее: «Этот дастан по своей сути является аналогом произведения, изданного Ходьзко на азербайджанском диалекте; наблюдаются лишь незначительные изменения. Эти изменения состоят в том, что произведение обнаруживает принадлежность к используемому в киргизско-туркменском языке народному говору. Отличаясь простотой и общедоступностью стиля изложения, читается с большой охотой. Заслуживает внимания то обстоятельство, что очень мало упоминается о личности Айваза (Аваза). Как обычно, в качестве врагов рассматриваются кизилбоши» [2] (имеются в виду персияне–Х.Р).

По словам ученого-востоковеда, у него не было рукописи этого дастана. Видимо, по этой причине произведение исследуется в обобщённом плане. По всей вероятности, рукопись,

связанную с этим произведением, Г.Вамбери мог видеть у других людей, и потому его знакомство с ней носило столь поверхностный характер. Конечно, можно согласиться с тем, что дастан, о котором высказывает свое мнение учёный, является одним из распространенных в Хорезме версий. Так как события, легшие в основу получившего широкое распространение среди узбеков эпоса «Гороглы», первоначально стали записываться именно в Хорезме. Кроме этого, записанные в Хорезме дастаны «Гороглы» представляют собой версию, близкую к азербайджанскому «Кероглы». Но в то же время нельзя согласиться с мнением Г. Вамбери о том, что в этом произведении мало говорится об Авазе. Ессстественно, что в начале цикла «Гороглы» не может упоминаться имя сына Гороглы Аваза, что свойственно хорезмской версии. Можно предположить, что в своей аннотации Г.Вамбери вел речь не обо всём цикле в целом, а о каком-то его ответвлении.

Хорезмский эпос «Гороглы» был исследован ещё одним востоковедом А.Н.Самойловичем. По свидетельству учёного, в его распоряжении находилось рукописных варианта произведения Абулгази Баходурхана «Шажараи турк» («Родословное древо тюрков»), среди которых самым совершенным был экземпляр, принадлежавший Ходжали-мулле. В нём говорится о том, что, у Коркуда было двоесыновей от дочери шаха Кинака Хилалы. Второго сына звали Равшанам. Проходят годы, и однажды к нему во сне является пророк Али и завешает Равшану силой убеждения, личным примером и оружием распространять исламскую религию. В то время в Иране правил Араб Рейхан. По велению верховного божества Тангри фортуна отворачивается от Араб Рейхана, а к Равшану приходит удача [5].

Приведенная А.Н.Самойловичем легенда может служить толчком для многих научных изысканий, так как образы легенды имеют свои аналоги и в эпосе «Гороглы». Из всего вышеизложенного можно предположить, что данная легенда легла в основу эпоса «Гороглы». Эпос «Гороглы» отличается широкой распространенностью-встречается в творчестве 22 народов. В Турции издано 30, у туркмен 20, у азербайджан 19, у курдов 18, у грузин 11, у болгарских турков 14, у казахов 6, у каракалпаков 5 ответвлений дастана «Гороглы».

Из хорезмского цикла издано 2 дастана. Между тем, в Хорезме известно его ответвлений. Пришло время заняться серьёзной исследовательской работой по данному самостоятельному циклу. И эту работу необходимо осуществить, отказавшись от прежнего субъективного подхода, на основе достижений современной узбекской фольклористики.

Использованные источники

1. Брагинский И.С. О таджикском эпосе «Гороглы» и его художественных особенностях// Вопросы изучения эпоса народов СССР.-М.: 1958. -С. 13.
2. Гороглы. Ашгабат. «Туркменистан» 1980. с.331.
3. Зарифов Х. Ажойиб достон// «Фозил шоир», Тошкент, Фан, 1974. с.55.
4. Каррыев Б.А.Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. С.4.
5. Короглу Баку. «ЕЛМ» 1959. -С.154.
6. Короглу. Стамбул. 1982. -С.83.
7. Петросян А.А. История народа и его эпос. М.: Наука. 1982. –С.73.
8. Самойлович А.Н.Очерки по истории туркменской литературы. // Туркмения. Т. 1 –Л.: 1929. -С. 167.
9. Самойлович А.Н. Легенда о Коркуде и Кёроглы. ЗВОРАО. т. XIX СПб. 1910. -С.4-5.
10. Чернышевский В.Г.Полное собр. соч. 2-том, М. 1953, -С. 347.
11. Учебник чагатайского языка. Лейпциг. 1987. С.35-38.

УДК 316.42

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПОКАЗАТЕЛИ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ ЖИЗНЬЮ ГОРОЖАН

Тумонбаева Г. Б.[1]
[1]Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

Чтобы изучить и понять основные социальные проблемы общества, необходимо определиться: в каких социальных условиях осуществляет свою жизнедеятельность человек, так как от места проживания его (в крупных, средних, малых городах по размеру, в промышленных, финансовых, информационных и по специфике развития, приграничных, климатических и географических и т. д. по территориальным признакам), он «сталкивается» с различными социальными проблемами, которые, естественно, имеют существенное влияние на эффективное функционирование семьи как социального института. В статье анализируется уровень удовлетворенности жизненными условиями горожан юга Кыргызстана (Ош, Кызыл-Кия, Джалал-Абад).

Ключевые слова: социальные проблемы, бедность, безработица, коррупция, преступность, образование, удовлетворенность, образ жизни, город, село, закон, конституция.

СОЦИАЛДЫК КӨЙГӨЛӨР ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН ТУРМУШУНАН КАНААТТАНУУНУН КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ

Тумонбаева Г. Б.[1]
[1]Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Коомдун негизги социалдык көйгөйлөрүн изилдөө жана түшүнүү үчүн төмөнкүдөй чечим кабыл алуу зарыл: адам өзүнүн жашаган жеринен (чоң, орто, чоң шаарларда, өндүрүштө, каржылык, маалыматтык жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү, чек ара, климаттык-географиялык ж.б.у.с., аймактык негиздер боюнча), ал ар кандай социалдык көйгөйлөргө «кездешет», алар, албетте, социалдык институт катары үй-бүлөнүн натыйжалуу иштешине олуттуу таасирин тийгизет. Макалада Кыргызстандын түштүгүндөгү (Ош, Кызыл-Кыя, Жалал-Абад) шаарлардын жарандарынын жашоо шарттарына канааттануу деңгээли талданат.

Ачкыч сөздөр: социалдык көйгөйлөр, жакырчылык, жумушсуздук, коррупция, кылмыштуулук, билим берүү, канааттануу, жашоо образы, шаар, айыл, мыйзам, конституция.

SOCIAL PROBLEMS AND INDICATORS OF SATISFACTION WITH LIFE OF CITIZENS

Tumonbayeva G.B.[1]
[1]Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Annotation

In order to study and understand the main social problems of society, it is necessary to decide: in what social conditions does a person carry out his life, since from his place of residence (in large, medium, small cities in size, in industrial, financial, information and development specifics, borde, climatic and geographical, etc. on territorial grounds), he “faces” with various social problems, which, of course, have a significant impact on the effective functioning of the family as a social institution. The article analyzes the level of satisfaction with the living conditions of the citizens of the south of Kyrgyzstan (Osh, Kyzyl-Kiya, Jalal-Abad).

Keywords: social problems, poverty, unemployment, corruption, crime, education, satisfaction, lifestyle, city, village, law, constitution.

Социальные проблемы жителей городов существовали из покон веков. Но, в различное время эти проблемы менялись по важности и своему удельному весу в жизни людей, значительно определяя уровень жизнедеятельности человека. Естественно, на важность одних или других социальных проблем, а также этих проблем в совокупности, показывает индикатор - удовлетворенность человека своей жизнью.

Независимая Кыргызская Республика пережила ряд политических изменений, которые являются результатом ряда неразрешенных глубоких социальных кризисов, отсутствия сильного правительства, высокого уровня коррупции и несправедливого распределения развития. После событий апреля 2010 года в Кыргызской Республике была принята новая Конституция, обозначившая вектор движения к парламентской демократии, которая, к сожалению, привела страну к еще худшему состоянию, а также к еще большему ухудшению уровня жизни населения.

В 2021 году состоялся Референдум по проекту новой Конституции. Документ одобрило большинство избирателей. Это означало, что теперь жизнь в Кыргызстане будет другой и даже лучшей. Основной закон страны претерпел 81 поправку. По сути, это стала еще одна новая Конституция.

Сегодня страна находится в фазе политической стабилизации. Проведенная конституционная реформа, легализовала ключевые законы, определила статус многих конституционных органов.

Но несмотря на все условия, созданные для обеспечения общественно- политической стабильности в стране, ключевыми проблемами остаются все те же социальные проблемы удовлетворенности условиями жизни населения Кыргызстана.

Необходимо отметить, что оценка удовлетворенности людей условиями жизни является сугубо субъективной. Однако большинство опрошенных нами респондентов все-таки, хоть и в различной степени, но удовлетворены условиями жизни в городе. Так, как отражено в нижеприведенных диаграммах, оценки удовлетворенности условиями жизни в городе у мужчин несколько выше, чем у женщин (соответственно на 0,27% и 0,11%).

Оценки удовлетворенности условиями жизни среди горожан в возрасте до 60 лет выше среднего показателя только у самых молодых респондентов в возрасте 15-19 (2,57%) и 20-24 года (2,21%).

Большинство горожан (от 66 до 84%) во всех демографических группах считают, что десять лет назад, они и их семьи жили лучше, чем сейчас.

Оценки изменений условий жизни несколько выше среднего показателя только в возрастных группах до 40 лет (наиболее высокая оценка в возрастной группе 25-29 лет).

Диаграмма 1.1. -Удовлетворенность условиями в городе в % от общего числа ответивших г. Ош

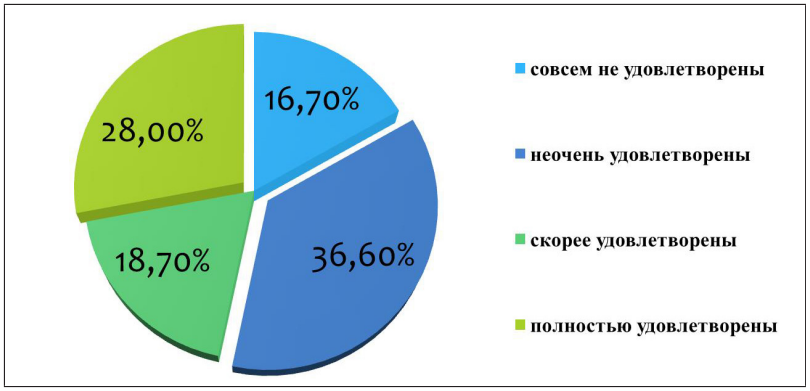

Диаграмма 1.2 - Удовлетворенность условиями жизни в городе в % от общего числа ответивших г.Джалал- Абад

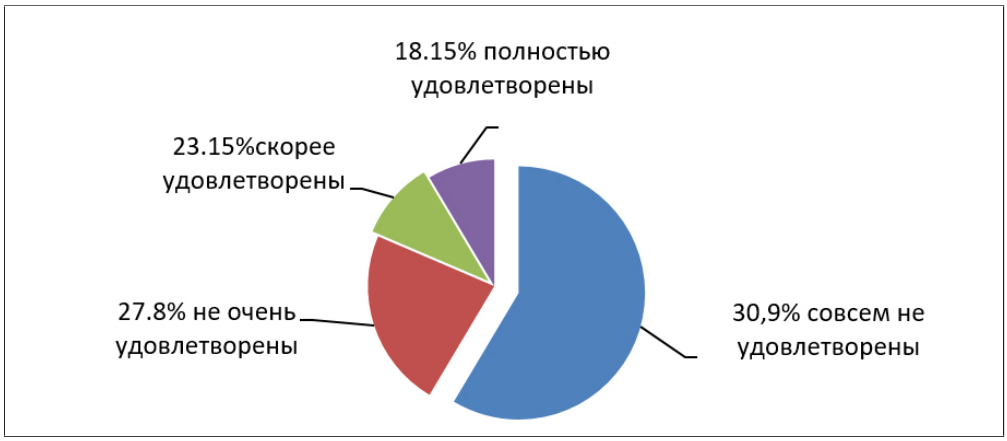

Диаграмма 1.3 - Удовлетворенность условиями жизни в городе, в % от общего числа ответивших г. Кызыл - Кия

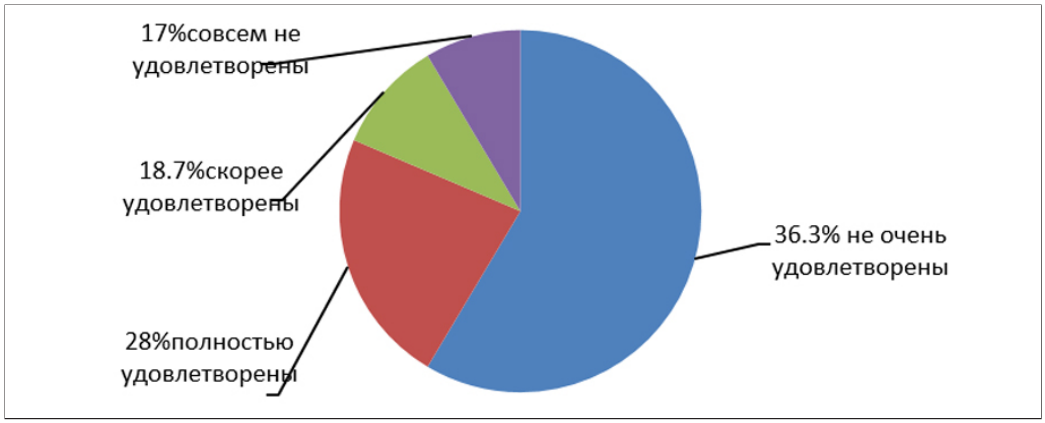

Диаграмма.2.1. - Основные социальные проблемы в городах в % от общего числа ответивших (2010-2015 гг)

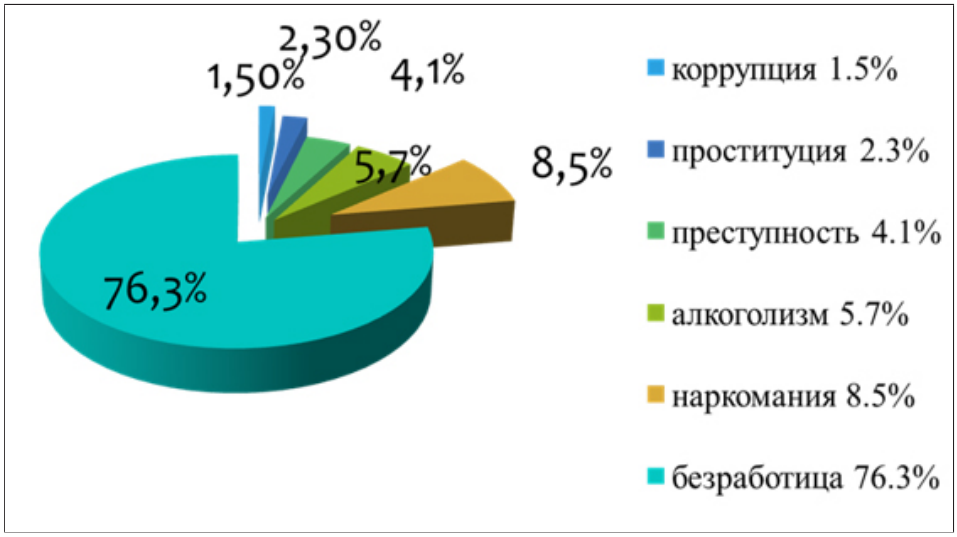

В разрезе половых признаков основными социальными проблемами для мужчин являются: рост безработицы – 74,8%, проблема наркомании – 10,7%, хищение и преступность – 4,6%, алкоголизм –3,8%, проституция – 2,3%, коррупция, рост различных болезней у мужчин считаются второстепенными.

Женщины были солидарны с мужчинами, у них тоже пальму первенства среди социальных проблем современного города получила безработица – 77,1%. По сравнению с мужчинами, наркоманию как главную социальную проблему современных городов назвали только 7,4% опрошенных женщин. 6,6% женщин ответили, что алкоголизм представляет реальную угрозу не только генофонду населения современного города или села, но и в целом всего Кыргызстана. Преступность как социальную проблему назвали 6,6% опрошенных респонденток.

Обобщая все полученные ответы, можно сделать следующее заключение: безработица в Кыргызстане является самой острой проблемой, и хотя считается, что в городах эта проблема не стоит так остро, результаты исследования говорят о другом. Здесь подтверждается гипотеза о том, что «основными причинами ухудшения благосостояния городской семьи является безработица, алкоголизм и социальная незащищенность семьи».

Семейная структура традиционно являлась прочной у всех народов, проживающих в Кыргызстане. В последнее время в этой области под влиянием кардинальных социально-экономических перемен также произошли заметные сдвиги [3, 48]. Меняется структура и размер семьи, ее преобладающий тип повсеместно-нуклеарная, малодетная.

Меняются функции семьи, усложняясь по мере развития общества. Все теснее становится взаимосвязь между ними. Особенно эта черта является характерной для городских семей.

Сейчас у нас в стране, среди городского населения, преобладает так называемая нуклеарная семья, состоящая из родителей с детьми. По-видимому, рождение и воспитание одного или двух детей в наибольшей степени соответствует возможностям современной семьи, особенно городской, и ее образу жизни.

С одной стороны, дети – непременная составляющая часть этого образа жизни, важнейшая ценность, общение с ними, забота об их здоровье, материальном благополучии, образовании, социальном статусе играют первостепенную роль в судьбе большинства людей. С другой – сложившаяся система жизнедеятельности – бюджет времени взрослых членов семьи, их материальный достаток, структура потребностей, все это делает воспитание троих, а иногда и двоих детей сложным делом, выступающим в конкуренцию с другими интересами и целями. Этот процесс очень характерен для жителей городов республики.

Как отмечает социолог Т.Б. Омурбеков [4,20] в своем научном труде «Социальное и экономическое положение старшего поколения в современной кыргызской семье», сложившаяся в настоящее время демографическая ситуация, для которой характерно, в частности, быстрое старение населения, характеризуется увеличением доли одиноких. Возможно несколько вариантов трансформации семьи под воздействием различных факторов, которые приводят к наступлению одиночества в пожилом возрасте. Основными являются: разделение сложной семьи, изолированное проживание пожилой супружеской пары, которую оставил последний или единственный сын/дочь, смерть супруг/га и разводы, бездетность, изменение ценностных ориентаций и установок молодежи, нарушение традиционных семейных устоев, характера и методов воспитания в семье.

Одним из наиболее важных факторов, влияющих на положение семьи сегодня, является высокое число замужних женщин, работающих по найму. Выполнение женщиной двух функций носит противоречивый характер: стремясь качественно выполнять профессиональные и материнские функции, семейная женщина испытывает большие перегрузки в условиях постоянного дефицита времени, что приводит ко многим негативным явлениям:

снижению эффективности труда женщин в общественном производстве, трудностям в участии в общественно-политической деятельности; в занятии наукой; ограничению пополнения профессиональных знаний, продвижения по службе; возникновению конфликтных ситуаций в семье и т. д. С другой стороны, работающая и образованная женщина осознает свою значимость, начинает избирательно относиться к выбору брачного партнера, не спешит связать себя узами брака т. д.

Это определение можно соотнести и к мужской половине населения нашего общества. С каждым годом возраст вступающих в брак становится старше. Видимо желание «встать на ноги», а потом думать о личной жизни, как это уже давно заведено в Европе и Америке приобретает реальные черты. Об этом говорят следующие данные по городу: в 1998 году подали заявление в ЗАГС в городе Ош – 43% женщин и 30% мужчин до 25 лет, а в 2008 году – 33% женщин и 20% мужчин до 25 лет, в 2010 году – 23,5% женщин и 27,9% мужчин, к 2022 году – 24,0% женщин и 27,8% мужчин.

Как известно, в основе семьи лежит брак - исторически обусловленная, санкционированная, регулируемая обществом форма отношений между мужчиной и женщиной, устанавливающая их права и обязанности по отношению друг к другу и к их детям.

Снижение числа заключенных браков отрицательно сказывается и на рождении детей. Малая численность браков негативно повлияла на уровень рождаемости, т.к. около 80% детей рождается у супругов в официально зарегистрированном браке.

Общественное положение женщины, удовлетворение материальных и культурных потребностей, действующее законодательство и ряд других факторов оказывают влияние на показатели плодовитости. В современном обществе количество рождений уменьшается с возрастом женщин, а значит и во времени. Женщины старшего поколения родили большее количество детей, чем молодые. Также необходимо заметить, что количество детей значительно различается у городских и сельских женщин, а также по регионам и национальностям. В городах женщины всех национальностей рожают меньше детей, чем на селе.

Сегодня в республике наблюдается усиление конфликтных внутрисемейных ситуаций. Эта проблема не только неблагополучных семей.

Диаграмма 2.1.1. - Основные социальные проблемы в городе в % от общего числа ответивших (2016-2021 гг.)

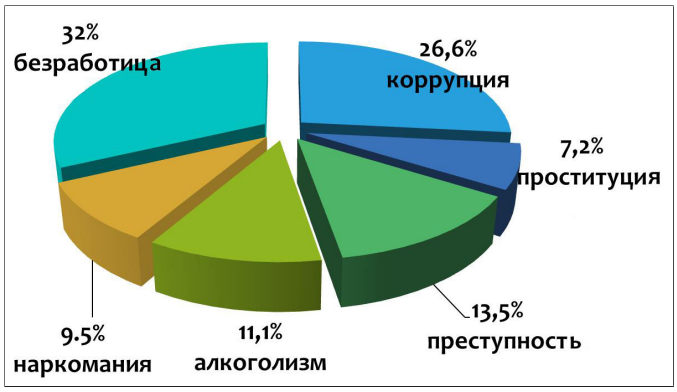

Бытовое насилие над женщиной и детьми в Кыргызстане становится нормой. Исследования семейного насилия, проведенные в последние годы в Кыргызстане, подтвердили масштабность этого явления: 70% женщин и 66% мужчин республики признают семейное насилие реально существующей в кыргызском обществе [2]. По данным МВД КР ежегодно милиция фиксирует от 8 до 10 тысяч обращений на семейно-бытовые скандалы. Примерно

такое же число обращений поступает в кризисные центры страны, из которых более 80% составляют женщины. Анализ уголовных дел женщин, осужденных по статье «убийство» и «покушение на убийство» показал, что более 85% из них совершили эти преступления в сфере семейно-бытовых отношений [5,134.] и, как правило, большинство из них были жертвами семейного насилия в течение длительного времени.

Не трудно сделать вывод о том, что социальные проблемы города напрямую влияют на уровень удовлетворенности населения, как можно проследить из диаграммы 2.1.1.

Главным фактором оценки уровня удовлетворенности общества, естественно, является уровень бедности человека.

Сегодня борьбу с бедностью можно назвать проблемой глобального характера. Более миллиарда жителей планеты живут в состоянии крайней бедности. По данным ООН - 3 миллиарда человек на земле живут на меньше доллара в день.

Бедность является социальной проблемой, то есть объективным противоречием, приводящим к нарушению пропорций социального функционирования и развития, и на этой основе к дисбалансу интересов разных социальный групп, к разрушению доминирующих социальных ценностей, вследствие чего изменяются существующие свойства социума и возникает «угроза» его первичной, устоявшейся (в этом смысле нормальной) жизнедеятельности [1, 137]. Характеристика бедности как социальной проблемы предполагает анализ соотношения между бедностью и богатством, между социальным равенством и неравенством, которые трансформируются в пропорции между высокообеспеченными слоями населения. Нарушение объективно обусловленной пропорции между нижеприведенными социальными группами ведет к обострению противоречий, а, следовательно, к дисгармонии в социальном развитии общества и семьи.

• *Таблица 2.*

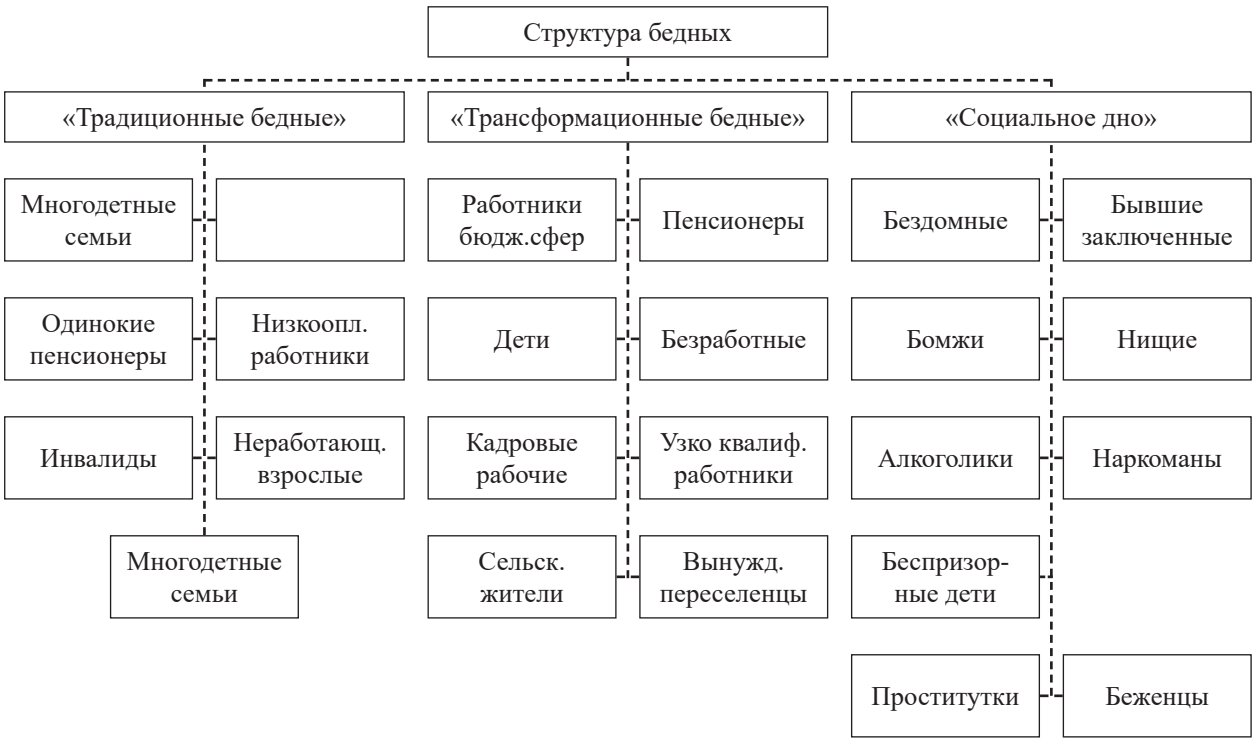

Бедность является одной из составляющих социальных проблем города. В Кыргызстане до 2020 года уровень бедности в среднем чуть превышал 40%, за чертой бедности в 2019 г., проживали 1 млн.718,2 тыс. человек, из которых 75,6% являлись жителями сельских населенных пунктов.

Распространенность бедности по регионам страны неравномерна. Снижение уровня бедности в 2019 г., произошло не во всех регионах страны. Наиболее позитивные сдвиги в улучшении благосостояния населения наблюдались в Таласской области, где уровень бедности снизился на 10,0 процентных пункта, Иссык-Кульской-на 6,2, Джалал- Абадской – на 3,2, и в г. Бишкек – на 2,0 процентных пункта.

Наряду с этим отмечен рост уровня бедности в Баткенской области – на 10,7%, Чуйской области – 5,5, Нарынской области – на 1,4 и Ошской области на – 0,8%.

По данным Нацстаткома уровень бедности в Кыргызстане по итогам конца июля 2021 года составил 33,3%, то есть на 8% больше, чем в 2020-м, и на 13,2% больше, чем в 2019-м.

Необходимо отметить, что 2011 года в Кыргызстане уровень бедности постепенно снижался. И в 2011 году уровень бедности составил 36,8%, а в 2019-м - 20,1%. То есть за все эти годы уровень бедности снизился на 16,7%. Однако за два года, 2020-й и 2021-й, показатель бедности в Кыргызстане вырос на 13,2% и стал сопоставим с показателями 2010 года.

Уровень бедности в 33,3% говорит о том, что 2,2 млн кыргызстанцев из 6,7 млн населения живут ниже черты бедности, то есть дохода человека не хватает на то, чтобы удовлетворить минимальные потребности. В 2021 году бедных стало на 566 тыс. больше, чем в 2020-м.

Известно, что бедным в Кыргызстане считается тот, кто получает меньше черты бедности, а черта бедности в данном случае — это 6 268 сомов в месяц. Столько составил прожиточный минимум в Кыргызстане по итогам 2021 года.

В заключении, необходимо отметить, что если государство в период трансформации общества имеет ограниченные ресурсы по решению социальных проблем населения в условиях городской жизни, то необходимо акцентировать внимание на индикаторы удовлетворенности условий горожан. Именно в этом направлении должны строить государственные и общественные органы управления свою политику, разрабатывая государственные программы и планы работ, которые не требуют материально-финансовых затрат и ориентированы на контрольные функции территориальных государственных структур.

Использованные источники

1. Арстанбекова М.А. Социальный смысл благополучия семьи // Современность: философские и правовые проблемы. – Бишкек, 2016. - С. 137
2. Исследование «Семейное насилие: причины, масштабы и эффективность действий», ЦИОМиП. – Бишкек, 2021.
3. Кыргызстан. Общая оценка состояния страны. – Бишкек, 2021. - С. 48.
4. Омурбеков Т.Б. Социальное и экономическое положение старшего поколения в современной кыргызской семье. [Текст]: автореф. дис. канд. социологических наук. Омурбеков Т. Б - М., 1991. - С. 20.
5. Хамзаева А.Д. Предупреждение насильственных преступлений, совершенных женщинами в сфере семейных отношений. – Бишкек, 2016. – С. 134.

УДК 94. (575.2)

МОЛДО НИЯЗДЫН САНАТТАРЫНДАГЫ ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Токтогулова Г. Т.[1], Кошалиева З.А.[2]
[1,2]Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Молдо Нияз таануу максатында жазылган бул илимий макалада акындын санаттарында кездешкен тарыхый көрүнүштөр тууралуу сөз болот. Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги жазылып жана сакталып калган эмгектердин саны саналуу гана болгондуктан, бул учурдун тарыхын тактоо али күнгө чейин актуалдуу бойдон калууда. Ал эми Молдо Нияздын эмгеги болсо, дал ошол XIX кылымдын экинчи жарымындагы тарыхый окуялар, коомдук көрүнүштөр, философиялык маанилер камтылган жазма маданияттын табериги болуп саналгандыгы менен баалуу. Акындын санаттарындагы тарыхый окуялардын реалдуулугун анализдөө максатын ишке ашыруу үчүн тарыхый-генетикалык, тарыхый-объективдүүлүк, тарыхый-системалык ыкмалар колдонулду. Жыйынтыгында Молдо Нияздын санаттарында ошол доордогу тарыхый окуялар тууралуу сөз козголгондугу, кээ бир саптарда чыныгы тарых чагылдырылгандыгы, анын эмгеги Ата Мекендик тарыхты тактоонун булактык базасына кошумча кызмат аткаруусу такталды.

Түйүндүү сөздөр: жазма маданият, аталык, миң башы, чагатай тили, жазма мурас, социалдык катмар, баатыр, датка, хан, топонимдер.

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ В ПОУЧЕНИЯХ МОЛДО НИЯЗА

Токтогулова Г. Т.[1], Кошалиева З.А.[2]
[1,2]Жалал-Абадский государственный университет им.Б.Осмонова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой научной статье, написанной с целью признания Молдо Нияза, рассказывается об исторических явлениях, встречающихся в стихах поэта. В связи с тем, что количество письменных и сохранившихся произведений периода до Октябрьской революции ограничено, выяснение истории этого периода остается актуальным и по сей день. Что же касается творчества Молдо Нияза, то оно ценно тем, что является знаком письменной культуры, содержащей исторические события, социальные явления и философские смыслы второй половины XIX века. Для реализации цели анализа реальности исторических событий в творчестве поэта использовались историко-генетический, историко-объективный и историко-системный методы. В результате было подтверждено, что рассказы Молдо Нияза рассказывают об исторических событиях той эпохи, некоторые строки отражают реальную историю, а его творчество служит дополнительной источниковой базой для выяснения истории Родины.

Ключевые слова: письменная культура, патернализм, тысячник, чагатайский язык, письменное наследие, сословие, богатырь, датка, хан, топонимы.

REFLECTION OF HISTORICAL EVENTS IN THE TEACHINGS OF MOLDO NIYAZ

Toktogulova G.T.[1], Koshalieva Z.A.[2]
[1,2]Zhalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

This scholarly article, written to acknowledge Moldo Niyaz, describes the historical phenomena found in the poet's poems. Due to the fact that the number of written and surviving works of the period before the October Revolution is limited, clarification of the history of this period remains relevant to this day. As for the work of Moldo Niyaz, it is valuable as a sign of written culture containing historical events, social phenomena and philosophical meanings of the

second half of the 19th century. Historical-genetic, historical-objective and historical-systematic methods were used to realize the aim of analyzing the reality of historical events in the poet's works. As a result, it was confirmed that the stories of Moldo Niyaz tell about the historical events of that era, some lines reflect the real history, and his work serves as an additional source base to clarify the history of the homeland.

Keywords: written culture, paternalism, Thousander, Chagatai language, written heritage, estate, bogatyr, datka, khan, toponyms.

Киришүү. Кыргызстандын эгемен өлкөлөрдүн катарын толуктоосу Ата Мекендик тарыхты толуктап кароого, тарыхый инсандарга тарыхтагы ордун таап берүүгө, карт тарых барактарында катылып жаткан маалыматтарды илимий өңүттө анализдөөгө кенен жол ачты. Анын алкагында азыркы мезгилде бир катар илимий жетишкендиктер жаралып, өз кезегин күтүп жаткан көйгөйлүү маселелер колго алынып, изилдөө иштери бир топ жанданганды-гын белгилей кетүүгө болот. Айрыкча, советтик мезгилге чейинки доордогу жазуу жүзүндөгү маалыматтар өтө аз болгондуктан, колдо бар маалыматтарды көздүн карегиндей сактоо менен, тыкыр иликтөөгө алуу учурдун зарыл маселелеринен экендиги белгилүү. Октябрь революциясына чейинки мезгилдин тарыхын толуктоого салым кошо турган жазуу түрүндөгү маалыматтардын бири Молдо Нияз жазып калтырган кол китептери. Демек, биздин изилдөөбүздүн объектиси XIX кылымдагы жазма маданияттагы тарыхый окуялардын чагылдырылышы болсо, изилдөө предметибиз Молдо Нияздын чыгармаларындагы тарыхый окуялардын берилишин баяндоо саналат.

Материалдар жана изилдөө методдору. Азыркы мезгилдеги Ата Мекендик тарыхты иликтөөдө, кыргыз таануу маселеси колго алынып, бир топ алгылыктуу жыйынтыктарга жетишилди. Ушул өңүттө алып караганда Молдо Нияз таануу да колго алына турган, көп тараптуу изилдөөлөрдү күтүп турган советтик мезгилге чейинки жазма маданий баалуулуктардын бири болуп саналат. Молдо Нияздын чыгармалары таптакыр изилдене элек деген пикирден алыспыз. Анткени, илимдин бир катар багыттарынын өкүлдөрү тарабынан изилдөөлөр жүргүзүлүп келген. Эң биринчи жигердүү эмгек Б.М.Юнусалиевдей улуу окумуштууга таандык [1] экендиги белгилүү. Молдо Нияздын санаттары араб тамгасы менен жазылгандыктан, аны азыркы тамгага көчүргөн, көптөгөн илимдердин изилдөө объектисине жол ачып берген котормочу Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын улук маданий кызматкери О.Сооронов [2]. Ушул инсандардын аракеттери менен Молдо Нияз таанууга кенен жол ачылып, анын маданий мурастарын изилдөөгө бир катар илимий чөйрө тартылгандыгы маалым.

Советтик мезгилге чейинки жана советтик мезгилдеги бир катар илимий адабияттарда Октябрь революциясы жеңгенге чейин кыргыз коомунда сабаттуу адамдардын дээрлик болбогондугу жана жазуунун жоктугу тууралуу маалыматтар кездешсе, айрыкча постсоветтик мезгилдеги изилдөөлөр бул маалыматты төгүндөп, Орто Азияда мусулмандык билим берүүнүн болгондугу [3], XX кылымдын башындагы Кыргызстандагы жадидчилик кыймылдарынын пайда болуусу [4], Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Осмонаалы Сыдык уулу, Б.Солтоноев ж.б. сыяктуу сабаттуу, жазгыч инсандардын болуусу да бир мезгилдеги бир тараптуу көз караштагы маалыматтарга тактоо киргизүүдө.

Молдо Нияздын санаттарындагы тарыхый окуяларды анализдөөдө, илимий изилдөө учурунда колдонулуучу бир топ ыкмалар колдонулду. Атап айтсак, архивдик метериалдар менен иштөө ыкмасын КР УИАнын Ч.Т.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кол жазмалар корунда сакталган Молдо Нияздын кол жазмалары тууралуу маалыматтарды иргөөдө колдонуп, тарыхый салыштыруу ыкмасы аркылуу советтик мезгилге чейинки доордогу тарыхый, социомаданий реалдуулук такталды. Молдо Нияздын санаттарынын саптарында кездешкен колониалдык Орусиянын кыргыз коомундагы административдик саясатын чагылдырган көз караштагы өздүк пикирлөөсү замандаштарынын ой-пикирлери,

тарыхтагы болуп өткөн окуялар менен салыштырылып, тарыхый-салыштырмалуулук ыкмасынын жардамы аркылуу ишке ашты. Молдо Нияздын кыргыз коомундагы маданий-руханий өзгөрүүлөргө жасаган анализин байкоодо тарыхый-генетикалык, тарыхты өнүгүүнүн ырааттуулугу, белгилери, өзгөчөлүктөрү, өнүгүүсүнүн жалпы закон ченемдүүлүктөрү ыкмалары пайдаланылып, тарыхый ой-жүгүртүү менен далилдүү логикалуу бүтүм чыгарууда логикалык ж.б. ыкмалар колдонулду.

Тыянактар жана талкуулар. Молдо Нияз 1923-жылы Кыргызстандын түштүгүндө жарык дүйнөгө келгендиги бир катар эмгектерде айтылат. Жогоруда белгилеп өткөндөй, Молдо Нияз таанууга чыйыр салгандардын бири академик Б.М. Юнусалиев болсо, экинчиси О.Сооронов. Алардын иликтөөлөрүнө таянуу менен кийинки изилдөөлөр Молдо Нияз тарыхын толуктады. Биздин иликтөөбүздүн негизги максаты Молдо Нияздын эмгектеринде кездешкен тарыхый реалдуулуктарды илимий чөйрөгө жеткирүү эсептелет.

Биринчиден, Молдо Нияздын санаттарында Кыргызстандагы бир катар топонимдер (жер-суу аталыштары даректүү тарыхый булактар, фольклордун материалдары, этностук аталыштар, археологиялык табылгалар) кездешет. Мисалы:

Башы: Токмок, Чүй, Талас,
Кетмен-Төбө, Суусамыр.
Кочкор, Жумгал, Ат-Башы,
Алай менен Анжиян,
Азизи көп Наманган,
Паитахтуу Маргалаң (биринчи кол китептин тогузунчу бетинен) [2, 91]. Ал эми экинчи кол китептин 86-87-беттеринде:
“Көрдүм жүрүп далайды,
Каратегин Алайды,
Кашкар менен Кабакты...
Ат-Башы менен Арпаны [2, 92] же
Кашкардын үстү Гүлбакта...
Нарын суу өткөн Курткада[2, 93] ж.б. ушул сыяктуу топонимдер өтө көп кездешет.

Экинчиден, Молдо Нияздын өзүнүн жашоо тарыхы, басып өткөн жолу, аткарган иши, кыргызга таштап кеткен улуу мурасы аркылуу кыргыз коомунда советтик мезгилге чейин эле мусулмандык билим берүүнүн, сабаттуу адамдардын, жазма маданияттын болгондугун баамдайбыз. Октябрь революциясына чейин Орто Азияда мусулмандык билим берүү кандайдыр бир деңгээлде өнүккөн деп так айтуубузга, Молдо Нияздын дал ошол учурда мусулмандык мектептен кат сабатын жоюусу жана арап тамгасы менен уникалдуу эмгекти жаратуусу [2, 95] негиз боло алат. Анын башка тилдерди да билгендиги тууралуу маалыматта: “санаттарынын ичиндеги арап, фарси, осмон түркү, чагатай тилдериндеги сөздөрдүн колдонулгандыгы” (экинчи кол китептин 3-24-47-48-81-83-106-112-беттерде) айтылат [2, 93]. Молдо Нияздын чыгармасы татаал тилде жазылгандыгына карбастан, тил тарыхын байытууга салым каошо тургандыгы да тил изилдөөчүлөр тарабынан белгиленип келет [6, 601]. Демек, Молдо Нияз жазган кол китептер кыргыз элинин өз жазуусу бар эл экендигин кабарлоо менен кыргыз коомундагы тил жана жазуу тарыхын, жазма маданият тарыхын тактоого алгылыктуу салым кошот.

Үчүнчүдөн, Молдо Нияздын санаттарында кездешкен тарыхый окуяларга өзү да күбө экендиги, Кокон хандыгынын мезгилинде жашагандыгы жана эл аралап көп жүргөндүктөн, бийлик менен элдин байланышта болуусуна себепкер болгон таасирдүү адамдардан болгондугу:

“Арка жуттун баарысын-
Сардирини көргөмүн.

Атантай менен Тайлактын
Балдарыны көргөнмүн.
Ырыскым шондой чачылып,
Ырыскулбек, Акылбек,
Талканбай бийди көргөнмүн.
Качыбек бийдин баласы,
Эралини көргөнмүн [2, 92] деген саптарынан байкалат. Андан сырткары, ошол доордо жашап өткөн бир топ бийлердин аттары да аталып, айтылуу Курманжан даткага:
“Камчыбекке кабыр кыл,
Мурзапаяз, Мамытбек,
Баатырбекке сабыр кыл.
Алымбектей дарман кыл,
Абдылдабекти арман кыл” - деп кубаттоо сөзүн айткандыгы (үчүнчү кол китеп 9-10-беттер) маалым [2, 93].

Демек, жогорудагы маалыматтар Кокон хандыгынын мезгилиндеги кээ бир социосаясий көрүнүштөр, тарыхтын урунттуу учурлары тууралуу кабарласа, андан кийинки мезгил тууралуу, тактап айтканда орустардын басып келүүсүн чагылдырган көрүнүштөр да акындын санаттарынын саптарынан орун алгандыгына токтолгон автор:
“Орус келип камады
Олуя-Ата, Чымкентти.
“Алыбыз карып болду” – деп,
“Ажыратып алган” – деп,
Ат өлтүрүп суу тизгин
Алымкулга тил жетти” - деген саптардан падышалык Орусиянын Орто Азияны басып алуу планындагы Сыр-Дарыя-Сибирь аскердик линиясынын эки жактан куушуруп келип, 1864-жылы, жогоруда аталган, Түркстан, Олуя-Ата, Чымкент шаарларын алаардын алдындагы (1986-жылы жарык көргөн “История Киргизской ССР” деген китептин 73-бетинде) мусулман-орус беттешүүсүнүн күбөсү болгон Молдо Нияз “12-санат дептеринде”, б.а. Алымкул жөнүндөгү казалында Кокондун аскер башчысы Алымкул жети күндө Чимкентке жетип катуу уруш салганы, ишенген баатыры Миңбай датка жардамга келгенде душманды жакшы эле сүрүп барганын, Миңбайдын өлүмүн, кармаштын аягы тең чыгуу менен таркаганын, эки жылдан соң кайра беттешүү болгондугун сүрөттөйт” [2, 106-107] деген анализинен, Молдо Нияздын ыр саптары тарыхтын реалдуу көрүнүштөрү менен шайкеш келе тургандыгына ынанууга болот. Ал эми “Күйөмүн” деген ырында “Анжиян көтөрүлүшү” деген аталыш алган шовинисттик саясатын сынга алуусу, бирок бул окуяга катыша албагандыгы тууралуу сөз болот [5].

Төртүнчүдөн, Молдо Нияздын санаттары аркылуу кыргыз коомундагы агартуучулук тарыхынын динамикасын тактоого болот. Анткени, агартуучулуктун башаттарын дал ушул Молдо Нияз сыяктуу сабаттуу жана жазгыч акындар түзөт. Ал өз доорунда жети кол китеп жазгандыгы, алгач айыл молдосунан сабатын жойгондугу, Кара-Тегин, Маргалаң, Кашкар медреселеринде окугандыгы, агартуу доорунун алгачкы өкүлдөрүнөн экендиги [7] А.Карыеванын илимий макаласында көрсөтүлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, Молдо Нияздын “Санат дигарасттары” [8] жөнөкөй жашоо философиясынан баштап, көңүл буруунун чордонунда адам маселеси туруп, адамзаттык тарыхтын урунттуу окуялары баяндалып, акындык дүйнө таанымга ылайык, өз алдынча анализденип, тарыхый, онтологиялык, гносеологиялык, аксиологиялык, антропологиялык, саясий, социалдык, маданий-эстетикалык, моралдык-нравалык маселелерди козгогон уникалдуу жана баалуу эмгек болуп эсептелет.

Демек, Молдо Нияз таануу, анын санаттарын таануу аркылуу Ата Мекендик тарыхтын тарыхын булактык маалыматтар менен толуктоого болот. Молдо Нияз таануунун алкагында кыргыз коомундагы топонимдерди толуктоого, тил жана жазуу тарыхын тактоого, Кокон хандыгындагы кээ бир тарыхый жагдайларга тактоо киргизүүгө, агартуучулук доордун динамикасын болжолдоого, жазма маданияттын тарыхын байытууга боло тургандыгын белгилөө менен, Молдо Нияз санаттарынын ачылбаган сырлары көп экендигин, аны изилдөө келечектин иши экендигин кошумчалай кетүүнү туура деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар

1. Юнусалиев, Б.М. Отражение диалектических особенностей в сонатах Молдо Нияза [Текст] / Б.М.Юнусалиев // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1970. – С. 49-72.
2. Сооронов О. Кол жазмалар жөнүндө сөз (1-китеп) [Текст] / О.Сооронов. – Бишкек: “Турар”, 2009. – 340б.
3. Шабдан Джантаев: эпоха и личность [Текст] /: Документы и материалы /Джантаев Шабдан. – Бишкек: Шам, 1999. – 280 с.
4. Кубатова А.Э Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы (1900-1916) [Текст]/ А.Э.Кубатова. – Бишкек, 2012. – 204 б.
5. https://kadam-media.kg/93204/ (кайрылуу датасы 1.04.2023).
6. https://sciup.org/read/14116032 (кайрылуу датасы 1.04.2023).
7. https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-mirovozzreniya-kyrgyzskih-akynov-prosvetiteley-xix-v (кайрылуу датасы 1.04.2023).
8. Молдо Нияз “Санат дигарасттар” [Текст] / Түз. О. Сооронов. – Бишкек: Учкун, 1993. – 175б.

УДК:391/395

НАРИСТЕНИН ДЕН СООЛУГУНА БАЙЛАНЫШТУУ ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР ЖАНА ТЫЮУЛАР

Усубалиева А. С.[1]
[1]Талас мамлекеттик университети, Талас ш., Кыргызстан

Аннотация

Наристенин жарык дүйнөгө келиши, анын чоңоюусунун алгачкы жылдары бир катар каадалар, үрп-адаттар жана ырым-жырымдар менен коштолоору тууралуу баяндалат. Адамдын бала кезине тиешелүү ырым-жырымдарды шарттуу түрдө эки циклге бөлүп каралат. Ымыркайды, наристени оору жана ар кандай коркунучтардын тоорушу айрыкча анын алгачкы жылдарында көбүрөөк кезигет. Баланын өмүрүн, ден соолугун сактоого байланыштуу ырым-жөрөлгөлөрдү биринчи циклге киргизүү туура болот. Ал эми экинчи циклине баланын бир жаш курагынан экинчисине өткөрүп, баланын статусун өзгөрткөн каада-салттар кирет. Наристеге тиешелүү ырым-жырымдарды Борбор Азиянын элдеринде мурунку учурда чоң маани берилип келсе, кийинчерээк XX кылымдын 50-жылдарында унутулуп, илгеркиден калган кызыктуу каада-салт катары гана каралып калганын илимпоздор белгилешкени чагылдырылды. Мындай пикир канчалык деңгээлде ынанымдуу экенин Талас облусунда жашаган кыргыздардын жана бул аймактагы ар кайсы улуттагы элдердин мисалында каралды.

Ачкыч сөздөр: ымыркай, эгиз, оору, өмүр, ден соолук, ырым-жырым, тыюу, ишеним.

РИТУАЛЫ И ЗАПРЕТЫ СВЯЗАННЫЕ СО ЗДОРОВЬЕМ РЕБЕНКА

Усубалиева А. С.[1]
[1]Таласский государственный университет, г. Талас, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье рассмотренно о рождении младенца, первых годах его взросления, сопровождаемом рядом обычаев, традиций и ритуалов. Ритуалы, связанные с детством человека, условно делят на два цикла. Младенцы и малыши более подвержены заболеваниям и различным угрозам, особенно в первые годы жизни. Среди них уместно ввести в первый цикл обряды, связанные с защитой жизни и здоровья ребенка, выступающие в роли защитного оберега. И его второй цикл включает в себя ритуалы, меняющие статус ребенка от одного возраста к другому. Отражено то, что ученые отмечали, что обрядам, связанным с детством этого человека, в прошлом придавалось большое значение у народов Центральной Азии, но позднее, в 50-х годах 20 века, их истинное значение во многом было забыто и они считались только как интересная традиция из прошлого. Рассмотрено на сколько такое мнение убедительно. на примере кыргызов, проживающих в Таласской области, и народов разных национальностей в этом регионе.

Ключевые слова: ребенок, близнецы, болезнь, жизнь, здоровье, ритуал, табу, вера.

RITUALS AND PROHIBITIONS RELATED TO THE HEALTH OF THE CHILD

A.S. Usubalieva.[1]
[1]Talas State University, Talas city, Kyrgyzstan

Annotation

This article discusses the birth of a baby, the first years of his growing up, accompanied by a number of customs, traditions and rituals. Rituals associated with human childhood are conventionally divided into two cycles. Babies and toddlers are more susceptible to diseases and various threats, especially in the first years of life. Among them, it is appropriate to introduce into the first cycle rituals related to the protection of the life and health of the child, acting as a protective amulet. And his second cycle includes rituals that change the status of a child from one age to another. It is reflected that scientists noted that the rites associated with the childhood of this person in the past were given great importance among the peoples of Central Asia, but later, in the 50s of the 20th century, their true meaning was

largely forgotten and they were considered only as an interesting tradition from the past. It is considered how much such an opinion is convincing. on the example of the Kyrgyz living in the Talas region, and the peoples of different nationalities in this region.

Keywords: baby, twin, disease, life, health, ritual, prohibition, faith.

Кыргыздарда бала төрөлгөндөн кийинки ырым-жырымдарда жаңы төрөлгөн наристени эмне менен оозандырса, өмүр жолу жана келечеги ошого жараша болот деген ишенимден улам “өмүрү майлуу, сүттүү болсун”деген тилекте сары май менен оозантуу кеңири тараган. Мал чарбачылыгы менен кесиптенген эл үчүн май эң сыйлуу жана мыкты азык болуп саналган. Жаны бекем, дени сак, баатыр болуп чоңойсун үчүн бөрүнүн шилекейи менен оозантуу ырымы да учураган. Бул ишенимди тотемизм менен байланыштырууга болот, анткени бөрү бир эле кыргыздардын эмес, жалпы түрк, моңгол элдеринин тотеми болуп саналат [4: 23-б.]. Балдардын кийимине көз тийүүдөн жана жин-шайтандардан сактоочу тумар катары бөрүнүн тишин тигип коюу кеңири колдонулган. Ушул эле максатта балдардын бешигине карышкырдын ашыгын тагышкан. Таластагы жергиликтүү кыргыздар жарык дүйнөгө келген чүрпөнүн дени сак, өмүрү узун болушун каалап, шаршемби күндөрү үч же жети жолу бөрүнүн өтү менен “ата-бабаңдын жөрөлгөсү, ата-энеңдин өбөлгөсү” деп он эки мүчөсүнө тийгизип эмдешет.

Наристеге коюлган ысымдардан эле элдин маданиятын, билим деңгээлин, эстетикалык табитин байкоого болот. Бирок XX кылымдын 80-жылдарына чейин кыргыз үй-бүлөлөрүнөн Көчкөнбай, Тезекбай, Бокмурун сыяктуу ысымдарды жолуктурууга мүмкүн болгон. Кийинки муундарга жагымсыз болуп угулган мындай аттарды коюунун өз себептери бар. Тагыраак айтканда, балдары токтобогон ата-энелер, узак мезгилдер бою перзент көрбөй жүрүп балалуу болгондор наристенин өмүрүнө зыян келтирүүчү кара күчтөр, жин-шайтандар, көздүү адамдардын көзү тийбесин деген ниет менен ушундай ысымдарды коюшкан. Анын айкын мисалын “Манас” эпосунан да жолуктурабыз. Айтылуу Көкөтөй хан карыганда көргөн баласына (чындыгында аны таап алат) Бокмурун деп ат коёт. Тажиктерде кара күчтөр тийбей өтүп кетсин үчүн Партов («таштанды»), Пахол («саман»), коргоосуз балага тийбесин деп Ятим («жетим») деген аттар коюлганы белгилүү [2:10-б]. Манастын аты кыргыз баласына өтө сейрек коюулуп келет. Ал эмес анын чоролорунун ысымдары да аз кездешет. Мунун белгилүү бир сыры бар. Анткени Манас-кыргыздардын пир туткан өтө ыйык аты, керек болсо кыргыздын чакырган урааны. Ошондуктан элдин аң-сезиминде наристе бала мындай оор атты көтөрө албай ооруп калат, азап чегип кыйналат деген ишенимде азыркы күндө да бул атты балага ыйгаруудан сак-сактап, коркуп турушат.

Баланын мойну шылкылдабай, ийри болбой түз бүтсүн деген ой менен жээнтек тоюнда ымыркайдын урматына арналып союлган малдын моюнун бычак тийгизбей наристенин энеси жейт. Андан кийин таза мүлжүнгөн моюнду түз кылып тургузуп коёт. Бул ырым учурда Талас өрөөнүндө кеңири колдонулуп келе жатканын айта кетүү зарыл. Ушундай эле ырым Таласты мекендеген түрктөрдө да кездеше тургандыгын информатордон топтолгон материалдар тастыктайт. Түрктөрдө бала төрөлгөндөн кийин бир катар тыюулар колдонулат. Ага ылайык ымыркайды эч кимге көргөзбөйт, таразага тартпайт, жума күндөрү баланы киринтпейт. Төрөгөн келин жоолугунун маңдайына төөнөгүч (ийнелик) тагынып жүрөт. Төөнөгүч элдик ишенимдерге караганда эне-баланы жаман күчтөрдөн, көз тийүүдөн сактай турган касиетке ээ.

Баланын алты саны аман, саламаттыгы жакшы болуп эрезеге жетишин ар бир ата-эне тилейт. Дүйнө элдеринин ишенимдери наристенин ден соолугун чың сактоо үчүн аны жакшы багуу менен катар эле, айрым ырымдарды сактоого да байланыштуу келип чыккан. Бул изилдөөгө алынган аталган географиялык аймактын калкына да мүнөздүү. Маселен, Талас өрөөнүндөгү түрк улутунун өкүлдөрүндө салтка ылайык төрөлгөн ымыркайды барып көр-

бөйт, үйүндө жашагандардын бирин чакырып балага белек, кийим-кече берет. Алган нерсени үйгө алып келип бөлмөнүн полуна таштап, анын үстүнөн наристени “урба басылсын, сен оглым басылмасын” деп үч жолу бастырат [12].

Айылдаш эки түрк келин удаа төрөсө, алардын көзүн таңып, бир чыны сууну ичирип, андан кийин гана ал экөөнө бири-бирин көрүштүрүү ырымы жасалат. Бул ырымды аткаруу балдарды итий болуп калуу коркунучунан сактайт деген ишенимдин таасири менен аткарышат [10]. Дене-бою жагынан жакшы өнүксүн, чымыр болсун деген ой менен наристеге алып келинген жаңы кийимдин үстүнөн “кийим сени баспасын, сен кийимди бас” деп баланы үч жолу бастырат. Баланын жаткан бөлмөсүнүн эшигинин таманына темир чынжырды чоюп кагып коюшкан. Келинди караңгыга чыгарышпайт, атасынын шымын башына жаздап коюшат. Бул ырымдар баланы жин-шайтандардан коргоо максатында жасалат. Наристе келечекте жакшы адамдан болуп, узак карылыкка жетсин, коомдогу ээлеген орду жогору болсун деген тилекке умтулушкан. Аны ишке ашыруу үчүн кадыр-барктуу, өмүрү узак жашаган карыялардын дамбалдарынан сурап, жалаяк жасап пайдаланышкан. Мүнөзү жумшак, күйүмдүү болсун деп жоош балдардын кийимдерин кийгизишкен.

Төрөлгөндөн кийинки кырк күн баланын өмүрү үчүн өзгөчө кооптуу деп саналгандыктан, наристенин кыркын чыгарууга айрыкча маани берилген. Кыргыздарда баланын кыркын чыгарганда кырк күн күн-түнү менен же жыйырма күн күн-түнү менен эсептелинет. Салтка айланган бул ырым-жырымда кырк токочтун үстүнө анын каракчысы деп дагы бир токочту кошуп жасашат. Анын бирөөсүн энеси жейт да, калганын кичинекей балдарга таратып берет [9]. Кырк кашык жылуу сууга, кырк чымчым туз салып, баланын эч жерин калтырбай ар бир мүчөсүнө толук тийгизип чоң энелер кириптет. Ушул жерден баланы жуунтуп жатканда энеси оозуна сууну ууртап алып, баланын башынан ылдый куйган. Бул болсо бала менен эненин ортосундагы мээримдүүлүк байланышты бекемдеген ыкмалардын бири болгон. Баланын кыркын чыгаруу ырымы бекеринен эмес, анткени балага коюлган ысым менен наристе кырк күндө барып бири-бири менен толук айкалышып бүтөт экен. Б.а. бир бүтүндүк пайда болот деген ишенимге негизделген.

Кемегенин ичиндеги күлдүн астындагы күйүп калган кыпкызыл топуракты электен өткөзүп, кириптилген наристенин такымына, мойнуна сепкен. Бул азыркы күндөгү присыпка катары колдонулган.

Карын чачын элдин айтуусу боюнча “оозунда келмеси, башында селдеси бар” деп эсептелген адамга алдырышкан. Адатта баланын карын чачын алган мындай адамга кийит кийгизишкен. Кайрымдуу, тартиптүү болсун деген ырым менен биринчи карын чачын катып коёт [14]. Ал эми тырмагын мөмөлүү дарактай өсүп-өнсүн деген тилек менен дарактын түбүнө көмүп коюшкан.

Кириптте турган сууга тузду кошуу салты Борбордук Азиянын дээрлик бардык элдеринде кезигет. Мисалы, кыргыздарда бул татымды баланын эти бышык, денеси чымыр болсун үчүн колдонушкан [1: 110-б.]. Ал эми өзбектер тузду чымын-чиркейдин чагышынан сактоо жана наристенин денесине жара-жура чыкпасын деген максаттарда кошушкан [5: 112-б.]. Ошону менен бирге ар бир жердеги сууга салынган заттардын курамы жергиликтүү өзгөчөлүктөргө да ээ экендигин айта кетүү абзел. Андыктан бөбөктүн кыркын чыгаруудагы анын кырк кашык сууга жуундурулушунун өзүн атайын ритуал катары кароо керек. Сууга кошулган нерселердин курамы улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Мисалы: түркмөндөрдө буудайдын кырк даны, койдун кырк коргоолу, кырк таякча, жумуртканын кабыгы жана бир кесим чийки эт; өзбектерде дубалдан алган кесек, тыйын, жумуртканын кабыгы; казактарда күмүш тыйындар салынат.

Баланы жуунткан сууну “кийин көп балалуу болсун” деп ырымдап мөмөлүү дарактын түбүнө төккөн. Наристенин кыркын чыгарган күнү төрөлгөндө кийгизилген “ит көйнөгүн”

чечип, башка көйнөктү – баланын энеси коңшу үйлөрдү кыдырып, сурап алган кесинди маталарды курап тиккен “кырк көйнөктү” кийгизишкен. Улгайып калган эл арасындагы кадырлуу карыялардын эски кийимдеринин кесиндилеринен куралып тигилген көйнөктү адатта көп балалуу, урмат-сыйга татыган байбиче жакшы каалоо-тилектерди айтып кийгизген. Мында баланын өмүр жолундагы бул этап аркылуу муундардын ортосундагы гана эмес, өткөн доор, азыркы мезгил, келечектин ортосундагы байланышты байкайбыз. Бул ырымдын тартибине караганда, “кырк көйнөктү” балалуу болбой, балдары токтобой жүргөн аялдын баласына да кийгизишкен. Ошондой эле, небере, чөбөрөсүнүн ит көйнөгүн чоң энесинин, тайенесинин көзү өткөндө төшүнө жабылып, актыгы менен кошо оролуп кетсе, тиги дүйнөдөгү тозоктон куткарат деп ишенишкен [9]. Байкап тургандай, “кырк көйнөк” жакшылыктын жышаанын ыроолочу магиялык касиетке ээ мамилени талап кылган. Ошону менен катар эле аталган көйнөктөрдү алмаштыруу ритуалы баланын өсүү этабында кийинки тепкичке көтөрүлүүчү ырым болгон. Бул ырым-жырымдардан кийин наристени башка адамдардын келип көрүүсүнө тыюу салынган эмес.

Эгер баланын уйкусу алмашылып калса, кийимин тескери кийгизишкен. Наристе куса берсе кийиминин жакасын ылдый каратып жайган жана коңшусу же көчөдө бирөө суу көтөрүп келе жатса суусун төгүп, челегине жасаган май токочун салып, сүйлөбөстөн, аркасын карабастан үйүн карай качып кеткен [11]. Наристе чочуп ыйлай берсе, баткак жерди ат басканда туягынан чачыраган баткакты бешиктин алдына алып келип койгон. Ыргып кеткен баткактай баланын ыргып чочуганы басылган [13].

Түрк элинде наристе төрөлгөн үйдө кой союлбайт, эт турбайт. Эт алып келсе бала итий (рахит) болуп калат деп чочулашкан. Наристе арык (итий) болуп, бутуна тура албай калганда баланы “эт басып калды” деген ишенимде болушкан. Күн чыкканча этти жерге көмүп, баланы “эт сени баспасын, сен этти бас” деп үч күн, үч жолу көмүлгөн эттин үстүнөн бастырып эмдешкен [15]. Балага жаңыдан тиши чыгып, сүйлөй баштаганда сары майга мейиз кошуп басылган күрүч менен коңшуларына чай беришет. Алар “күрүчтөй көзү ток болсун, өмүрү майлуу-сүттүү болсун” деген тилектерди айтышып, наристеге жаркын келечек каалашкан. Түрк элинин ишеними боюнча эгиз төрөгөн аял өзгөчө күч- касиетке ээ болуп, ал бала-чаканы эмдеген. А тургай, эгиз төрөлгөндөрдүн бирине эмдеткен учурлар азыр да кездешет. Эгиздер культу жөнүндөгү маалымат кыргыз этнографиясында да кездешет. Колумбиядагы айрым урууларда эгиздер жаратылышка, айрыкча жамгырга же аба ырайына бийлик жүргүзө алышат деген ишеним кеңири тараган. Индей-цимшиандар шамал менен жамгырга: «Тынч ал, эгиздердин дем алуусу» деген дуба менен кайрылышат. Алар эгиздердин тилеги дайым аткарылат деп ишенишет. Андыктан эгиздерден коркушат: алар жаман көргөн кишисине зыян келтирип коюшу мүмкүн. Индей-квакиутлдардын ою боюнча эгиздер бала кезинде колунун кыймылы менен шамалды, жакшы же жаман аба ырайын чакыра алышат, ошондой эле чоң жыгач шалдыракты булгалап, ооруларды айыктыруу колдорунан келет [6: 80-81-б.].

Наристени бешикке бөлөөдө балага абдан жайлуу. Биринчиден, бала жылуу жатат, экинчиден, гигиеналык жактан таза болот. Илгери кыргыздар арчанын дарылык касиетин эч кандай илимий лабораториясыз эле билишип, анын түтүнү менен ар кандай жугуштуу оорулардын бактерияларын кубалоого жөндөмдүү экенин түшүнүшкөн. Совет мезгилиндеги идеологияга ылайык атеисттик көз караштан А.Жумагулов баланын бешиги туурасында: “медициналык илимдин далилдөөсү боюнча кыргыз бешиги баланын нормалдуу өсүшүнө зыян келтирет” [3: 66-б.] – деген калпыс пикирин берген. Биздин оюбузча, белгилүү илимпоз идеологиянын туткунунда калып, жогоруда келтирилген туура эмес ойду жарыялоого мажбур болсо керек. Баланы бешикке бөлөөдө аны коргоочу касиети бар ыйык пирдин ээлеген орду абдан жогору. Анын далили катары ырым үч жолу кайталанган төмөнкү сөздөр менен

коштолоорун айтсак болот. Көптү төрөгөн кадырлуу байбиче: “быссымылда, менин колум эмес Умай эне, Батма-Зууранын колу”, “Ак жолтой, жайлуу бешик бол”, “Бешик апасы бек карма”, “Умай эне уйку бер”- деп жакшы тилектерди айтып, баланы бешикке салат. Умай эне элдин түшүнүгүндө эненин, жаш балдардын колдоочусу катары кабылданган. Демек, кыргыз эли байыртадан бери баланы бешикке салуунун эрежесин жана андагы колдонулган ырым-жырымдарды муундун-муунга так колдонуп келген. Медициналык жактан алып караганда да, бала үчүн бешиктин төмөнкүдөй жакшы жактары бар экенин биз маектешкен адамдар белгилешет: бешикке жаткан баланын ден-соолугу чың болуп, анын денесинин түз өсүшүн да сактайт. Наристеге өтө ыңгайлуу болуп, анын жаткан жеринин кургактыгы, тазалыгы, жылуу-жумшактыгы менен айырмаланат.

Ал эми, кыргыздарда итий болгон баланы бир күнү тооктун ысык канына жана чий көбүгүнө, бир күнү уйдун сүтүнө жуунтуп, аны жети күн кайталайт [11]. Иттин өлгөн жерине үч шаршембиде үч жолудан оонатып коюу ырымы азыркы кезде деле жолугуп калат. Ошондой эле итий болуп ооруган баланы иттин ит аягына киринтип, өлгөн иттин куу башын матага ороп, баланын он эки мүчөсүнө тийгизүү ырымын жасаган. Итийди дарылоонун дагы бир ыкмасы катары кир самын, ийне жана койдун коргоолу менен эмдөө болгон. Мында бир килограммдай койдун коргоолун он эки мүчөсүнө тийгизип, үйдүн нымдуу жерине көмдүрөт. Коргоол нымдуулукка көпкөн сайын бала толо баштайт. Үйдүн ичинде кырк бир мыкка тумакка салып илет. Аябай өтүшүп кеткен итийди ак тоок, кара тоок менен эмдөө практикасы кызыгууну жаратат. Муздалган кара тооктун жылуу канын баланын он эки мүчөсүнө сүртөт да, тоокту киши баспаган ээн жерге көмөт. Ал эми муздалган ак тоокту баланын башынан айландырып, күн чыга электе агын сууга ыргытат. Караларын кара тоок менен жерге көмөт, ак тоокту “ак жалгасын”, “суудай өмүрү узун болсун” деп тилешет [14]. Кээ бир учурда мындай тооктун эти желгенин да кездештирүүгө болот. Анткени кайнатып бышыргандан чыккан тооктун чий көбүгүн да баланын бүт денесине сүртүлө турганын уктук [10].

Ушул сыяктуу көрүнүштөрдүн бири “жол түшүү”. Баланын башына “жол” (быжы) түшүп калса, суу кемесине түшкөн кишиге чачын алдырган. Эгер алдырбаса, баланын көзү кылый болуп калат деп ишенишкен. Өзбектерде бала хасип [7] болуп калса, кан кошулбаган быжы жасап, баланын башына түшкөн жолдун үстүнө коюп ченеп, быжыны кесип, үй ичиндегилер жеп коёт. Бул ырым азыркы учурда да Талас өрөөнүндө бир кыйла кеңири колдонулары байкалат. Наристенин чачын кайчы менен үч ирет бир кишиге алдырганын, ымыркайдын баш кийимине жем салып, эшекке жегизген ырымдын жасаларын информаторлор маалымдады.

Наристе төрөлгөндө ага барпы (кызамык, ветрянка ж.б.) оорусуна каршы алдын-ала эмдөөлөр жүргүзүлгөн. Ал максатта супараны жазып, тактаны коёт да, анын үстүнө ун себет. “Умай эне, Батма-Зууранын жолу” деп ийри-буйру сызып, “баланча (баланын аты) тегирменге кетти” деп үч жолу баланы оонатып, тактадан ылдый тоголотот [9]. Белгилей кетчү нерсе, мусулман дининин таралышы менен Умай эне ыйыгы Батма -Зуура деген атты бирге колдонуу менен да чакырылган [1]. Ымыркайга терс таасир бербесин деген максатта айрым кадамдардан сактап, тыюу салуу практикасын колдонуп келишкен. Андай тыюуларга тили чыга элек баланы күзгүгө көргөзбөйт [14], жыйылган жүктүн үстүнө отургузбайт, себеби тили кеч чыгат [13]; буту баса элек баланын таманын кытыгылабайт, өппөйт, чоңойгондо жалкоо болуп калат [9] деген ишенимдер кирет. Жаңы төрөлгөн ымыркай үйгө чыгарылып келгенде кичинекей бир туугандарына анын бетин көргөзбөй, биринчи таманын көргөзөт [7]. Бул колдонулуп келе жаткан ырым бир туугандар кийин бири-бирине эрегишпей, кызганчаак болбой [11] чоңойсун деген ниет менен жасалат. Түлкүнү атып же чаап алган учурларда, анын терисин сыйрып жатып, тумшугунун учундагы сыйда кара терисин кесип алып, баланын колтугуна тагып койсо, эч нерсени унутпаган, көргөнүн эсинен чыгарбаган

эси бекем адам болот экен. Бул маалымат информаторлордон сырткары элдик оозеки чыгармалардын топтомун камтыган «Эл адабиятынын» томдуктарынын биринде да кезигет. Дал ушундай эле касиетке сүмөлөккө салынган ташты же тыйынды кичинекей балага тагып коюу ырымы да ээ, себеби ал балага көз тийүүдөн жана назарлагандан сактайт деген ишеним өзбектерде орун алат. Наристенин желкесинен өпсө мээримсиз болуп калат, чынынын түбүндөгү чайларды чогултуп ичирсе тили эрте чыгат деген ишенимдеги ырымдар да жасалат.

Наристе көз тийип назарлап, киринелеп калганда “тузар” деп эмдешкен. Мында чөйчөккө күл салып, үч чымчым туз, үч чымчым ун, арча же адырашман, сары май салып, үстүнөн майлык менен жаап, баланын он эки мүчөсүнө үч жолу тийгизет. Эмдеп бүткөндөн кийин үч чымчып коломтого салат. Чөйчөктөгү күл эңшерилип оюлуп калса же катуу болсо кирине чыккан жок деп кайра эмдешкен. Наристенин “эмгеги” бөксөрүп калса, коргошун куюп эмдеген. Эртең менен эрте күн чыга электе жана күн кызарып батканда эмдеген жакшы натыйжа берет деп эсептешкен. Анткени баткан күн жана түн менен кошо кетет деп ишенишкен. Эгер куйган коргошун майдаланып кетсе “кирине чыккан жок”, коргошун тоголок болуп калса “кирине чыкты” деп коргошунду баланын бир жерине тагып койгон. Кичине балдар “басма” оорусу менен көп ооруган. Бул оору азыркы медицинада ангина деп аталат. Тамактын сезгенишине байланыштуу мындай ооруну дарылоо максатында баланын оозун чоң ачтырып, баш бармагына көө же сары май сыйпап, аны менен кызарган тамагына басып эмдеген.

Ошентип, ар улуттагы элдердин маданиятында орун алган наристени оору-сыркоодон сактоого байланышкан ырым-жырымдарды, тыюуларды иликтөөнүн натыйжасында айрым жалпылыктар менен катар эле айырмачылыктар бар экендиги байкалат. Ошондой эле анадай ырым-жырымдарга этномаданий карым-катнаштардын тийгизген таасирин жана илимдин, медицинанын өнүгүшүнө байланыштуу өзгөрүүлөрдүн киргенин көрөбүз. Бирок муундан-муунга уланып келе жаткан элдик ишенимдердин, үрп-адаттардын азыркы күндө дагы кеңири колдонулуп келе жатышы, алардын элдик маданияттын ажырагыс бөлүгү экендигин айгинелеп турат.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абрамзон, С.М. Рождение и детство киргизского ребенка // Сборник музея антропологии и этнографии. – М.; Л., 1949. – Т. 12. – С.78 – 138.
2. Гафуров, А.Г. Имя и история: Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. – М.: Наука, 1987. – 220 с.
3. Жумагулов, А. Советтик кыргыз үй – бүлөсү. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1962. –114б.
4. Мурзакметов, А.К. Кыргыз ырым-жырымдары. - Ош, 2005. –110б.
5. Троицкая, А.Л. Рождение и первые годы ребенка у таджиков долины Заравшан. // Сов. этнография. – 1935. – № 6. – С. 109-135.
6. Фрезер, Дж. Дж. Золотая ветвь: исследование магии и религии. - М.: Политиздат, 1980. – 831 с.

Маалымат берүүчүлөрдүн тизмеси

1. Абдразакова Махида, 56 жашта, Манас району, Үч-Коргон айылы.
2. Акматалиева Нуркыз, 48 жашта, Кара-Буура району, Арчагул айылы.
3. Байгобулова Жаңыл, 75 жашта, Кара-Буура району, Арчагул айылы.
4. Бешли оглы Инаят, 95 жашта, Манас району, Ново-Донецск айылы.
5. Мамырбаева Анарбу, 97 жашта, Кара-Буура району, Арчагул айылы.
6. Сулайманов Чило, 70 жашта, Манас району, Ново-Донецск.
7. Сүйүналиева Гүлбайра, 48 жашта, Талас району, Кырк-Казык айылы.
8. Тургунбаева Самара, 51 жашта, Кара-Буура району.
9. Чауш оглы Асифер, 91 жашта, Кара-Буура району, Аманбаев айылы.

УДК 93/94

РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЫСЛИ О. КАРАЕВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ УЧЕНЫХ СОВРЕМЕННОСТИ

Фукалов И.А.[1]
[1]Французский институт исследований Центральной Азии (IFEAC), г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье автор изучает дискуссионные вопросы истории Караханидского государства, отраженные в работах англоязычных и турецких ученых за последние тридцать лет. Здесь представлен анализ трудов исследователей из таких стран как США, Израиль, Турция, Германия и Великобритания, основывающих свои утверждения на арабских и китайских первоисточниках.

Ключевые слова: Караханиды, зарубежная историография, внешняя политика, тюрки, взаимоотношения.

АЗЫРКЫ АНГЛИС ТИЛДҮҮ ОКУМУШТУУЛАРДЫН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ Ө.КАРАЕВДИН ТАРЫХЫЙ ОЙЛОРУНУН ӨНҮГҮҮСҮ

Фукалов И.А.[1]
[1]Француз Борбор Азия изилдөө институту (IFEAC), Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада автор акыркы отуз жылдагы англис тилдүү жана түрк окумуштууларынын эмгектеринде чагылдырылган Караханиддер мамлекетинин тарыхынын талаштуу маселелерин изилдейт. Бул жерде АКШ, Израил, Түркия, Германия жана Улуу Британия сыяктуу өлкөлөрдүн изилдөөчүлөрүнүн изилдөөлөрүнүн анализи, алардын дооматтарын араб жана кытайлык баштапкы булактарга негиздеген.

Ачкыч сөздөр: Караханиддер, тышкы тарыхнаама, тышкы саясат, түрктөр, мамилелер.

DEVELOPMENT OF HISTORICAL THOUGHT OF O. KARAYEV IN THE RESEARCH OF ENGLISH-SPEAKING SCIENTISTS OF PRESENT

Fukalov I.A.[1]
[1]French Institute for Central Asian Studies (IFEAC), Bishkek city, Kyrgyzstan

Abstract

In this article, the author studies the controversial issues of the history of the Karakhanid state, reflected in the works of English-speaking and Turkish scholars over the past thirty years. Here is an analysis of the writings of researchers from countries such as the United States, Israel, Turkey, Germany, and the United Kingdom, basing their claims on medieval Arabic and Chinese sources.

Keywords: Karakhanids, foreign historiography, foreign policy, Turks, relationships.

Важнейшим вкладом Омуркула Караева стали исследования происхождения династии Караханидов от племени чигил, которую начал еще В.Бартольд, изучение титулатуры Караханидских каганов, параллельно с трудами О. Прицака. О.Караевым был изучен широкий пласт научной литературы, позволивший дать четкую оценку в востоковедении по поводу создания ранних тюркских мусульманских государств на территории Средней Азии, им же подробно рассмотрены свидетельства мусульманских источников о кыргызах X-XII вв., помещавших их земли по соседству с турфанскими уйгурами, вдоль северных и западных границ, владений уйгурских идикутов, к востоку от земель карлуков и ягма, к северу от чигилей и к югу от кимаков. Он фактически одним из первых признал отсутствие манихей-

ских и христианских влияний на власть в Средней Азии в дочингизидскую эпоху. В своих исследованиях по государствам Чагатая и Хайду-хана, О. Караев дал подробное изложение устройства и историю становления дотимуридских государств в XIII-XIV веках и их влияние на становление этносов узбеков, кыргызов и казахов

История Караханидского государства является малоизученной темой и в отечественной, и в зарубежной историографии. Недостаток источников, отсутствие протокольных документов государственного аппарата служат главными причинами нехватки исследовательского материала. Зарубежные исследователи рассматривают Караханидское государство с разных аспектов, в том числе, как и участника международных отношений. Политика, экономика, социальные отношения и культура являются составляющими элементами изучения истории государства. Эти показатели определяют уровень его развития и характер внешних связей. Вопросы, рассмотренные зарубежными исследователями охватывают, в первую очередь, проблемы о происхождении и основателе Караханидского государства, о политическом устройстве, об их роли в распространении ислама, об отношениях с другими мусульманскими странами, об отношениях с китаеязычными странами, о предметах торговли на Шелковом пути и их значении для правителей стран Центральной Азии и Китая, о дипломатических визитах и матримониальных связях. О проблеме происхождения Караханидов и образовании Караханидского государства, о государственной структуре написано немало работ. В работе “Введение в историю тюрков” [1] американский ученый Питер Голден рассматривает историю тюркских народов, начиная с древнейших времен до Нового времени. Согласно автору Саманиды и Газневиды стояли в приоритете во внешней политике Караханидов. И при этом автор отмечает, что Караханиды как государство сформировались именно во время конфликтов с Газневидами и борьбе с Саманидами за оседлые территории. В работе “Тюркский мир у Махмуда Кашгари” [2] в отличие от предыдущей работы Питер Голден пишет о происхождении, о территории обитания, о титулах и именах правителей тюрков, отраженных в книге Махмуда Кашгари “Диван лугат ат-Турк”. Автор не скрывает своего удивления тому, что Махмуд Кашгари больше фокусировался на Караханидах, нежели на Сельджукидах. По мнению Голдена, Кашгари, даже когда Караханиды находились в подданстве у Сельджуков и Аббасидский халифат был под контролем Сельджукской военной элиты, считал тюрков не пришлым народом, а древней частью иранского, а затем ирано-мусульманского мира. Питер Голден считает, что да, тюрки были своего рода “чужаками” на этой территории, но “чужаками”, имеющими историю долгих связей, уходящими корнями в древность.

Израильский ученый Михаль Биран в разделе под названием “Илакханиды” [3], опубликованном в иранской энциклопедии, дает очень детальный и при этом небольшой анализ истории Караханидов. Автор также касается главной темы социальной истории Караханидов об отношениях кочевого и оседлого обществ, подчеркивая, что у них были симбиотические отношения. Здесь также рассматриваются отношения Караханидов с такими государствами как Северный Сун, с киданьским Ляо, с тангутским СиСя и чжурчженьским государством Цзинь. Эдмунд Босворт в своей работе “Степные народы в исламском мире” [4] рассматривает историю Газневидов, Сельджуков и Караханидов. Сравнивая процесс их становления, развития и упадка как государства, автор рассматривает их взаимоотношения, которые были неизбежны первоначально из-за общего “наследства”, доставшегося от Саманидов. Согласно Босворту, государственное устройство Газневидов и Караханидов значительно отличались. Караханские ханы никогда не пытались превратить контролируемые ими земли в какое-либо унитарное государство, не говоря уже об иерархическом государстве, управляемом военной элитой, как это делали их соседи Газневиды. Еще одно исследование, рассматривающее Караханидов как династию, изменившую историю Центральной

Азии является работа С.А. Сючека “История внутренней Азии” [5]. Согласно автору, процесс тюркизации Центральной Азии начался с расцвета государства Караханидов, затем был продолжен сельджукскими султанами. Караханиды хоть и были кочевым народом, но они поддерживали развитие городов и поселений, поощряли науку и образование, строили мечети, медресе и больницы. При поддержке караханидских правителей в этом государстве быстро развивались наука и образование. Далее автор изучает важность трудов ученых и их роль в тюркизации региона, хотя арабский и персидский языки все еще не сдавали свои позиции. История Караханидов находится под пристальным вниманием и турецких ученых. Омер Сонер Хункан имеет несколько работ по истории Караханидского государства. В своей работе под названием “Вопрос об основателе Западного Тюркского Каганата (Западное Караханидское государство)” [6] автор подробно изучает точки зрения разных исследователей о том, кто основал данное государство. Приводя в пример мнения таких ученых как О. Караев, О. Прицак, В.В. Бартольд, Зеки В. Тоган, С.Э. Босворт, Р. Генч, Уи Лианг-Тао, Е.Давидович, Б.Кочнев, в исследовании проводится параллель со сведениями из “Тарихуль-Байхаки”. Одним из важных вопросов является распространение ислама и его роль во внешней политике Караханидов. В своей работе “Караханиды и ранний ислам” [7] Питер Голден дает подробный обзор политической ситуации в Центральной Азии в VII - XIII веках. Проникновение арабов в центральноазиатские страны, священная война за распространение ислама, смена властей в тюркских степях, установление Саманидского влияния предшествуют анализу отношений Караханидов с Саманидами, Газневидами, Сельджукидами и государством Хорезмшахов. Подробно останавливаясь на роли Саманидов в проникновении ислама в данный регион и происхождении Караханидов, автор утверждает, что отсутствие единого и постоянного этнического состава (карлуки, ягма и чигили являются ядром Караханидского государства, но кроме них были и другие кочевые племена, которые присоединялись во время кочевок) не помешало образованию государства, а единая религия и общие тюркские традиции стали стержнем для укрепления власти Караханидов на своей территории. Д.Г. Тор распространение ислама в Центральной Азии связывает с началом доминирования тюрков в мусульманском мире. В работе “Исламизация Центральной Азии в эпоху Саманидов и изменение мусульманского мира” [8] Д.Г. Тор рассматривает процесс проникновения ислама в Центральную Азию и его последствия, повлекшие за собой перемены во всех сферах государств данного региона. Принятие Саманидами ислама привело к завершению иранского политического и военного доминирования, и к началу тюркского политического доминирования в мусульманском мире следующего тысячелетия. Михаль Биран об отношениях Караханидов и Китая написала несколько работ, одна из которых называется “Исследования о Караханидах: взгляд со стороны Каракитая” [9]. В своей работе Биран пишет о том, что исторически Китай и Караханидское государство связаны не только тем, что восточная часть ханства находится на территории современной китайской провинции Синьцзян, но и тем, что согласно сведениям иметь отношение к китайской империи считалось престижным на тот момент. Автор приводит пример с титулом “табгач”, означающий с тюркского “хан Китая”, который считался престижным званием, а арабская версия этого титула “Малик аль-Машрикуал-Син” (Повелитель востока и Китая) подтверждала эту связь. К тому же согласно китайским сведениям Караханиды поддерживали отношения с такими китаеязычными странами как Кидани (907-1125), государство Цзинь (1115-1234), империя Сун (960-1279) и тангутское царство Си Ся (1032-1227). Согласно Бирану, торговля между Китаем и Караханидами осуществлялась через Каракитай. Изучив работы зарубежных исследователей, становится ясно, что история Караханидского государства, в частности внешняя политика, рассматривается в разных направлениях и в разном контексте. До сих пор дискуссионными остаются вопросы о происхождении Караханидов, о причинах разделения

на две части и влияния этих фактов на направления и характер внешней политики. Требуют своего подробного изучения такие вопросы, как наличие и использование различных форм и методов дипломатической практики, которые включали в себя переговорные процессы по заключению мирных и торговых договоров, обмен посланиями. В результате поиска и изучения материалов очевидно, что тема внешней политики Караханидского государства очень актуальна среди современных исследователей, отмечается повышенный интерес к внешним связям и месту, занимаемому Караханидами в международном пространстве.

Список литературы

1. Golden, Peter B. An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East. Peter B. Golden. -Wiesbaden: Harrassowitz, 1992 - https://www.researchgate.net/publication/281319978_An_Introduction_to_the_Histor y_of_the_Turkic_Peoples/link/563cb98208ae405111aa4e91/download (дата обр. 23.10.2021).
2. Golden, Peter B. The Turkic world in Mahmud al-Kashgari / Complexity of interaction along the Eurasian Steppe zone in the first millennium CE. Ed. by Jan Bemmann, Michael Schmauder. - Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2015. - 503-555 pp.
3. Biran M. Ilak-khanids / (Эл. рес.) Encyclopaedia Iranica, 2004 - https://iranicaonline.org/articles/ilak-khanids (дата обр. 01.11.2021).
4. Bosworth E. The steppe peoples in the Islamic world / The new Cambridge history of Islam. The Eastern Islamic World. Eleventh to Eighteenth Centuries. Vol. 3 Ed. by Davido Morgan and Anthony Reid. Cambridge University Press, 2011. - 21-77 pp.
5. Soucek S. The Qarakhanids / A history of Inner Asia. - Cambridge University Press, 2000. - 83-92 pp. - https://www.cambridge.org/core/books/historyof-inner-asia/2B68237BDEDE5442BDE4F69A971AFD71
6. Hunkan O. S. Batı Türk Hakanlığı (Batı Karahanlılar)'nın Kurucusu Meselesi / Trakya Üniversitesi Edebiyat fakültesi dergisi. Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2015, s. 81-90
7. Golden, Peter B. The Qarakhanids and early islam. / The Cambridge History of Early Inner Asia. Ed. by Sinor D. - Cambridge University Press, 2008. - 343-371 pp.
8. Tor D.G. The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World / Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London Vol. 72, No. 2 (2009), pp. 279-299 (21 pages).
9. Biran M. Qarakhanid Studies. A View from the Qara Khitai Edge / Cahiers d'Asiecentrale [En ligne], 9/2001.

УДК 947, 083 (575. 25) (043.3)

ӨЗБЕКСТАНДЫК КЫРГЫЗДАРДЫН АЙРЫМ САЛТТЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ТУУРАЛУУ (ДАРБИШАНА, КУРМАН АЙТ, АЗА КҮТҮҮ САЛТТАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)

Халматов К.А.[1]
[1]Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада Өзбекстандык кыргыздардын айрым салттык баалуулуктары, алардын өзгөчөлүктөрү, кийим-кечеси, тамак-ашы жана кошуна элдер менен болгон этно-маданий процесстери чагылдырылган.

Ачкыч сөздөр: Салт, салттык баалуулуктар, салттык өзгөчөлүктөр, этно-маданий, процесс, этникалык.

О НЕКОТОРЫХ ТРАДИЦИОННЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ КЫРГЫЗОВ УЗБЕКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ ДАРБИШАНА, КУРМАН АЙТ, ТРАУРНЫХ ТРАДИЦИЯХ)

Халматов К.А.[1]
[1]Жалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье описаны некоторые традиционные ценности кыргызов Узбекистана, их особенности, одежда, пища и этнокультурные процессы с соседними народами.

Ключевые слова: Обряды, национальные ценности, обрядовые особенности, этно-культурный процесс, этничность.

ABOUT SOME TRADITIONAL FEATURES OF THE KYRGYZS OF UZBEKISTAN (ON THE EXAMPLE OF DARBISHAN, KURMAN AIT, FUNERAL TRADITIONS)

Khalmatov K.A.[1]
[1]Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article describes some of the traditional values of the Kyrgyz of Uzbekistan, their features, national clothes, national food and ethno-cultural processes with neighboring peoples.

Keywords: Rituals, national values, ritual features, ethno-cultural processes, ethnic.

Бүгүнкү күндө дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө кыргыздар жашап жаткандыгы тарыхтан маалым. Алар кыйсыл жерде жашабасын ислам дининин өкүлдөрү экендигин таанып, ислам эрежелеринин негизинде салт-санааларын өткөрүүгө аракет кылып келишет. Бирок жашаган жердин географиялык чөйрөсүнө жана тегерегиндеги элдердин салттык таасирлерине жараша бир топ өзгөчөлүктөргө да ээ. Мындай өзгөчөлүктөрдү алардын айрым салттык баалуулуктарынан даана байкоого болот. Төмөндө ошол салттык көрүнүштөрдөгү ислам дининин эрежелеринин өзгөрүп баратканын байкоого аракет жасап көрөлү.

Өзбекстандык кыргыздардын басымдуу бөлүгү айылдарда жашап, негизинен дыйканчылык, кошумча мал чарбачылыгы менен алектенет. Белгилүү өзбек окумуштуусу И.Р.Муллажановтун Ташкентте 1983-жылы жарык көргөн «Өзбек ССРинин демографиялык өрчүшү»

деген китебинде мындай фактылар келтирилген: Республика боюнча айыл-чарбада эмгектенген тажиктер - 51% ды, өзбектер - 52% ды, кыргыздар - 76% ды түзөт. Бул цифралар кыргыздардын басымдуу бөлүгү айыл чарбада эмгектене тургандыгы жөнүндөгү оюбузду толук далилдеп турат. Дыйканчылыкта пахта, буудай, пияз, сабиз, түрп, жүгөрү ж.б. эгиндерди өндүрүшүп, тамеки, таруу дээрлик эгилбейт. Мал чарбачылыкта мал, кой өндүрүү менен алектенишип, жылкы, топоз, эчки дээрлик кармалбайт. Себеби буларды кармоо үчүн кеңири жайыттар талап кылынат. Андай жайыттар тартыш болуп, жердин көбүн сугат жерлери түзөт. Бир жылдын ичинде эки жолу түшүм алышат (Күздүк буудайдан кийин эрте быша турган жүгөрү, сабиз, түрп, шалгам ж.б. эгилет).

Кыргыздардын жашоосунун негизин дыйканчылык түзгөндүктөн, ушуга байланыштуу жыл сайын эрте жазда «Дарбишана» салты өткөрүлөт. Мындай салт Түштүк Кыргызстандын Сузак, Ноокат, Базар-Коргон, Ноокен райондорунун дйканчылык айылдарында да өткөрүлүп келинет. Мында айылда жашаган ар бир үй-бүлөөдөн бирдей өлчөмдө (адамдын санына жараша) акча чогултулуп, бир жандык (адатта бир кунажын же өгүз), ун, май, күрүч ж.б. азык-түүлүктөр сатып алынат. Бул салт эреже катары аптанын жума күнүндө жана ыйык жерлерде: мазарлардын жанында, эл сыйына турган ыйык жерлерде, жолдордун кесилиштеринде (көп кырсыктар болбосун деген ишенимде) өткөрүлүп, анда улуттук тамактар: шорпо, аш, боорсок, каттама, заң-заң, самса ж.б. даярдалып, элге тартылат. Кудайдын атына куран, намаздар окулуп, андан ушул жылы түшүмдүүлүктүн болушун, жакшы аба-ырайынын келишин, ар кандай кырсыктардан: ашыкча жаан-чачын менен кургакчылыктан, түшүмсүздүктөн ж.б. балээ-аапаттардан сакташын тиленип суранышат. Жергиликтүү элдин айтымында [АТМ, 2009: № 6: Балтабаева Өкүм 65 жашта; Темиров Режебали 89 жашта; Темиров Шарап 65 жашта, Жалал Кудук рай. Н.Исанов айылы] илгери бул салттын жүрүшүндө көк бөрү, байге, эңиш, кызкуумай, күрөш сыяктуу улуттук оюндар ойнотулган. Бүгүнкү күндө азыркы спорттун түрлөрү (футбол, валлейбол, күрөш ж.б.) ойнотулуп, жогорудагы оюндар дээрлик унутулган.

Жыл сайын өткөрүлө турган салттуу майрамдардын катарына «Нооруз», «Курман айт» майрамдары кирет. С.М. Абрамзон [1, 272] байыркы кыргыздарда Курман айт кайсы бир жаныбарды курмандыкка чалуу менен коштолуп, тирүүлөрдүн майрамы катары өткөрүлгөндүгүн (орозо айт - өлгөндөрдүн майрамы болгон) жана анда үй-бүлөө мүчөлөрүнө, туугандарга, кошуналарга тамак-аш тартылып, кыз-куумай сыяктуу улуттук оюндар ойнотула тургандыгын белгилейт. Ал эми Нооруз С.М.Абрамзондун эмгектеринде Орто Азиялык жер иштетүүчүлүк менен кесиптенген элдердин майрамы катары белгиленип, аны майрамдоодо будайдан жасалган «көчө аш» даярдала тургандыгы, атайын «чоң-от» жагылып, анын тегерегинде эркектер жана балдар оюн-зоокторду ойной тургандыгы эскерилген.

Өзбекстандык кыргыздарда «курман айт» майрамы үй-бүлөөлүк майрамга айланган. Бул күнү бир атадан тараган уул-кыздар атасынын үйүнө чогулуп, өткөндөрдүн атына куран окуйт, курмандык кылат. Чоң мазарларда “Курман айт” намазы окулат. Ал эми көзү өткөнүнө бир жыл боло элек болгон үйлөрдө атайын дасторкон жайылып, айыл-кыштактын эли чакырылат. Бул жерде да өлгөндөрдүн атына куран окулат.

«Нооруз» майрамы аларда эң чоң майрам катары кабыл алынып, өзүнүн шаңдуу, жогорку маанайда өтө тургандыгы жана анда жасала турган тамактардын көп түрдүүлүгү боюнча башка майрамдардан айырмаланып турат. Айрыкча бул майрамда бардык эле түрк элдерине мүнөздүү болгон «сүмөлөктүн» жасалышы элди өзүнө тартып, чоң кубанычты пайда кылат. Башка майрамдардан айырмалап, кыргыздар ноорузду ар түрдүү жашыл чөптөрдөн жасалган тамактар: чүчпара, манты, самса ж.б тамактар менен тосуп алат, эттен жасалган тамактарга анча маани берилбейт. Бул майрам ар бир айылда өзүнчө оюн-зоок, спорттук мелдештер менен өтөт, айылдар ортосунда жарыштар уюштурулат. Жакшы тамак, ыр, бий, улуттук салт, спорттук мелдеш ж.б. ды көрсөтө алгандар райондук, областтык деңгээлде уюштуру-

ла турган маараке лерге жолдонмо алат. Нооруз майрамы кыргыз айылдарда «кыз куумай», «күрөш», «байге», «улак», «эңиш» сыякту улуттук оюндардын көргөзүлүшү менен өтөт. Улуттук кийимдер кийилет. Улуттук майрамдарда, салттуу жана белгилүү күндөрдө «боз үйлөр» тигилбейт, «ак калпак», «эленчек» сяктуу улуттук кийимдер эчак эле унутулган. Ак калпактын ордуна жаштар өзбек топуларды, эленчектин ордуна аялдар түрдүү жолуктарды, кыздар саймалуу кыз топуларды, аксакалдар «яхтак» же «желде» деп аталган, ак кездемеден тигилген жана узундугу тизеге жеткен көйнөктөрдү кийишет. Кыргыздардын мындай кийимдери К.Шаниязов, С.Губаева [6, 148] жана К. Антипиналар изилдеп сүрөттөгөн [3, 203-210] өзбек элинин улуттук кийимдер инен анча айырмаланбайт. К. Антипина жалпы эле түштүк, ичкилик, Фергана кыргыздарынын материалдык маданиятын, анын ичинде алардын кийим-кечесин мыкты үйрөнүп чыккан. Жалпысынан кыргыздардын кийим-кечесин төмөнкүдөй бөлсө болот: 1. Күндөлүк; 2. Майрамдык; 3. Салттык; 4. Аза күтүү.

Күндөлүк кийимдерди – масы-көлөч, яхтак, жоолук, жакасы жок тон (чапан) ж.б. түзүп, майрамдык жана салттык кийимдерден - атлас көйнөк, топу, саймалуу топу, мисир тон ж.б. дан айырмаланып турат. Ал эми аза күтүү кийимдер көк түстөн тигилип, аны каза болгон адамдын үй-бүлөөсү, туугандары айрыкча аялдар көп кийишет жана бир жылга чейин башка түстөгү кийимдерди кийүүгө тыюу салынат. Өзбекстандык кыргыздарда көзү өткөн адам дээрлик боз үйдөн чыгарылбайт. Боз үй, анын мааниси, жасалгаланышы жана куралышы тууралуу эл (айрым Кыргызстандан келген же келин болуп түшкөндөрдөн башкалары) кеңири маалыматка ээ эмес. Өлгөн адамга «таазия» (тажия), «үчтүк», «жетилик», «жети жолу бейшенбилик», «кырк», «эки жолу кичи (орозо) айт», «бир жолу чоң (курман) айт» белгиленет. Кыргыздардан айырмаланып, өзбекстандык кыргыздарда өлгөн адамдын сөөгү сакталбайт, өлгөн күнү же (кечинде, түндө өлсө) эртеси күнү жерге берилет.

Ошентип, өзбекстандык кыргыздарда колдонулуп жүргөн салттык көрүнүштөрдөн жана жашоо-турмушта адатка айланган нормалардан бир жагынан кыргыз улуттук белгилердин унутулуп жатканын, кыргыз-өзбек улуттук белгилердин аралашмасынан жаңы улуттук салттар менен адаттар пайда болуп жатканын жана тарыхый мыйзам ченемдүүлүккө ээ болгон этно-маданий процесстердин күчтүү темп менен жүрүп жатканын түшүнсөк, экинчи жагынан салттык көрүнүштөрдө ислам дининин орду чоң экендигин байкоого болот. Ошондуктан өздөрүн мусулманбыз деп эсептеген жалпы эле жумура-журттун арасында ислам билимдерин кеңири жайылтуу зарыл деп эсептейбиз. Улуттук салттарыбыздагы ашыкча ысырапкорчулукту талап кылган адаттарсыз өткөрүүгө жетишүү кечиктирилгис иш.

Ошол эле учурда жалпы эле кыргыз коомчулугу унуткан кээ бир салттык баалуулуктардын өзбекстандык кыргыздарда сакталып, мурас катары кийинки муунга жеткирилип келиши өзгөчө көңүл бурууну талап кылган чоң жетишкендик катары азыркы тарых илиминде бааланууга да, изилденүүгө да арзый турган маселе экендигин баса белгилеп кетүү зарыл.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971.
2. Абрамзон С.М. Кыргыздардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланышы. / Кыргыздар. Түз. К. Жусупов. т 2. Бишкек: Кыргызстан, 1993.
3. Антипина К.И. Выступление на науч. сессии по этногенезу кырг. народа./ ТКАЭЭ. т. 3. – Фрунзе.: Изд. АН Кир. ССР, 1959.
4. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных кыргызов. Фрунзе.: Изд. АН Кир. ССР, 1962. 286 б.
5. Анарбаев М. Жызактык кыргыздар жана алардын турмуш тиричилиги. // Кыргызстан тарыхынын маселелери. – Бишкек, 2008. 146 б.
6. Губаева С.С. Основные направления этнических процессов Ферганской долины. – М., 1992.
7. Шаниязов Ш. К. Этническая история узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974.
8. АТМ. № 4. 2009; АТМ. № 5. 2010; АТМ. № 6. 2010.

УДК 81’271.1

ЗАМАНБАП УСУЛДАРДЫН НЕГИЗИНДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮ

Хурибаева Э.Г. [1], Анарбай кызы Н.[2]
[1,2]К.Ш. Токтомаматов ат. Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Кыргыз тили сабагынын мазмуну, уюштурулушу жана өтүшү окуу процессинин окуучуларга тийгизген таасиринин күчүн аныктайт. Азыркы шарттарда кыргыз тили сабагынын эффективдүүлүгүн жогорулатууга көптөгөн мүмкүнчүлүктөр бар. Алардын биринчисине мектеп окуучуларын окутуунун методикасын, кыргыз тилин үйрөнүү методдорун үйрөтүү кирет, бул окуучулардын аны өздөштүрүүдө рационалдуу өз алдынча иштөөсү үчүн абдан зарыл. Илимий эмгегибизде кыргыз тилин үйрөтүүдө колдонулган заманбап усулдар боюнча, т.а. сабак өтүүнүн салттуу эмес формалары, тил үйрөнүүдө интернеттин тийгизген таасири ж.б. боюнча маалымат берилген.

Ачкыч сөздөр: заманбап усулдар, долбоорлоо, сабак – экскурция, сабак – эссе, сабак-интервью, майрамдык сабак, музыкалык сабак, видео сабак.

ОБУЧЕНИЕ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ

Хурибаева Э.Г. [1], Анарбай кызы Н.[2]
[1,2]Международный университет им. К.Ш. Токтомамтова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Содержание, организация и проведение урока кыргызского языка определяют силу воздействия процесса обучения на учащихся. В нынешних условиях есть много возможностей для повышения эффективности занятий кыргызским языком. К первому из них относится методика обучения школьников изучения кыргызского языка, что очень необходимо для рациональной самостоятельной работы учащихся по его овладению. В нашей научной работе дается информация о современных методиках используемым в обучении кыргызскому языку, нетрадиционные формы обучения и влияние интернета на изучение языков и др.

Ключевые слова: современные методики, проектирование, урок-экскурсия, урок-сочинение, урок-интервью, урок-праздник, урок музыки, видеоурок.

TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE ON THE BASIS OF MODERN METHODS

Khuribayeva E.G.[1], Anarbay kyzy N.[2]
[1,2]International University named after K.Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

The content, organization and conduct of the Kyrgyz language lesson determine the strength of the impact of the learning process on students. In the current conditions, there are many opportunities to improve the effectiveness of the Kyrgyz language lessons. The first of these includes the methodology for teaching schoolchildren to learn the Kyrgyz language, which is very necessary for the rational independent work of students to master it. Our scientific work provides information on modern methods used in teaching the Kyrgyz language, non-traditional forms of education and the influence of the Internet on language learning, etc.

Keywords: modern methods, design, tour lesson, composition lesson, interview lesson, holiday lesson, music lesson, video lesson

Учурда мектепте кыргыз тилин окутуу маселеси актуалдуу. Кыргыз тилин окутуунун максаты коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруу экендиги белгилүү, ал лингвистикалык да, социалдык-маданий компетенттүүлүктү да камтыйт, анткени социалдык-маданий фонду билбестен, чектелген чектерде да коммуникативдик компетенцияны калыптан-

дыруу мүмкүн эмес. Кыргыз тилин үйрөнүү маданияттар аралык баарлашууга жөндөмдүү жана катышууну каалаган адамды калыптандырууга багытталган [6]. Бирок мындай инсанды үйрөнүп жаткан тилдин өлкөсүнүн социалдык-маданий өзгөчөлүктөрүн билмейинче калыптандыруу мүмкүн эмес. Тилди жана маданиятты бир эле учурда үйрөнүү практикалык, жалпы билим берүү жана өнүктүрүү максаттарына натыйжалуу жетишүүнү гана камсыз кылбастан, ошондой эле окуучулардын мотивациясын татаалдаштыруу жана андан ары колдоо үчүн олуттуу мүмкүнчүлүктөрдү камтыйт.

Студенттердин жемиштүү жана натыйжалуу ишмердүүлүгү үчүн сабактарды өткөрүүнүн салттуу эмес формалары мүнөздүү. Мындай иш-чараларга төмөнкүлөр кирет: сабак – спектакль, сабак – майрам, сабак – экскурсия, видеосабак ж.б.

Мектеп мугалимдеринин тажрыйбасы жана жаңычыл мугалимдердин изилдөөлөрү сабакты өткөрүүнүн салттуу эмес формалары окуучулардын предметке болгон кызыгуусун сактап, окууга болгон мотивациясын жогорулатаарын көрсөттү [12].

Сабактардын салттуу эмес формаларынын негизги артыкчылыгы окуучулардын социалдык-маданий компетенттүүлүгүн өнүктүрүү жана өркүндөтүү, базалык деңгээлге салыштырмалуу изилденип жаткан тилдин өлкөлөрүнүн маданий мурастары жөнүндө билимдерин кеңейтүү болуп саналат.

Кыргыз тили сабагында интернет материалдарын колдонуу окуучулардын табигый тил чөйрөсүнө «сүңгүп кетүү» мүмкүнчүлүктөрүн түзөт.

Окуу процессин уюштуруунун негизги формалары. Сабак мектепте билим берүүнүн негизги уюштуруу формасы болуп саналат. Бул маанилүү уюштуруучулук гана эмес, баарынан мурда билим берүү жана тарбиялоо процессинин, анын адептүүлүгүнүн, ошондой эле окутуунун негизги принциптеринин, методдорунун жана каражаттарынын педагогикалык бирдиги болуп саналат, чыныгы конкреттештирилет жана алардын туура чечилишин табат, сабак учурунда жана ал аркылуу гана жанданды. Ар бир сабак көйгөйлөрдү чечүүгө өзүнүн өзгөчө, уникалдуу салымын кошот. Сабак белгилүү бир функцияны аткарат, мында окуу материалынын чоң блокторунун белгилүү бир бөлүгү чагылдырылган [15].

Жалпы билим берүү милдеттери мектеп окуучуларына филологиялык билим берүүнүн негизин түзүүгө чакырылган; спецификалык коммуникация көндүмдөрүндө көрүнүп турган окуу маданиятын жогорулатуу: сүйлөшүүнү баштоо, аны сактоо, көңүл буруу, кызыгуу, сүйлөшүүнү бүтүрүү. Тарбиялык милдеттер да зор роль ойнойт. Кыргыз тилдин тарбиялык мааниси окуучулардын дүйнөгө болгон баа берүүчү жана эмоционалдык мамилесин, кыргыз тилине, бул тилде сүйлөгөн элдин маданиятына позитивдүү мамилени калыптандыруу болуп саналат. Иштеп чыгуучу тапшырмаларда окуучулардын инсанынын мотивациялык жана эмоционалдык чөйрөсүн калыптандыруу жана өнүктүрүү жолдору, баалуулук багыттары, кыргыз тилде андан ары өз алдынча билим алууга даярдыгы көрсөтүлгөн [20].

Бул милдеттерди ишке ашыруу сабактын эффективдүүлүгүнүн, башкача айтканда, каалаган натыйжага жетишинин зарыл шарты болуп саналат.

Кыргыз тили сабагынын өзгөчөлүгү. Кыргыз тили сабагынын өзгөчөлүгү бар, аны кыргыз тил мугалими көңүл сыртында калтыра албайт. Учурда кыргыз тилин өздөштүрүүнүн глобалдык максаты башка маданият менен таанышуу жана маданияттардын диалогуна катышуу болуп саналат. Бул максат маданияттар аралык баарлашуу жөндөмүн калыптандыруу аркылуу ишке ашат. Ал коммуникативдик мүнөздөгү милдеттердин негизинде уюштурулган окутуу, кыргыз тили менен баарлашууга үйрөтүү, бул үчүн зарыл болгон бардык тапшырмаларды жана ыкмаларды колдонуу, бул кыргыз тили сабагынын өзгөчөлүгү болуп саналат [16].

Кыргыз тилин коммуникативдик-багыттуу окутуунун иш-аракеттик маңызы окууга гумандуу мамиленин шарттарында ишке ашат. Мындай мамиле менен инсандын ишмер-

дүүлүктө активдүү жана эркин өнүгүшү үчүн оң шарттар түзүлөт. Жалпысынан алганда, бул шарттар төмөнкүдөй:

- студенттер баарлашуу процессинде өз ойлорун жана сезимдерин эркин билдирүүгө мүмкүнчүлүк алышат;
- баарлашуунун ар бир катышуучусу башкалардын көңүл чордонунда кала берет.

Окууга гуманисттик мамиле кылуу менен окуучулардын мотивациясын төмөндөтүүчү жана алардын кыжырдануусуна түрткү берүүчү окуу процессине мүнөздүү когнитивдик тоскоолдуктар жоголот [2].

Коммуникативдик окутуу коммуникативдик концепцияны калыптандырууну, башкача айтканда, студенттерди башка маданий мейкиндикке “кирүү” үчүн багыттоо, оозеки баарлашууга ички даярдыгын жана жөндөмдүүлүгүн камтыйт. Мындай окутуу, биринчи кезекте, сабактарды өткөрүүнүн салттуу эмес формалары менен мүнөздөлөт.

Кыргыз тили сабагынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу. Тилди өздөштүрүү биринчи кезекте класста жүргүзүлөт. Заманбап кыргыз тили сабагы – бул комплекстүү билим. Аны даярдоо жана өткөрүү мугалимден чоң чыгармачылык энергияны талап кылат.

Биринчиден, сабактын материалы жана аны активдештирүү каражаттары тарбиялык максатта колдонулушу керек. Мугалим бул сабакта мектеп окуучуларына эмнени тарбиялоо керектигин, алардын эмоционалдык жана интеллектуалдык өнүгүүсүнүн ыкмаларын жана эрежелерин колдонот. Экинчиден, сабакта иштин ар кандай уюштуруу формалары колдонулат: топтук, жуптук, жекече. Баарын жана бардыгын тартуу үчүн, кандайдыр бир сабак сценарийин даярдоо үчүн уюштуруучулук жөндөм өнүгүшү керек [1]. Үчүнчүдөн, сабак чечилип жаткан милдеттерге ылайык келген окуу куралдары менен камсыз болушу керек. Төртүнчүдөн, мугалимдин сабакта окуу материалдарынын жана башка окуу куралдарынын компоненттерин пайдалануусу аларды эркин манипуляциялоо деңгээлине жеткириши керек. Бешинчиден, ар бир студенттин мугалимдин инсандыгын терең билүү менен кыргыз тилин үйрөнүүдө позитивдүү мотивация түзүү маанилүү фактор болуп саналат. Бул тапшырмаларды аткарууда балдардын жеке кызыгуусун ойготуучу ыкмаларды колдонуу менен жетишилет. Аларга: сүйлөө тапшырмалары, көйгөйлүү тапшырмалар кирет [1].

Ошентип, сабак комплекстүү билим берүү катары окуучулардын кыргыз тилин өздөштүрүүсүндө чечүүчү роль ойнойт. Кыргыз тили сабагы өзгөчө кылдат даярдыкты талап кылат. Сүйлөө жөндөмүн калыптандырат жана өнүктүрөт.

Окуучу кыргыз тил мугалимин филологиялык билимдүү, кыргыз элдик маданиятты жакшы билген адам, өз эне тилинде кызыктуу маектеш катары кабыл алат. Мугалим мектеп окуучуларына окуп жаткан тилдеги өлкөлөрдүн элдеринин маданиятын «көрсөтөт», б.а. алардын каада-салттары, маданий эстеликтери, көрүнүктүү ишмерлери, жазуучулары, искусство ишмерлери жонүндө маалымат берет ж.б.у.с.

Мугалим окуучуларды тарбиялайт, окутат, өстүрөт. Ал мектеп окуучуларын кыргыз тилди үйрөнүүгө шыктандырат, аны өздөштүрүү процессин уюштурат. Мугалим кыргыз тилдин атмосферасын түзүп, аны өздөштүрүү үчүн шарттарды түзүп, окуучулардын сезилерлик прогрессин камсыздайт [13].

Сабактын салттуу эмес формаларынын өзгөчөлүктөрү. Бүгүнкү күндө адамдын инсан катары – анын аң-сезимине, руханий дүйнөсүнө, маданиятына, адептүүлүгүнө, ошондой эле жогорку деңгээлде өнүккөн интеллектине, интеллектуалдык потенциалына көбүрөөк көңүл бурулууда. Ошого жараша орто мектепти илимдин негиздерин билген, жалпы маданияты бар, өз алдынча ой жүгүрткөн, өз алдынча ой жүгүртүү жөндөмү бар, билимдүү, интеллектуалдык инсандар бүтүрө турган жаш муундарды тарбиялоонун өзгөчө мааниси, актуалдуу зарылдыгы талашсыз.

Кыргыз тили сабагынын салттуу эмес формалары, эреже катары, бир теманы же бир нече темаларды үйрөнгөндөн кийин, окуу контролунун функцияларын аткаргандан кийин ишке ашырылат. Мындай сабактар адаттан тыш, салттуу эмес шартта өтөт. Кадимки чөйрөнү мындай өзгөртүү максатка ылайыктуу, анткени ал аткарылган иштин жыйынтыгын чыгарууда майрамдык маанайды түзөт, жаңылыштык кетирүүдөн коркуудан улам салттуу шарттарда келип чыккан психикалык тоскоолдукту жок кылат. Кыргыз тили сабагынын салттуу эмес формалары топтун/класстын бардык окуучуларынын милдеттүү катышуусу менен өткөрүлөт, ошондой эле угуу жана көрсөтмө куралдарды ажырагыс пайдалануу менен ишке ашырылат. Мындай сабактарда методикалык, педагогикалык жана психологиялык мүнөздөгү ар түрдүү максаттарга жетишүүгө болот, аларды төмөнкүдөй жыйынтыктоого болот:

- белгилүү бир тема боюнча окуучулардын билимине, көндүмдөрүнө көзөмөл жүргүзүлөт;
- ар кандай кырдаалда окуучулардын сабакка олуттуу мамилеси камсыз кылынат;
- мугалимдин сабакка минималдуу катышуусун камсыз кылат [9].

Методикалык жактан жогорку эффективдүү, билим берүүнүн, окуучуларды өнүктүрүүнүн жана тарбиялоонун салттуу эмес формаларын ишке ашыруучу сабак – спектакль, сабак – майрам, видеосабак, сабак – экскурсия, сабак – интервью жана башка сабактар.

Кыргыз тили сабактарында интернетти колдонуу. Интернет эбегейсиз маалымат мүмкүнчүлүктөрүн жана андан кем эмес таасирдүү кызматтарга ээ. Билим берүүнүн белгилүү бир максаттарына байланыштуу дидактикалык милдеттерди, окуучулардын таанып-билүү иш-аракетинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл. Интернет өзүнүн бардык ресурстары менен бул максаттарды жана милдеттерди ишке ашыруунун каражаты болуп саналат.

Ошондуктан, биринчи кезекте, кыргыз тилин окутуу практикасында кандай дидактикалык милдеттерди чечүү үчүн Бүткүл дүйнөлүк желе сунуш кылган ресурстар жана кызматтар пайдалуу боло аларын аныктоо зарыл.

Интернет оригиналдуу тексттерди колдонуу менен кыргыз тилин үйрөнүүгө, эне тилинде сүйлөгөндөр менен баарлашууга уникалдуу мүмкүнчүлүктөрдү түзөт, б.а. табигый тил чөйрөсүн түзөт [10].

Интернеттин мүмкүнчүлүктөрүн жана ресурстарын кандай максатта колдоно турганыбызды чечип алуу маанилүү. Мисалы:

- сабактын мазмунуна тармактык материалдарды киргизүү;
- долбоордун үстүндө иштөөнүн алкагында окуучулар тарабынан маалыматтарды өз алдынча издөө;
- билимдеги боштуктарды жоюу;

Интернеттин маалыматтык ресурстарын колдонуу менен, аларды окуу процессине интеграциялоо аркылуу класстагы бир катар дидактикалык милдеттерди натыйжалуураак чечүүгө болот:

- Интернеттеги чыныгы аудио тексттердин негизинде угуу көндүмдөрүн өркүндөтүү;
- азыркы тилдин активдүү жана пассивдүү лексикасын толуктоо;
- кыргыз тили боюнча иш-аракеттерге туруктуу мотивацияны калыптандыруу.

Долбоорлоо ыкмасы. Долбоорлоо ыкмасы акыркы убакта көбүрөөк колдоочуларга ээ болду. Ал баланын жигердүү өз алдынча ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө жана аны мектеп берген билимди эстеп калууга жана кайра чыгарууга гана үйрөтпөстөн, аларды иш жүзүндө колдоно билүүгө багытталган [18].

Долбоордун методологиясы долбоордун үстүндө иштөөдө тапшырмаларды аткаруунун биргелешкен мүнөзү менен айырмаланат, бул учурда ишке ашырылуучу иш-аракет табиятынан чыгармачылык жана окуучунун инсандыгына багытталган. Бул долбоорду иштеп чыгуу боюнча ар бир тапшырманы аткаруу үчүн жеке жана жамааттык жоопкерчиликтин жогорку деңгээлин билдирет. Долбоордун темасын тандоодо мугалим окуучулардын кызыкчылык-

тарына жана муктаждыктарына, алардын мүмкүнчүлүктөрүнө жана алдыдагы иштин жеке маанисине, долбоор боюнча иштин натыйжасынын практикалык маанисине көңүл буруусу керек. Аякталган долбоор ар кандай формада берилиши мүмкүн: макала, сунуштар, альбом, коллаж жана башка көптөгөн нерселер. Долбоорду көрсөтүүнүн формалары да ар түрдүү: доклад, конференция, конкурс, майрам, спектакль. Долбоордун үстүндө иштөө бир нече этап менен ишке ашырылат жана адатта класстагы окуу иш-аракеттеринин чегинен чыгат.

Мугалимдин ролу – студенттерди долбоор боюнча иштөөгө даярдоо, тема тандоо, студенттерге ишти пландаштырууда жардам берүү, долбоордун жүрүшүндө окуучуларга шерик катары байкоо жүргүзүү жана кеңеш берүү [9].

Ошентип, долбоордук методдун негизги идеясы биргелешкен чыгармачылык иш учурунда студенттердин активдүү психикалык иш-аракеттердин ар кандай түрлөрүнө басымды которуу болуп саналат.

Видео-сабак. Окулуп жаткан тилдин өлкөсүндө болмоюнча, кыргыз тилинде коммуникативдик компетенцияны өздөштүрүү өтө кыйын. Демек, кыргыз тили сабагында ар кандай иш ыкмаларын колдонуу менен реалдуу жана элестүү баарлашуу кырдаалын түзүү мугалимдин маанилүү милдети болуп саналат.

Мектеп окуучуларын эне тилинде сүйлөгөн элдин маданий баалуулуктары менен тааныштыруу да бирдей маанилүү. Бул үчүн чыныгы материалдар, анын ичинде видеолор чоң мааниге ээ.

Видеонун дагы бир артыкчылыгы – студенттерге эмоционалдык таасири. Ошондуктан окуучулардын көргөн нерселерине жеке мамилесин калыптандырууга көңүл буруу керек. Видеофильмди колдонуу окуучулардын психикалык ишмердүүлүгүнүн ар кандай аспектилерин, баарынан мурда көңүлүн жана эс тутумун өнүктүрүүгө да жардам берет.

Практика көрсөткөндөй, видеосабактар окутуунун эффективдүү формасы болуп саналат [7].

Сабак - экскурсия. Биздин доордо, ар түрдүү өлкөлөрдүн жана элдердин ортосундагы байланыштар барган сайын кенири өнүгүп жаткан кезде, кыргыздардын улуттук маданияты менен таанышуу кыргыз тилин үйрөнүү процессинин зарыл элементи болуп калат. Студент шаарга экскурсия жүргүзүү, кыргыз элдик конокторго кыргыз маданиятынын оригиналдуулугун айтып берүү ж.б.у.с. Маданияттардын диалогунун принциби өз өлкөсү жөнүндө маданий материалды пайдалануу камтыйт, бул өз өлкөсүн көрсөтүү маданиятын өнүктүрүүгө, ошондой эле изилденүүчү тилдин өлкөлөрүнүн маданияты жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандырууга мүмкүндүк берет.

Аймактык жана маданий мотивациянын стимулдаштыруучу күчүн түшүнгөн мугалимдер салттуу эмес сабактар аркылуу окуучулардын когнитивдик муктаждыктарын өнүктүрүүгө умтулушат.

Майрамдык сабак. Сабактарды өткөрүүнүн абдан кызыктуу жана жемиштүү формасы – бул майрамдык сабак. Сабактын бул формасы окуучулардын өлкөдөгү каада-салттар жана үрп-адаттар тууралуу билимдерин кеңейтет жана кыргыз тилинде баарлашуу жөндөмүн өркүндөтүп, маданияттар аралык баарлашуунун ар кандай кырдаалдарына катышууга мүмкүндүк берет.

Сабак - интервью. Окуучулардын белгилүү бир тема боюнча баарлашуу жөндөмдүүлүгү изилденүүчү тилди өздөштүрүүнүн эң ишенимдүү далили деп айтуунун кереги жок. Мындай учурда сабак-интервью өткөрүү максатка ылайыктуу. Сабак-интервью - бул маалымат алмашуу үчүн диалогдун бир түрү. Мындай сабакта, эреже катары, окуучулар белгилүү бир сандагы жыштык клишелерин өздөштүрүшөт жана аларды автоматтык түрдө колдонушат. Структуралык кайталануучулуктун оптималдуу айкалышы ассимиляциянын күчүн жана маанисин камсыздайт.

Сабактын бул түрү кылдат даярдыкты талап кылат. Окуучулар мугалим тарабынан сунушталган аймактык адабияттар боюнча тапшырманын үстүндө өз алдынча иштешет, жооп алгысы келген суроолорду даярдашат.

Мындай түрдөгү сабакты даярдоо жана өткөрүү окуучунун кыргыз тилин андан ары үйрөнүүсүнө түрткү берет, ар кандай булактар менен иштөөнүн натыйжасында билимдерин тереңдетүүгө өбөлгө түзөт, ошондой эле алардын көз карашын кеңейтет.

Сабак эссе. Кыргыз тилин үйрөнүүгө заманбап мамиле предмет боюнча белгилүү бир билимди алуу менен гана чектелбестен, өзүнүн позициясын, окулган нерсеге болгон мамилесин да камтыйт.

Кыргыз тили сабагында окуучулар тандалган маселени талдап, өз позициясын коргошот. Студенттер окуган чыгармаларына сын көз менен баа берип, коюлган маселе боюнча өз оюн жазуу жүзүндө айтып, өз көз карашын коргоп, аң-сезимдүү чечим кабыл алууга үйрөнүшү керек.

Сабактын бул формасы окуучулардын психикалык функцияларын, логикалык жана аналитикалык ой жүгүртүүсүн жана эң негизгиси кыргыз тилинде ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрөт [19].

Интеграцияланган сабак. Дисциплиналар аралык интеграция окуучулардын тектеш предметтер боюнча билимдерин системалаштырууга жана жалпылоого мүмкүндүк берет.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, дисциплиналар аралык интеграциянын жардамы менен билим берүүнүн билим деңгээлин жогорулатуу анын тарбиялык функцияларын жогорулатат. Бул өзгөчө гуманитардык предметтер тармагында байкалат. Мындан тышкары, гуманитардык цикл илимдери сүйлөшүү үчүн теманы, баарлашуу үчүн негизди коёт.

Кыргыз тилин гуманитардык илимдер менен интеграциялоонун негизги максаттары: билимди системалаштырууга жана тереңдетүүгө багытталган коммуникативдик жана когнитивдик көндүмдөрдү өркүндөтүү жана бул билимди кыргыз тилдик кеп коммуникациясында бөлүшүү; окуучулардын эстетикалык табитин андан ары өнүктүрүү жана жогорулатуу [8].

Музыкалык сабак. Музыкалык сабак социалдык-маданий компетенцияны өнүктүрүүгө жана кыргыз тилдүү өлкөлөрдүн маданияттары менен таанышууга өбөлгө түзөт.Кыргыз тилин окутууда ыр жазуунун методикалык артыкчылыктары ачык көрүнүп турат. Белгилүү болгондой, байыркы Грециядa көптөгөн текстерди ырдоо аркылуу үйрөнүшкөн, ал эми Франциянын көптөгөн мектептеринде бул азыр колдонулуп келет. Индия жөнүндө да ушуну айтууга болот, азыр алфавитти жана арифметиканы башталгыч мектепте ырдап үйрөнүшөт.

Музыка сабагы мектеп окуучуларын эстетикалык жана адеп-ахлактык жактан тарбиялоого өбөлгө түзөт, ар бир окуучунун чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн толугураак ачып берет [3].

Корутунду. Демек, окуу-тарбия процессинин эффективдүүлүгү көп жагынан мугалимдин сабакты туура уюштура билүүсүнө жана сабактын тигил же бул формасын туура тандоосуна жараша болот.

Белгилүү болгондой, мектепте кыргыз тилин окутуунун максаты окуучулардын вербалдык баарлашуу жөндөмүндө ишке ашкан маданияттар аралык компетенттүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат. Студенттердин ийгиликтүү сүйлөө ишмердүүлүгүнүн ачкычы кыргыз тили сабагынын салттуу эмес формалары болуп саналат, анын жүрүшүндө студенттер үйрөнүлүп жаткан тилдин өлкөлөрүнүн маданияты менен таанышат, ошондой эле өз өлкөсүнүн маданий мурастары жөнүндө билимдерин кеңейтет, бул студенттердин маданияттардын диалогуна активдүү катышууга.

Сабактарды өткөрүүнүн салттуу эмес формалары окуучулардын изилденип жаткан предметке болгон кызыгуусун арттырууга гана эмес, алардын чыгармачылык өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө, билимдин ар кандай булактары менен иштөөнү үйрөтүүгө мүмкүндүк берет.

Сабактарды өткөрүүнүн мындай формалары сабактын салттуу мүнөзүн «алып таштайт», ойду жандантат. Бирок, белгилей кетүүчү нерсе, окуу процессин уюштуруунун мындай формаларына өтө тез-тез кайрылуу туура эмес, анткени салттуу эмес тез эле салтка айланып кетиши мүмкүн, бул акырында окуучулардын предметке болгон кызыгуусунун төмөндөшүнө алып келет.

Колдонулган адабияттар

1. Бабинский Ю.К. Педагогика. М.: Просвещение, 1983.
2. Барменкова О.И. Кыргыз тилин окутуу системасындагы видеосабактар // ИЯШ - 1993 - № 3. 20–25-бб.
3. Владимирова Л.П. Кыргыз тили сабактарында интернет // ИЯШ - 2002 - №3. 39–41-бб.
4. Елухина Н.В. Маданияттар аралык баарлашууда дискурстун ролу жана дискурсивдүү компетенцияны калыптандыруунун методологиясы // ИЯШ – 2002 – № 3. 9-13-бб.
5. Корнилова Л.А. Социалдык-маданий компетенттүүлүк кыргыз тил мугалиминин кесиптик чеберчилигинин компоненттеринин бири катары. Эл аралык илимий эмгектердин жыйнагы / Ред. редактор: В.М. Курицын. - Шуя: «Желетке» басмасы, ШПУ, 2002. С.40-43.
6. Кузьменко О.Ю. Окуучулардын социалдык-маданий компетенттүүлүгүнүн өнүгүү динамикасы. Эл аралык илимий эмгектердин жыйнагы / Ред. редактор: В.М. Курицын. - Шуя: «Желетке» басмасы, ШПУ, 2002. С.56-60.
7. Кулагин П.Г. Окуу процессиндеги дисциплиналар аралык байланыштар. - М.: Просвещение, 1980.
8. Кулневич С.В., Лакоценина Т.П. Абдан адаттан тыш сабак: Мугалимдер жана класс жетекчилер, орто жана жогорку педагогикалык окуу жайлардын студенттери, ИПК студенттери үчүн практикалык колдонмо. - Ростов-на-Дону: Мугалим басмасы, 2001-ж.
9. Курицын В.М. Селолук мектептерде окуучулардын окуу-таануу ишинин уюштуруу формалары жана аларды ишке ашырууга мугалимдин даярдыгы женундегу маселе боюнча. Илимий эмгектердин жыйнагы / Жетекчи редактор Добродеева И.Ю. - Шуйский мамлекети. пед. Универ., 1999. С.26-32.
10. Максимова В.Н. Азыркы мектептин окуу процессиндеги дисциплиналар аралык байланыштар. - М.: Просвещение, 1987.
11. Махмутов М.И. Заманбап сабак: Теориянын суроолору. - М.: Педагогика, 1981.
12. Милруд Р.П., Максимова И.Р. Кыргыз тилин коммуникативдик окутуунун заманбап концептуалдык принциптери / ИЯШ - 2000 - №4. С.19-14.
13. Мусницкая Е.В. Биз окутабыз, өнүктүрөбүз жана тарбиялайбыз / ИЯШ - 1989 - No 3.
14. Онищук В.А. Заманбап мектептеги сабак: Мугалим үчүн колдонмо. - 2-бас., кайра каралган. - М.: Просвещение, 1986.
15. Парфенова М.Д. Оскар Уайлдтын "Бактылуу ханзаада" жомогунун негизинде мектеп спектакли // ИЯШ - 2002 - № 4. 55-60-бб.
16. Пассов Е.И. Орто мектепте кыргыз тил сабагы. - М.: Просвещение, 1988.
17. Мектеп педагогикасы: Прок. студенттерге пособие пед. ин-тов / Ред. проф. И.Т. Огородников. - М.: Просвещение, 1978.
18. Polat E.S. Кыргыз тили сабактарында интернет // ИЯШ - 2001 - №2. 14-19-бб.
19. Polat E.S. Кыргыз тили сабагында долбоорлордун методикасы // ИЯШ - 1991 - № 2. С.3-10.
20. Рогова Р.В. ж.б. Орто мектепте кыргыз тилдерин окутуунун методикасы / Г.В. Рогова, Ф.М. Рабинович, Т.Е. Сахаров. - М.: Просвещение, 1991.
21. Рогова Г.В. Кыргыз тили сабагынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу жөнүндө // ИЯШ - 1986 - №4.
22. Скаткин М.Н. Заманбап дидактиканын проблемалары, 2-бас. - М.: Педагогика, 1984.
23. Адабий терминдердин сөздүгү. - М., 1984.

УДК 323.111

ОПТИМИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ЖИТЕЛЕЙ ПРИАРАЛЬЯ

Шамшетова А.К.[1]
[1]Узбекский государственный университет мировых языков, г. Ургенч. Узбекистан

Аннотация

Основная цель этой научной статьи - пролить свет на наиболее актуальные вопросы эколого-психологических исследований и дискуссий по их областям, исследовательским работам и теоретическим и практическим знаниям экопсихологии, применяемым на практике. Всестороннее изучение экологической и психологической методологии, теории и опыта, научных исследований.

Ключевые слова: Экологическая психология, экологическое сознание, образовательная среда, психические состояния в экстремальных условиях, экологическое образование.

OPTIMIZATION OF PSYCHOLOGICAL SERVICE FOR THE RESIDENTS OF THE ARAL REGION

Shamshetova A.K.[1]
[1]Uzbek State University of World Languages, Urgench city, Uzbekistan

Annotation

The main purpose of this scientific article is to shed light on the most pressing issues of ecological and psychological research and discussions on their fields, research papers and theoretical and practical knowledge of ecopsychology applied in practice. Comprehensive study of environmental and psychological methodology, theory and experience, scientific research.

Keywords: Ecological psychology, ecological consciousness, educational environment, mental states in extreme conditions, environmental education.

АРАЛДЫН ТУРГУНДАРЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮНҮ ОПТИМАЛДАШТЫРУУ

Шамшетова А.К.[1]
[1]Өзбек мамлекеттик дүйнөлүк тилдер университети, Ургенч ш., Өзбекстан

Аннотация

Бул илимий эмгектин негизги максаты - экологиялык психологиялык изилдөөлөрдүн жана алардын тармактары боюнча талкуулардын, илимий эмгектердин жана экопсихологиянын практикада колдонулган теориялык жана практикалык билимдеринин актуалдуу суроолорунун мисалында каралат. Экологиялык жана психологиялык методологияны, теорияны жана тажрыйбаны, илимий изилдөөлөрдү ар тараптуу изилдөө тажрыйбасы менен анализденди.

Ачкыч сөздөр: экологиялык психология, экологиялык аң-сезим, билим берүү чөйрөсү, экстремалдык шарттардагы психикалык абал, экологиялык билим берүү.

Введение. Обозначим ряд проблем, связанных с экологическими проблемами глобального характера в Приаралье: нехватка питьевой воды для населения и для сельского хозяйства, снижение ее запасов и засоление. В свою очередь, это негативно отразилось на типовом развитиии растений и привело к снижению качества растений, являющихся кормом для скота на пастбищах, площадь которых сократилась почти в три раза. Изменение климата и непригодность почв для использования в сельском хозяйстве составляют одну из основных проблем, способную вызвать у определенной части населения в отдельных регионах неуве-

ренность в завтрашнем дне в результате изменчивости социально-экономической и политической жизни в обществе, увеличения числа стихийных бедствий и экологических проблем, слабости психологической готовности к экстремальным условиям жизни.

Кто живет в районах Аральского моря? Представим краткий обзор этнопсихологических особенностей населения, проживающего на данной территории. Многие особенности национальной психологии коренных народов Приаралья объясняются спецификой норм и правил социально-культурной жизни. В Приаралье наряду с каракалпаками проживают также и представители других национальностей. Мировоззрения, мнения, отношение населения, проживающего в Приаралье, к нынешней окружающей среде, а также к созданию семьи, по образу жизни отличаются от таковых в других регионах. Особенно это касается этнических характерных качеств каракалпакского народа, проявляющихся в отличительных психологических особенностях от представителей других национальностей.

История происхождения каракалпаков охватывает длительный период. Каракалпаки относятся к кочевым народам. Но когда они кочевали, они всегда двигались по реке и Аральскому морю. Из этого видно, что каракалпакский народ находился в гармонии с природой, знал много тайн природы и любил ее. Именно в народных пословицах и афоризмах, дошедших до нас, воспеваются эти качества народа. В народе постоянно употребляются такие фразы, как «три месяца моя дыня, три месяца моя тыква, три месяца мое мыло, три месяца мой рассвет», что, в свою очередь, указывает на режим питания и его соблюдение людьми, проживающими в Приаралье [1]. Три месяца моей дыни означало, что употребляли только такие виды, как «Аскаулак», «Дыня курт», «Варенье из дыни», которые были характерны для этого района созревания. Каракалпаки с глубокой древности занимались рыболовством и скотоводством. Поэтому фраза «три месяца мое мыло» предполагала приготовление из коровьего молока, а также рыбы различных национальных блюд. Женщины каракалпакской национальности особо отзываются о блюдах, приготовленных из рыбы, подчеркивая их разнообразие и называя их одними из основных.

Как известно, население употребляло в пищу больше молока и йогуртов, чем говядины, что свидетельствует о наличии у населения субъективного отношения к объектам природы. Известно, что они предпочитали есть рыбу, а не говядину, девушки-невестки, знающие 200 различных видов блюд из рыбы, также подчеркивают ее быстроусвояемые лечебные свойства. В народных пословицах, особо подчеркивается, что рыба служит лекарством, укрепляет здоровье. Мы можем видеть, что этот народ не равнодушен к своему здоровью, старается не навредить своим природным ресурсам. Научное исследование данного вопроса дает основание понять, что до недавнего времени исторические корни экологического сознания народа были позитивными и субъективными. Этнопсихологические особенности каракалпакского народа отражены в образе жизни населения, национальной культуре, искусстве, классической литературе, фольклорном жанре, национальных программах и обычаях, но при этом они представляют собой огромный научный потенциал и требуют специфического подхода.

Следует обратить внимание на этнопсихологические особенности народов, проживающих в районах Приаралья. В национальном характере каракалпакского народа отчетливо проявляются надежность, настойчивость и терпение. Национальный характер каракалпаков мы видим, прежде всего, в том, что основу формирования их социокультурных норм составлял образ жизни. Сохранение национальной идентичности каракалпакского народа также складывается из стереотипов во взаимосвязи с его этническими особенностями.

Каракалпаки обладают такими хорошо развитыми качествами, как гордость, трудолюбие, стремление расширять и углублять свои познания, способность к прогрессу, острый ум, верность национальным традициям. Как отмечалось, во многих национальных традициях

каракалпакского народа отразились его отношение к природе, окружающей среде, такие качества воспитательного значения, как отвага, ответственность и твердость духа, склонность к юмору, активность в межличностных отношениях, склонность к творческому мышлению, творческое воображение, привыкание к любым ситуациям,развитие устной речи.

Административно-территориальная структура республики состоит из 15 районов и одного города. Это Амударьинский, Берунийский, Караузакский, Кегейлинский, Кунгиратский, Канликульский, Муйнакский, Нукусский, Тахтакупирский, Турткульский, Ходжалинский, Тахиатошский, Чимбайский, Шуманский, Элликкалинский и город Нукус [2].

Сегодня широкой общественности известно, что на этих территориях Республики Каракалпакстан происходит интенсивное засоление земель, под воздействием пыльного пустынного воздуха. Население находится в крайне трагическом состоянии: происходят различные экологические неблагоприятные явления.

По данным экспертов, здесь ежегодно выбрасывается в атмосферу 75 млн т пыли, около 4 млн т вредных веществ. Половина из них приходится на окись углерода, 15% – на выбросы углеводородов, 14% – на двуокись серы, 9% – на оксид азота, 8% – на твердые вещества и около 4% – на специфические острые токсичные вещества [3]. В настоящее время уровень моря составляет около 10 млрд т соли, часть которой разбросана по окрестностям, вызывая экологическую катастрофу.

Нпример Всемирный банк в ноябре 2020 г. объяснял основную причину высыхания Аральского моря следующим образом. Использование водных ресурсов в течение почти 30 лет для выращивания различных водоемких культур, включая хлопок и рис, негативно сказалось на водных ресурсах Арала, имея катастрофические последствия для окружающей среды и экономики стран Центральной Азии, а также на благополучии и здоровье миллионов людей, проживающих в этом регионе. Ежегодно песчаные и пыльные бури Аралкума приносят в Узбекистан и другие страны Центральной Азии от 15 до 75 млн т песка, пыли и соли. В результате эрозия почвы и загрязнение воздуха оказывают негативное влияние на окружающую среду, здоровье и благополучие человека [4].

Как подчеркивает Н.Б.Бисалиев, из-за сложных экологических условий «необходимо не только уделять внимание физическому здоровью каждого ребенка, рожденного в Каракалпакии, но и проводить социальную и медицинскую реабилитацию нервно-психических состояний» [5]. Ряд исследователей считают, что демографические показатели значительно ухудшились в Приаралье за последние 20 лет из-за увеличения младенческой и общей смертности. Основными причинами смерти в этом регионе являются заболевания системы кровообращения, дыхательной и пищеварительной систем [6]. Учитывая, что здоровье населения является одним из важнейших ресурсов государства, необходимо постоянно контролировать медико-демографическую ситуацию и уровень заболеваемости в этой области. В результате воздействия на здоровье населения экологической катастрофы, произошедшей в Приаралье, наблюдается возникновение различных заболеваний, в том числе широко распространенной среди женщин анемии, онкологических заболеваний, заболеваний желудочно-кишечного тракта. В настоящее время известно, что эпидемиологические показатели туберкулеза остаются серьезной медицинской и социальной проблемой во всем мире.

То, что население Приаралья живет в сложных условиях, само по себе является подвигом. Но даже если это так, в последующие годы продолжаются случаи миграции на другие территории. Негативное влияние на социально-психологический климат семьи оказывают также случаи выезда в отдаленные зарубежные страны и работа наемным работником для экономического обеспечения семьи. Особенно много случаев, когда наша молодежь оказывается обманутой в руках тех, кто занимается «торговлей людьми» за рубежом. Тот факт, что экологические проблемы всегда порождают экономические, означает, что большая часть

населения находит приют и подчиняется таким хаотичным жизненным принципам, как борьба за то, чтобы жить в соответствии с современными требованиями. Безусловно, это порождает новые социально-психологические проблемы.

Население, в свою очередь, требует комплексной психологической подготовки для решения всех существующих экологических, экономических, социальных и психологических проблем. Респондентами нашего исследования стали квалифицированные учителя различных предметов, обладающие всесторонними знаниями об экологических проблемах, и обычные люди. Изначально с целью определения уровня экологического сознания у квалифицированных педагогов системы образования мы провели анкетирование с целью «изучения отношения населения Приаралского района к окружающей среде». В целях выявления отношения населения Приаралья к природе в целом и к экологическим проблемам окружающей среды, а также дифференциации возрастных и половых особенностей в отношении населения Приаралья к перспективе был проведен мониторинг образа жизни населения, а также беседы с ним о существующих проблемах и представлены анкеты.

Для достижения цели исследования по «изучению отношения населения Приаралья к окружающей среде» был получен экспериментальный материал, касающийся того, в каких сферах и в какой степени проявляется отношение респондентов к природе. В них изучалась интенсивность субъективного отношения респондентов к объектам природы, их отношение к природе окружающей среды.

Результаты, полученные в ходе нашей исследовательской работы, свидетельствуют о том, что 71,6% наших респондентов отметили плохую природу, большое количество соленой пыли в атмосфере, ухудшение содержания воды, негативное влияние этих обстоятельств на сельское хозяйство. Это состояние представляет большую опасность для нашего общества, так как ухудшение экологической ситуации наносит серьезный ущерб не только экономической жизни, но и духовному миру людей. Отвечая на вопрос, «какие действия вы бы предпочли предпринять в вопроснике по улучшению экологической ситуации?», 69,2% населения коснулись посадки деревьев – одной из мер по улучшению экологической обстановки. 15,4% заявили, что им нужно убирать вредные отходы подальше, а 15,2% заявили, что им нужно экономить воду. Особое внимание взрослые уделяют очистке окружающей среды, озеленению, хотя с сожалением отмечают, что по прошествии определенного времени 80–90% работ не дают ожидаемого результата. Это связано с крайне неблагоприятной экологической обстановки на территории, так как из-за засоленности земель, нарушения естественного состава почвы, нехватки воды одним из важных проявлений экологии является озеленение. Мероприятия, проводимые на территории, не дают ожидаемого эффекта. Вполне очевидно недовольство людей характером окружающей среды – по их мнению вновь посаженные деревья не зеленеют, а старые продолжают сохнуть. Возможно, по этой причине по результатам анкетирования было установлено, что экологическая активность респондентов была слабой (относительно 42%), а значит, у наших респондентов показатели обсуждения этого вопроса, помощи или мотивации друг друга относительно низкие, что означает проявление своеобразного, типичного экологического сознания.

На вопрос анкеты «как нарушение окружающей среды влияет на ваше физическое и психическое состояние?», 56,9% респондентов выбрали ответ «беспокойство и тревога о завтрашнем дне». Многие из тех, кто выбрал такой ответ, также признались, что не могут воспитывать человека в духе «познания и понимания природы». Но они также оставили мысль о том, что постоянные состояния напряжения приводят к неэффективности любой работы человека. Частые вспышки гнева из-за нарушения сложившейся экологической обстановки отмечали 24,6% респондентов, частые случаи истощения сил – 18,4% респондентов.

В наблюдениях по результатам нашего исследования выяснилось, что эмоциональность в психическом состоянии населения отражает высокогиперболизированную форму экологического сознания, а также непривлекательные для них качества в поведении.

В данном исследовании мы провели анкетирование населения с целью изучения аспектов экологического менталитета личности, экологических институтов, экологической культуры, субъективного восприятия окружающей среды, специфических особенностей под влиянием национального менталитета, аспектов отношения к экологическим проблемам.

Изменения в отношении населения к окружающей среде мы можем наблюдать в условиях экологического кризиса в регионах. Это находит отражение в каждом экологическом поведении молодых людей, которые понимают, что для них естественно действовать неуверенно в будущей работе, тревожных ситуациях, неблагоприятно воздействовать на формирование экологической культуры, проявлять в своей личности агрессивность, часто злиться. В частности, неоднократно подчеркивалось, что экологические проблемы в регионах очень сложны, у нас нет другого выхода, нехватка воды, некачественная почва, рост заболеваний среди населения Его действия выглядели пассивными. «Мы не знаем, что будет с нашей молодежью, экология нашего края становится все хуже и хуже» - беспокоятся 88% населения старше 50 лет. 75% молодых людей имеют пассивные действия, неуверенные мысли, неприятный внешний вид, тревожность. Среди опрошенных молодые люди приняли активное участие в беседе и сказали, что у них впереди много работы, но она очень сложная. В анкете «Готовы ли вы часами решать проблемы, связанные с островом?», большое количество людей ответили «да» и «конечно». Из ответов на эти вопросы можно сделать вывод, что мы видим, что население надеется искать возможности даже в сложных условиях. Мы должны оказывать духовную поддержку таким людям, поощрять их в их нелегком труде, усиливать психологические стимулы.

Это свидетельствует о наличии у населения стереотипов, связанных с негативной экологией окружающей среды, слабой социальной активностью в дальнейшей работе, слабой мотивацией к насильственной борьбе. У взрослых людей должна быть мотивация заботиться о своем психологическом здоровье своими знаниями, самостоятельно преодолевать психологические кризисы и иметь возможность помогать своим близким в ситуации экологической напряженности. В своем отношении к сложным экологическим условиям в окружающей среде взрослые люди изначально могли решать вопросы по различным существующим проблемам. Для Приаралья характерны и многие другие проблемы, в том числе и связанные с экологической ситуацией. Это могут быть такие неблагоприятные обстоятельства, как финансовые проблемы, рождение нездоровых детей, вспышки заболеваний, смерть члена семьи. Исследования показали, что хронический стресс окружающей среды нарушает работу иммунной и эндокринной систем, а также обменных процессов. Все эти заболевания человека могут привести к диабету, раку и другим болезням. Экологически сложной становится ситуация, при которой объективно нарушаются социальные связи человека с окружающей средой и нормальными условиями его жизнедеятельности. Ситуация начинает восприниматься человеком субъективно как трудная, в результате чего он чувствует потребность в поддержке. Бесспорно, с существующими проблемами необходимо бороться сообща, для чего необходимо, чтобы специалисты отрасли организовывали работу на постоянной основе для простого населения.

В настоящее время в психологии на первый план вышли характеристики, связанные с положительными чертами личности. Экопсихологические подходы также предполагают гармонию во взаимодействии человека с окружающей средой. Вышеупомянутые результаты исследований и обсуждения побудили нас изучить районы с другими экстремальными экологическими ситуациями. Например, японское государство относится к тем регионам, где

множество раз происходят стихийные бедствия. Япония расположена на островах с ограниченными природными ресурсами и площадью. Природные силы Японии разнообразны цунами, извержениями вулканов, землетрясениями, т.е. природа Японии порой очень жестока по отношению к людям. Но на каждом шагу видны следы постоянного человеческого поиска и труда. Японцы любят наблюдать природные явления, в их языке сто двадцать синонимов слова «Дождь». Это указывает на то, что японцы любят природу на своей территории, хотя их природа жестока по отношению к людям. В японском образовании, начиная с младших классов, проводятся занятия по пребыванию в гармонии с природой. В них Моттаинай – это японское понятие, обозначающее философию и образ жизни, которые сосредоточены на заботе об окружающей среде и человеческом творчестве и осуждают небережливое обращение с ресурсами. Но достаточно побывать на этих островах, чтобы понять, почему их обитатели обожествляют свою природу-мать. Почему бы нам не научить нашу молодежь любить нашу природу, которая была создана под антропогенным влиянием и была прекрасна в свое время.

Несложно представить всю трагичность экологической ситуации в районе Приаралья. Вполне естественно, что настроение населения, живущего в состоянии постоянного экологического стресса, часто меняется, неблагоприятно сказываются ослабление душевных сил, работоспособности, изменение мышления и мыслительных способностей, нарастание неуверенности в своей будущей работе. Негативные факторы окружающей среды подрывают психические силы человека, негативно влияют на его поведение, что, безусловно, должно привлечь внимание психологов указанным аспектам экологических проблем.

В заключение можно констатировать о целесообразности организации специального направления психологической службы среди населения Приаралья с целью ликвидации негативного психологического воздействия экологических проблем на людей. Экологическое воспитание должно осуществляться не через отдельные мероприятия, занятия, а на основе внедрения проблем экологии в каждый предмет. В качестве одной из приоритетных задач, выполняемых в образовании, целесообразно использовать осознанное отношение к окружающей среде, исходя из полученных знаний, чтобы обеспечить не только эффективное принятие решений, но и их выполнение. Необходимо сохранить у школьников-подростков антропоморфизм к экологическому стрессу (копинг-стресс), усилить гносеологические подходы к природе. Для населения очень важно иметь специалистов-психологов. При изучении развития экологического сознания населения, существующих этнических или национальных стереотипов желательны комплексные психологические подходы.

Это требует повышения эффективности использования психологических знаний в вопросах экологического образования. Должны быть созданы психологические службы по развитию экологического сознания, психологических знаний для экологических ситуаций, экопсихологический тренинг, конкретная структурная система для постепенного внедрения психодиагностического и психокоррекционного тренинга. Мы должны уметь проводить психокоррекционную работу с населением в экологически сложных условиях. Обучение должно рассматриваться как фактор, который развивает значимые и почти устойчивые качества в будущем. Психокоррекционное обучение должно разрабатываться как общий комплекс с содержанием, который включает когнитивную область, личностные черты, эмоциональную область, поведенческие качества, межличностные отношения, внутригрупповые отношения (семейные, коллективные), детско-родительские отношения. Кроме того, индивидуальные, групповые и формальные общественные программы следует рассматривать отдельно. Необходимо с помощью средств массовой информации и социальных сетей проводить пропагандистскую работу по проблемам психологии окружающей среды, разрабатывать литературу по психологии окружающей среды, учебно-методические рекомендации.

Следует обеспечить непрерывность работы по психологической диагностике, психопрофилактике и психокоррекции людей, живущих в экологически сложной ситуации.

Литература

1. Koshanov B.A. «Qoraqalpog'iston tarixi» fani bo'yicha ma'ruzalar, 2008 y.
2. Qoraqalpog'iston respublikasining konstitutsiyasi. –Toshkent, 1993.
3. Джуманов С А. К вопросу о влиянии Аральской трагедии на здоровье населения Узбекистана и ликвидации ее последствий//III Меж.науч.конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2015 г.). – Спб., 2015. – С.12–18. HTTPS://MOLUCH.RU/CONF/HIST/ARCHIVE/168/9212/ (ДАТА ОБРАЩЕНИЯ: 13.07.2022).
4. Qaraqalpaq folklori mnogotomnik tom I. –Nukus, 1977.
5. Аральский кризис и медико-социальные проблемы Каракалпакстана /Атаниязова О., Константинова Л.Г., Ешанов Т Б., Курбанов А.Б. – Нукус: Билим, 2001. – 43 с.
6. Qaraqalpaq folklor Ko'p tomli 43–56-tomlar.
7. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 483 с.
8. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии//Психологический журнал. – 1996. – № 6. – С. 4–18.
9. Панов В.И. Введение в экологическую психологию/Учебное пособие. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 184 с.
10. Davqaraev N. Revolyutsiyaga shekemgi qaraqalpaq adebiyati tariyxinin ocherkleri. – Nokis, 1961. –С. 62.
11. Каранашвши Г.В. Этническое самосознание и традиции. – Тбилиси, 2005.
12. Этнопсихологический словарь: МПСИ, 1999. – 343 с.
13. http://www.aralvision.unesco.kz/ch_5_r.htm#B.
14. http://viewout.ru/news/japonskoe_otnoshenie_k_prirode_i_srede_obitanija/2016-12-11-1879.
15. Источник: Кун.Уз/https://nuz.uz/obschestvo/1162897-uzbekistan-signaliziroval-o-nachalevysyhaniya-arala-eshhe-v-1949-godu.html/ Опубликовано 11.08.2020.
16. sic.icwc-aral.uz.
17. https://kun.uz/ru/news/2022/02/05/kajdyy-god-peschano-pylnyye-buri-aralkuma-vynosyat-do-75-mln-tonn-peska-pyli-i-soli

УДК 82-1

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ – КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНЫН КҮЗГҮСҮ

Шерова А.К.[1], Эржигитова Ш.Ж.[2], Үркүнчиева Г. [3]
[1,2,3]Баткен мамлекеттик университети, Сүлүктү ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада кыргыз элинин улуу акыны Алыкул Осмоновдун поэзиясына сереп салынып, акындын поэзиясынын өзгөчөлүгү жана анын кыргыз поэзиясын өнүктүрүүгө кошкон салымы иликтенди. Ошентип, биздин чакан изилдөөбүздүн алкагында Алыкул Осмоновдун поэзиясы төрт баскычта өнүккөндүгү аныкталды.

I БАСКЫЧ (1926-1937жж.): 1. 1926-жылы Токмоктогу интернаттын дубал гезитине алгачкы ырынын чыгарылышы; 2. 1930-жылдын сентябрь айында “Сабаттуу бол” республикалык гезитине “Кызыл жүк” ырынын жарыяланышы; 3. А.С. Пушкиндин “Кышкы кеч” деген ырын которгону; 4. Активдүү чыгармачылыктын башталышы же 1937-жылга чейин 3 ыр китебин (“Таңдагы ырлар”, “Жылдыздуу жаштык”, “Чолпонстан”) жарыкка чыгарышы.

II БАСКЫЧ (1937-1945жж.): 1. 1937-жылдан тартып Алыкулдун поэзиясында кескин бурулуштун болушу т.а., А.С.Пушкиндин, М.Ю.Лермонтовдун, И.А.Крыловдун, чыгармаларын жана махабат менен достуктун улуу дастаны Шота Руставелинин “Жолборс терисин кийген баатырын” жан дили менен которуп, өзгөчө тажрыйбага ээ болуусу; 2. 1937-жылы жазган “Бешик ыры”, “ Күндөр жөнүндө лирика”, 1939-жылы жазган ”Санаам”, “Сүйлөшүү”, “Нан менен акчанын мелдеши” , “Бир айлык дем алышта”, “Жер жүзүнүн картасы” сыяктуу мурдагылардан өзгөчөлөнгөн ырларынын жаралышы.

III БАСКЫЧ (1945-жылдан баштап): 1. 1945-жылы “Махабат” жыйнагынын жарыяланышы менен акындын поэзиясы гана эмес, ошол мезгилдеги жалпы кыргыз поэзиясында жаңы бурулуштун болуусу; 2.“Махабаттан” кийин 3 жаңы ырлар, поэмалар жыйнагын жарыяланышы жана сан жагынан өтө эле аз, жупуну көрүнгөн ушул 3-4 жыйнак менен эле акындын кыргыз поэзиясында жаңычыл акын катары орун табышы.

Жыйынтыктап айтканда, А. Осмонов өз чыгармаларында чындыкты чагылдыруунун өзүнчө бир көркөм концепциясын жана ошондой эле сюжеттүү кыска ырлардын атайын кубаттуу системасын иштеп чыккан новатор акын катары кыргыз поэзиясында из калтыра алды..

Мындай изилдөөлөр кыргыз адабиятындагы поэзия жанрынын өнүгүүсү тууралуу баалуу маалыматтарды берет.

Ачкыч сөздөр: кыргыз адабияты, Алыкул Осмонов, ыр уйкаштыктары, көркөм сөз каражаттары, акын, поэзия, ыр жыйнактары, ыр, котормолор.

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ – ЗЕРКАЛО КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ

Шерова А.К.[1], Эржигитова Ш.Ж.[2], Үркүнчиева Г. [3]
[1,2,3]Баткенский государственный университет, г. Сулукта, Кыргызстан

Аннотация

В статье рассматривается поэзия великого поэта кыргызского народа Алыкула Осмонова, исследуются особенности творчества поэта и его вклад в развитие кыргызской поэзии. Таким образом, в рамках нашего небольшого исследования было определено, что поэзия Алыкула Осмонова развивалась в четыре этапа.

I ЭТАП (1926-1937): 1. В 1926 году публикация первого стихотворения в стенгазете интерната в Токмоке; 2. В сентябре 1930 г. публикация поэмы «Кызыл жүк» в республиканской газете «Сабаттуу бол»; 3. А.С. Перевод стихотворения Пушкина «Зимний вечер»; 4. Начало активного творчества или издание 3 книг стихов («Утренние песни», «Звездная юность», «Чолпонстан») до 1937 года.

II ЭТАП (1937-1945): 1. С 1937 года произошел крутой поворот в поэзии Алыкула, он с особым талантом переводит произведения А.С.Пушкина, М. Ю. Лермонтова, И. А. Крылова и великую сагу о любви и дружбе поэму Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре»; 2. В 1937 году написаны «Колыбельная», “Лирика о буднях”, в 1939 году созданы самобытные стихи «Размышления», «Разговор», «Соревнование хлеба и денег», «На выходных, которые длились месяц», «Карта Земли”.

III ЭТАП (с 1945 г.): 1. В 1945 г. с изданием сборника «Махабат» происходит поворот не только в поэзии поэта, но и вообще новый поворот в кыргызской поэзии того времени; 2. После издания сборника «Махабат» было издано всего 3 новых сборника песен и стихов, и с этими очень малочисленными и кажущимися

скромными изданными сборниками, поэт нашел себе место-как поэт-новатор в кыргызской поэзии.

В заключение, А. Осмонов смог оставить след в кыргызской поэзии как поэт-новатор, разработавший в своих произведениях уникальную художественную концепцию изображения действительности, а также особую мощную систему коротких стихотворений с сюжетом.

Такие исследования дают ценную информацию о развитии жанра поэзии в кыргызской литературе.

Ключевые слова: кыргызская литература, Алыкул Осмонов, рифмы, средства художественной выразительности, поэт, поэзия, сборники стихов, стихи, переводы.

ALYKUL OSMONOV – MIRROR OF KYRGYZ POETRY

Sherova A.K.[1], Erzhigitova Sh.Zh.[2], Urkunchieva G.[3]
[1,2,3]Batken State University, Suluktu city, Kyrgyzstan

Abstract

The article examines the poetry of the great poet of the Kyrgyz people Alykul Osmonov, examines the features of the poet's work and his contribution to the development of Kyrgyz poetry. Thus, within the framework of our small study, it was determined that the poetry of Alykul Osmonov developed in four stages:

STAGE I (1926-1937): 1. In 1926, the publication of the first poem in the wall newspaper of the boarding school in Tokmok; 2. In September 1930, the publication of the poem "Kyzyl Zhuk" in the republican newspaper "Sabattuu bol"; 3. A.S. Translation of Pushkin's poem "Kyshky kech"; 4. The beginning of active creativity or the publication of 3 books of poetry ("Tandagy yrlar", "Zhyldyzdu zhashtyk", "Cholponstan") until 1937.

STAGE II (1937-1945): 1. Since 1937, there has been a sharp turn in Alykul's poetry, he translates with special talent the works of A. S. Pushkin, M. Y. Lermontov, I. A. Krylov and the great saga of love and friendship, the poem by Shota Rustaveli "Zholbors terisin kiigen baatyr"; 2. In 1937, "Beshik yry" was written, "Kundor zhonundo lyrica", in 1939, original poems "Sanaam", "Suiloshu", "Nan menen akchanyn meldeshi", "Bir aylyk dem alyshta", "Zher zhuzunun kartasy"

STAGE III (since 1945): 1. In 1945, with the publication of the collection "Mahabat", there is a turn not only in the poet's poetry, but in general a new turn in the Kyrgyz poetry of that time; 2. After the publication of the collection "Mahabat", only 3 new collections of songs and poems were published, and with these very small and seemingly modest published collections, the poet found a place for himself - as an innovator poet in Kyrgyz poetry.

In conclusion, A. Osmonov was able to leave a mark in Kyrgyz poetry as an innovator poet who developed in his works a unique artistic concept of depicting reality, as well as a special powerful system of short poems with a plot.

Such studies provide valuable information about the development of the genre of poetry in Kyrgyz literature.

Keywords: Kyrgyz literature, Alykul Osmonov, rhymes, means of artistic expression, poet, poetry, collections of poems, poems, translations.

Алыкул Осмоновдун поэзиясын изилдеп жатып, анын замандаштары, кыргыздын белгилүү акын-жазуучулары Темиркул Үмөталиевдин жана Түгөлбай Сыдыкбековдун ал тууралуу эскерүүлөрүн окуп калдык. Улуу акын жөнүндө мына ушул эскерүүлөрдөн алынган асыл ойлорду назарыңыздарга сунуштоо менен макалабызды баштасак: "Жазуучулук – эң ыйык кесип. Жазуучумун деген адам (ал чын жазуучу болсо), ал баамчыл, адамга арам санабаган ак пейил, көрөгөч, калыс, кечиримчил, боорукер болушка милдеттүү да. Себеби, ал жазган китеби аркылуу адабият окуучулары менен маектешет. Аларга акыл, кеңеш кошот. Тарбия, таалим берет. Турмуштук таасын сабактарды таасын сүрөттөп элестетүү аркылуу адамдарга туура жолду көрсөтөт. Эмесе, жазуучунун жазгандары менен анын жүргөн жүрүмү, иштеген иштери, айткан кеп-сөздөрү эки ажырым кетишке тийиш эмес", - деп айткан экен Алыкул Осмонов [1: 7].

Демек, коом, келечек муундардын алдында акындык улуу вазийпаны туу туткан поэзиянын ири чеберлеринин бири, ойчул, жаңычыл акын Алыкул Осмоновдун (1915-1950) эмгекке, бийик инсандык сапаттарга сугарылган чыгармачыл тагдыры ар бирибиз үчүн өрнөк.

Бир караган адамга акындын өмүрү өтө эле жөпжөнөкөй өткөндөй элес берет, мындайча айтканда, интернатта тарбияланып, анан педтехникумду бүтүп, чыгармачылык иш менен алектенип, ал башка кызматта иштеген эмес, көргөн-бакканы чыгармачылык болгон. Сыр-

тынан караганда өтө эле жөнөкөй өмүрдүн маңызына үңүлсөк, анда акындын 35 жылдык кыска өмүрдө басып өткөн жолу татаал да, мазмундуу да болгондугун көрөбүз: жетимчилик турмуш, эт-бети менен үзүлүп түшүп сүйгөн кызынан ажырап, анын күйүтүн өмүр бою тартышы, турмуштук жубайы менен да турмушу болбой, бактысыздыкты башынан кечиргени, ошол кезде акын айыкпас катуу ооруга чалдыгып, ошол оору аны акыры алып тынганы. Алыкул ушундай психологиялык чыңалууда сарсаналуу өтүп жаткан жеке турмушун эч кимге билдирбөөгө аракет кылды да, өзүнүн бардык мүмкүнчүлүгүн чыгармачылык ишке жумшап, асыл ойлорун, турмуштук философиясын, оптимисттик умтулууларын, поэтикалык көркөм дүйнөсүнө сиңирип, элине, Ата Мекенине калтырып кетти. Аз жашаса да, ал кыргыз поэзиясына өзүнчө бир жаңы дүйнөнү ачып, поэтикалык котормолордун мурда болуп көрбөгөн жаңы үлгүлөрүн берип, драматургия жанрын да байытууга үлгүрдү. Мындайча айтканда, ал адам баласына ыйгарылган кыска өмүрдү мазмундуу жашап өтүүнүн үлгүсүн көрсөтө алды.

Алыкул адабиятка “жер дүңгүрөтпөй” тымызын келип кирди. Алгачкы чыгармачылык кадамды Токмоктогу интернатта окуп жүргөндө баштап, 1926-жылы анын дубал газетасына ыры чыкты. Ошол эле жылы Фрунзедеги педтехникумга келип кирип, кышында, А.С. Пушкиндин “Кышкы кеч” деген ырын которгонун, 1930-жылы сентябрь айында “Сабаттуу бол” деген республикалык гезитке “Кызыл жүк” деген ырынын жарыяланганын эскерет акын “Жазуучулук баяным” деген таржымалында [5: 26]. Ошондон баштап акын чыгармачылыкка активдүү киришип, 1937-жылга чейин 3 ыр китебин (“Таңдагы ырлар”, “Жылдыздуу жаштык”, “Чолпонстан”) жарыкка чыгарды. Жыйнактарынын саны жагынан Алыкул ал кезде аттары белгилүү болуп калган А.Токомбаев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликовдордон анча деле артта калган жок. Бирок сапат жагынан тигилердин ийгиликтерине жете албады. Аталган үч жыйнактагы ырлар тематикалык жактан жарды эле. Бул үч жыйнактагы ырлардын жоон тобу арноо мотивинде жазылган эле.

Жогоруда айтылган кемчиликтерден улам А. Осмоновдун 30-жылдагы поэзиясында алгылыктуу нерсе жок экен деген корутундуга келбешибиз керек.

Согуш учурунда жана андан кийин тынчтыкты коргоочулардын бүткүл дүйнөлүк кыймылы күч алган мезгилинде акындын “Чапаев” аттуу ыры мектеп окуучулары тарабынан жатка айтылып жүрдү.

Ушул менчи, толкуп барып токтолом,
Замбиректин огуна окшоп октолом!
Жүрөгүм өрт Чапаевче боло алсам,
Таамай аткан октон тайгып коркпогон [2: 26].

Миңдеген жаш жеткинчектерди келечекке үндөгөн, алардын ой-максаттарын даңазалаган публицистикалык маанайдагы бир канча чыгармалары ушул жылдары дурус эле жазылган эле.

1937-жылдан тартып Алыкулдун поэзиясында кескин бурулуш боло баштайт. 1936-1937-жылдары ал А.С.Пушкиндин, М.Ю.Лермонтовдун, И.А.Крыловдун чыгармаларын жана махабат менен достуктун улуу дастаны Шота Руставелинин “Жолборс терисин кийген баатырын” жан дили менен которуп [2: 29], мунун өзү буга акындыктын чыныгы сырын таанууга шарт түзөт. Айткандай эле Алыкулдун 1937-жылы жазган “Бешик ыры”, “Күндөр жөнүндө лирика”,1939-жылы жазган ”Санаам”, “Сүйлөшүү”, “Нан менен акчанын мелдеши”, “Бир айлык дем алышта”, “Жер жүзүнүн картасы” сыяктуу ырлары анын мурдагы ырларынан кескин айырмаланып турат. Бул ырлар поэтикалык көрөңгүсү жагынан кийинчерээк жарык көргөн “Махабат” жыйнагындагы ырлары менен үндөш. Демек, ошол мезгилден “Махабат” жыйнагына даярдык көрүү башталган экен деп эсептөөгө толук негиз бар [5: 213].

Чынында, Алыкулдун 1945- жылы жарык көргөн “Махабат” жыйнагы жалаң гана анын поэзиясы эмес, ошол кездеги жалпы кыргыз поэзиясындагы жаңы бурулуштун башталышын айкындаган жыйнак болчу. Жыйнактын поэтикалык күчү, жаңы табылгалары жөнүндө оң пикирлер менен бирге адилетсиз бир беткей тескери пикирлер да ал кезде басма сөздөн орун алган. Алыкулга саясий айып коюуга чейин барган ушул зыяндуу сындардын эч бирине басынып калбастан, өзү түшкөн поэтикалык жаңы жолдон тайбай, күчтүү дем менен “Махабаттан” кийин 3 жаңы ырлар, поэмалар жыйнагын жарыялады. Сан жагынан өтө эле аз, жупуну көрүнгөн ушул 3-4 жыйнак менен эле ал кыргыз поэзиясында жаңычыл акын катары орун тапты. Бирок акындын “Махабат”, андан соң чыккан 3 ырлар жыйнагы да анын көзүнүн тирүүсүндө бири да изилденген жок. Акын дүйнөдөн кайткандан 3-4 жыл соң гана оозго алынып, акындын поэзиясы 50-70-жылдары жазылган бир катар эмгектерде өзүнүн толук татыктуу баасын алды.

Алыкул өзүнүн “Жазуучулук баянында” [5: 25] “1945-жыл менин жеке өмүрүмдүн жана чыгармачылыгымдын бышып жетилген мезгили деп ойлоймун” – деп жазган [2: 214] .

Бул жыйнакта ал эң биринчиден өзүн ойчул акын катары тааныта алды. Мындайча айтканда, жаңы темаларды табуу жагынан ал белсемдүү кадам шилтеди. Эл, жер, Ата Журт, согуш, өмүр, өлүм, турмуш, коом, адам, мезгил, эмгек, сүйүү, пейзаж, поэзия, акын сыяктуу масштабдуу темаларды чыныгы акындык дем менен иштеп бере алды. Т.а. көп иштелген эски теманы мурдагыдай кайталап койбой, эски темага өзүнүн жаңы көз карашын, ой-пикирин кошуп, аны өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөр, көркөм каражаттар, менен байыта алуусу акындын жаңычылдыгы эле.

Мисалы, анын “Түп суусу” деген ырында лирикалык каарман Канымгүл деген сүйгөнү үчүн чоң суунун аркы өйүзүнү кечип өтүп, ошол кыз иштеген колхозго кирип, сүйгөнүнө эмгектен көрүнмөк болуп бараткан экен.

Бар болгону 5 куплет бул чакан ырга ушул окуя сыйдырылган. Чыгармада адамдын бир учурдагы психологиялык абалы эмес, анын турмуштук максаты, эртеңки келечеги да камтылган [2: 215].

А. Осмонов жогоруда белгиленген сыяктуу ырларында чындыкты чагылдыруунун өзүнчө бир көркөм концепциясын жана ошондой эле сюжеттүү кыска ырлардын атайын кубаттуу системасын иштеп чыккан.

Албетте, мында акын көркөм сюжеттин элементтерин ыктуу колдонуп жетишкен. Мына ошол себептүү орустун улуу сынчысы Н.А.Добролюбов өз учурунда кичинекей ырдан эпикалык сюжетти көрүүгө өтө кызыккан [2: 215]. Мындай чеберчилик “Махабат” жыйнагындагы “Каркыра”, “Бүкөн”, “Отуз жаш”, “Алданба” ж.б.у.с. ырларында көрүнөт.

Көркөм ойлоонун, дүйнөнү көркөм кабылдоонун индивидуалдуу концепциясынын түзүлгөндүгүн айкындаган “Махабат” ырлар жыйнагынан кийин чыккан “Жаңы ырлар” (1947), “Менин жерим-ырдын жери“, “Жаңы ырлар” (1949) жыйнагындагы ыр китептеринде автордун поэтикалык ырлары улам тереңдеп, көркөм дүйнөсү улам байып, жаңыланып жазылган көпчүлүк ырларында көркөм сюжеттин элементтеринен тышкары жаңы ыкмаларды, жаңы композициялык түзүлүштөрдү таап колдонууга аракеттенген. Мына ушунун өзү Алыкулдун сюжеттүү ырларынын жаңылыгын арттырган өзгөчөлүк эле.

Согуштан кийнки мезгилдеги башка акындардын чыгармаларына Алыкулдукун салыштырсак, анын чыгармаларында турмуш чындыгы таамай жана ишенимдүү сүрөттөлгөндүгүн көрөбүз. Анын артыкчылыгы жаңы темаларды табууга көп күч жумшап, м.с. мурда белгилүү темага кайрылган күндө да, анын жаңыча тараптарын ачып жетишти. Ал согуштан кийинки өзүнүн поэзиясында маляр, плотник, мүнүшкөр, почтальон, корукчу, башкарма, жылкычы, коончу, бригадир, ударник, сугатчы, буудай сапырчу ж.б.у.с. кесип ээлерин башкы каарман кылып киргизди. Чынын айтуу керек мынчалык көп кесип ээлери биздин поэ-

зиябызда али чагылдырылган эмес болчу. Экинчиден, Алыкул түз эле колхоздогу ар кыл эмгек процессинин көрүнүштөрүн күүгө салып, алардын ички өзгөчөлүктөрүн, маңызы менен кооздугун ачып көрсөттү. М: “Бээ саамай”, “Жүзүм алуу”, “Буудай сапыруу”, “Алма жыйноо”, “Суу келатат” ж.б. – бул ырлардын аталышынан эле эмгектин кайнаган учурун көз алдыга келтирип жатат [2: 218].

Алыкул Осмонов бир ырын жаңы мазмунда жазууга аракет кылганда, ошол жаңы ырынын мазмунуна ылайык жаңы форманы (жаңы көркөм ыкмаларды, композициялык түзүлүштөрдү, строфалык бирдиктерди, көркөм каражаттарды, сюжеттик элементтерди ж.б.) таап, бийик идеялык көркөмдүк деңгээлдеги бир бүтүн чыгарманы жаратуу үчүн күрөшкөн, ал үчүн, албетте, көп изденген. Мисалы, ал “Ташчылар”, “Устанын сөзү”, “Эмгегиң”, “Кызыл жүк” өндүү көптөгөн ырларынын композицияларын эмгектин ритмине ылайык, болгондо да ар кыл эмгектин өзгөчөлүгүн элестетүү менен түзгөн. Ырларынын бир катарларында колхозчулардын түшүнүктөрүн, көз караштарын, психологиялык жагдайларын, алардын сөз сүйлөө, ой-жүгүртүү, баскан-турганына чейин камтып көрсөтүүгө үлгүргөн.

М: “Жаңылуу” деген ырында акын Кийизбай аттуу чалдын торпогуна орусча ат коюп алып чакырганын сүрөттөйт. Малга ат коюп чакыруу мурда кыргыздарда көп болгон эмес. Бул кыргыз турмушуна орус айылдарынын таасири менен кире баштаган жаңылык. Кийизбай карынын аки-чүкү менен иши эмне, торпокко ат коюп алып Зоя деп чакыра баштайт. Мунун укканда, айрыкча орус кошуналар боорун тырмап күлүшөт, атүгүл эркектердин атынан коюп алыңыз деп кеңеш айтышат, бирок:

Кабыл көрбөй жогоркудай сөз оңун,
Биздин ата өз кылганын жактырат,
Дөңдөн туруп эркек кашка торпогун,
-Зоя! Зоя! Зоинкалап чакырат [2: 219].

Мында көрүнүп тургандай, автор карапайым колхозчулардын түшүнүгүн, алардын аң сезиминдеги болуп жаткан өзгөрүүлөрдү көз алдыга келтирип, алардын өз сөздөрүн ырдын композициясын түзө турган зарыл компонент катары пайдаланып жатат. Ушундай эле ыкманы акын “Турсун сакчы”, “Парторг келет райондон”, “Жибек кийген эрке кыз”, “Уйдун тили”, “Ай балажан, балажан”, “Бээ саамай”, “Алма жыйноо” сыяктуу ырларында кылдат колдонгон.

Алыкул Осмонов ырларынын идеялык-эстетикалык таасирдүүлүгүн арттыруу максатында образдуу сөздөрдүн жаңы курулмаларын, сөз айкаштарын, сөздөрдүн жаңы өтмө маанилерин ыктуу колдоно алган.Бул жагынан ал сөз кадырын билген чоң чебер экендигин көрсөткөн. М:“Жарым ууртам”, “Жарым кашык” деген сөздөр кыргыз тилинде тамак жаатына байланыштуу гана колдонулуп келгендиги белгилүү. Алыкул “Музыка” деген ырында бул сөздөрдү жаңы мааниде колдонгон:

Мен ыйлабайм капа тартып турганда,
Мен кубанбайм бак-дөөлөткө тунганда,
Даарым ушу кайгы жана шаттыкка
Берчи мага,
Берчи мага
Жарым ууртам музыка! [2: 219].

Мында акын бири-бири менен семантикалык байланышы жок “жарым ууртам” жана “музыка” деген эки сөздү поэтикалык тил менен данакерлештирип, жаңы өтмө маанидеги сөздүк курулманы тапты. Мындай аракет Алыкулдун көптөгөн чыгармаларында кездешет. Алсак, “Бир кап шамал карыз алып келейин”, “Жүзүм айы бир өпкөн соң кучактап”, “Жарым кашык дарыямдын түбүнө” ж.б. өндүү образдуу курулмалардын ар бири ырга канат

бүткөрүп, идеялык-эстетикалык тереңдигин арттырып, поэтикалык ырдын таасирдүүлүгүн күчөтүп турат.

Акындын поэзиясында эң мыкты иштелген, өзүнчө бир поэтикалык ажайып кооз дүйнөгө айланган пейзаждык лирикалар кеңири орун алган. Алардын ичинен Ысык-Көлдүн элеси өзүнчө бир көркөм ачылыштардын деңгээлине жеткен. “Ысык-Көл”, “Кыргыз көлү”, “Ысык-Көл – Нева суунун сүйгөн жары”, “Көлүмө”, “Ысык-Көлдө төрт мезгил”, “Жаныбарым Ысык-Көл”, “Көл ата”, “Мен көлүмө келгенде”, “Көлдүн кечки көрүнүшү ” – мына ушул бир эле темадагы ырларды окуп отуруп, алардын мазмундук, көркөмдүк жагынан бири-бирине окшобогонуна суктанасың, алардын ар бири өзүнчө көркөм дүйнө экендигине кубанасың.”... Ысык-Көл цикли – бул улуу акындын өзү туулуп өскөн жердин кечээгиси, бүгүнкүсү, эртеңкиси жөнүндөгү ой толгоолору, сар санаасы, кыял-тилеги (К. Асаналиев). ”

Мындан сырткары анын кыргыз Ала-Тоосу, Фрунзе шаары ж.гү жана”Кыргызстан”, “Ат-Башы”, “Нарын дайра” ырлары далил.

Акындын жүрөгүндө жана поэзиясында чоң орунду ээлеген негизги маселе бар эле. Бул – акын, поэзия жана алардын коомдогу ролу жөнүндөгү маселе. А. Осмонов “Каламга” деген ырында поэзияны: ...өрт аралап бараткан сен доорумдун танка минген солдаты” – деп аныктайт. Демек, акындын түшүнүгүндө поэзия коомдун ак кызматын аткаруучу эң активдүү күч. Поэзиянын коом алдындагы ушул бийик жоопкечилигин сезген акын : “Кудайга миң мертебе калп айтсам да, ырыма бир мертебе калп айталбайм” – деп анын ак ниет, чынчыл болушу зарыл экендигин билдирген.

Таштан болор, кумдан болор төшөгүм,
Аз болсо да,сыртта калар сөздөрүм.
Өлсөм да жара тээп мүрзөмдү,
Буудан болуп таскак салып өтөрмүн.
(“Эскерме”) [2: 220].
Кылым бүтүп, дүйнөдөн жок болсок да,
Кайра кайтып жолугушчу жолдор бар.
(“Менин күнүм”) [2: 221].
Бул турмушка мен да изимди калтырдым,
Кичинекей, кудум шайтан изиндей.
(“Бул турмушта”) [2: 221].

Көркөм сөздүн чыныгы устаттары, чоң таланттуу адамдар байыртан өздөрү баалап, эмгектеринин жашап калышына көздөрү жетип, ишенимин билдирген экен. Алыкулдун чыгармалары анын көзү өткөндөн кийин бааланса дагы, жогорку ырларында көрүнгөндөй, ал өз чыгармаларына өз баасын мурда эле берип койгон.

Пайдаланылган адабияттар

1. Алыкул Осмонов. Чыгармалар жыйнагы. 1-том. 1964-ж.-365 .
2. Качкынбай Артыкбаев. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / Качкынбай Артыкбаев. – Б.: «Турар» 2015 – 656 б.
3. Классикалык изилдөөлөр жана тексттер [Текст] / Түзгөндөр: М. Көлбаева, А. Карыпбекова. - Б.: «Принт экспресс» 2019 – 508б.
4. Асаналиев К. Өрдөн өргө.-Ф.:Кыргызстан 1977, 90 б.
5. Алыкул Осмонов. Тандалган чыгармалар. 1- том.-Б.:Салам, 2014.-596.

УДК 393+82-1/-9

Ч. АЙТМАТОВДУН «ГҮЛАРАТ» ПОВЕСТИНДЕ УЛУТТУК КААДА-САЛТТАРДЫН БЕРИЛИШИ

Шерипбаев А.Р.[1]
[1]Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада "Гүлсарат" повестинде автордун "улуттук «орнаментти» шөкөттөөнү" максат кылбагандыгына карабастан, улуттук каада-салттарды, жөрөлгөлөрдү өзгөчө көркөм сүрөттөөгө алгандыгын ачып берүүгө аракет жасалды.

Ачкыч сөздөр: жаңы көркөм бийиктик, повесть, улуттук орнамент, улуттук оюндар, улуттук каада-салт, жөрөлгө, көчмөн цивилизация, кыргыз адабияты

ПЕРЕДАЧА НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ В ПОВЕСТЕ Ч. АЙТМАТОВА "ГУЛЬСАРАТ"

Шерипбаев А.Р.[1]
[1]Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье раскрывается художественное описание национальных традиций и обрядов в повести "Гульсарат", не смотря на отсутствие цели автором создать национальный "орнамент".

Ключевые слова: новая художественная высота, повесть, национальный орнамент, национальные игры, национальная традиция, кочевая цивилизация, кыргызская литература.

CHYNGYZ AITMATOV'S STORY OF GULSARAT GIVEN A NATIONAL TRADITIONS

Sheripbaev A.R.
[1]Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article reveals to depict a national traditions, rituals artistically, despite the author's lack of purpose of creating a national « ornament».

Key words: new artistic height, story, national ornament, national games, national tradition, nomadic civilization, Kyrgyz literature.

Москвадан орус тилинде 1966-жылы басмадан чыккан «Гүлсарат» повести Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын дагы бир бийик сереси катары адабий коомчулуктун, карапайым окурмандардын да купулуна толгондугу белгилүү. Бул повесть чындыгында автордун чыгармачылыгындагы жаңы бийиктик, "жаңы тилке" катары кабылданды. Бул чыгарма тууралуу ой айтардан мурун автордук комментарийге кайрылып көрөлү. Жазуучу өзүнүн повести туурасында мындай дейт: «Гүлсарат» повести бир чети эң чоң чыгармачылык канагат алып келсе, бир чети аябагандай машакат-азап чектирди десем болор… Бул повестте азыркы улуттук турмуштун картинасын сүрөттөй алдым деп ойлойм, ал ошон үчүн мага кымбат. Мен анда **улуттук «орнаментти» шөкөттөөнү эмес,** улуттук чындыктын маанилүү

проблемаларын чагылдырууну, социалдык, карама-каршылыктардын маңызын иликтөөнү максат кылдым [1:53].

Мында автор эч кандай улуттук "орнаментти" шөкөттөгөн эмесмин дегенин, анын үстүнө автордун такай орус тилинде жазууга өтүшү да ушул чыгармадан башталганын эске алсак, бул повесттеги автордук баяндоолор, сүрөттөөлөр улуттук каада-салтты баяндоодон алыс болуш керек эле. Бирок, биздин баамыбызда чыгарманын өнүгүүсү такыр башка нукка кеткен. Балким, ошол мезгилдеги коммунисттик идеологиядан этият болуу максатын көздөгөндүр.

"Чоң саздагы адам менен аттын көптүгүнө Гүлсарынын башы айланды, күрү-гүү. Кызыл-тазыл жоолуктар кылактап, алоолонгон кызыл желектер кылкылдап, ак элечектер кыркаар тизилип, өзөн бою көз уялтат, асман асты азан-казан. Үзөңгүлөр шыңгырап, күмүш чапкан көмөлдүрүктөр жаркылдап, аттар да жасалган.

Чабандестер минген аттар сапка сыйбай тыбырчылап, жер чапчып, тизгиндерин жулка тартат. Мааракени башкарган аксакалдар аттарын таскактатып, жорго салдырып, ары-бери жүрүш кылат...

Жалаң баштарына бир байлам жоолукту чарт түйгөн чабандестер кыркаар турган калың катардын алдында алакан жая ээрчий бастырды. "Оомийин!" деген деми күчтүү бата сөз казганактаган элдин бу четинен тиги четине дуу этти да, жүздөгөн кол бет сылап, сакалга аккан суудай төгүлдү. [2:58]

Мындан бир туруп, тарыхы миң жылды карыткан "Манас" эпопеясындагы "Көкөтөйдүн ашынын" бир элеси келсе, бир туруп өткөн көчмөн доордогу аш-тойлордун, көчмөн цивилизациясынын этнографиялык элестери көзгө даана элестесе, бир туруп ушул күндөргө жетип келген ата-бабаларыбыздан калган эрендердин эр оюну, улуттук оюндарыбыздын кайталангыс шаан-шөкөтү кудум азыр болуп жаткандай көз алдыбызга тартылат.

"Казактар алдын тороп беттеше келерде, Танабай Гүлсарыны дагы чукул буруп кетти да, кайрып учкан куштай кууган топту четтете кайрып салды. Куугунчулар улам такымдай берерде, тизгинге элпек Гүлсары улам ойт берип тапатандан бурулуп, ойкуп-кайкып, кууган атты куйрук улаш жолотподу. Жоргосуна ыраазы болгон Танабай: "Жарайсың, жан жолдошум, ыраазымын!" – деп жалынып баратты.

Жан-жактан камалган курчоодон түлкүчө мант берип, мышыкча жерге жапырыла чуркап, кутулуп чыккан соң Гүлсары көшүлүп тике жөнөдү...

Оюндан от чыгат, бирок жообу жок. Тобокелчилик менен эрдик бир энеден жаралган эмеспи...О, эсил кайран ата-баба салтыңан!.." [2: 68] Жоокерчилик менен көчмөн турмушта жашоо кечирген кыргыз эли үчүн улуттук оюндары кан-жаны менен аралаш, тагдырлаш болгондугун мындан ашыкча сүрөттөө мүмкүн эмес жана бул жандуу сүрөттөөнү эмоциясыз окууга да мүмкүн эмес.

Кыргыз элинин «Манас» баштаган, «Семетей», «Сейтек», «Эр Табылды», «Курманбек» ж.б. баатырдык эпосторунда айтуучулар кол башчылар менен эле бирге алардын атактуу тулпарларын чоң сүймөнчүк менен сүрөттөшөт. Манастын айтылуу Аккуласы эпосто баатыр менен бир күндө туулат, анын ар дайым ишенимдүү досу, кармаштарда арка-жөлөк болуп, эчен курдай ажалдан сактап калат. Кыргыз эпосторунда күлүк аттын маанилүүлүгүн, айрым учурда, баатырдын жеңилиши менен байланыштырышат. Кара ниет атасы Тейитбек Телтору атын бербей коюп, Курманбек баатыр катуу жараланып, арман кылат .

Повесть тууралуу белгилүү профессор К.Асаналиев мындай дейт: "... кадыресе тиричилик-турмуштун этнографиялык жасалгаларын сүрөттөөдөн улуттун терең социалдык драмасын, жалпы адамзаттын философиялык маңызын ачуу зарылдыгын жазуучу түшүндү."

...Танабай Чоронун үйүн көздөй нарытан бастырып келаткан топ атчанды көрдү.

-Ойбай, баурым – ай!

“Казактар келген экен”, – деди ичинен Танабай.

Күркүрөө суусунун өйүзүндөгү казактар Чорону өз тууганындай көрүп, жалпы аймакка кадырлуу киши экенин урматтап, казасына кайгырып, суу кечип, эртелей жетип келген тура.

“Ракмат силерге, казак туугандар, – деди ичинен Танабай. – Ата-бабабыздан бери кайгырсак кайгыбыз орток, кубансак кубанчыбыз орток, мааракe тойдо байге-жарыш, көк бөрүбүз орток. Ыйлагыла, туугандар! Чородон айрылган биз менен бирге ыйлагыла!”

Ошентти да Танабай таңга маалкы айыл ичин жаңыртып, боздоп өкүрүк салды:

-Эсил , кайран бир боорум-оой! Эми кайдан көрөйүн! Боорум-оой! Оой! Ат үстүндө теңселип, дүйнөдөн көзү өтүп кеткен жан досун жоктоп, Танабайдын бели бүгүлүп, кабыргасы сөгүлүп, көзүнөн жашы төгүлдү.

Мына короо жайы, мына эл. Тигине байлануу турган Гүлсары. Кара жабуу жаап коюптур. Карага кар жаап, эрип кетип жатыры. Ээсиз калган эсил жорго. **Кара жамынган кайран жорго, эми ушинтип тул турмак!** [2: 216-217]

Кыргыз эли миңдеген жылдар бою көчмөн жашоодо турмуш кечирип, көп жолу азаттык үчүн согуштук иш-аракеттерди өткөрүп, өздөрүнө ылайык каада-салт күткөн. Илгертен баатырлар каза болуп калса, анын атына кара жаап, аса байлап ээси үчүн “жан бирге” (Бул мезгилде Гүлсарыны Чоро минип калган) жолдошу үчүн азанын белги-символикасы катары калыптанган.

“Саманчынын жолу” повестинде да Касым согушка жөнөй турган болгондо, атасы Субанкул шашылыш түрдө өздөрүнүн сары жоргосун жылкыдан кармап келет. “Окшогон жорго эле. Айылдагы кыз-келиндердин: “Астыңдагы сар жорго, салдырасың жол-жолго”, – дегендери ошол эмеспи. Уулу аскерге жөнөп жатканда, бир күн болсо да, жоргосун минип калсын десе керек атасы. ...Эртеси кечке **жайдакталган сары жоргону** арабасынын артына коштоп, Жайнак станциядан алып келди” [2: 35-37].

Мисалдан белгилүү болгондой, бул жерде Субанкулдун шашылыш түрдө жайлоодон сары жоргону кармап келиши бекеринен эмес, тээ жоокерчилик замандардан бери эле кыргыз салтында жоого жоонукундай сүр болуш керек, баатырга ылайык курал-жарак жана эң башкысы жоого ылайык күчтүү ат болуш керек. Экинчи дагы бир маселе, жоргонун түсүндө да бир белги-символика бар, кыргыз тилинде жылкыны сары деп атабайт, жээрде же башкача аталышы керек эле. Себеби айрым аймактарда сары түс да жакшылыктын жышааны катары эсептелбейт, ошондуктан жолу болбогон адамдардын сапарын “сары аяк” деп коюшат. Негизгиси, “**жайдакталган сары жоргону** арабасынын артына коштоп, Жайнактын станциядан алып келиши” да жакшы жышаан-белги эмес, илгертен жоодон жарадар же кайтыш болгон учурда, баатырдын атынын басмайылы үзүлүп жайдак, башында жүгөнү менен кишинеп, тиги же бу кырдан ээсин жоктоп окуранып, өз үйүрүнө кайтып келиши менен ассоциялап, жоокердин согуштан кайтпай калышын кыйытууда . Ошондуктан айтылуу акын А.Осмонов да “Отуз жаш” аттуу ырында: “Кечээ гана тиги кырда жок эле, кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш”, – деп өмүрдүн кыскалыгын, тездигин “**боз атка**” салыштырып жатышы **“боз”** түстүн да жакшылыктын жышаанасы эмес экендигин билдирсе, атактуу согуштун кайгы-касыретинин, арман-күйүтүнүн элегия-поэмасы “Жеңишбекте” :

Дүйнө – өмүр, уул бердин, бала бердиң,
Дүйнө – өмүр, алоолонуп жана бердиң.
Неге сен алыс кеткен сапарыңан,
Ээри жок жайдакталып кайра келдиң? [3:268] – деп жоокерчилик замандагы кыргыз турмушунун этнографиялык элес-түшүнүктөрү, жамандыкты жоктон тапкансып сүйүнчүлөбөй, көңүл айтып акырындан угузган. Кыргыз элинде бул салт миңдеген жылдарды карытып келгени белгилүү, алсак XIII кылымда жашап өткөн Кет Бука ырчы каардуу Чынгыз

ханга уулу Жучинин өлүмүн комуздун мунду́у күүсү менен угузуп, өлүм жазасынан кутулуп кеткен.

“Түш оогондо Чорону жерге беришти. Боз чаңгыл булуттардын арасынан күндүн көзү өлүмсүк тартып суз көрүнөт. Чорону акыркы сапарына узатып чыккан азалуу эл убай-чубай желе тартып жүрүп, кыламык ак кар баскан талаа бетине жаңыдан нук салып аккан куйругу кыска из түшүрүп баратат. Алдыда кыр тактайларын түшүрүп койгон ачык машиненин үстүндө ак кийизге оролгон Чоронун сөөгү жатат. Ээрчиген эл атчан. Эки киши гана машиненин артында баштарын жерге салып, жөө келет. Бири-Чоронун уулу Самансур, экинчиси -Танабай. **Кара жабуу жабылган, бош ээр-токумдуу Гүлсары жорго** Танабайдын жетегинде” [2: 219]. Бул үзүндүдө да бекеринен кара жабуу жабылган жок, кара түс дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде жамандыктын жышаана-белгиси, аза күтүү катары туюндурулат. Бирок бул повестте аялына же жакындарына эмес, минип жүргөн атына кара жабуу жаап жетелеп баратат. Бул – адамды акыретке узатуудагы, өлүк коюу расмисиндеги улуттук каада-салт, жөрөлгө. Учурда аза күтүү, сөөктү жерге өз каада-салты менен узатууда да кыргыз салтында ача көз караштар пайда болуп, айрым учурда ислам динин өтө эле радикалдашып бараткан учурлар көп кездешүүдө жана Ч.Айтматовдун аталган повестинин, “Кылым карытар бир күн” романынын мисалында сөөк коюу расмисин көп окумуштуулар, коомдук ишмерлер (Ж.Сааданбеков, Д.Чокоева ж.б.) мисалга тартуу менен өз пикирлерин билдирүүдө. Ч.Айтматовдун чыгармалары чыныгы искусствонун туундусу катары эле эмес, кыргыз элинин жашоосунда, кыргыз улутунун өзүн-өзү таануусунда да жарык жанган жол, туура багыт катары кызмат аткарууда.

Белгилүү айтматов таануучу К.Асаналиев: «Нукура көркөм заттын сырын түбүнө чейин бүтүндөй ачуу мүмкүн эмес эле. Анын бир жагын айтсаң, бир жагы калат, бир катмары ачылса, экинчи катмары көрүнө баштайт, анткени ал ар башка учурда улам жаңы касиет-сапаттарын ачып отурат. “Гүлсарат” повести ушундай көркөм феномендин катарында турат” [4: 584], – деп көрөгөчтүк менен белгилегендей эле жазуучунун чыгармаларынын актуалдуулугу, көркөмдүк касиети күн сайын арбып, К.Асаналиев белгилегендей, “бир катмары ачылса, экинчи катмары көрүнө баштап, ал ар башка учурда улам жаңы касиет-сапаттарын ачып отурган” мезгили, образдуу айтканда “экинчи өмүрү” уланып, күн сайын таскагы арбып баратса, тетирисинче, кечээ советтик доордо көптөгөн ургаалдуу сыйлыктарга ээ болуп, авторго эчендеген атак-даңктарды алып келген жүздөгөн китептер, чыгармалар бүгүн окутуудан алынып, актуалдуулугу жоголуп, ал эмес айрым авторлор унутулуп баратат.

Айтса, чыгарманын жанры жөнүндө да кызыктуу ой-пикирлер болгондугун да эске алгандыгыбыз оң. Повесть жарык көрөрү менен эле, адаттагыдай түрдүү пикирлер айтылып, талаш-тартыштардын объектисине айланды. Ал эми москвалык көрүнүктүү сынчылар, окумуштуулар «Гүлсаратты» түз эле роман жанры катарында мүнөздөшүп, бери эле дегенде романдык мазмун сыйдырылган повесть деп баа беришти. Бул бекеринен болгон жок. Албетте, кеп «Гүлсаратты» роман же повесть деп атоодо эмес, роман деп койсо мартабасы бийиктеп, повесть дегенде төмөндөп кетпейт. Бул тууралуу белгилүү адабиятчылар А.Садыков менен К.Асаналиев “Кыргыз совет адабиятынын тарыхында” мындай баа берет: ”Бул жерде жанрдык иерархия анчейин формалдык, сырткы белги. Кеп, «Гүлсараттын» философиялык жана турмуштук маанисинде, кыргыз адабиятына жана жалпы совет адабиятына, дүйнөлүк көркөм тажрыйбага алып келген жаңылыгында, ачылгаларында. Кимдин оюнда бар эле, карапайым койчунун жана бир жылкычынын «тагдыры» заңы менен ааламдык орбитага көтөрүлүп, өзүнүн “жергиликтүү” эле болуп көрүнгөн турмуштук тажрыйбалары менен адамзат баласынын эң бир асыл, эң бир аянычтуу сезимдерин козгойт деп. Ошондуктан «Гүлсаратты» повесть дейбизби, роман дейбизби, бул анчейин кажет эмес, эң башкысы ушул чыгарманын келиши менен кыргыз адабиятында ушул убакка чейин өкүм сүрүп

келген адабий кырдаал жаңы сапаттык баскычка көтөрүлдү, кантсе да өнөр изденүүчүлүк өзүнүн жаңы закон-ченемдерин бекемдеди. Эң башкысы мына ушул” [5:603].

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун “Гүлсарат” повестинде улуттук каада-салт, эл-дик жөрөлгөлөр, улуттук оюндар, өң-түстөр автор өзү белгилеген “**улуттук «орнаментти» шөкөттөөнү”** максат кылбагандыгына, орус тилинде жазылгандыгына карабай, түшүнүк-төр өзгөчө чоң сүрөткерлик эргүү менен көз менен көрүп, кол менен кармап алчудай деңгээлде көркөм сүрөттөөгө алынган.

Пайдаланган адабияттар

1. Айтматов Ч. «Жер суу менен авторлошуп». Ф., 1978. -408-бет.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. III том. Б.: “Улуу тоолор”, 2014. -383-бет.
3. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагынын III томдугу. 1-том. Ф.: “Кыргызстан”,1984. -296-бет.
4. Асаналиев А. «Чыңгыз Айтматов». // Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. II том. Ф.: Илим, 1990. -624-бет.
5. Садыков А., Асаналиев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы, 1-том. Ф.: Илим, 1987. -821-бет.

ИИМСИ ЖАРЧЫСЫ
илимий-маалыматтык журналы
№1 (5), 2023
1-бөлүк

Сдано в набор в 15.05.2023. Сдано в печать 05.07.2023
Печать офсетная. Объем 15,85 усл. печатных листов. 1/16. Тираж 100 экз.
Отпечатано в “Чакан басма”.
г. Жалал-Абад, ул. Токтогула, 22-1. Тел.: +996 703 834 624